ROBERT FRUIN'S

VERSPREIDE GESCHRIFTEN

MET AANTEEKENINGEN, TOEVOEGSELS EN VERBETERINGEN UIT DES SCHRIJVERS NALATENSCHAP

UITGEGEVEN DOOR

Dr. P. J. BLOK
Hoogleeraar te Leiden

Dr. P. L. MULLER
Hoogleeraar te Leiden

EN

Mr. S. MULLER Fz.
Rijksarchivaris in Utrecht

DEEL I

HISTORISCHE OPSTELLEN

DEEL I

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1900

EX-LIBRIS
SIDI·GHEWARIG
SOE·SIDI·SALIG
H·E·VAN·GELDER

ROBERT FRUIN'S

VERSPREIDE GESCHRIFTEN

Digitized by the Internet Archive
in 2014

https://archive.org/details/robertfruinsvers01frui

ROBERT FRUIN'S
VERSPREIDE GESCHRIFTEN

MET AANTEEKENINGEN, TOEVOEGSELS EN VERBETERINGEN UIT DES SCHRIJVERS NALATENSCHAP

UITGEGEVEN DOOR

Dr. P. J. BLOK
Hoogleeraar te Leiden

Dr. P. L. MULLER
Hoogleeraar te Leiden

EN

Mr. S. MULLER Fz.
Rijksarchivaris in Utrecht

DEEL I

HISTORISCHE OPSTELLEN

DEEL I

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1900

THE GETTY CE
LIBRA

VOORREDE.

Onder ROBERT FRUIN's nagelaten papieren vonden wij deze aanteekening: „Het is om te voldoen aan den vriendelijken drang, die van verschillende geachte zijden op mij wordt uitgeoefend, dat ik er toe overga om mijn verspreide geschriften, voor zoover zij niet uitsluitend voor vakgenooten waren bestemd, te herdrukken. Uit eigen beweging zou ik dit niet hebben gedaan. Ik had het beter gevonden er mee te wachten totdat ik zelf zou zijn heengegaan en dan mijn jongere vrienden te laten beslissen, wat van hetgeen ik geschreven heb en misschien nog schrijven zal voor het opkomend geslacht nog kon dienen. Maar er zijn omstandigheden waaronder wij het voornemen, dat wij voor het beste blijven houden, moeten opgeven en ons schikken naar hetgeen anderen van ons verlangen. In dat geval verkeer ik, en het is verre van mij, dat ik er over zou klagen. Ik voel mij integendeel vereerd en gevleid door den wensch, waaraan ik toegeef, en ik ben erkentelijk voor den goeden dunk van mij en mijn werk, die er uit spreekt."

Blijkbaar is dit fragment het ontwerp eener voorrede, die FRUIN zich voornam te drukken bij eene uitgave zijner ver-

spreide geschriften. Hoogstwaarschijnlijk dagteekent het stuk van 1886; want het is ons bekend, dat FRUIN onder den indruk van de algemeene vereering, die hem bij zijn 25jarig hoogleeraarschap zoozeer verrastte en zoo weldadig aandeed, er aan gedacht heeft te doen, wat Nederland reeds zoolang van hem had verlangd.

En toch, niettegenstaande hij verklaarde eindelijk voor den aandrang gezwicht te zijn, is het niet gekomen tot de uitvoering van het werk. Toen FRUIN in het begin van 1899 overleed, was met de voorbereiding der uitgave zelfs nog geen begin gemaakt. Geen oogenblik werd toen geaarzeld over de vraag, of zij ondernomen moest worden. Reeds lang hadden wij ons zelven gezegd, dat wij, als wij onzen vereerden meester moesten verliezen, het zouden beschouwen als een plicht der piëteit, voor zijne nagedachtenis te doen, wat de bescheiden man niet had willen doen voor zich zelven. En toen FRUIN's familie tot ons kwam met het verzoek, om ons met de uitgave te belasten, hebben wij dan ook met dankbare ingenomenheid de taak aanvaard, die wij zelven hadden gewenscht op ons te nemen en die wij nu ook weten, dat FRUIN eenmaal zelf zijnen jongeren vrienden had toegedacht.

Met ingenomenheid aanvaardden wij de taak, maar toch niet zonder ons ernstig rekenschap te geven van de groote moeilijkheden, die zij met zich zou brengen. En zoodra wij ons tot den arbeid zetten, bleken die ons zelfs nog grooter dan wij gedacht hadden. Eén groot bezwaar was intusschen weggenomen: wij behoefden niet te beginnen met het bijeenzoeken van alles, wat FRUIN geschreven had. Op zijn 75sten verjaardag hadden eenige vrienden, op initiatief van Mr. O. W. STAR NUMAN, hem aangeboden eene volledige lijst zijner geschriften, samengesteld door den ijverigen en nauwkeurigen L. D. PETIT. FRUIN zelf heeft bovendien de lijst, voordat zij definitief werd afgedrukt, nog doorgezien en op een enkel punt aangevuld; zij is daarna op zijn verlangen niet uitgegeven, maar onder zijne vrienden verspreid.

Een volkomen vertrouwbare grondslag dus voor onzen arbeid. Maar alleen een grondslag, niets meer. Allereerst kwam natuurlijk de vraag aan de orde, of wij alle stukken zonder uitzondering zouden herdrukken. Wij waren overtuigd, dat FRUIN zelf, had hij eene uitgave bezorgd, dit zéér stellig *niet* zou gedaan hebben, dat hij slechts eene bloemlezing zou gegeven hebben uit den rijken overvloed der 269 geschriften, die de lijst vermeldt. Evenzeer waren wij overtuigd, dat die bloemlezing ons (en zéér velen met ons) niet zou bevredigd hebben en dat een aantal opstellen, die wij zéér ongaarne in den bundel zouden missen, door hem als te onbeteekenend of te verouderd zouden verworpen zijn. Maar wij achtten ons niet gebonden door de inzichten van den schrijver zelf op dit punt; want — wij wisten het — zoo er bij FRUIN sprake kon zijn van zekere vooringenomenheid tegenover zijne geschriften, dan was zijn oordeel stellig bevangen in tegenovergestelden zin als gewoonlijk bij schrijvers het geval is. Te vrijer voelden wij ons tegenover de plannen, die wij bij FRUIN onderstelden, omdat een paar voorloopige lijstjes van de opstellen, die hij voor een herdruk bestemd had, (gevonden bij het bovengenoemde fragment) wel bedroevend klein waren, maar toch tot onze verrassing eenige stukken noemden, die wij meenden dat hij juist zou hebben verworpen.

Door FRUIN's bedoelingen hebben wij ons derhalve bij onze keuze niet laten leiden. Afgaande op eigen oordeel, hebben wij gemeend, dat van een geleerde van zóó bijzondere beteekenis, van een schrijver, die zich zelven zóó hooge eischen stelde en die zóó bezwaarlijk er toe overging om zijne opstellen te doen drukken, in hoofdzaak *alles* verdiende herdrukt te worden. Was er een en ander in die opstellen, dat verouderd was — welnu, de datum van het geschrift, dien wij er duidelijk bij zouden laten drukken, zou den lezer waarschuwen het stuk naar dien datum te beoordeelen. En eigenlijk onbeduidende zaken hebben wij onder FRUIN's nalatenschap nagenoeg niet ontdekt.

In hoofdzaak alles zal dus herdrukt worden. Natuurlijk zullen er op dien regel uitzonderingen zijn. De lijst is nog niet definitief

vastgesteld [1]): eerst als wij alles rustig herlezen hebben, zullen wij kunnen beslissen.

De rijke stof hebben wij verdeeld in vijf serieën. De eerste, verreweg de omvangrijkste, zal onder den titel *Historische opstellen* FRUIN's beroemde Gidsartikelen bevatten, met verscheidene stukken uit zijne Bijdragen en enkele elders geplaatste opstellen van grooten omvang, benevens een enkel onuitgegeven stuk, dat wij onder zijne papieren vonden. De tweede serie zal de *Studiën over staats- en rechtsgeschiedenis* mededeelen, die op allervoortreffelijkste wijze de middeleeuwsche rechtsinstellingen behandelen en bijna allen eene plaats vonden in FRUIN's Bijdragen. Onder den titel *Kritische studiën over geschiedbronnen* zullen vereenigd worden eenige groote en kleine opstellen over de bronnen onzer geschiedenis, die in verschillende tijdschriften verspreid staan. Niet het minst aantrekkelijk zal zijn de vierde rubriek, die wij *Opmerkingen en boekbeoordeelingen* zullen noemen, en waarin verzameld zullen worden de talrijke, meestal door FRUIN zelven gestelde verslagen zijner voordrachten in de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, de inleidingen van sommige bronnenpublicaties, de kleine opstellen uit Konst- en letterbode en Spectator, de boekaankondigingen uit de Gids en tal van andere kleine stukken, waaraan FRUIN's uitgebreide belezenheid en groote scherpzinnigheid dikwijls een zoo onverwacht belang wist bij te zetten. De vijfde rubriek eindelijk zal onder den titel *Redevoeringen en schetsen* alles bevatten, wat, als van algemeenen aard, in de vier genoemde serieën niet gevoegelijk eene plaats vinden kon. Men zal er de professorale oratiën aantreffen en drie onuitgegeven toespraken, waarmede FRUIN nu en dan zijne colleges placht te openen, verder eene onuitgegeven redevoering te Utrecht gehouden, opstellen over politiek en over andere vragen van den dag.

---

1) De lijst, door de firma NIJHOFF bij het prospectus der uitgave verzonden, was eene zeer voorloopige, waarop enkele belangrijke stukken ontbreken, die wij stellig zullen opnemen, terwijl eenige boekaankondigingen en andere kleinigheden denkelijk zullen vervallen.

De volgorde der stukken in iedere serie is chronologisch, niet volgens den tijd der vervaardiging maar volgens de behandelde onderwerpen. Sommige opstellen zijn als bijlagen bij andere gevoegd, ten einde den samenhang met het voorafgaande artikel te doen uitkomen; enkele andere zijn om dergelijke redenen onder één titel bijeengeplaatst. Wij zijn in de gelegenheid, een register van persoons- en plaatsnamen bij de uitgave te voegen, bewerkt door den heer K. Vos, proponent te Amsterdam, die de goedheid had ons belangeloos zijne hulp aan te bieden.

In den tekst der opstellen hebben wij ons niet gerechtigd geacht *iets noemenswaardigs* te veranderen, wanneer niet Fruin zelf in zijne aanteekeningen ons daartoe machtigde. Doch in tallooze gevallen hebben wij zulk eene machtiging gevonden. Fruin was gewoon, van elk zijner opstellen een exemplaar te bewaren [1]) en daarin dadelijk al de bewijsplaatsen zijner uitspraken aan te teekenen, die hij bij de uitgave achterwege hield. Maar hij deed nog meer: hij verbeterde de teksten steeds en vermeerderde ze tot kort voor zijn dood gedurig door bijvoegingen, die voortgezette lectuur hem over het behandelde onderwerp aan de hand deed. Die aanteekeningen en bijvoegingen achtten wij ons verplicht algemeen bekend te maken. Ze zijn gedenkstukken van Fruin's voortdurende werkzaamheid en bevatten tal van merkwaardige bijzonderheden en opmerkingen. Waar het geschieden kon, hebben wij ze in den tekst ingelascht; de overige zijn in noten daaraan toegevoegd. Dikwijls is daardoor eenige wijziging in den vorm der aanteekeningen noodig geworden. Want Fruin, die deze noten uitsluitend voor eigen gebruik bestemde, had ze veelal in enkele woorden neergeschreven; later had hij dikwijls weder iets anders daarbij gevoegd, dat niet altijd overeenkwam met hetgeen hij vroeger had aangeteekend.

---

1) Bij dit exemplaar voegde Fruin dikwijls de brieven, die hij over het opstel ontving. Ook die hebben wij gelezen; maar zij hebben ons zelden of nooit tot wijziging van den tekst aanleiding gegeven. De geheele verzameling is door de familie Fruin geschonken aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden, waar zij zal geplaatst worden, zoodra deze uitgave zal voltooid zijn.

Enkele malen hebben wij ons ook genoodzaakt gezien den ouden tekst zelf te veranderen, om hem in overeenstemming te brengen met de bijgevoegde noten. Doch alleen dan hebben wij dit gewaagd, wanneer die overeenstemming kon verkregen worden door verandering van slechts enkele woorden. De voor den lezer meest hinderlijke tegenstrijdigheden zijn daardoor weggenomen; de andere zijn echter natuurlijk blijven bestaan. Nu en dan komen in den ouden tekst ook wel eens opmerkingen voor, die niet meer geheel juist mogen heeten. Op een en ander hebben wij eene enkele maal de aandacht gevestigd in noten met bijvoeging der letters N. v. d. R. (*Noot van de Redactie*). Maar over het geheel behoort de lezer het jaar, waarin het stuk geschreven is (en dat steeds bij het opschrift gedrukt is), en het tijdsverschil tusschen den tekst en vele noten steeds in het oog te houden. Hetzelfde geldt van de citaten: herhaaldelijk komen in de noten aanhalingen voor uit boeken, die bij het schrijven van den tekst nog niet verschenen waren en dus daarbij niet geraadpleegd zijn.

De juistheid van de bijvoegselen en veranderingen en van de citaten hebben wij zoo nauwkeurig mogelijk gecontroleerd. De spelling der opstellen, die reeds vele jaren oud zijn, is naar die van De Vries en Te Winkel gewijzigd, omdat Fruin die in de laatste jaren getrouw placht te volgen. In de interpunctie en het aanbrengen van nieuwe alinea's zijn wij alleen van het oorspronkelijke afgeweken, wanneer wij bepaaldelijk eene vergissing meenden te mogen vermoeden.

Stellig zijn wij overtuigd, dat Fruin zelf bij een herdruk zijner opstellen veel radicaler zou zijn te werk gegaan, dat hij dikwijls geheele bladzijden zou hebben omgewerkt. Maar tegenover zijn werk stonden wij anders dan hij. Als redacteurs van het werk van onzen vereerden meester meenden wij ons er toe te moeten bepalen daarbij op te nemen hetgeen hij, naar onze meening, zelf voor opneming zou hebben aangewezen. Maar overigens schroomden wij, zonder bepaalde noodzakelijkheid, aan dat werk te raken. Zoo is en blijft dus deze uitgave geheel alleen Fruin's eigen, onvervalscht werk. *Zijn* werk, dat zijn naam zal doen leven,

zoolang de Nederlandsche natie bestaan zal — *zijn* werk, dat, keurig en degelijk niet alleen, maar ook veel rijker en omvangrijker dan iemand vermoed had, het éénige monument zal zijn, dat deze geleerde, groot ook door zijn bescheiden eenvoud, voor zich gesticht en voor zich gewenscht heeft.

Leiden,
Utrecht, } Februari 1900.

P. J. BLOK.
P. L. MULLER.
S. MULLER Fz.

INHOUD.

HET KARAKTER VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK [1]).

(1871.)

I. Oorsprong van het Nederlandsche volk.

1. Het Nederlandsche volk behoort tot den Germaanschen of Duitschen stam, en wel bepaaldelijk tot dien der Noordduitschers, die zich ten noorden der Duitsche bergwouden langs de Noord- en Oost-zeeën uitbreidt. Deze stam loopt in vele takken uiteen, waarvan er vooral drie tot de samenstelling van het Nederlandsche volk hebben bijgedragen: de Friezen, de Saksers, de Franken.

Friezen woonden van ouds in het noorden van ons tegenwoordig grondgebied, van de Eems af in Groningerland, in Friesland en aan de overzij van de Zuiderzee in Noordholland, stellig tot aan de Zijpe, thans een polder, voorheen een breeden stroom, en misschien zelfs veel zuidelijker, tot aan de Maas, of tot aan de Sincfall of het Zwin, ongeveer daar, waar tegenwoordig het vasteland van Zeeland aan Belgisch Vlaanderen grenst. De Friesche wetten, wier tijd van ontstaan niet met zekerheid te bepalen is, doch die stellig tot een zeer ver verleden opklimmen, noemen Wezer en Sincfall als de grenzen van het Friesch gebied. Of zij daarmee bedoelen dat de inwoners van dit uitgestrekte gebied allen Friezen van afkomst en landaard zijn, dan eenvoudig dat de heerschappij der Friesche wetten zich zoover uitstrekt over deels echte Friezen deels onderworpen stamverwanten, kan niet worden uitgemaakt, hoewel de laatste opvatting het best overeen schijnt te komen met den toestand, dien wij in een later tijdvak aantreffen. In den tijd der Romeinen wonen de Friezen aan de overzij van den Rijn, die bij Katwijk in zee valt. In den tijd der Graven scheidt de Zijpe of de Rekere het land

---

1) Dit stuk is, blijkens de inhoudsopgave van de „Algemeene Statistiek van Nederland", „bewerkt door de heeren Prof. R. Fruin en Prof. S. Vissering". (N. v. d. Redactie).

der Friezen van het Graafschap. Nog heden ten dage is inzonderheid op het platteland het onderscheid tusschen de Noordhollanders en de lieden van Kennemerland en Rijnland in het oogloopend en niet te miskennen.

Ten Zuiden der Friezen wonen van de zee oostwaarts tot aan den Gelderschen IJsel onderscheidene kleine volksstammen, die nog door de Romeinsche auteurs met bijzondere namen worden aangeduid, maar die later onder den algemeenen naam van Franken als één stam voorkomen. Zeker staan zij in nader verwantschap tot elkander dan tot de hen omringende Friezen en Saksers. Van de bijzondere namen, door de Romeinen vermeld, zijn die van Batavieren en Caninefaten de beroemdste. Naar het schijnt woonden de laatstgenoemden in Kennemerland en zuidelijker langs het strand, de eerstgenoemden op de eilanden door de armen van den Rijn en de Maas gevormd. Tot welken stam de schaarsche bewoners van de streek ten noorden van den Rijn, van den IJsel westwaarts tot aan de landpalen der Caninefaten en Friezen, de bewoners der Veluwe, mogen behoord hebben, is niet met waarschijnlijkheid te gissen. Ten zuiden van Maas en Waal, in Noordbrabant, woonde een volk, dat de Romeinen de Toxandres noemden en wier grondgebied later de gouw Tassandria heet. Het werd toen onder den grooten stam der Franken begrepen. Daartoe werden ook de kust- en eilandbewoners van tegenwoordig Zeeland gerekend, die overigens nader aan de noordelijke Caninefaten en Friezen dan aan hun oostelijke buren verwant schijnen te zijn.

Ten oosten van den IJsel, noordwaarts tot aan de landpalen der Friezen, wonen de Saksers, in Drente, Overijsel en Zutphen. Het is niet onmogelijk, veeleer waarschijnlijk dat in een deel van Overijsel althans in overouden tijd een Frankisch volk, de Saliërs, gewoond heeft, wier naam dan nog in den lateren naam der landstreek, Salland, zou voortleven. Hoe dit zij, later vinden wij daar een volk met Saksische zeden en instellingen. Ook de Saksers zijn gelijk de Franken samengesteld uit kleine volken, die tijdens de Romeinen nog bijzondere namen voeren: de Chamaven, de Tubanten, wier herinnering bewaard is gebleven in de grondnamen Hamaland en Twente.

2. Deze zijn de drie stammen, waaruit het Nederlandsche volk is samengesteld. Nog is het onderscheid der bestanddeelen binnen de opgenoemde grenzen licht te erkennen, zoowel aan physieke als aan moreele en intellectueele kenmerken, maar op verre na

niet zoo gemakkelijk en zeker meer als voorheen. Het steeds toenemend verkeer, het onophoudelijk verhuizen van personen en gezinnen, het onderling huwen van jongelieden van verschillenden landaard, vermengt de bestanddeelen en doet de eigenaardigheden verflauwen. In vroeger tijden heeft daartoe krachtig meegewerkt de volkplanting op nieuw aangewonnen en op pas ontgonnen gronden. De talrijke later ingedijkte uiterwaarden langs de rivieren, de niet minder talrijke drooggemaakte polders zijn voor een goed gedeelte bevolkt door aankomelingen uit andere streken van het land. Met der tijd zijn dezen onder de oorspronkelijke bewoners versmolten, maar niet zonder door hun allooi de massa te wijzigen. Zulke amalgamatie heeft nog steeds en in steeds toenemende mate plaats. De Haarlemmermeer heeft een bevolking, die van die der aangrenzende streken sterk verschilt, en uit allerlei ongelijksoortige bestanddeelen is gevormd.

In de steden hebben de oorzaken, die op het platteland het zuiver bewaren der oorspronkelijke eigenaardigheden hebben gestoord, natuurlijk nog in veel sterker mate gewerkt. Vele steden zijn zelfs niet eens in haar oorsprong door lieden van een en denzelfden stam gesticht, alle zijn van den aanvang af aangegroeid door een toevloed van naburen. Om poorter te worden werd bijna overal niet meer gevorderd dan dat men een jaar in de stad vertoefd had; van waar men was gekomen, werd niet gevraagd. Aan het einde der Middeneeuwen was dus het onderscheid van volksaard in de steden reeds veel meer dan op het land uitgewischt. Maar vooral sedert den opstand tegen Spanje hebben de burgerijen de eigenaardigheid van het volk, dat oudtijds in het omgelegen landschap woonde, geheel en al verloren. Immers ten gevolge van den opstand en van de kort daarop gevolgde onderdrukking van dien opstand in de zuidelijke provinciën kwamen Brabanders en Vlamingen in menigte naar de steden van Noordnederland, en van Holland en Zeeland inzonderheid, over. Zij waren meestal mannen van energie en van een vast karakter, die zich slechts gedeeltelijk vervormden naar de omgeving waaronder zij zich neerzetten, en weerkeerig op de ontwikkeling hunner nieuwe medeburgers een krachtigen invloed oefenden. Het welvaren van de Republiek lokte vervolgens uit Duitschland en uit Engeland en uit het Scandinavische Noorden veel fortuinzoekers aan. De vervolging der Fransche protestanten dreef verder een menigte refugiés herwaarts. De geest van den tegenwoordigen tijd, met zijn verbeterde middelen van verkeer

en zijn cosmopolietische neigingen, werkt onophoudelijk in dezelfde richting. En zoo worden de eigenaardigheden, die voor eeuwen de burgers van zelfs nabijgelegen steden onderscheidden, al meer en meer afgesleten. Toch is nog in het algemeen het onderscheid tusschen Friezen en Franken, tusschen Franken en Saksers, vooral op het platteland, doch ook in de steden, te erkennen. Nog altijd is het niet te miskennen dat ons volk een samenvoegsel is van stamverwante maar toch verschillende volken, die zich nog niet volkomen geamalgameerd hebben.

II. De volkstaal.

3. Omtrent de taal geldt hetzelfde als omtrent den volksaard. Oorspronkelijk spraken Friezen en Franken en Saksers drie verschillende dialecten van de Duitsche taal, en die dialecten werden zelfs door de verschillende onderdeelen van den Frankischen en van den Saksischen stam weer in verscheidene tongvallen gesproken. Het is hier de plaats niet om over die taalkundige verscheidenheden en eigenaardigheden uit te weiden, en op te geven in welke spraakwendingen, in welke woordsoorten het onderscheid zich het duidelijkst deed gevoelen, en in zekere mate nog steeds gevoelen doet. Want geheel is het onderscheid nog niet uitgewischt. Het best hebben de Friezen op het platteland van de provincie, die hun naam draagt, hun eigen taal bewaard; voor een Nederlander uit andere provinciën is het soms moeilijk hen te verstaan. Maar behalve de taal, die zij onder elkander spreken, verstaan en spreken zij tegenwoordig meestal ook de algemeene Nederlandsche taal, slechts eenigermate gewijzigd en gekleurd door uitdrukkingen en zegswijzen die hun bijzonder eigen zijn.

Die algemeene Nederlandsche taal, die meer en meer de dialecten verdringt, gelijk de algemeene Nederlandsche volksaard de eigenaardigheden van bijzondere streken en plaatsen vervangt, is even als deze een voortbrengsel der verloopen eeuwen. Haar grondvorm is de taal van het Frankische gedeelte des volks, inzonderheid van Holland, maar bearbeid en diep gewijzigd door den invloed der overige Nederlanders en der talrijke vreemdelingen, die zich onder de inheemschen hebben neergezet, te beginnen met de Romeinsche veroveraars. Uit het Latijn heeft de Nederlandsche volkstaal veel woorden en veel spreekwijzen ontleend, gedeeltelijk reeds tijdens de heerschappij der Romeinsche

Keizers, nog meer door den invloed der Kerk, die het Latijn als haar taal had aangenomen.

Het Henegouwsche Gravenhuis in de 14e eeuw en in de volgende eeuw het huis der Bourgondische Hertogen heeft voor den invloed van de Fransche taal, die zij en hun hovelingen spraken, een wijde deur geopend, en in menigte zijn dan ook in woordenkeus en spraakgebruik Gallicismen ingedrongen. Toen eens de zuidelijke, Vlaamsche en Waalsche, gewesten met de Noordnederlandsche onder één regeering waren samengevat, en in dien bondstaat als de machtigste, rijkste en meest beschaafde den boventoon voerden, werd de Nederlandsche taal hoe langer hoe meer een mengelmoes van Duitsch en Waalsch, een bastaardduitsch, dat voor onze ooren al zeer onbehagelijk luidt. Het is in die taal dat de rederijkers in de 16e eeuw dichtten en schreven. De scheiding van Noord en Zuid, ten gevolge van den opstand tegen Spanje, was van noode om een schifting van beide talen te weeg te brengen. De eer van die zuivering van het Nederlandsch komt in de eerste plaats aan Marnix, Spiegel en Coornhert, aan de Amsterdamsche Kamer „In Liefd Bloeyende" toe. Deze hebben de taal geschuimd van het vreemde, met haar wezen strijdende inmengsel van Waalsche en andere vreemde woorden en zegswijzen. Zij zijn de hervormers, wier voetstappen door de Bijbelvertalers, door Hooft en Vondel zijn gedrukt. Door hen en hunne navolgers is boven de verschillende volksdialecten een algemeene spreek- en schrijftaal vastgesteld, tot welke als tot haar type de dialecten sedert trachten te naderen. Het onderricht in de school werkt die neiging het meest in de hand. Het versmaadt de boersche tongvallen en doet ze wijken voor de algemeene volkstaal, die uit de school de gezinnen en de gezelschappen binnendringt. Reeds is zij de eenige die geschreven wordt en die in beschaafde kringen door het geheele land wordt gesproken. Met ieder jaar wordt haar heerschappij algemeener, en het tijdstip schijnt niet ver meer verwijderd, waarop de tongvallen, de overblijfsels van vroeger bloeiende volkstalen, geheel weggestorven zullen zijn, en vervangen door éene algemeene taal, tot wier vorming zij alle in verschillende mate het hare hebben bijgedragen.

4. Even als de hoofdtrekken van het Nederlandsche volkskarakter wedergevonden worden bij de bevolking van naburige streken, welke met de onze niet alleen gemeenschap van afstamming maar ook gelijkheid van zeden, bedrijf en sociale toestanden

hebben, zoo vindt men ook nu nog (ondanks alle moeite die er gedaan is om ze uit te wisschen) zichtbare sporen van de Nederlandsche taal verre buiten de tegenwoordige grenzen van ons rijk, zoowel naar het Noordoosten in Oostfriesland en Sagelterland, als naar het Zuidwesten tot in den noordwestelijken hoek van Frankrijk toe, waar zoovele zuiver Nederduitsche plaatsnamen hare herinnering bewaren. In Vlaanderen en het grootste deel van Brabant is zij, niet minder dan in Noordnederland zelf, de volkstaal gebleven. Men weet hoe het nationaliteitsgevoel der Vlamingen er in onze dagen krachtig en met goed gevolg naar streeft, deze volkstaal in eere te herstellen.

Indien er ooit in overeenstemming met de leer der nationaliteiten een Nederlandsch rijk gesticht werd volgens de natuurlijke ethnographische grenzen, zijne landpalen zouden zich uitstrekken langs eene lijn, die, uitgaande van de oevers van de Jahde, in Zuidwestelijke richting zou loopen tot aan den oostelijken rand van ons tegenwoordig grondgebied, vervolgens zich dwars door België (Zuidwaarts van Brussel, bij Waterloo, waar schier zonder overgang het Waalsche element begint) zou bewegen, om de zee weder te raken bij de monden van het Kanaal.

III. Hoofdtrekken van het volkskarakter.

5. Elk volk heeft zijn eigen karakter. Deze alledaagsche waarheid behoeft slechts te worden uitgesproken om dadelijk, zonder tegenspraak of twijfel, ook te worden beaamd. Het feit openbaart zich niet alleen wanneer men menschen en volken van verschillende rassen of uit ver verwijderde werelddeelen met elkander vergelijkt. Het springt evenzeer in het oog wanneer men de bewoners van hetzelfde werelddeel en van gemeenschappelijke afkomst nevens elkander stelt. De levendigheid van den Italiaan, de fierheid van den Spanjaard, het vernuft van den Franschman, de gemoedelijkheid van den Duitscher, de praktische zin van den Engelschman, ieder weet ervan te spreken; trouwens ieder kan die kenmerkende eigenschappen gemakkelijk opmerken, hetzij hij die onderscheidene volken in eigen land bezoekt en in eigen kring gadeslaat, hetzij hij individuën uit de onderscheidene landen in een toevallig samenzijn ontmoet. Ook in nog engeren kring kan men dit kenmerkende waarnemen; want ook de leden van hetzelfde volk, in verschillende deelen des lands gevestigd, vertoonen een eigen karakter. De Noordbrabander doet zich

anders voor dan de Groninger. En men spreekt bij ons niet zonder reden van Friesche hardnekkigheid en Zeeuwsche rondheid, even als men elders de luchthartige zorgeloosheid van den Ier onderscheidt van de berekenende voorzichtigheid van den Schot.

Moeielijker is het, de oorzaken van dit verschil in volkskarakter na te sporen en aan te wijzen: want zij zijn vele en zeer samengesteld. Wij hebben hier te letten op den invloed van oorsprong, ras en afstamming, van woonplaats, gesteldheid des bodems en van het klimaat, van bedrijf en levenswijze, van ontwikkeling in welvaart en beschaving, van zeden en begrippen, ook zelfs van lichamelijke constitutie, voeding en opvoeding.

Evenmin is het mogelijk, met juistheid de betrekkelijke waarde van al deze verschillende invloeden op de vorming van het volkskarakter aan te geven. Men zou geneigd zijn, den voorrang hier toe te kennen aan de afstamming, en daarvoor is ook wel grond, vooral wanneer men de volken in groote groepen afdeelt. Wij hebben slechts te letten op het scherpe verschil, dat door alle eeuwen heen de rassen — b. v. het Indo-Europeesche en het Semietische — van elkander scheidt. Desgelijks hebben de volken van Germaanschen stam zoowel in Europa als aan gene zijde des Oceaans een ander gemeenschappelijk karakter dan die van den Latijnschen stam. Daarentegen wijzen weer andere verschijnselen op den overwegenden invloed der plaatselijke omgeving, waarvoor zelfs die der afstamming verbleekt. Men kan hier te lande waarnemen, hoe de nakomelingen van vreemdelingen, die zich hier hebben gevestigd, reeds in het tweede en derde geslacht geheel in het algemeene volkskarakter opgaan en alleen nog in hun vreemden naam de heugenis aan hunne herkomst bewaren. Zoo vormt zich ook in Noord-Amerika onder de bevolking van Europeeschen oorsprong een eigen type, die zoowel van de Duitsche als van de Engelsche afwijkt. Zooveel is zeker, dat, gelijk de individu, die in afzondering leeft, het meest aan eenzijdigheid blootstaat, alzoo ook in die volkskringen, die meer of min vreemd blijven aan het algemeen verkeer, het eigenaardig karakter het zuiverst bewaard wordt. Vandaar, dat de trekken van het volkskarakter het sterkst uitkomen in afgelegen provinciën en op het platteland, terwijl zij in de groote steden meer uitgewischt worden.

Bij de poging om het Nederlandsche volkskarakter in scherpe lijnen af te teekenen, stuiten wij (dit vloeit uit het bovengezegde voort) vooral op tweederlei bezwaar. Aan de eene zijde

hebben wij rekening te houden met datgene wat ons volk met andere naburige volken van dezelfde herkomst gemeen heeft. Niet alleen geographisch vindt men in Nederland den overgang tusschen Duitschland en Engeland; en de Limburgers en Noord-brabanders verloochenen geenszins hunne verwantschap en nabuurschap met de Belgen. Aan den anderen kant mogen wij niet uit het oog verliezen, dat plaatselijke eigenaardigheden veelszins den algemeenen grondtrek van het volkskarakter wijzigen en zich juist daar het meest laten gelden, waar wij dit karakter in zijne zuiverste uiting hebben te zoeken, namelijk ten platten lande en in de streken waar het verkeer met vreemdelingen achterlijk is.

6. De hoofdtrekken van het Nederlandsche volkskarakter zijn samen te vatten in het woord: phlegmatisch. Wij gebruiken daarvoor het woord: bedaard, dat in zijne volle beteekenis in geene andere taal zijne wederga vindt. Het lost zich op in de termen: bedachtzaam in het overleggen, langzaam in het handelen, koel in voorspoed, geduldig in tegenspoed, volhardend bij weerstand, niet hartstochtelijk in het ongeluk, niet druk onder het genot. Deze eigenschappen, wanneer zij tot gebreken en ondeugden overslaan, ontaarden licht in traagheid, flauwheid, plompheid en stijfzinnigheid. De omgang met vreemden en zelfs met bekenden gaat stroef; in innigen, huiselijken kring is er vertrouwelijke aansluiting. De Nederlander is niet woordenrijk, noch mild met beloften en betuigingen, maar als hij voorgenomen heeft iets te doen, kan men op hem rekenen. Lichtzinnigheid en verkwisting zijn geen volksgebreken; veeleer slaat de geest van zuinigheid tot schrielheid over. Met nieuwigheden loopt de Nederlander niet licht weg; van het vreemde heeft hij afkeer en argwaan; wat stout is, acht hij roekeloos. Het ontbreekt hem niet aan ondernemingszucht, maar hij wil gaarne van den uitslag zeker zijn; meent hij hiervoor goeden grond te hebben, dan durft hij ook groote dingen aan te vatten en zal ze, eens begonnen, niet licht laten varen. Volgen is hem liever dan voorgaan; maar eens op weg zal hij niet wispelturig omkeeren; en zoo volbrengt hij weleens wat een ander liet steken. Voor grootsche opvattingen terugdeinzend, is hij nauwlettend in het kleine; en hij zal niet gemakkelijk los over de zaak heenloopen met welke hij zich bezighoudt. Zijn bezadigd overleg geeft hem zelfvertrouwen en zelfstandigheid. Daarom is hij in hooge mate gesteld op vrijheid, niet de ideëele vrijheid, waarvan andere volken gaarne spreken, maar de eenvoudige, praktische,

persoonlijke vrijheid om te denken, te zeggen en te doen wat hem goeddunkt, zonder dat hij zich naar eens anders wil hebbe te voegen of iemand anders naar de oogen behoeve te zien; een vrijheidszin, die zich zelfs liefst zoo weinig mogelijk om wet of regel, in 't gemeen belang gesteld, bekreunt.

De phlegmatische natuur van den Nederlander is oorzaak, dat hij bij uitstek vatbaar is voor uitwendige prikkels en zelfs daaraan behoefte heeft. Van hier, dat matigheid niet zijne hoofddeugd is. Hij begeert krachtige en, is deze niet te bekomen, veel spijs. Hij geeft zich toe in het genot van prikkelende, verhittende dranken. Het moge overdrijving zijn, wanneer de vreemdeling beweert, dat een Hollander eerst dan in gevaar of strijd energiek optreedt, wanneer hij door den sterken drank opgewekt is; het valt niet tegen te spreken, dat de oorlam ter zee, bij brand, bij dijkbreuk of voor andere buitengewone inspanning maar al te zeer onmisbaar geacht wordt. Om eenige oogenblikken van zorgeloosheid, luchthartigheid, opgewondenheid te kunnen smaken, neemt hij al te veel de toevlucht tot de overprikkeling van het geestrijke vocht, en dronkenschap is, helaas, bij de lagere klassen (in vroegere tijden ook in sterke mate bij de hoogere) een volksondeugd. Ook het spel schijnt zulk een haast onmisbare uitwendige prikkel te zijn. Door alle tijden heen is het hier te lande steeds op zeer groote schaal gedreven en men kan opmerken, dat het de oogenschijnlijk kalmste naturen zijn, die zich het meest aan dezen prikkel overgeven.

Inlanders en vreemdelingen roemen om strijd zindelijkheid, huiselijkheid, eenvoud van zeden, godsdienstigheid, als de deugden bij uitnemendheid van het Nederlandsche volk. Er valt op dezen lof wel wat af te dingen. De zindelijkheid voor zoover zij zich openbaart in goede zorg voor de voorwerpen van dagelijksch gebruik, voor woning en huisraad, heeft haren voornamen grond in de vochtigheid van het klimaat, dat die zorg noodig maakt; huiselijkheid en eenvoud van zeden hangen samen met de levenswijze, die op hare beurt wederom door natuurlijke oorzaken beheerscht wordt. Gesteldheid van bodem en lucht dwingen de bevolking dezer gewesten om gerief en welbehagen vooral in den besloten kring van het eigen huis te zoeken. Het leven op straat, op de markt, in het publiek kennen wij niet dan bij uitzondering. En de weelde en overdaad, die wij wel niet openbaar ten toon spreiden, maar toch in den engen kring van het eigen huis ons weten te vergunnen, getuigen niet sterk van eenvoud. Innige

godsvrucht werkt in stilte en openbaart zich onwillekeurig en onbewust door daden. Zouden wij durven beweren, dat wij hierin boven andere volken een voorrang hebben? Wel kunnen wij zeggen, dat onze geheele natuur ons tot ernst stemt en ons noopt onze gedachten op geheimzinnige vraagstukken te bepalen, zoo, dat de godsdienst wel eens gevaar loopt, meer eene zaak van het hoofd dan van het hart te worden.

Werkzaamheid en weldadigheid mogen te recht als volksdeugden in Nederland genoemd worden. Het leven is hier moeielijk. De vele behoeften, die er te vervullen zijn, eischen voortdurende inspanning. De grond eischt in de meeste landstreken aanhoudende zorg, overleg en arbeid, zal hij vruchten geven. Het varensbedrijf vordert onverpoosde bezigheid. Zoo wordt het gestadig werken noodzakelijkheid, gewoonte en regel. Eene natuurlijke goedaardigheid, ons volk eigen, stemt tot mededoogen bij het aanschouwen van lijden en ellende; en de ruimte van middelen, door arbeidzaamheid en overleg vergaard, door zuinigheid bewaard, maakt het gemakkelijk, mild te zijn jegens minder bedeelden.

7. Ook lichamelijk zijn de Nederlanders aan eenige bijzondere trekken van andere volken te onderkennen, hoezeer ook hier de opmerking geldt, dat eensdeels de verwantschap met vreemd bloed niet te miskennen valt, en dat aan de andere zijde plaatselijke eigenaardigheden bij gestalte en gelaat het algemeene karakter wijzigen. De Nederlander is als zijn stamverwanten van Germaansche afkomst, in tegenstelling met de zuidelijke volken, groot en forsch van lichaamsbouw. De zuiverste uitdrukking van deze type vindt men nog in onze zeedorpen en op de eilanden van Noord- en Zuiderzee. Doch (het werd reeds door Sir William Temple opgemerkt [1]) de Nederlander is veeleer zwaar en grof dan gespierd. Dit geldt echter inzonderheid van de bewoners van de lage, waterrijke landen in Holland en Zeeland. In de groote steden vertoont zich meer de vermenging met vreemd bloed; hier en daar zelfs zijn in gelaatsvorm, in kleur van haren en oogen de sporen duidelijk zichtbaar van de gastvrijheid, die van oudsher dit land openstelde voor Vlaamsche en Fransche vluchtelingen om den geloove. Ook in andere opzichten wijkt de stedelijke bevolking merkbaar af van die van 't platteland. Dichter opeenhooping, minder licht en lucht, slechte woning, armelijk voedsel, een bedrijf, dat weinig beweging of inspanning van

1) In zijne Observations upon the United Provinces of the Netherlands (1672).

krachten eischt, meer verleiding tot onzedelijkheid, ziedaar verschillende oorzaken die de stedelijke bevolking overal en ook hier te lande in lichamelijken welstand doen achterstaan. Daarbij komt, helaas, eene van geslachten op geslachten overgeërfde armoede met al de kwalen, die haar vergezellen, vooral in sommige plaatsen waar de nering, vroeger bloeiende, in latere jaren achteruitgegaan is. De toenemende duurte der noodzakelijke levensmiddelen, de gewoonte van slecht voedsel, die ten laatste gehechtheid geworden is, het misbruik van den sterken drank, die als prikkel der gezonken levenskracht haast onmisbaar geworden is, dit alles heeft samengewerkt om ons het bedroevend schouwspel te leveren van vooze, ingekrompen gestalten, zwak en ziekelijk van kindsbeen af, onlustig en geesteloos ook in den bloeitijd des levens, voorbeschikte slachtoffers van telkens terugkeerende epidemieën.

IV. Verband tusschen volkskarakter en sociale toestanden.

8. De volksaard wordt, gelijk wij hierboven reeds opmerkten, ten deele ook door de sociale toestanden, waarin het volk geplaatst is, bepaald. De stedelijke bevolking vertoont een ander karakter dan die van het platteland; een zeevarend volk een ander dan een landbouwend. Waar eene levendige, veelzijdig ontwikkelde nijverheid welvaart en rijkdom verspreidt, zullen zich deugden en gebreken anders openbaren dan in eene armelijke streek. Een levendig verkeer met vreemdelingen kan niet zonder invloed blijven op begrippen, inzichten en gewoonten.

De steden, als brandpunten der groote nijverheid, worden de verzamelplaatsen van het materieel vermogen, vooral van het bewegelijke vermogen, dat gemakkelijk van hand tot hand gaat. Zij zijn het tooneel van het ontstaan en het verloren gaan van groote fortuinen. Tevens bevatten zij de meeste gelegenheden en aanlokselen tot groote verteringen, tot prachtvertoon en weelde. Voorts zijn ook zij de verzamelplaatsen van allen die te huis geen middel van bestaan kunnen vinden. In de groote stad is, meent men, nog altijd ruimte en gelegenheid om werk en brood te bekomen, en de overbevolking van het platteland ontlast zich het eerst in de stad; doorgaans om hier overbevolking te kweeken. Zoo ziet men in de steden de beide uitersten van rijkdom en armoede het sterkst vertegenwoordigd, en in de groote steden vooral met schreeuwende contrasten tegen elkander afstekend.

Nog in een ander opzicht is er verschil tusschen steden en platteland. De eerste kan men noemen de zetels van de intellectueele volkskracht, van beschaving, van veelomvattend onderwijs, van wetenschap en kunst. Het platteland daarentegen blijft de bron van de physieke volkskracht. De eenvoudiger levenswijs, de betere voeding en ruimere woning, de aard van het dagelijksch bedrijf in de open lucht, de mindere gelegenheid tot uitspatting schept en onderhoudt daar eene gezonder en sterker bevolking. De stedelijke bevolking eindelijk kent meer samenleving en samenwerking, en daardoor meer gevoel van zedelijke kracht, meer zelfbewustheid van willen en werken, meer zelfstandigheid en vrijheidszin. Bijna overal en ten allen tijde zijn de gemeenten de bakermat en de schuts der politieke vrijheid geweest.

Wanneer men op dit velerlei verschil tusschen stedelijke en plattelandsbevolking let, dan ligt het besluit niet verre, dat de verhouding tusschen deze twee van groote beteekenis voor elken staat is. In alle staten van eenigen omvang is het numerieke overwicht aan de zijde der plattelandsbevolking; doch niet overal is het even groot. Hier te lande is dit overwicht al van oude tijden her betrekkelijk gering, geringer dan in eenig ander land van Europa. Vooral geldt dit van het eigenlijke Holland, dat de kern is van ons nationaal bestaan. Daarbij valt hier nog het merkwaardige verschijnsel waar te nemen, dat vele plattelandsgemeenten door talrijkheid en dichtheid van bevolking, door den aard harer nijverheid, door gemakkelijkheid van gemeenschap met elkander langs goede land- en waterwegen, door groote welvaart, meer of min in hun volksleven de trekken van het stedelijke karakter hebben overgenomen. Daarentegen bezitten wij binnen ons grondgebied geene wereldstad, waar de bevolking bij vele honderdduizenden, ja millioenen opeengetast is, en waarin zich als het ware het gansche intellectueele en politieke volksleven samentrekt. Nog blijft er altijd wel eenig verschil tusschen stad en land merkbaar. Maar het verschil is geringer dan elders. Hieraan knoopt zich de opmerking, dat in geen ander land het burgerlijk element zulk een overwicht heeft als hier. Met den boerenstand heeft het zich in de meeste streken innig vermengd, niet zonder invloed op zijn gehalte uit te oefenen; den adel, hier weinig talrijk en niet toongevend, heeft het grootendeels in zich opgenomen.

Ook de aard van het volksbedrijf, dat op zijn beurt wederom door geographische ligging en natuurlijke gesteldheid van den

bodem beheerscht wordt, heeft invloed op het volkskarakter. De landbouw is een bij uitstek locaal bedrijf. De boer, aan hof en erf gehecht, slijt zijn leven in engen kring, waar hij zich niet gaarne buiten waagt. Daardoor is ook zijn gezichteinder bekrompen. Hij is in hooge mate behoudend, gehecht aan oude gewoonten, zeden en overlevering. Voor het nieuwe en vreemde is hij bang. Hij is meer geduldig dan ondernemend. Alleen een degelijk onderwijs, zoo als in sommige onzer provinciën onder den boerenstand verspreid is, brengt hierin verandering. — Ook de fabrieks- en ambachtsnijverheid heeft daar, waar zij uitsluitend bedreven wordt, nagenoeg gelijken invloed; ook bij haar hebben overwegingen van plaatselijk belang den voorrang. Doch de fabrikant is van zelf reeds genoodzaakt, ter wille van de aanschaffing zijner grondstoffen en van den afzet zijner producten zich in ruimeren kring te bewegen en meer om zich heen te zien. Vreemde mededinging dwingt hem, zij het ook aarzelend, op nieuwigheden acht te slaan en het overgeleverde voor iets beters te laten varen. De aard van zijn bedrijf vordert meer inspanning van geestvermogens, beter en veelzijdiger onderwijs, hoogere beschaving. Oefent hij zijn bedrijf op groote schaal uit, gelijk de richting van onzen tijd meer en meer medebrengt, dan is universeele kennis voor hem behoefte. Zoo zien wij tegenwoordig uit dezen stand de kundigste, verlichtste en invloedrijkste mannen te voorschijn komen. — Voorzeker heeft ook de handelsstand zijne eenzijdigheid en zijne vooroordeelen. Maar de groothandel (en hieronder begrijpen wij ook de zeevaart) is uit zijn aard kosmopolietisch; hij moet met zijnen blik de gansche wereld omvatten; hij is in voortdurende aanraking met vreemdelingen uit alle oorden. Hij moet wakker zijn in zijne ondernemingen, moedig in het besluiten, vlug in het uitvoeren. De wisselvallige kansen der fortuin, waaraan hij blootstaat, leeren hem zich gewennen om voorspoed en tegenspoed met gelijkmoedigheid te dragen. Eene luchthartigheid, die niet zelden tot lichtzinnigheid overslaat. Vergelijk slechts den zeeman, die aan wal gekomen de zuur verdiende gage in weinig tijds verkwist, die kooplustig en goedgeefs is, met den boer, die moeizaam penning bij penning spaart en van dat bespaarde evenmin om zich zelven te goed te doen als om anderen te helpen afstand doet. Eindelijk, de handel eischt vrijheid van beweging, want deze is voor hem levensvoorwaarde. Hij kan niet dulden gereglementeerd of geregeerd te worden, en wil zijne zaken zelf doen. Die vrijheidszin laat zich ook in ruimer kring en op ander gebied

gelden, ook op dat van het politieke en kerkelijke leven. Hij is echter niet altijd eenzelvig met ware liberaliteit. Niet zelden slaat hij tot heerschzucht over, die te drukkender wordt voor hare slachtoffers, omdat zij zich in de eerste plaats op het materieel voordeel richt. De verhouding van het moederland tot zijne koloniën is hiervan een treffend voorbeeld. Nooit zijn deze meer onderdrukt dan wanneer handelscompagnieën er het gezag uitoefenden.

Van de verschillende takken van nijverheid is in Nederland de handel — met de daarmee samenhangende scheepvaart — steeds de voornaamste geweest. En door alle tijden heen heeft deze aan het volkskarakter de scherpste plooi gegeven. De vreemdeling heeft ons van oudsher den naam van eene „natie van kooplieden" gegeven; en die naam was niet altijd eene lofspraak. Trouwens, dat karakter openbaarde zoowel zijne kwade als zijne goede zijde. Politieke en andere transactiën werden beschouwd als eene handelszaak, waarin eene zekere mate van slimheid niet ongeoorloofd was, waarbij men door loven en dingen tot den besten koop, dien de omstandigheden toelieten, trachtte te komen en, mits men er de macht toe had, voor zich voordeelen bedong die men wederkeerig den ander noode gunde. Maar diezelfde handelsgeest kweekte ook vrijheidsliefde, bewustheid van kracht en vastheid van wil. Het handeldrijvende en door den handel rijke en veel vermogende Holland beheerschte in de dagen der Republiek de Unie en dreef tegenover de landbouwende provinciën zijnen wil door, even als nog thans, hoe onberekenbaar veel ook de landprovinciën vooruitgegaan zijn, Holland het middenpunt van ons volksbestaan is. En onder de leiding der Hollandsche staatslieden verhief de Republiek zich tot eenen vrijen, bloeienden, invloedrijken staat, machtig ter zee en in vreemde werelddeelen, ontzien en geëerd in Europa. Men vergelijke daarmede elken anderen staat van gelijken of grooteren omvang of bevolking. Hoe ver ging Nederland ze allen in degelijkheid, kracht en aanzien te boven. Wat verschil ook tusschen den onafhankelijken Nederlander, die zich koning op zijn erf achtte, en de bewoners der staten van Europa's binnenland, die zich in nederigheid bogen voor hunne landsheeren en hunnen ganschen hofstoet en den rug kromden onder de heerschappij van landsvaderlijke tirannen. En ook heden nog, hoe veel er ook veranderd zij, welke staten er ook groot geworden zijn tegenover onze kleinheid, neemt het Nederlandsche volk eene eigene plaats in onder de volken van Europa; eene

zelfstandigheid, die ook door den vreemdeling erkend wordt, die zeker, in het ergste geval, voor verpletterende overmacht tijdelijk zou kunnen moeten bukken, maar op den duur niet te vernietigen is. En ook nu nog voert het kleine Nederland heerschappij over onmetelijk gebied aan gene zijde van den Oceaan, wel is waar — het moet er bijgevoegd worden — ook nu nog te veel als koopman.

9. Zoo hebben sociale toestanden invloed op het volkskarakter. Maar de invloed is wederkeerig; en wij hebben nu ook de keerzijde te beschouwen. De natuurlijke eigenschappen van ons volk, door afstamming, gesteldheid des bodems en luchtgestel bepaald, hebben op hare beurt invloed op leven en bedrijf. Stellen wij ons de type van den Nederlander voor als een man van bedachtzaam beraad, die zelden haast heeft, een man van volharding en geduld meer dan van vermetelheid, van kern en kracht meer dan van vlugheid, van degelijken ernst meer dan van fantasie, van zuinigheid, overleg en nauwlettendheid, huiselijk en weinig gezellig, zelfstandig en zelfgenoegzaam, dan kost het weinig moeite, zijne richting en zijnen gang in het publieke en sociale leven, in handel en wandel te teekenen. Het algemeen belang is hem niet onverschillig, want hij is doorgaans te verstandig om niet in te zien, dat zijn eigen belang daarbij betrokken is; doch de bijzondere belangen trekken hem meer aan, en het kost hem moeite, zich over particularisme en provincialisme heen te zetten. Tot doortastende maatregelen gaat hij niet dan in den grootsten nood over, en zijne natuurlijke bedachtzaamheid vergunt hem niet dan na lang wikken en wegen tot afdoening van zaken te komen. De beraadslagingen in openbare vergaderingen onderscheiden zich meer door woordenrijkheid dan door hartstochtelijkheid. Wat met kalme volharding te winnen is, zal hij bereiken. In geen opzicht heeft de Nederlander meer welverdienden roem verworven, dan door zijn onverpoosden strijd met de wateren, op welke hij den grond, dien hij bewoont, heeft veroverd en tegen wier geweld hij blijft worstelen om den gewonnen bodem te behouden en te vergrooten. Met nauwlettende zorg, die ook het kleinste niet gering acht, waakt en ijvert hij voor zijn belang. Geen hoekje van akker of tuin laat hij ongebruikt; niet licht werpt hij weg wat ook maar eenigzins nog van dienst kan zijn. Zijn er geene groote winsten te behalen, kleine zijn hem ook welkom. Een klein vischje een zoet vischje, zegt hij. Veeleer deinst hij terug voor het waagstuk, dat groote winsten belooft, omdat hij weet,

dat tegenover groote winsten groote verliezen staan. Een nieuwen handelsweg te openen, een nieuw artikel aan de markt te brengen laat hij doorgaans aan anderen over. Als de nieuwe weg goed is en het nieuwe artikel opneemt, zal hij meedoen. Zoo bespaart hij zich teleurstellingen, maar laat ook dikwijls de beste kansen voorbijgaan en — wat erger is — zich van de baan dringen. De geschiedenis van onzen handel zoowel als van onze industrie geeft hiervan getuigenis. Hoe zijn wij ook in den jongsten tijd met onze spoorbanen en stoombootliniën achteraan gekomen. Daarentegen is de Nederlandsche koopman en industriëel in andere opzichten zijne vreemde mededingers voor. Door zuinigheid en overleg weet hij met kleine middelen veel te doen; door goede zorg en nauwgezetheid verwerft hij vertrouwen. Onze uitgebreide vrachtvaart hebben wij niet alleen aan de deugdelijkheid onzer schepen, maar ook aan de degelijkheid onzer gezagvoerders te danken. De produkten onzer nijverheid zijn gezocht om de zorgvuldige bewerking. Die produkten bepalen zich — met enkele schitterende uitzonderingen — tot voorwerpen van alledaagsche behoefte van groven aard en weinig kunst. Zij hebben daardoor dit voor, dat zij, onafhankelijk van toevallige omstandigheden, een geregelden afzet vinden. Met de veelzijdige kunstvlijt der Duitschers, met het vindingrijk vernuft der Engelschen en Amerikanen, die telkens iets nieuws te koop bieden, weten wij niet te wedijveren, allerminst met den goeden smaak der Franschen. De internationale tentoonstellingen hebben het ten overvloede bewezen.

10. Ook op het gebied van het geestelijke leven is de Nederlander bij uitstek positief. Het verheven idealisme der Duitschers is ons even vreemd als het schitterend vernuft der Franschen. Onze kunst onderscheidt zich door een nuchter realisme. In de architectuur heerscht het utiliteitsbeginsel. Voor schoone lijnen en edele vormen hebben onze bouwmeesters weinig oog. De Hollandsche schilderschool is met recht wereldberoemd, maar meer om nauwgezetheid in het bespieden der natuur en getrouwheid — tot angstvalligheid toe — in het weergeven, dan om grootschheid van opvatting en diepte van gedachte. Tot godsdienstige onderwerpen konden onze kunstenaars zich, sedert het Calvinisme met zijne streng puriteinsche begrippen heerschappij won, niet aangetrokken voelen; maar ook aan historie, mythologie en allegorie hebben zij zich zelden met goed gevolg gewaagd. Het portret, het landschap, het genrestuk, het stilleven, in één woord het

alledaagsche, is hun terrein; en niet zelden hebben de grootste meesters het niet beneden zich geacht, tot het platte en gemeene af te dalen. Eéne uitzondering echter mag niet onvermeld blijven: als ware kinderen der zee hebben de Hollandsche meesters bij haar de poëzie gezocht, die zij in hunne omgeving niet vinden konden. Zij hebben hare verschrikkingen en hare liefelijkheden gevoeld, hare diepten en hare oneindigheid gepeild en op het paneel getooverd. — Zoo ook zijn huiselijkheid en stemmige burgerlijkheid de hoofdtrekken onzer poëzie en onzer geheele literatuur. De techniek overtreft dikwijls de gedachte in de verzen zelfs onzer meest gevierde dichters; forschheid neemt bij hen de plaats in van verhevenheid. In de wereld der idealen voelen zij zich weinig te huis; de humor, die in tranen lacht, en het dartel spel van 't vernuft zijn hun vreemd. Maar de warme ontboezeming des gevoels in eigen gemoed bij lief en leed, de boeiende schildering van het schoon dat de oogen trof, een treffend woord van vermaning en troost, de vlijmende snede van meedoogenloozen spot, den stillen ernst van het godsdienstig lied zult gij niet te vergeefs bij hen zoeken. — In de wetenschap neemt Nederland eene eervolle plaats onder de volken in. De vrijheid van denken, spreken en schrijven, hier vroeger en meer dan elders gegund, en de gastvrijheid jegens den vreemdeling hebben daartoe veel gedaan; maar niet minder de verlichte zorg der overheid eerst voor hooger, daarna ook voor lager onderwijs. Doch zoowel als onze kunstenaars hebben ook onze geleerden op hunne werken den stempel van het volkskarakter gedrukt. Hebben wij maar enkele mannen van genie te noemen, zooveel te grooter is het aantal mannen van talent op wie wij wijzen mogen, mannen, die zich door degelijken, nuttigen, voor vele geslachten vruchtbaren arbeid verdienstelijk hebben gemaakt. In het zorgvuldig verzamelen, in het ordelijk rangschikken van de bouwstoffen der menschelijke kennis, in het logisch betoog en in de scherpziende kritiek ligt hunne kracht. Geduld en volharding treden ook hier op den voorgrond; maar even zoo ook hier eene neiging om liever te volgen dan voor te gaan. De Nederlandsche geleerde is bij voorkeur eclecticus en encyclopaedist. Hij bezit in ruime mate de gave der receptiviteit. Een spoor van deze richting vinden wij in de menigte vertalingen en omwerkingen van buitenlandsche geschriften, die onze pers levert.

11. Hoe openbaart zich het volkskarakter in het volksleven? Hier vooral loopen wij wederom gevaar, plaatselijke eigenaardig-

heden als algemeene trekken voor te stellen of, aan den anderen kant, in zulke algemeenheden te vervallen, dat er van een bijzonder karakter geen spoor overblijft. Overal, in alle landen, zijn de lagere klassen des volks onbeschaafd. Hoe zal men de uitingen dezer onbeschaafdheid bij den Nederlander anders waarnemen dan bij anderen? Wij moeten ons dan tot enkele lijnen en omtrekken bepalen. Het moet erkend worden, dat het den Nederlander van geringen stand aan natuurlijke beschaving ontbreekt. Hij is noch glad en geestig in den omgang, noch gemoedelijk. Hij is stroef. Hij heeft weinig zin voor natuur of kunst. Misschien ligt dit voor een deel ook hieraan, dat het onderwijs, dat hem wordt gegeven, te weinig er op aangelegd is om dezen zin bij hem wakker te maken. Doch dat onderwijs wordt gegeven door de mannen, die uit het volk zijn voortgekomen; en zoo het dezen aan de roeping of den slag faalt om er een andere richting aan te geven, zou dit slechts een bewijs te meer voor onze stelling zijn. De Nederlandsche werkman is getrouw en regelmatig in den arbeid. Om deze deugden wordt hij zelfs buitenslands gezocht. Doch hij is zelden vlug en handig. Hij heeft behoefte aan leiding en volgt liefst de oude sleur. Zijnen rustdag brengt hij door des morgens in de kerk, des middags met eene zoete wandeling langs straten en wegen met vrouw en kroost, des avonds rondom de koffietafel. Zoo hij leest, hij kiest degelijke, dat wil zeggen stichtelijke lectuur. De eentonigheid van zijn leven schijnt hem niet zwaar te vallen. Doch als ter vergoeding geeft hij zich op gezette tijden aan eenen dollen roes over. Bij kermissen en andere feestelijke gelegenheden springt die kalme natuur uit den band. De ruwe kracht slaat over tot gemeenheid. De walgelijke vroolijkheid vindt hare bron voornamelijk in het overdadig genot van sterken drank. Ook bij andere gelegenheden (wij merkten het reeds vroeger op) schijnt deze prikkel onmisbaar tot opwekking van buitengewone geest- of lichaamskracht. En, hetzij door gewoonte hetzij wegens de gebrekkige voeding, waarmede ons volk zich vergenoegt, voor velen is hij dagelijksche behoefte geworden.

Overigens is ons volk rustig en ordelievend; geenszins kruipend, maar gemakkelijk te leiden. De groote beroeringen, die in de laatste dertig of veertig jaren schier alle landen van Europa in meerdere of mindere mate bezocht hebben, zijn aan ons land voorbijgegaan. Breekt er soms hier of daar een oploop uit, luttel vertoon van macht is doorgaans voldoende gebleken om hem te bedwingen. Onze steden leveren het schouwspel niet op van uit-

barstingen van hartstocht, zoo min van zinnelooze opgewondenheid, als van toomelooze woede. De jongste herinneringen van dien aard klimmen op tot den tijd, toen het volk, na diepgevoelden druk onverduldig geworden van vreemde dwingelandij, den gehaten Franschman verjoeg, en Willem I als bevrijder des vaderlands inhaalde, een tijd, die reeds een lang menschenleven achter ons ligt.

Merkwaardig voor de kennis van het volkskarakter is de statistiek van het misdrijf. Onze gerechtelijke statistiek splitst op het voetspoor van het strafwetboek de misdrijven, die hier te lande gepleegd en berecht worden, in drie hoofdgroepen: misdrijven tegen de algemeene zaak (dat zijn vergrijpen tegen den staat zelven, tegen den vrede en de rust in den staat, tegen de publieke belangen, tegen de voorschriften van orde en politie); misdrijven tegen de personen; en misdrijven tegen de bezittingen of goederen. Nu is het in de eerste plaats opmerkelijk, hoe vele misdrijven tegen de algemeene zaak in onze statistiek voorkomen; in enkele jaren klimt hun getal tot een verbazende hoogte. Doch niet omdat de Nederlanders zoo bijzonder onrustig of oproerig zijn. Verreweg het grootste getal van de gevallen, die onder deze groep voorkomen, spruiten voort uit verzet tegen politieverordeningen en reglementen. Want ook hier geldt de regel, dat de Nederlander, die zich vrij man gevoelt, niet gereglementeerd verkiest te worden. Betrekkelijk gering is het getal misdrijven tegen de personen, veel geringer dan in de meeste andere landen. En nog zou men, indien de motieven tot het misdrijf konden worden aangeteekend, bevinden, dat de meeste gevallen van manslag en verwonding, die voorkomen, hun oorzaak hadden in dronkenschap. Moord en mishandeling, uit woestheid, hartstocht, toorn, jaloezie of verfijnde wreedheid gepleegd, zijn zeldzaam. Groot is daarentegen het getal misdrijven tegen de bezittingen, ook in vergelijking met de cijfers in andere landen. Gewone diefstal, zonder geweld bedreven, komt hier verreweg het meest voor.

Een ander karakteristiek verschijnsel levert ons de vergelijkende statistiek der onechte geboorten. Wanneer men de staten van Europa, in welke deze statistiek openbaar gemaakt is, daarbij aldus rangschikt, dat zij op elkander volgen naarmate het getal van deze gevallen grooter wordt, dan komt Nederland, met het kleinste cijfer, bovenaan in de lijst. Dit is nog wel geen voldingend bewijs voor minder onzedelijkheid bij ons volk dan bij

andere volken, want zeer uiteenloopende oorzaken kunnen deze cijfers bepalen. Doch zonder aarzelen mogen wij het feit, uit het oogpunt van het maatschappelijk belang, gunstig noemen.

12. Het volk, dat den Nederlandschen bodem bewoont, bevat nog een bestanddeel, dat wij niet geheel met stilzwijgen mogen voorbijgaan: het Israëlietische. Het is niet talrijk genoeg, noch over het geheele land, noch op eenige bijzondere plaats, om eenen overwegenden invloed te kunnen oefenen. Men kan ook niet zeggen, dat het door vermenging met de kinderen van den Germaanschen stam hier of daar eenige wijziging of schakeering in den algemeenen volksaard heeft teweeggebracht. Integendeel, de Israëlieten, ofschoon reeds sedert lang staatsrechtelijk en burgerrechtelijk met de overige ingezetenen van Nederland volkomen gelijkgesteld, blijven, wat het sociale leven betreft, nog altijd meer of min in eenen staat van afzondering verkeeren, deels door hunne eigene gehechtheid aan den — men mag wel zeggen — nationalen godsdienst, en aan hunne zeden, gebruiken en overleveringen, deels ook ten gevolge van hunne historische verhouding tot de christenvolken, en van de nog niet uitgeroeide vooroordeelen, welke zich daarin hebben geworteld.

Doch het meest nog onderscheidt zich dit bestanddeel van het Nederlandsche volk door eigenaardige karaktertrekken, die zich van geslacht op geslacht blijven voortplanten. Het verloochent zijn oosterschen en zuidelijken oorsprong niet en vertoont alzoo in uiterlijk voorkomen niet alleen maar in zijn geheele wezen en doen een scherp contrast met de overgroote meerderheid onzer bevolking. De hoofdtrekken van dit eigenaardig karakter zijn: levendigheid, bewegelijkheid, vlugheid van geest, gevatheid, scherpzinnigheid. Men vindt er veel ingenomenheid met het uiterlijke, met sieraad en opschik, met schitterende kleuren en schetterende klanken; in één woord, hooge waardeering van den vorm.

Deze eigenaardigheden uiten zich ook en zelfs zeer krachtig in het verkeer, in handel en wandel, in bedrijf en beroep en in geestesrichting. De Israëliet is in zijn arbeid niet enkel vlijtig; hij is ijverig. Bij voorkeur zal hij zich in zulke bedrijven begeven, die inspanning van de vermogens van den geest vorderen. De handel, met zijne berekeningen, kansen en zetten, is hem liever dan de stille gelijkmatige gang van den landbouw en het ambacht. Voor wetenschappelijke beroepen en betrekkingen heeft hij aanleg en zin; voor kunst, vooral voor beeldende en toonkunst, heeft hij een levendig en ontvankelijk gevoel.

Met deze eigenschappen heeft het Israëlietische element, hoe weinig talrijk het ook zij, op den algemeenen maatschappelijken toestand hier te lande een zeer merkbaren invloed. Is het ook betrekkelijk zwak, het werkt toch in zekere mate als correctief van de eenzijdigheid van het algemeene volksbestaan. In de eerste plaats openbaart zich zijne werking bij de ontwikkeling en richting van het handelsverkeer. In den eindeloos vertakten kleinhandel van het dagelijksch verkeer is het ongemeen bedrijvig en nuttig. In den groothandel is het aan de beurs met eere vertegenwoordigd, op elk terrein, vooral op dat van bank- en crediet-wezen. En zoo er groote zaken en stoute ondernemingen gedaan worden, het heeft hieraan niet het kleinste deel. In de verschillende vakken van wetenschap, vooral van natuurwetenschap en rechtsgeleerdheid, draagt het krachtig bij om Nederland een goeden naam te verzekeren. Het journalisme, dat leven vol afwisseling en drukte dat bovenal vlugheid van geest en snelle bevatting eischt, heeft het bijna geheel ingenomen. In de kunst kan het, vooral in onze dagen, op schitterende namen wijzen; en de geniale voortbrengselen van dichtpen en penseel, die het ons schonk, hebben — met dankbaarheid worde het erkend — niet weinig medegewerkt tot de ontwikkeling des volks en tot den roem van Nederland.

(Algemeene Statistiek van Nederland I, blz. 3 vlg.).

DE DRIE TIJDVAKKEN

DER

NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS.

(1865.)

Ik beaam ten volle wat Guizot eens gezegd heeft, dat de historie op haar tegenwoordige hoogte het meest gebaat wordt door goede monographieën. Voor en aleer menige bijzonderheid in een juister daglicht geplaatst is, valt er niet te denken aan een overzicht van den geheelen loop der geschiedenis, dat in allen deele bevredigen kan. Daarom liever onze krachten besteed aan het ophelderen van bijzonderheden, dan verspild aan het leveren van algemeene beschouwingen, die slechts gedeeltelijk juist zijn. Niet aan het gebouw begonnen eer de bouwstof bijeen en gereed is.

Ik wensch mijne instemming met dit gezegde van Guizot duidelijk uit te spreken, omdat ik, voor eens, in strijd daarmeê ga handelen. Ik ga trachten in groote trekken een karakteristiek onzer staatkundige geschiedenis in haar verschillende tijdperken te geven. Het zijn algemeene beschouwingen, waarmeê ik den lezer ga bezig houden. Ik wil het echter niet ontveinzen, dat ik zelf aan deze niet de zekerheid toeken, die aan de uitkomst van het nauwkeurig onderzoek eener bepaalde gebeurtenis eigen is. Algemeene beschouwingen zijn, juist omdat daarbij zoo veel bijzonderheden over het hoofd worden gezien, noodzakelijk onnauwkeurig en slechts betrekkelijk waar. Doch dat is de eigenaardige fout van alle abstracties, en toch erkennen allen, dat deze haar nut hebben. En het is ook goed, dat wij somwijlen van de tallooze bijzonderheden, waarmeê wij ons doorgaans bezig houden, onze aandacht voor een poos aftrekken en haar laten rusten op de

beeltenis van het geheel, zoo als ons deze, ten gevolge van het onderzoeken der bijzonderheden, blijvend voor den geest staat. Het aanschouwen van het geheel wekt ons dan allicht op tot vernieuwde navorsching van die gedeelten, die nog minder juist bekend zijn, en bepaalt ons vooral bij die onderwerpen, die tot de kennis van het algemeen van meer dan gewoon belang blijken te zijn.

Zietdaar het oogpunt, waaruit ik het volgende zelf beschouw en door den lezer beschouwd wil hebben.

Er zijn volken, die zich door alle eeuwen heen in hun staatkundige ontwikkeling gelijk zijn gebleven, die sedert de vroegste tijden onveranderlijk hetzelfde doel hebben nagejaagd, nu eens langs den rechten weg, dan weer, indien overmacht hun dezen versperde, voor een poos langs omwegen, maar altijd in dezelfde richting. Hun geschiedenis draagt dan ook in ieder tijdvak hetzelfde karakter, naar de eigenaardigheid der tijden gewijzigd, maar niet meer dan gewijzigd, in den grondtrek steeds onveranderd.

Neemt Engeland of Frankrijk ten voorbeeld! Van de wording dier rijken af vertoont ons hun geschiedenis een gelijkvormig, onafgebroken geheel. In dezelfde richting beweegt zij zich gestadig voort naar een doel, dat van den beginne af is aangewezen. De kiem, die zich reeds bij het ontstaan van den staat laat onderkennen, ontwikkelt zich in den loop der eeuwen tot den hoogen stam, dien wij voor ons zien, en die zijn vollen wasdom nog niet heeft bereikt, maar voor onze oogen blijft voortgroeien, met behoud zijner oorspronkelijke eigenaardigheid.

In Frankrijk zien wij te midden der regeeringloosheid van de eerste middeneeuwen de oppermacht der kroon zich langzaam vormen. Nog is de kring, waarbinnen die macht bepaald wordt, van geringen omvang, maar gestadig zet hij zich uit, en naarmate hij zich uitbreidt verhoogt zich tevens de koninklijke macht boven die der vasallen, waaraan zij oorspronkelijk gelijk is geweest. De geheele geschiedenis van Frankrijk vertoont ons dit tweeledig streven, naar uitzetting der grenzen van het rijk en naar versterking der oppermacht van den vorst, ten behoeve der maatschappelijke gelijkheid van de onderdanen. Voor een poos moge dit streven schijnbaar worden gestaakt, een andere richting schijnbaar de overhand nemen: weldra houdt die storing op, en de geschiedenis vervolgt haar ouden loop in het oude spoor.

Zelfs de bloedige omwenteling der vorige eeuw, die met het verledene voor goed dacht te breken en een nieuwe toekomst in te gaan, is onbewust op den ouden weg teruggekeerd, en heeft, in het politieke, tot niets geleid dan tot veroveringsoorlogen, tot versterking van het monarchaal gezag ten koste der hoogere standen en tot gelijkstelling van alle burgers voor de wet.

In de Engelsche geschiedenis is de zucht tot uitbreiding der vrijheden en rechten des volks het leidende beginsel. De opvolgers van Willem den Veroveraar behoefden hun opperheerschappij niet boven de macht van groote leenmannen te verheffen, of het volk te beschermen tegen de onderdrukking van overmoedige edellieden, evenmin als zij de grenzen van hun gebied gedurig hadden uit te zetten. Die grenzen waren door de zee aangewezen en zonder inspanning te bereiken. En de macht des konings ging die van alle andere grooten onvergelijkelijk te boven. De heerschappij der kroon was de eenige, die voor kleinen zoowel als voor grooten gevaarlijk kon worden. Daartegen spanden dan ook de baronnen samen, en riepen zij den bijstand der burgerijen in. Hun tegenstand aan de heerschzucht des konings geboden riep al vroeg het parlement in het leven, dat tot tegenwicht der alleenheersching dienen moest. In het opwegen van die twee staatsmachten tegen elkander, in beider streven om op elkander het overwicht te behalen, en in de nooit rustende pogingen om het verbroken evenwicht weêr te herstellen ten waarborg van de burgerlijke vrijheid, vinden wij het eigenaardig karakter, waardoor zich de Engelsche geschiedenis van die van alle andere staten onderscheidt.

In beide, in de Engelsche en in de Fransche geschiedenis, zien wij dus een bestendigen vooruitgang in dezelfde richting, een gedurig naderen tot een lang te voren bepaald doel. Alle groote gebeurtenissen zijn als schakels in den keten, niet alleen op zich zelf maar ook door hun onderlingen samenhang merkwaardig. Aan een en dezelfde taak hebben alle groote staatslieden voortgewerkt. De gevolgen van hetgeen zij gewrocht hebben duren nog heden ten dage. Hoe zeker is derhalve het oordeel over het drijven der partijen, over het ijveren der staatsdienaars. Hebben zij zich bewogen in de richting, waarin de natie zich voortbeweegt? Of hebben zij getracht den loop der gebeurtenissen tegen te houden en af te leiden? Zietdaar den maatstaf, waarmeê wij hun verdiensten meten. Want de staatsman, die de natie wil leiden buiten het spoor, waarin zij uit eigen aandrift voortgaat, overschat zijn vermogen, en verspilt zijn krachten niet ten goede maar ten nadeele van zijn

volk. Zoowel de Stuarts, die de rechten van het parlement verkortten, als het lange parlement, dat zich van het tegenwicht der kroon wilde ontslaan, hebben zich vergrepen aan de belangen en aan de begeerten van het Engelsche volk. De adel en de derde stand van Frankrijk, die op verschillende tijden de macht der kroon binnen al te enge grenzen wilden terugdringen, hebben zich niet minder tegen den geest der natie bezondigd, dan de koningen, die uit lauwheid of uit zelfzucht verzuimden het volk tegen de grooten te beschermen, en tegen de vreemden den ouden wapenroem van Gallen en Franken te handhaven. De geschiedenis leert hoe zulke vergrijpen te allen tijde door het volk gewraakt, en door de gevolgen gestraft zijn.

Draagt de geschiedenis van ons volk een even kenbaar, een even blijvend karakter? Is ook zij van den aanvang tot op heden een doorloopend geheel, een aaneengeschakelde keten van gelijksoortige feiten? Het tegendeel is waar. Een ieder die onze staatkundige geschiedenis met eenige aandacht beschouwd heeft weet, dat zij zulk een bestendig karakter niet vertoont [1]). Onze geschiedenis verdeelt zich in drie perioden, die door diepe kloven van elkander zijn gescheiden, en ieder een geheel op zich zelf vormen. De revolutie van de vorige eeuw heeft niet slechts de republikeinsche instellingen van voorheen vernietigd, maar tevens met de traditie der republiek volkomen gebroken. Voor niet éénen staat misschien is de groote omwenteling zoo radicaal geweest als voor dien der Vereenigde Nederlanden. Ik spreek niet van de sociale, maar van de politieke strekking dier omwenteling. In het maatschappelijke moge de revolutie in Frankrijk nog dieper hebben doorgetast; in het politieke heeft zij Frankrijk, vergeleken met Nederland, slechts oppervlakkig aangedaan. Tocqueville heeft bewezen, dat de staatsinrichting, zoo als die na de omwenteling voltrokken is, reeds onder de oude régime was aangevangen. Bij ons daarentegen is al het bestaande tot in zijn grondslagen vernietigd en door een geheel nieuw gebouw vervangen.

En even radicaal was de omwenteling geweest, die twee eeuwen vroeger de republiek te voorschijn had geroepen. Wel had men toen de staatsinstellingen der monarchie grootendeels behouden, maar men was ze van toen af juist in tegenovergestelden geest als vroeger gaan hervormen en ontwikkelen. Niet slechts den

1) Vlg. G. K. v. Hogendorp, Bijdragen. I, blz. 43 vlg.; VIII, 181 vlg.

vreemden overheerscher had men afgezworen, maar tevens de politiek, tot nog toe door de landsheeren gevolgd. Na den opstand tegen Philips is het vooral de onafhankelijkheid van corporatiën en personen tegenover het algemeen bestuur, waarnaar men streeft. Vóór den opstand was de orde, de ondergeschiktheid van de deelen van den staat aan de centrale regeering, het doel dat beoogd werd. Tot op dit keerpunt onzer geschiedenis heerschte — als ik het zoo eens mag uitdrukken — de middelpuntzoekende kracht; van toen af is de middelpuntvliedende kracht gaan heerschen, en zij is blijven heerschen tot op de groote revolutie der vorige eeuw, die ons, zoo als wij reeds opmerkten, weêr een nieuwe richting heeft opgedreven.

Van deze drie perioden is ons de laatste door onze dagelijksche ervaring bekend. De middelste, de geschiedenis der republiek, hoewel in haar geheelen omvang niet zoo goed gekend als zij verdiende, is toch altijd minder verwaarloosd dan die van het eerste tijdvak, van het landsheerlijk bewind. Geen wonder: hetgeen ons het naast ligt, spreekt ons het duidelijkst toe. Bovendien het streven onzer republiek naar vrijheid boezemt ons, vrijheidlievende Nederlanders, meer sympathie in dan de zucht onzer vroegere vorsten naar centralisatie en ordelijk beheer. Aan die vrijheid, aan hun zelfregeering, hadden onze voorouders het te danken, dat zij in Europa den voorrang verwierven, dien wij verloren hebben, maar waarop wij nog altijd trotsch zijn. Onder het beheer zijner vorsten zou Nederland niet licht zoo hoog zijn gestegen. Een enkele blik op Spanje, gelijk het geworden is onder het stelsel van regeeren, dat ook voor ons land bestemd was, doet ons de republikeinsche vaderen zegenen, door wier moed en volharding zulk een lot van ons vaderland is afgewend. De republiek wekt dus onze sympathie; met haar roemrijke geschiedenis houden wij ons gaarne bezig; de tijd der monarchen daarentegen staat ons als een tijd van gelukkig ontkomen dwingelandij voor de verbeelding, en lokt ons tot geen nauwer kennismaking uit.

Maar hoe roemrijk de geschiedenis van de republiek ook zijn mag, niets op de wereld is volmaakt; zelfs de zon heeft haar vlekken, die wel in den glans van haar licht verdwijnen, maar aan een gewapend oog toch niet ontgaan. Zou de vrijheid, die onze republiek zoo schitterend omstraalde, niet eveneens haar gebreken hebben gehad? Helaas, zelfs voor een niet zeer scherpziend oog zijn deze maar al te zichtbaar. De vrijheid onzer

republiek ging gepaard aan machteloosheid der regeering; de zelfstandigheid der deelen van den staat leidde tot tweedracht, tot tegenwerking. Willekeur en revolutionair geweld moesten in hachelijke oogenblikken het pleit beslechten, bij gemis aan een erkend en geëerbiedigd gezag. De krachten, die, wel aangewend, iets groots hadden kunnen stichten, gingen niet zelden bij gebrek aan leiding nutteloos te loor, of keerden zich zelfs vijandig tegen elkander. Bij het beschouwen der lotgevallen onzer republiek hebben wij het gedurig te bejammeren, dat het vrije en wakkere volk van Nederland onder een zoo ondoelmatig ingericht en zoo machteloos bestuur geplaatst was.

En dat was, wij moeten het erkennen, het gevolg van den opstand tegen den landsheer. De opstand heeft den regeeringsvorm vernietigd, die door onze vorsten allengs was gevestigd, en die, op zich zelf doelmatig, met de vrijheid volkomen bestaanbaar zou geweest zijn. Wij hebben onze vrijheid zeker niet te duur gekocht, maar wij hebben ze toch duur betaald met de opoffering van zoo veel voortreffelijke staatsinstellingen als onze vroegere landsheeren ons geschonken hadden. De billijkheid vordert, dat wij het een zoowel als het ander erkennen, en dat wij de voorstanders der vrijheid niet boven mate prijzen ten koste van de handhavers der orde en der regeering. In die fout vervallen onze geschiedschrijvers gewoonlijk. Misschien was het voorheen, tijdens de republiek, onmogelijk haar te vermijden. Laten wij, die onder andere omstandigheden leven, ze niet onnadenkend herhalen.

De schrijvers, die onder de republiek geboren en opgevoed waren, konden moeilijk een onpartijdig en billijk oordeel vellen over de regeeringsdaden der afgezworen vorsten. Zij vereenzelvigden de vrijheid met den republikeinschen regeeringsvorm. Zij oordeelden, als de oude Romeinen, dat de vrijheid dagteekende van de verdrijving der koningen. In iedere poging om de macht van de algemeene regeering uit te breiden ten koste der verouderde privilegiën van steden en gewesten, zien zij een blijk van de heerschzucht der vorsten. Zij kunnen niet begrijpen, dat hierin de belangen van vorst en volk samengingen, en dat de toenemende macht van den vorst tot bevestiging strekte van den staat.

Met den val der republiek is deze republikeinsche beschouwing der geschiedenis niet verdwenen. Wij doen onze historische kennis nog meestal op bij de schrijvers van de vorige eeuw, en wij

plegen dan metéén hun zienswijze over te nemen. De voortreffelijke Wagenaar, dien wij nog altijd bij voorkeur raadplegen, doordringt ons, zonder dat wij het ons bewust worden, met zijn republikeinschen zuurdeesem. En van de geschiedschrijvers van onze dagen behooren de beste, en wier gezag het meest geldt, tot de rechtzinnig protestantsche school, die, hoe monarchaal haar beginsels ook zijn, toch nooit kan vergeten, dat de zegepraal van den opstand de zegepraal is geweest van den in haar oog alleen zuiveren godsdienst.

Van al onze geschiedschrijvers is Bilderdijk misschien de eenige, die een geopend oog voor de verdiensten onzer oude landsheeren heeft, en die gevoelt, hoeveel het behoud der godsdienstige en burgerlijke vrijheid ons gekost heeft. Niet ten gevolge van een uitgebreid en grondig onderzoek was hij tot dit inzicht gekomen. Hij was te veel dichter om navorscher te zijn. Bij intuitie zag hij, gedeeltelijk althans, hetgeen voor Wagenaar en andere bevooroordeelde republikeinen geheel verborgen was gebleven. Maar het ontbrak hem aan de vlijt van een Wagenaar om zijn inzichten aan de feiten te toetsen en zijn invallende gedachten tot rijpheid te brengen. Op den toon van een orakel, dat geen hooger gezag erkent dan het zijne, en in den vorm van paradoxen, heeft hij nu en dan — want gelijk blijft hij zich zelven ook in dit opzicht niet — de voortreffelijkheid der oude monarchie boven de latere republiek geroemd. Zijn overdrijving en zijn heftigheid hebben gemaakt, dat zijn onbewezen uitspraken weinig of geen ingang hebben gevonden. Naar mijn oordeel hebben zij echter de groote verdienste, dat zij in de goede richting wijzen, waarheen ons onderzoek zich moet uitstrekken.

In navolging van Bilderdijk willen wij thans onze aandacht opzettelijk op de schaduwzijde der republikeinsche vrijheid, op de nadeelige gevolgen van den, helaas, onvermijdelijken opstand tegen den landsheer vestigen. De groote voordeelen van zedelijken en stoffelijken aard, die wij aan den afval van Spanje te danken hebben, de gewetensvrijheid, de vrijheid van denken, van spreken en van handelen, de ondernemingsgeest, de ijver om te werken en te winnen, het welvaren en het aanzien der Vereenigde Provinciën — op dat alles wordt ons van der jeugd af gewezen. Het is daarom niet overbodig somwijlen te herinneren, dat dit veelvuldig gewin toch ook met eenig verlies gepaard is gegaan.

Wie onzer heeft niet soms bij het hooren der groote daden,

door de Vereenigde Nederlanden in de zeventiende eeuw verricht, de enge grenzen betreurd, waarbinnen de republiek besloten was, en het geringe getal der ingezetenen, die onder haar regeering leefden. De schitterende rol, die zij in Europa speelde, was boven haar krachten. Alleen door het achterblijven der veel machtiger naburen was het mogelijk, dat Nederland nog zoo lang zijn voorrang behield. Op den duur kon het dien niet behouden. Het moest terugzinken in een toestand, geëvenredigd aan zijn krachten. Welk een andere toekomst zou daarentegen ons volk hebben gehad, indien het eenige millioenen talrijker was geweest! Het had dan den eens verworven voorrang blijven bekleeden. Het was dan, als andere rijken, in staat geweest zijn grondgebied uit te breiden, en in den algemeenen vooruitgang met de overige volken gelijken tred te houden. Stelt u voor wat er, om iets te noemen, van onze volkplantingen in Amerika had kunnen worden. Nevens elkander lagen Nieuw-Nederland en Nieuw-Engeland. Waarom heeft Engeland Nederland in zich opgenomen en opgelost? Het ligt niet aan de meerdere energie van het Engelsche volkskarakter. In de zeventiende eeuw — de Engelschen zelf getuigen het — deed ons volk in voortvarendheid en ondernemingsgeest voor geen andere natie onder. Het was alleen het grooter aantal kolonisten, dat aan Engeland de meerderheid verschafte. Engeland, dat talrijker bevolking bezat, kon een menigte van volkplanters uitzenden, waartegen ons engbegrensde land geen gelijk getal kon over stellen. Doch de verhouding ware omgekeerd, indien Nederland een ruimer omvang had gehad. Had Nederland meer kolonisten naar Amerika kunnen zenden dan Engeland er heen zond, Nieuw-Engeland zou in Nieuw-Nederland zijn opgegaan. De groote natie, die thans Noord-Amerika van den westelijken tot den oostelijken oceaan vervult, zou een Nederlandsche wezen. Onze taal, onze letterkunde zouden niet beperkt zijn binnen de grenzen van het kleine moederland; zij zouden een gemeen goed zijn van gedurig aangroeiende millioenen; zij zouden, als thans de Engelsche taal en letterkunde, de wereld vervullen.

Hoe veel zekerder zou dan tevens ons volksbestaan, onze onafhankelijkheid gewaarborgd wezen. Ons hedendaagsch koninkrijk, zoowel als onze vroegere republiek, bestaat slechts door den naijver onzer machtige buren, die elkander het voordeel niet gunnen van ons bij zich in te lijven. Die naijver zal wel voortduren, doch de overmacht van een der naijverigen is voldoende om ons allen waarborg van ons volksbestaan te ontnemen. Wij

hebben daarvan reeds de treurige ondervinding opgedaan. En al stelde onze zwakheid ons volksbestaan niet in de waagschaal, zij belet ons deel te nemen aan de groote bewegingen, die in Europa plaats grijpen. Wat er op het wereldtooneel voorvalt moeten wij werkeloos aanzien. Onze sympathieën en antipathieën leiden tot geen handeling: geen wonder dat zij meer en meer in apathie ontaarden. In plaats van op andere volken invloed uit te oefenen, hebben wij ons voor den overwegenden invloed onzer naburen te behoeden. Het gevoel van eigen krachten, het gevoel van zelfgenoegzaamheid ontbreekt ons. Ons volkskarakter zou moediger, voortvarender wezen, zoo wij ons als natie weêrbaar en machtig gevoelden.

En een machtige natie zouden wij geworden zijn, indien de noodzakelijke opstand tegen onzen vreemden vorst den gang onzer ontwikkeling niet plotseling had gestuit. Hoe machtig waren wij reeds onder de Bourgondische en Oostenrijksche landsheeren geworden. De aaneenhechting der Nederlandsche gewesten, langzaam en aarzelend begonnen, maar gedurig sneller en zekerder doorgezet, had uit vele kleine staten één staat gevormd, die met de overige rijken van westelijk Europa gerust kon mededingen. Met ophef spreken de Venetiaansche ambassadeurs, die met zekeren blik de macht der staten weten te schatten, van de hulpmiddelen en strijdkrachten der Nederlanden onder Karel V. En nog had de staat zijn natuurlijke grenzen niet bereikt. Al had Keizer Karel de zeventien provinciën tot een zelfstandig en onafscheidelijk geheel verbonden, daarmeê was het uitzicht op verdere aanwinst van gebied niet weggenomen. Zonder terug te komen tot de overdreven plannen van Karel den Stoute, konden zijn opvolgers op aanzienlijke vergrooting van hun rijk bedacht zijn. De erfenis van den Hertog van Gulik, Cleef en Berg, waarover bij den aanvang der zeventiende eeuw zoo hevig getwist is, ware wellicht voor Nederland, waaraan zij het best toekwam, gewonnen, indien een bekwaam vorst daartoe bij tijds zijn maatregelen genomen had [1]). Even geleidelijk waren Oostfriesland en meerdere Westfaalsche stichten en heerlijkheden, die wegens stamverwantschap en overeenkomst van belangen bij de Nederlanden behoorden, daarmeê

1) Jeannin schreef daarover, 8 April 1609, aan zijn regeering: „L'Empereur a toujours maintenu que les états de ce Prince sont masculins, par ainsi que c'étoit à lui d'en investir qui bon lui sembleroit, le cas échéant durant son empire, et que le Roi d'Espagne, pour être lesdits états proche des Pays-Bas, s'étoit aussi promis dès longtemps d'en obtenir l'investiture de lui, moyennant une grande somme d'argent".

te geschikter ure te vereenigen geweest. Dezelfde middelen, die gediend hadden om de zeventien provinciën onder ééne kroon te brengen, konden voortdurend tot aanhechting van nieuwe gewesten worden aangewend. Houden wij daarbij in het oog, dat onze landsheer tot het Oostenrijksche stamhuis behoorde, dat zich de keizerskroon van Duitschland zoo goed als toegeëigend had, en dat een afscheiding der Nederlanden van de rest der Spaansche monarchie meermalen in ernstig beraad is genomen, dan kunnen wij niet anders dan het noodlot betreuren, dat Nederland juist in den tijd van zijn wording gestoord en uiteengescheurd heeft.

De republiek, die uit den worstelstrijd opkwam, bestond uit slechts zeven der zeventien provinciën. Brabant en Vlaanderen, de kern van den oud-Nederlandschen staat, bleven buitengesloten. Van uitbreiding van grondgebied, van aanhechting der aangrenzende en aanverwante gewesten kon geen sprake meer zijn. Het oogenblik om een grooten Nederlandschen staat te vormen was voor goed voorbijgegaan.

En ware het alleen de uitgestrektheid en de macht van den staat geweest, die verloren gingen! Ook de eenheid van den staat werd verbroken. De gemeene landsregeering, die, gestadig in kracht toenemende, van de verschillende gewesten één staatslichaam had zoeken te vormen, moest weer onderdoen voor het zelfgevoel der afzonderlijke provinciën.

Geen aantrekkelijker schouwspel in onze middeneeuwsche geschiedenis dan de langzame aanwas der landsheerlijke macht. Hoe machtiger de vorst wordt, des te vreedzamer en welvarender wordt het land. Willem III, die over Holland en Henegouwen regeerde, heet bij het volk de Goede, omdat zijn bestuur gelukkig en goed was voor de onderzaten. En zijn bestuur was goed, omdat zijn macht toereikend was; omdat het regelmatiger regeeringsstelsel, dat reeds in Henegouwen bestond, nu ook in Holland werd ingevoerd. Doch reeds zijn zoon, Willem IV, verspilde de domeinen en inkomsten, waarop de grafelijke macht berustte. De neef, die op hem volgde, Willem V, was niet in staat zich te doen gelden; zijn machteloosheid leverde het volk aan de gruwelen der regeeringloosheid, aan den burgeroorlog over. De Hoeksche en Kabeljauwsche twisten barstten uit, nu geen machtig vorst de onrustige edelen en burgers meer in toom hield. Er is uit dien bangen tijd een merkwaardig boek van zekeren Philips van Leiden tot ons gekomen, het oudste geschrift

van staatsrechtelijken aard, dat onze literatuur bezit. De slotsom van dit boek, en het beginsel tevens waarvan het uitgaat, is de stelling: dat het een volk alleen welgaat onder een machtigen landsheer. Daarom mag de landsheer niets toestaan wat zijn macht kan verzwakken; alle giften van goederen, alle toekenning van privilegiën, die hem te zeer verarmen en verzwakken zouden, zijn om die reden nietig en herroepelijk. De hoogste wet, het heil van den staat, vordert, dat de vorst zijn vermogen onverminderd voor zijn opvolger beware. — Tot zulk een stelsel van staatsrecht leidde de ellende der toenmalige regeeringloosheid. De maatschappij had in die dagen aan niets meer behoefte, dan aan een sterke regeering, die de veiligheid van personen en eigendommen kon verzekeren.

Zulk een sterke regeering was die der Bourgondische hertogen, welke zich een eeuw later van Vlaanderen uit over Nederland uitbreidde. Hoe heilzaam werkte zij op de door regeeringloosheid zoo zeer geteisterde gewesten. De goede dagen van Willem van Henegouwen keerden terug onder Philips van Bourgondië. Ook deze draagt bij het dankbare volk den naam van de Goede, tot verbazing onzer republikeinsche geschiedschrijvers [1]), die zich vruchteloos afvragen, waarin de heerschzuchtige vorst die goedheid wel betoond mag hebben. Alsof het geen goede daad was zijn eigen belang te vereenzelvigen met het algemeene belang van den staat! Alsof het geen kenmerk is van den goeden vorst, dat hij vrede en veiligheid en recht aan zijn onderdanen verzekert! Een eeuw na zijn dood was het volk de verdienste van den vorst nog niet vergeten. Te midden van den vrijheidsoorlog tegen Spanje roemen onze bekwaamste staatslieden de regeering van Philips van Bourgondië, omdat zij aan de burgertwisten en oorlogen in Nederland een eind had gemaakt [2]).

1) „Filips is de tweede onzer Hollandsche Graaven, die den bijnaam van den Goeden gedragen heeft: mogelijk nog meer ten onregte dan Willem de III” .Aldus Wagenaar, IV, blz. 95. — Van Wijn, Bijv. op Wagenaar's Gesch. IV, blz. 38, meent, „dat de vorst bij zijn onderdanen, die gewoon waren de daden der landsheeren van de beste zijde te beschouwen, ondanks zijn gebreken, den naam van goed niet geheel onverdiend gedragen heeft voor zoo ver zijn bestuur, over 't algemeen genomen, goed, dat is vorderlijk, voor zijne landen bevonden werd”.

2) Zoo herinnert b. v. Petrus Alostanus, uit naam der Staten van Brabant, aan die van Holland en Zeeland, in 1584: „hoe sedert den tijd dat de Nederlanden haer gelyckelijck onder 't gebied van den Hertog Philips den Goedertieren begeven ende onderworpen hebben, deselve in korte tyden toegenomen ende gewassen zijn, soo dat sy gefloreert ende geprospereert hebben in rijckdommen, macht, neringe, traffyken ende overvloed van alle dingen, boven alle de landen onder de sonne” (bij Bor, II, blz. 476).

Bij geen tak van bestuur heeft een natie hooger belang dan bij de rechtsbedeeling. Als eens de veiligheid verzekerd is, wordt niets vuriger begeerd dan een billijke rechtspraak. Onsterfelijke verdiensten hebben zich in dit opzicht onze oude landsheeren verworven. Door hun zorg verrijzen te midden der plaatselijke schepenbanken en vierscharen de gewestelijke hoven en raden, waarop zich de verongelijkte beroepen kan. Boven die hoven verheft zich vervolgens, zooals de staat boven de bijzondere gewesten, de Groote Raad van Mechelen, wiens rechtsgebied, ten koste van verouderde en daarom schadelijke privilegiën en herkomsten, gedurig wordt uitgebreid. Nog eenige jaren van rust en vrede, van een krachtige en geëerbiedigde regeering, en Nederland zou een eenheid van rechtspraak bekomen hebben, zooals geen ander rijk op dien tijd bezat.

Eveneens was het met de wetgeving gesteld. Onze landsheeren, keizer Karel en koning Philips in het bijzonder, waren er op uit om over alle provinciën algemeene wetten in te voeren, die, zich nauw aan de bestaande rechten en rechtsgewoonten aansluitende, geschikt waren om deze te vervangen. Onder Alva's bewind werd de bekende crimineele ordonnantie voltooid en uitgevaardigd, een zoo uitnemend samenstel van strafwetten, dat het twee eeuwen later nog de bewondering van een rechtsgeleerde als Voorda wekte. Te gelijker tijd werden de voorbereidende studiën aangevangen voor een nieuwe burgerlijke wetgeving, die alle keuren en plakkaten vervangen zou. Maar verder dan de voorbereiding is dat werk niet gebracht. De opstand kwam het weldra storen. En de republiek, die na den strijd de plaats der monarchie innam, was niet van zins en ook niet bij machte om het afgebroken werk te hervatten. Integendeel, de reeds ingevoerde crimineele ordonnantie raakte gedeeltelijk weêr in onbruik. De oude gewoonten namen weêr de bovenhand. De Raad van Mechelen werd voor Noord-Nederland door geen ander algemeen gerechtshof vervangen. Geen hoogere souvereiniteit gold voortaan in rechtszaken en wetgeving, dan die der afzonderlijke provinciën. Bij den ondergang der republiek was het werk der wetgeving niet verder gevorderd dan bij haar aanvang. Wat de Spaansche heerschappij ons had toegedacht, hebben wij eerst van den Franschen overheerscher gekregen.

Niet anders ging het met de gemeene landsregeering. De grondslagen van een ordelijk bestuur had Karel V in zijn inzettingen van het jaar 1531 gelegd. Een landvoogd, die den vorst ver-

tegenwoordigt, boven de stadhouders der gewesten gesteld, met den Raad van State tot voorlichting en raadpleging nevens zich, regeert door middel van een Kamer van Financiën en een Geheimen Raad van Wetgeving. Zijn bevoegdheid is nog in menig opzicht beperkt door de privilegiën, die van oude tijden en van andere toestanden dagteekenen, en slechts belemmerend en nadeelig werken; maar zij wordt bij iedere gelegenheid ten koste dier voorrechten uitgebreid. De financiën der bijzondere provinciën worden hoe langer hoe meer onder het bereik der landsregeering gebracht. Het leger staat onder het bevel van een kapitein-generaal, onmiddellijk door den landsheer benoemd. — Zulk een regeering kan leven en zich ontwikkelen. Zij bezit de noodige krachten om haar gezag te doen eerbiedigen, en, zoo de omstandigheden meêwerken, uit te breiden. Uit gelijke kiem is de regeering van Frankrijk opgewassen, die allengs alle hindernissen overwonnen, en alle machten aan haar oppermacht onderworpen heeft.

Maar juist hierin, in de geschiktheid der instellingen om de macht der regeering aanhoudend te versterken, lag de reden van den achterdocht, waarmeê vooral de aanzienlijken haar bewaakten. De regeering was een buitenlandsche, een vreemde; haar staatkunde richtte zich doorgaans naar andere belangen dan de Nederlandsche; zij was heerschzuchtig, en wat zij in Nederland bedoelde, bleek uit hetgeen zij elders, in Italië, in Spanje, had uitgericht. Zonder het tegenwicht eener nationale vertegenwoordiging werd zij op den duur voor de vrijheid gevaarlijk. Dit beseften allen, grooten en kleinen; maar alleen de grooten, die in den Raad van State zitting hadden, en dus in schijn zoo al niet in der daad aandeel namen aan het bestuur, waren in staat om, tot afwending van het gevaar, bepaalde plannen van hervorming te ontwerpen. Wat zij wenschten behoeven wij niet te gissen; het staat uitgedrukt in staatsstukken, die tot ons gekomen zijn. Wij kunnen daaruit met zekerheid besluiten, dat zij voor Nederland een constitutioneele monarchie beoogden. Eer nog de opstand begon, in 1564, verzochten Oranje en zijn vrienden in den Raad van State van den koning een wijziging in het staatsbestuur, die wel slechts gedeeltelijk hun bedoeling uitdrukte, maar toch reeds toonde, in welken zin zij den regeeringsvorm dachten te ontwikkelen. En later hebben zij hun ideaal volkomen verwezenlijkt in de constituties, die zij aan Matthias van Oostenrijk en aan Frans van Anjou opdrongen. Die plannen verdienen, hoewel zij tot niets hebben geleid, dat wij er een oogenblik bij stilstaan.

Op welke wijs was de autocratische regeering van Philips het natuurlijkst onder den invloed van den volkswil te brengen?

Twee verschillende wegen stonden daartoe open. Men kon aan de regeering de verplichting opleggen om de Staten des lands geregeld, bij voorbeeld telken jare eens, te zamen te roepen. Van de gedurige aanraking, waarin dan de regeering met de vertegenwoordigers des volks komen zou, mocht men verwachten, dat zij den invloed des volks op den gang der regeering meer en meer zou bevestigen. Sedert lang waren de tegenstanders der alleenheersching hiervan doordrongen. Lang vóór de vereeniging der zeventien gewesten hadden zij in de bijzondere provinciën steeds geijverd om deze verplichting aan de regeering op te leggen, of liever nog om van haar het recht voor de Staten te verwerven van samen te komen zoo dikwerf zij zelf goed zouden vinden. Meermalen was van een zwakken vorst of vorstin dit voorrecht afgedwongen, maar telkens was het weêr verloren, zoodra de regeering haar krachten hernomen had. Zoo goed begrepen beiden, regeering en natie, de beteekenis en de strekking van dit recht. Na de vereeniging der gewesten had een vergadering der Algemeene Staten nog veel meer te beduiden dan voorheen de Staten der afzonderlijke provinciën. Maar daarom werd zij ook des te zeldzamer opgeroepen. Onder Philips was het een vaste stelregel geworden, geen Staten-Generaal te laten samenkomen, tenzij men zeker was dat zij geen tegenstand zouden durven bieden. De grooten konden dus in 1564 verzekerd wezen, dat hun aanzoek tot oproeping der Staten-Generaal niet eens in overweging genomen zou worden.

Maar er was nog een ander middel om voor de natie althans eenige mederegeering te verwerven. Indien de Raad van State gemachtigd werd, om in plaats van slechts raad te geven, besluiten te nemen, aan welke het uitvoerend bewind gebonden was, dan kreeg aanstonds de regeeringsvorm een geheel ander karakter. Want de grooten, die den Raad vormden, waren door hun positie onafhankelijk van den vorst, door hun zelfgevoel ongeneigd om slaafsch te volgen, en door hun afkomst de natuurlijke leidslieden van het volk, op welks steun zij rekenen konden tegenover een gewantrouwden vorst. Vandaar het voorstel van Oranje en zijn vrienden, om de beide Raden van Financiën en van Wetgeving op te heffen, en de werkzaamheid van beiden aan den Raad van State over te dragen, die dan bij meerderheid van stemmen besluiten zou nemen, waarnaar de landvoogd zich

gedragen moest. Indien dit voorstel ware aangenomen, zou de regeering geheel onder den invloed der grooten, en middellijk onder dien der natie gekomen zijn. Granvelle overdreef, maar had toch wezenlijk geen ongelijk met te beweren, dat de vorst van Nederland op deze wijs worden zou wat te Venetië de Doge was.

De koning was het met Granvelle eens, en wilde van de hervorming niet weten. Weldra barstte de opstand los. Afwisselend sloot de vorst het volk, en het volk den vorst van de regeering uit: een vergelijk tusschen beiden kon niet getroffen worden; iedere poging daartoe mislukte. Zoo ging men het met vreemde heeren beproeven, het eerst met Matthias, dien men als landvoogd des konings erkende, hoewel hij niet van den koning, maar van de hoofden van den opstand zijn aanstelling had gekregen.

De voorwaarden, aan dezen gesteld en door hem aangenomen, vormden een constitutie, waardoor het oppergezag niet minder dan in onze hedendaagsche monarchie beperkt werd. De landvoogd erkende het recht der Staten, om zoo dikwerf te vergaderen als zij wilden, en hij verbond zich te regeeren overeenkomstig de besluiten door den Raad van State bij meerderheid van stemmen genomen. De beide breidels, waardoor de grooten den vorst onder den invloed der natie hadden zoeken te brengen, werden dus den landvoogd aangelegd. Op goede gronden hield men den prins van Oranje voor den ontwerper dezer grondwet.

Maar de nieuwe regeering voldeed niet. Matthias was niet opgewassen tegen de talloze moeilijkheden, waarmeê zijn partij te worstelen had. Zelfs al ware hij een ander man geweest, toch zou hij met zijn geringe hulpmiddelen te kort zijn geschoten. Het bleek dat de strijd tegen de overmacht van Spanje niet vol te houden was zonder hulp van een vreemde mogendheid; en, wederom op aandrijven van Oranje, wendden zich de Staten thans tot Anjou, den broeder des konings van Frankrijk. Zij namen dezen niet als landvoogd maar als landsheer aan, doch op een constitutie, die van de vroegere van Matthias slechts in ééne gewichtige bepaling afweek. Van den Franschen prins mocht men niet bedingen, dat hij slechts zou uitvoeren wat de meerderheid van den Raad van State hem geliefde voor te schrijven. Wel verplichtte hij zich om niet zonder den Raad te regeeren, maar hij beloofde niet uitdrukkelijk, zich te houden aan de besluiten van den Raad. Doch aan den anderen kant bleven de Staten bij hun recht van te vergaderen zoo dikwerf hun goeddacht; en

zonder hun toestemming mochten geen hooge staatsambten vergeven, geen verandering in de rechten en gewoonten der onderdanen gebracht worden. Ook deze constitutie werd niet zonder reden aan den Prins van Oranje toegeschreven.

Zij verdiende boven de vroegere de voorkeur. Te recht ontsloeg zij den vorst van de ondergeschiktheid aan den Raad van State. Het was niet meer dan een nuttelooze vernedering, die zij hem bespaarde. Immers het recht der Staten om ongeroepen samen te komen, was voldoende om den volksinvloed op de regeering te verzekeren. Alle andere waarborgen eener constitutioneele regeering lagen daarin opgesloten, en zouden zich daaruit mettertijd van zelf ontwikkelen. Men moest den vorst de handen niet binden, hem niet beletten goed te doen, uit vrees dat hij misschien ook kwaad zou kunnen doen. Men moest niet beginnen met achterdocht en wantrouwen te toonen. Om deze reden verdienen ook twee bepalingen der nieuwe constitutie stellige afkeuring: de eerste, dat geen zuiver erfrecht bij de opvolging gelden zou, maar dat uit de kinderen van den landsheer door de Staten een opvolger gekozen zou worden; de andere, dat de vorst door inbreuk te maken op de constitutie van zelf van de heerschappij vervallen zou zijn. Noodeloos werd door deze voorwaarden het vorstelijk gezag gekrenkt. Had zich dit in Nederland mogen vestigen, van zelf zouden zij in vergetelheid zijn geraakt.

Maar de monarchie kon zich niet vestigen. Al de vreemde heeren, die het opgestane Nederland, den een na den ander, tot de regeering riep, stelden zijn verwachting te leur. De weinige gewesten, die den koning voortdurend weêrstonden, moesten zich ten slotte wel zonder monarch behelpen, en een republiek vormen. De Staten, die oorspronkelijk tot tegenwicht van de regeering hadden gediend, werden regeering en volksvertegenwoordiging tegelijk. Het evenwicht der staatsmachten ging verloren. De Staten werden de koningen, de absolute heeren van het land.

Geen wonder dat zij, als zoodanig, het stelsel van regeeren in praktijk brachten, waarvoor zij steeds hadden geijverd. Zij hadden de gemeene landsregeering doen zwichten voor de privilegiën en vrijheden des volks. In plaats van de eenheid en oppermacht van den staat, werd de zelfstandigheid van gewesten en steden hun doel. Al de instellingen van centralisatie, die de vroegere landsheeren hadden ingevoerd, lieten zij vervallen. De staat ontwikkelde zich onder hun beheer in de richting, tegenovergesteld aan die, waarin hij zich tot nog toe bewogen had.

Volgens het gevoelen der invloedrijkste staatslieden had zelfs de staat opgehouden te bestaan. Door de afzwering van den vorst was de eenige band verscheurd, die de provinciën bijeen had gehouden. Ieder van haar had dien ten gevolge haar oude onafhankelijkheid herkregen. Wel had de Unie van Utrecht ze weêr hereenigd, maar niet tot een staat, eenvoudig tot een bondgenootschap tegen den gemeenen vijand. Van een republiek der Vereenigde Nederlanden kon dus geene sprake zijn; er waren zeven, met elkaâr vereenigde, republieken [1]). Aan deze theorie beantwoordde de regeeringsvorm nagenoeg. Geen algemeen gouverneur werd er na het vertrek van Leicester meer gekozen; de stadhouders der provinciën voerden, onder de Staten, het hoogste bewind. Er moest anderhalve eeuw verloopen eer al de provinciën denzelfden stadhouder kozen. De Raad van State, die met het uitvoerend bewind belast heette te zijn, had inderdaad weinig of niets te zeggen. Geen gemeenschappelijk financiewezen bestond; de provinciën betaalden haar quoten, en hieven de daartoe noodige gelden op haar eigen hand. Het leger werd voor het grootste gedeelte niet door den Raad van State, maar door de afzonderlijke provinciën betaald, en geraakte onwillekeurig onder het bevel van zijn betaalsheeren. In de provinciën streefden de kwartieren en de steden evenzeer naar onafhankelijkheid, en, hoe ouder de republiek werd, des te meer verbrokkelde zich het gezag. Zoo als voorheen de centrale regeering alle krachten van het staatslichaam aan zich had getrokken, zoo onttrokken haar thans de leden zelfs de kracht, die zij behoefde om het lichaam tegen

1) Aan de Nederlandsche gezanten, die in het voorjaar van 1652 over een tractaat met Engeland onderhandelden, schreef Jan de Witt, 10 Mei 1652: „Wyders is mede opgemerkt, dat d'Engelschen dese Vereenichde Nederlanden in verscheyden artt. noemen metten naem van *Respublica;* 't welck geoordeelt wordt eigentlijck daerop niet wel te passen: also dese provinciën niet en sijn te zamen *una respublica*, maer yeder provincie apart eene *souvereine respublica* is; ende dat sulcx dese Vereenichde Provinciën niet met den naem van *respublica* (in singulari numero) maer veeleer met den naem van *respublice foederate* (in plurali numero) genoemt souden moeten worden" (Rijks-Archief). De Witt en zijn tijdgenooten vinden dezen staatsvorm geschikt, en wenschen hem te bestendigen. Oldenbarnevelt daarentegen, die beter de behoeften der republiek kende, had het in zijn tijd betreurd, „dat de Vereenichde Nederlanden nyet en syn één Republique, maer seven verscheyde Provintiën, hebbende elcx hare verscheydene forme van regeeringe, nyets gemeen hebbende met malcanderen dan alleen 't gunt by contract totte gemeene defensie gelooft is." (v. Deventer, Gedenkst. v. Oldenb. III, blz. 142). — Het waren vooral de geweldige maatregelen van 1618 en 1650, die de vrienden der vrijheid tegen een nauwer verbond en een machtiger gemeene landsregeering hadden ingenomen.

ontbinding te bewaren. Toen de schok der revolutie van 1795 het waggelend gebouw omverwierp, had het sedert lang gedreigd van bouwvalligheid ineen te storten.

Zullen wij het den stichters onzer republiek ten kwade duiden, dat zij dus den staat in zijn wording gestuit, en twee eeuwen lang in zijn ontwikkeling tegengehouden hebben? Ik zie daartoe geen reden. Zij hebben gedaan wat hun bovenal te doen stond. De monarchie, die het bestaande zoo doelmatig had ingericht, had de toekomst bedreigd door de vrijheid te fnuiken, die de eerste voorwaarde van vooruitgang is. Geen wonder dat haar instellingen, die zij tegen de vrijheid had gekeerd, bij de vrienden der vrijheid verdacht raakten; dat men den waarborg der vrijheid ging zoeken in de machteloosheid der gemeene regeering.

En het is de vraag of de vrijheid, waarin de republiek alle gelijktijdige monarchieën overtrof, niet werkelijk voor een goed deel aan de machteloosheid der regeering te danken is geweest. Ik zou niet durven verzekeren dat de regeering der Staten, zoo zij even machtig als die van een monarch geweest ware, de vrijheid meer dan deze zou hebben ontzien.

De voornaamste en misschien de eenige waarborg der vrijheid in een krachtig georganiseerden staat is in de begrippen en zeden van het volk gelegen. Een machtige regeering is gevaarlijk voor de vrijheid van ieder volk, dat niet van liefde voor zijn vrijheid blaakt en tevens eerbied voor de vrijheid van anderen koestert. Bestond zulke vrijheidszin krachtig genoeg bij ons voorgeslacht? Laten wij de geschiedenis raadplegen.

Om het zeerst roemen allen, vreemdelingen zoowel als landgenooten, de godsdienstige vrijheid, die onder de republiek aan allen gegund werd. En wij erkennen het gaarne, meer dan elders was hier inderdaad de godsdienst vrij gelaten. Maar niet rechtens, alleen bij gedoogen. Rechtens bestond wel de vrijheid om te gelooven, maar geenszins de vrijheid om het geloof openlijk te belijden en na te leven. Dat de overheid niet verplicht is den waren godsdienst te beschermen en de dwaalleer uit te roeien, was een stelling, die bijna niemand durfde uiten, en die door de overgroote meerderheid voor even gevaarlijk als ongerijmd werd uitgekreten. Scheiding van kerk en staat werd door niemand mogelijk, laat staan raadzaam, geacht. Geen andere dan de staatskerk werd erkend; alle andere kerkgenootschappen bestonden in strijd met de wet. De plakkaten tegen den Roomschen eerdienst

werden gedurig vernieuwd. En waarom? Omdat de publieke opinie het verlangde. De meerderheid der Gereformeerden, met de predikanten aan het hoofd, werd gedurig door de schijnbare verheffing der Roomschen uit haar onverschilligheid opgeschrikt, en riep dan om krachtiger onderdrukking der „paapsche stoutigheid". De regeering durfde aan haar gejammer geen gehoor weigeren. De plakkaten werden op nieuw afgekondigd — maar evenmin als vroeger ten uitvoer gelegd. Want de Staten konden niet meer dan afkondigen; het ten uitvoer leggen stond aan den plaatselijken magistraat. De gemeene landsregeering kon de overheid eener stad niet dwingen te doen, wat zij niet goedkeurde. Oogluikend kon de stadsregeering gedoogen, wat de Staten bij hun plakkaten op het strengst verboden. Een algemeene vervolging was dus niet aan te richten, tenzij de overheden van al de steden ze wenschten; en dat kon natuurlijk slechts zelden het geval zijn. De koopsteden, en Amsterdam in het bijzonder, wachtten zich wel de nijvere dissenters uit haar midden te verjagen naar die steden, die tot de vervolging de hand niet wilden leenen. De verbrokkeling van het gezag redde op deze wijs de bedreigde vrijheid. De eenige wezenlijke vervolging, die onder de republiek heeft plaats gegrepen, is die tegen de Remonstranten in de eerste jaren na den coup d'état van Maurits. Want in die jaren was de algemeene regeering sterker dan ooit. De volksmenigte blaakte van onverdraagzaamheid en partijhaat; en vrees voor onwettige afzetting weêrhield de meer gematigde regenten om zich tegen de algemeene hartstochtelijkheid te kanten. Maar allengs kwam de opgewondenheid tot bedaren. De regeering onttrok zich aan den drang der vervolgzieke burgerij. Amsterdam was de eerste stad, waar de geloofsijver van het kussen raakte, en de plakkaten ontdoken werden. Nu was hun kracht voor goed gebroken. Iedere koopstad, die haar onrechtzinnige burgers niet naar Amsterdam wilde zien verhuizen, moest wel het voorbeeld van die gevaarlijke mededingster volgen, en toelaten wat de plakkaten verboden. Alom herleefde de vrijheid — in strijd met de wet en met het publieke gezag.

Niet anders was het gesteld met het recht der wetenschap.

Aan onze Hoogescholen heerschte vrijheid van onderzoek en onderwijs, maar ook slechts bij gedoogen. Gedurig kwamen de Staten tusschen beiden, als de kerk aan het onderwijs aanstoot nam; en dan smoorden zij bij voorkeur den twist en het onderzoek tegelijk, en bevalen stilzwijgen over het onderwerp, dat de

gedachten en de gemoederen bezig hield. Wij zullen niet spreken van de poging om het verschil tusschen Remonstranten en Contraremonstranten te smoren, en van het plakkaat waarbij de predikanten gelast werden op den kansel over de leerstukken, die in hun schatting het meest besproken verdienden te worden, het stilzwijgen te bewaren. Evenmin van het daarop gevolgde afzetten der remonstrantsche leeraars en hoogleeraars. Het waren dagen van buitengewone opgewondenheid, waarin die maatregelen genomen werden; het was hevige partijschap die er toe aandreef. Maar in dagen van kalmte en rust ontzag de regeering evenmin het recht van onderzoek en onderwijs. Omstreeks 1656 waren aan de Hoogescholen de wijsbegeerte en de godgeleerdheid in strijd geraakt. De philosophie begon zich op het gebied der theologie te wagen. De theologie begreep dat de philosophie op eerbiedigen afstand moest blijven, en zich slechts met die onderwerpen mocht bezig houden, die zij zich niet verwaardigde te behandelen. De philosophie noemde dien eisch een aanmatiging, en bleef de theologie in haar eigen kring bestoken. Beide erkenden dat de staat, de regeering, den twist moest beslechten. En de regeering was van dezelfde gedachte. Een „ordre" [1]) van H. E. G. M., door De Witt opgesteld, kwam weldra de verhouding tusschen de beide wetenschappen regelen. De philosophie werd in haar vrijheid gehandhaafd, mits zij „voor oppersten regel" hield „dat 't geen den menschen van Godt den Heer door de Heylige Schrifture is geopenbaart, als 't alderseeckerste voor vast ende indubitabel gehouden moet worden." Tevens werd bevolen, „dat men, oock om vreden ende gerustheydts wille, de philosophemata, die, uit de philosophie van D. Cartesius getrocken, nu ter tyde by eenigen offensie geven, sal naarlaeten voort te setten" [2]). Ziedaar de begrippen der Staten omtrent „de vryheid van philosopheren" in toepassing gebracht, en dat wel door een vriend der philosophie en een bewonderaar van Cartesius. De Cartesiaansche Hoogleeraar Heydanus, die na den val van De Witt aan den haat der theologen opgeofferd en van zijn post ontzet is, schreef thans aan den Raadpensionaris: „De arme Cartesianen mogen UEd. Achtb.

1) Voetius schrijft daarover: „Hac ipsa hora, dum hoc scribo, ad manus meos pervenit exemplum Decreti Illustrissim. Praepot. DD. Ordinum Hollandiae, quo periculosae ingeniorum petulantiae, Academiam Leidensem praetextu libertatis Philosophicae (vere servitutis) nimis, proh dolor! hactenus infestanti, fibula imponitur." Select. Disput. III, p. 741.

2) Resol. d. St. v. Holl. van 30 Sept. 1656 (Resol. v. Consider. blz. 273).

wel houden voor haeren grooten patroon en weldader, die er op sulcken wijs uyt de kaken van den nijt verlost hebt" [1]). De philosophie achtte zich gered, nu zij mocht blijven leven, zoo zij zich niet deed hooren. Inderdaad zij heeft, onder Willem III, slechter dagen beleefd. — Maar met dat al had de vrije wetenschap het hier beter dan ergens elders. Want de regeering had hier minder macht. Tusschen de Staten en de Hoogeschool stonden de Curatoren in, die zich door de bemoeiing van den staat met hunne School persoonlijk gekrenkt achtten, en daarom de werking van het staatsgezag belemmerden [2]). En, wat niet minder ten bate der vrijheid strekte, iedere provincie had hare bijzondere academie. De leer, die aan de eene onderdrukt werd, kon uitwijken naar een andere. Door te groote strengheid verdreef men de leermeesters en de leerlingen tegelijk. Ware er slechts ééne School geweest voor alle provinciën, onder toezicht der Staten-Generaal, de vrijheid van onderwijs zou hier niet veel grooter geweest zijn dan elders. Immers noch bij de regeering noch bij de natie heerschten hier aangaande vrijheid van onderzoek en onderwijs betere inzichten dan elders.

Was het anders gesteld met de vrijheid der drukpers? Zij hangt zoo nauw samen met de vrijheid van onderwijs, dat wij uit de behandeling der eene die der andere wel kunnen raden. Zeker, de drukpers is onder de republiek nagenoeg vrij geweest. Geen boek zoo onrechtzinnig, geen pamflet zoo gevaarlijk, of het kon hier een drukker vinden. Maar niet omdat de regeering of de publieke opinie de vrijheid der drukpers onschendbaar, of zelfs maar gewenscht achtten. Neen, hadden de Staten de drukpers in hun bedwang gehad, aan den lust om ze te beteugelen zou het niet ontbroken hebben. Dit bewijzen de vele plakkaten tegen het drukken en verspreiden van boeken, en van geheele soorten van boeken, uitgevaardigd. Maar tusschen het uitvaardigen en het ten uitvoer leggen was de afstand niet gering. De politie over de drukkers en uitgevers hing niet van de Staten, maar van den magistraat in de verschillende steden af. En zelden was het oordeel van alle steden over een geschrift eenparig. Wat de eene verderfelijk keurde, vond de andere nog zoo kwaad niet. Wat te Rotterdam niet gedrukt kon worden, vond allicht te Amsterdam

1) Abr. Heydanus aan J. De Witt, 22 Juli 1656 (Rijks-Archief).

2) De curatoren waren ook tegen den invloed der Synoden op hun hoede. Zie Siegenbeek, L. Hooge Sch., I, blz. 74.

een uitgever. Wat in geheel Holland verboden was, werd misschien in Zeeland of Friesland oogluikend geduld. Wien het ernst was om iets uit te geven, kon zeker zijn dat hij het ten slotte gedrukt zou krijgen. Maar ik wil nog eens De Witt oproepen om getuigenis af te leggen. Gij kunt gerust zijn, dat zijn tijdgenooten niet vrijzinniger, niet verlichter waren dan hij. Hoort, welke waarde hij aan de „organen der publieke opinie" hechtte. „Ick en lese noyt eenige couranten of wtcomende boexkens," schreef hij aan Van Beuningen [1]); en aan De Groot die herhaaldelijk over de „licentie der gazetten" geklaagd had, gaf hij ten antwoord, dat hij „noch een wtterste effort doen sou om dienthalve een goede ende vigoureuse resolutie wt te wercken; alhoewel hetselve quaedt in een republycque van verscheyde provinciën van vele steden, in welcke druckerijen sijn, niet wel en is te weeren" [2]). Ware de republiek één en ondeelbaar geweest, en had de regeering over alle drukkerijen in den lande te zeggen gehad, de drukpers zou hier niet meer dan elders ontzien zijn geworden.

Doch in alle geval zou de straf van schrijvers en drukkers niet zoo zwaar, niet zoo wreed zijn geweest als elders, bepaaldelijk in Frankrijk. Geldboeten en uitbanning zijn de zwaarste straffen, die wij tegen drukkers en schrijvers van libellen hooren uitspreken. Geen *lettres de cachet* doemen hen ongevonnist tot een eeuwige gevangenis. De menschelijkheid, waardoor zich ons volkskarakter onderscheidt, de billijkheid en de matiging, die ons evenzeer eigen zijn, beletten het toepassen van zulke, aan het misdrijf niet geëvenredigde straffen. Buitendien, was de afstand tusschen regenten en geregeerden hier niet zoo groot als in de monarchieën. Het was iets anders een Koning van Frankrijk, den vertegenwoordiger Gods op aarde, te beleedigen, en kwaad te spreken van den burgemeester of den pensionaris. De burgemeester was tevreden als hij den lasteraar in zijn beurs en in zijn bestaan kon nijpen, en uit de stad kon zetten. Lodewijk XIV was niet voldaan, voordat de libellist, die zijn hoogheid bezwalkt had, in een ijzeren kooi voor zijn leven zat opgesloten [3]).

De persoonlijke vrijheid, was, om dezelfde reden, bij ons in alle opzichten beter dan ergens elders verzekerd. Wel is waar,

1) 26 Sept. 1670 (Rijks-Archief).
2) 27 Nov. 1670.
3) Zoo b. v. de schrijver van *Le cochon mitré.* Zie Les Philippiques de Lagrange Chanchel, nouv. edit. par M. de Lescure, 1859.

tegenover zijn regenten was het niet mogelijk recht te krijgen. Geen onafhankelijke rechterlijke macht beschermde de burgers tegen de willekeur der overheden. Maar het onrecht ging zelden of nooit de perken te buiten. Aan leven of vrijheid der burgers kon zich de regeering, die onder de burgerij verkeerde, niet straffeloos vergrijpen. Vergeleken met andere rijken was hier inderdaad het vaderland der burgerlijke vrijheid [1]). Hierheen vluchtten dan ook van overal de ongelukkigen samen, die in hun eigen land niet veilig waren; en doorgaans leefden zij onder de bescherming van onze wetten in zekerheid. Maar, wij moeten het alweder erkennen: meer dan de wet en meer dan de goedgunstigheid der regeering beschermden hen de veelheid der regenten en de verbrokkeling van het gezag. De vreemde gezanten, die van hun Hof in last krijgen om een balling op te eischen, erkennen het zelf, dat de regeering der republiek met den besten wil niet bij machte is om aan hun aanzoek gevolg te geven. Zij hebben zich te wenden tot de overheid van de stad, waarbinnen de balling zijn verblijf houdt, en, zoo deze met den ongelukkige medelijden heeft, is niets gemakkelijker dan hem te laten ontsnappen tot buiten haar bereik. Van stad tot stad moeten zij dan den man vervolgen, en weldra verliezen zij zijn spoor. Op deze wijs is menige schuldige en onschuldige zijn vervolgers ontkomen. Had hij het aan onze regenten of aan de omstandigheden te danken? Ik, voor mij, geloof niet, dat de Staten, ten gevalle der verdrukte onschuld, het ongenoegen van machtige vorsten op zich geladen zouden hebben. Noch hun zeggen, noch hun handelen geeft reden om het te gelooven. In 1662 gelukte het aan de regeering van Karel II eenige hierheen gevluchte koningsmoorders (met wie onze stadhouderlooze regeering vroeger in vriendschappelijke betrekking had gestaan) te vatten en naar Engeland weg te voeren, waar zij ter dood werden gebracht. De minister Clarendon betuigde aan den Raadpensionaris van Holland zijn dank voor de verleende medewerking. En wat antwoordt De Witt? Hij doet opmerken dat de Staten, alleen om den Koning te believen, hebben toegestaan „ce que l'on ne leur pouvoit demander qu'en vertu du traité, quand il sera achevé" [2]).

---

1) Spinoza getuigt, in de Praefatio van zijn Tractatus Theologico-Politicus: „Nobis haec rara felicitas contingit, ut in republica vivamus, ubi unicuique iudicandi libertas integra et Deum ex suo ingenio colere conceditur, et ubi nihil libertate carius nec dulcius habetur."

2) 21 April 1662 (Rijks-Archief).

Aan hun lust om Karel voor zich in te nemen en een voordeelig tractaat met hem te sluiten hadden zij het leven dier Engelsche geestdrijvers opgeofferd. Zij wenschten zoo vurig de acte van navigatie vernietigd te zien.

Hoe zouden wij het, na deze beschouwing, kunnen betreuren, dat de regeering der republiek niet machtiger is geweest in een tijd, toen nog geen eerbied voor de vrijheid der onderzaten haar in toom zou hebben gehouden. Ons volk, ter nauwernood aan den geloofsdwang en de heerschzucht onzer laatste landsheeren ontkomen, moest nog eerst bij den haat tegen alle overheersching, waarvan het gloeide, liefde voor de vrijheid en eerbied voor de vrijheid aanleeren. Onder de republikeinsche instellingen, die niet berekend waren om een landsvaderlijk gezag te doen gelden, heerschte de vrijheid van zelf. Het volk gewende er aan, en kreeg ze lief om haar zelve en begon ze te eerbiedigen. De kwade uitwerking der machteloosheid van den staat deed zich zeker vaak gevoelen. De behoefte aan een krachtiger organisatie werd met de jaren dringender. Maar intusschen was de opvoeding van het volk ver gevorderd. Het kon een sterke regeering verdragen, zonder er onder te buigen. De vrijheid was doorgedrongen in de zeden. Zooals zij vroeger bestaan had, omdat de regeering niet bij machte was haar te verdrukken, zoo zou zij voortaan heerschen, omdat allen haar eerbiedigden.

In dien gelukkigen toestand bevinden wij ons tegenwoordig. Wij genieten de vrijheid in ruimer mate dan ooit onze vaderen ze genoten hebben. Vrijheid van gelooven en belijden, van spreken en handelen, wanneer of waar ter wereld hebben zij gebloeid als thans bij ons? En geenszins wegens de machteloosheid van den staat. De staat is wezenlijk ingericht zooals de landsheeren uit het Bourgondische en Oostenrijksche stamhuis bedoeld hadden. De staat is éen en ondeelbaar; alle privilegiën hebben plaats gemaakt voor gelijke rechten; alle oude herkomsten zijn vervangen door inzettingen die aan onzen tijd passen. De gemeene landsregeering heeft toegang tot alle kringen, en doet haar gezag gelden over alle personen en alle corporatiën. Er is eenheid van wetgeving en eenheid van rechtspraak. Gemeene belastingen leveren overvloedig wat tot onderhoud van het staatslichaam vereischt wordt. Het ideaal van Karel V schijnt verwezenlijkt.

Maar ook het ideaal der Nederlandsche grooten, die de vorste-

lijke oppermacht beperkt wilden zien, is, voor zoo ver het heilzaam was, verwezenlijkt. Nevens de regeering des Konings staat de vertegenwoordiging des volks. Zij belet, dat de regeering in strijd met de behoeften en wenschen des volks handele. Zij houdt nog altijd de strengen van de beurs, en daarmeê de leidsels van het bestuur. Het Kabinet, dat de plaats van den vroegeren Raad van State inneemt, moet worden samengesteld uit mannen, die het vertrouwen der vertegenwoordiging genieten. En toch, hoe uitgebreid de rechten der Staten zijn, het gevaar, waarvoor de oude landsheeren terugdeinsden, dat zij de regeering overvleugelen en verlammen zouden, bestaat niet. Immers zij zijn slechts vertegenwoordigers van het volk, en van hen kan de kroon zich op het volk beroepen. Zij zijn slechts machtig, zoo lang zij in den geest des volks handelen. Onttrekt het volk hun zijn steun, zoo moeten zij aanstonds zwichten. De wil des volks is dus de beweegkracht, die de kunstig samengestelde staatsmachine bezielt.

Zoo sluit zich de nieuwe monarchie aan de oude aan. De republiek is een voor goed vervlogen tusschentijd [1]). Van haar eigenaardige staatsinstellingen is niets overgebleven. Alleen de vrijheid, die onder haar bloeide, is behouden, maar zelfs zij heeft haar aard moeten wijzigen. De vrijheid der republiek, wij hebben het gezien, was een voorrecht, dat niet aan allen in gelijke mate vergund werd; een weldaad der regeering, die gegeven maar ook teruggenomen kon worden. Thans is de vrijheid geen gunst, maar een recht, een recht, waarop allen in gelijke mate aanspraak hebben. De regeering mag zich niet inlaten met het geloof en met de belijdenis, met het denken en spreken. Binnen haar eigen werkkring bezit zij al de macht die zij behoeft. Maar die kring is begrensd, en wordt gedurig binnen enger grenzen besloten. Naarmate de wetenschap der staatkunde en staathuishoudkunde vordert, wordt de willekeur der regeering teruggedrongen. En de ondervinding, die aantoont hoe veel beter de maatschappelijke aangelegenheden zich regelen, wanneer de regeering zich onzijdig houdt, drukt het zegel op de lessen der wetenschap, en beveelt de vrijheid, ook om haar uitwerking, aan.

---

1) Zoo wenschte ook Hogendorp in 1814 dat het wezen zou. Hij verlangde „'s Lands veroverde constitutie, zooals die was vóór de Republiek en veelal behouden is onder de Republiek, hersteld, doch gezuiverd van alle gebreken en gewijzigd door al wat de ondervinding, voorbeelden en verlichting te dien einde aanbieden." Zie bij De Bosch Kemper, Staatk. Gesch. van Nederl. tot 1830, blz. 406.

Zoolang de vrijheid nog een voorrecht scheen, gunde ons volk haar aan geen andere natiën. Wij sidderden op de gedachte, dat de regeering der Zuidelijke Nederlanden ons voorbeeld volgen en godsdienstvrijheid zou verleenen; want dan voorzagen wij dat die gewesten in volkrijkheid, in bedrijf en in handel toenemen, en gevaarlijke mededingers voor de noordelijke provinciën worden zouden. Wij verheugden ons over de belemmeringen in Frankrijk en Engeland aan de nijverheid en den koophandel in den weg gelegd; want des te grooter was het voordeel, dat wij ons van onze vrijheid beloofden. Alleen vrij te wezen te midden van overheerde en slecht bestuurde rijken, scheen het hoogste goed. Geen wonder dat alle volkeren van Europa ons deze vrijheid benijdden en misgunden; dat de naburige vorsten het eenige volk, dat zich zelf regeerde, met achterdocht en onwil bejegenden. Onze zelfgenoegzaamheid en zelfzucht verdienden zulke vergelding.

Thans weten wij, dat de vrijheid en het welvaren van andere volken met onze vrijheid en onzen voorspoed niet in strijd zijn; integendeel, wij leeren uit de wetenschap en door de ervaring, dat alle rechtmatige belangen overeenstemmen, en dat de vrijheid van geheel Europa onze vrijheid het best zal waarborgen. Iedere overwinning, in eenig land van Europa door de vrijheid en door de staatswetenschap behaald, is voor ons een gewin, en wordt als zoodanig door ons toegejuicht. Aan den anderen kant, de vrijheid en het welvaren, die wij genieten, wekken niet langer wangunst en wrok, sedert onze naburen bemerken, dat wij hun oprechtelijk het goede toewenschen, dat wij zelf deelachtig zijn. Wij staan niet langer, afgezonderd en bijna vijandig, tegenover alle andere volken: in samenwerking met allen ijveren wij voor hetgeen de beschaving en het geluk van allen verhoogen kan.

Het is een gewichtige vraag: of de menschheid waarlijk ten goede vooruitgaat; of de latere geslachten beter en gelukkiger zijn dan de vroegere. Ik weet niet of zij is op te lossen; ik voor mij durf er geen antwoord op geven. Maar zeker is het dat de omstandigheden, waaronder wij leven, steeds gunstiger worden voor deugd en genot. Dit is inzonderheid van ons volk en zijn geschiedenis waar. Of wij in deugd en geluk boven dan wel beneden onze voorouders staan, moge onbeslist blijven; zeker is het, dat wij in een beter ingerichten staat en in het genot van

ruimer vrijheid leven dan de burgers der Vereenigde Nederlanden of de onderdanen der Oostenrijksche vorsten. Hoeveel er ook in onzen tegenwoordigen toestand te wenschen overblijft, hoeveel wij nog van de toekomst mogen hopen, de herinnering aan het verledene stemt ons tot tevredenheid. Wij hebben waarlijk geen reden om naar eenig vroeger tijdperk onzer geschiedenis terug te verlangen.

(Gids, 1865, IV, blz. 245 vlg.).

EEN HOLLANDSCHE STAD IN DE MIDDENEEUWEN.

(1873.)

De Middeneeuwsche Keurboeken van de stad Leiden, uitgegeven door Dr. H. G. Hamaker. Leiden, 1873.

Het lijvige boek, dat Dr. Hamaker dezer dagen in het licht heeft gegeven, en waarover ik ditmaal de lezers van de Gids wensch te onderhouden, bevat niet meer en niet minder dan vijf keurboeken, die vóór het jaar 1583 in de stad Leiden kracht van wet hebben gehad. Vooraf gaat een kort voorbericht bijna uitsluitend over de handschriften die bij de uitgaaf zijn gebruikt; achteraan komt een glossarium, waarin verouderde woorden en spreekwijzen worden verklaard. Een fraaie stof — niet waar? — om de lezers van dit tijdschrift mee bezig te houden. Wetten, die sedert drie eeuwen zijn afgeschaft, en die zelfs in haar tijd niet buiten de muren van een enkele stad gegolden hebben! Het is al erg genoeg dat zij op nieuw uit het duister, waarin zij zoo lang en zoo gerust sliepen, voor den dag worden gehaald, maar er ook het gemengde publiek van de Gids mee lastig te vallen! — Ik was op deze tegenwerping, op dit verwijt verdacht, en heb het al aanstonds naar mijn beste vermogen weerlegd door het kiezen van het opschrift, dat als captatio benevolentiae aan het hoofd dezer bladzijden prijkt. Het moet den lezer geruststellen dat ik niet als rechtsgeleerde, maar als beoefenaar der geschiedenis over die bestoven wetboeken spreken zal. Ik wil niet uitweiden over hun juridische deugden en ondeugden, ik wil slechts het beeld van het middeneeuwsche stadsleven, zooals het er zich in afspiegelt, aan mijn lezers toonen. Dit onderwerp is zeker voor menigeen uitlokkend genoeg. Een ieder weet, dat de hedendaagsche maatschappij geboren is en opgegroeid in de midden-

eeuwsche steden, in tegenstelling en in strijd met het leenstelsel, dat overal buiten de stadsmuren heerschte en een geheel verschillenden vorm van maatschappelijk leven vereischte. Op het land de onderdanigheid; in de steden de zelfregeering. Daar landbouw en stilstand; hier handel en beweging. Eeuwen heeft het geduurd, eer de steden het voor goed van het platteland gewonnen hebben, en haar geest en instellingen gemeen zijn geworden aan dorp en stad en staat. Wie zich in die zegepraal verheugt, wie beweging en vrijheid lief heeft en aan haar de toekomst onbezorgd toevertrouwt, moet wel soms met belangstelling terugzien naar de oefenschool, waarin zich eens het voorgeslacht van die beginsels doordrongen heeft, waarin de menschheid zich heeft toegerust tot de taak van het hedendaagsche leven en werken.

Voor het stadsleven gedurende de middeneeuwen mag ik dus onderstellen dat het bij mijn lezers aan geen belangstelling ontbreken zal. Maar ik heb aan die zekerheid niet genoeg. Immers ik wensch mij te bepalen tot het leven in een enkele stad, in de stad Leiden. Is het niet te veel gevergd als ik daarvoor welwillende aandacht vraag? Ik hoop van neen. Ik vlei mij dat mijn lezers het mij zullen toestemmen, dat in de historie even als in de natuur niets gaat boven het concrete. Algemeenheden zijn slechts in zekere mate en bij benadering waar. Abstracties bestaan alleen voor ons denkvermogen; en zulk een abstractie is ook het stadsleven in het algemeen. Voor diergelijke algemeene begrippen wachte men zich vooral bij het beschrijven der middeneeuwsche toestanden. Een ieder die de geschiedenis dier eeuwen met liefde voor de juiste waarheid bestudeert, zal zich, geloof ik, gedurig gedrongen gevoelen om van het algemeene terug te gaan tot de bijzondere gevallen. Hij zal ondervinden, dat een enkel voorbeeld zoo nauwkeurig mogelijk te beschouwen het beste middel is om tot een juist denkbeeld van het geheel te geraken. Wil hij de geschiedenis van den adelstand leeren kennen, hij kan niet beter doen dan de lotgevallen van enkele adellijke geslachten in al de bijzonderheden en schijnbare nietigheden na te gaan. Met veranderden naam heeft hij dan in de hoofdtrekken de geschiedenis van alle geslachten, van den geheelen stand. Even zoo met de geestelijkheid: de volledige geschiedenis van één bisdom, van één klooster leert het best wat er zoo al in elk klooster, in ieder bisdom voorviel. Gij ziet tot welk besluit ik wensch te komen: het middeneeuwsche stadsleven moet insgelijks

bij voorkeur in een enkele stad, als in een toonbeeld, worden gadegeslagen. Eerst zoodoende krijgt men kennis aan die tallooze kleinigheden, die te zamen de individualiteit uitmaken, en aan het beeld gelijkenis en leven geven. Heeft men op deze wijze enkele individuën goed leeren kennen, dan kan men zich vervolgens bij abstractie een voorstelling van de geheele soort, van het algemeene vormen, zonder gevaar te loopen van een hersenschim voor een beeld aan te zien, en een soort te scheppen die op geen enkel voorwerp gelijkt.

Onder de steden van Holland is Leiden zeker niet meer dan andere gerechtigd om als type te dienen. Niet meer, maar ook niet minder. En het toeval wil, dat juist omtrent Leiden meer gegevens bestaan dan omtrent de meeste andere. Weinige gemeente-archieven zijn zoo rijk aan oorkonden van allerlei aard als dat van de sleutelstad. Geen is rijker aan keurboeken. Van het einde der veertiende eeuw af zijn al de stadskeuren, zonder eenige gaping, tot ons gekomen. Het was dus een gelukkige en goede gedachte van den heer Hamaker om al die rechtsbronnen in één verzameling uit te geven. Zij houdt juist daar op, waar de oude drukken beginnen; onmiddellijk aan deze uitgaaf sluit zich die van Jan van Hout (den bekenden, om niet te zeggen beroemden, secretaris tijdens het beleg), de uitgaaf der keuren van 1583 aan. Wie dus de ontwikkeling van het recht en van het gemeentebestuur gedurende meer dan twee eeuwen aan een en dezelfde plaats wil nagaan, vindt in de Leidsche verzamelingen, die thans voor ons liggen, al wat hij behoeft. Voor geen andere stad van Holland, en zelfs voor geen van Noord-Nederland, bestaat zulk een volledige reeks van bescheiden.

Hoe zich de heer Hamaker van zijn taak als uitgever en glossator gekweten heeft, daarover zijn anderen beter dan ik bevoegd te oordeelen. Maar een ieder die het voorbericht leest en ziet met hoe weinig ophef de bescheiden man van zijn waarlijk niet geringen arbeid spreekt, en hoe gul hij zelf op de misslagen wijst, die hij, doch te laat om ze te verbeteren, in zijn uitgaaf gaandeweg heeft opgemerkt, zal den besten dunk opvatten van de nauwgezetheid waarmee hij is te werk gegaan. Roem of eer kan hij niet hebben beoogd, en durven wij hem ook niet beloven. Moge hij echter meer vreugd aan zijn boek beleven, dan hij zich onder het bearbeiden er van zal hebben voorgesteld.

Wij zeiden het reeds: voor Leiden alleen golden deze keuren;

Leiden was dus naar onze hedendaagsche opvatting een kleine staat in den staat. Dat was de eigenaardige toestand van elke stad in de middeneeuwen. Werd een welvarende en vooruitstrevende buurtschap door den landsheer tot een poort verklaard en met poortrecht begiftigd, dan werd zij meteen onttrokken aan het gezag van het gemeene bestuur der streek waarin zij gelegen was. Zij werd, naar het toenmalige spraakgebruik, geëximeerd. Natuurlijk vloeide daaruit voort dat zij een eigen stadsbestuur kreeg, naar de gewone type ingericht, een schout en schepenen. De schout was vertegenwoordiger van den landsheer; de schepenen vertegenwoordigden de gemeente, de poorters, al duurde het ook nog lang, eer zij door dezen zelf gekozen werden. Ziedaar de gewone loop der dingen, de wijs waarop verreweg de meeste Hollandsche steden geworden zijn. Er is over den oorsprong der steden in Duitschland vooral veel getwist: niet minder dan vier verschillende theorieën [1]) zijn er uitgedacht en met ingenomenheid verdedigd. Ik zal mij thans in dien strijd niet begeven. Want wat Holland betreft geloof ik niet dat mijn eenvoudige voorstelling verdediging behoeft, of licht weerlegd zal worden. Om bij ons voorbeeld te blijven, Leiden is blijkbaar geëximeerd uit het ambacht van Soeterwoude, dat later steeds het oude poortgebied aan alle zijden omgaf, het gebied ten zuiden van den Rijn namelijk, want er moesten eeuwen verloopen eer de stad zich ten noorden der rivier uitbreidde. Tot op het midden van de 14e eeuw lag zij tusschen den Rijn en het water van het Rapenburg ingesloten, een omtrek zoo eng dat hij zeker aan niet veel meer dan een paar duizend inwoners tot woonplaats kon verstrekken [2]).

Maar, hoor ik mij tegenwerpen, Leiden is immers van Romeinschen oorsprong, het vermaarde Lugdunum Batavorum! „Men houdt deze plaats (zegt mijn geleerde vriend Van den Bergh in zijn Handboek der Middel-Nederlandsche Geographie) vrij algemeen voor het Lugdunum Batavorum, bij de Romeinsche schrijvers vermeld, hetgeen ook onze meening is." Een meening door zoo iemand aanbevolen verdient alle achting en de ernstigste overweging. Maar na rijp beraad blijf ik bij mijn ontkennend oordeel volharden. Natuurlijk ontken ik niet dat in de buurt der stad,

1) De vier hier bedoelde zijn die van Eichhorn, Arnold, Nitzsch en Von Maurer. Zie Heusler, Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung, S. 3.

2) Volgens Orlers (1e uitg., blz. 18) bevat de omtrek tusschen die oude vesten 24½ Rijnlandsche morgen.

langs den zuidelijken Rijnoever, Romeinsche gebouwen zullen gestaan hebben: de Rijn tot aan zee toe was een geruimen tijd de grens van het Rijk, en werd door een reeks van kasteelen beschermd. Maar dat is iets geheel anders dan het ontstaan van Leiden uit het Bataafsche Lugdunum. Voor dat vermoeden bestaat geen genoegzame grond. Het is mij gebleken, dat het opgraven van Romeinsche gedenkteekenen buiten Leiden, bij het zoogenaamde Roomburg, in Keizer Karel's tijd er den eersten stoot toe heeft gegeven [1]). Was Roomburg oud-Romeinsch, waarom kon Leiden het ook niet zijn? De naam, meenden de etymologen, duidde het genoegzaam aan. Leiden zou wel uit Legia verbasterd zijn, „quam a legionibus, quae ibi castra habuerunt, denominatam verisimilis conjectura est," zegt Geldenhauer [2]). Maar er was nog waarschijnlijker conjectuur te maken. Van een plaats Legia in deze buurt wisten de Latijnsche auteurs niet [3]), wel van een Lugdunum; bij Ptolemaeus, in het Itinerarium Antonini en op de kaart van Peutinger (die het rijk van Diocletianus schijnt af te beelden) kwam de naam voor. Daaruit kon even licht als uit Legia de naam van Leiden ontstaan zijn. Lugdunum, Luycdunum, Leygdum, Leydum, Leyden, zoo beuzelde de goede Hadrianus Junius op de wijs der liefhebberende etymologen. Wat zijn gissing opgang deed maken was de behoefte om voor de Universiteit, die weinig jaren later gesticht werd, een weidsche en welluidende benaming uit te denken. Academia Lugdunensis [4]) werd zij door den beroemden Van der Does, die zich zelf Dousa schreef, gedoopt, en voortaan was het ketterij aan de naamsafleiding der stad en aan haar klassieken oorsprong te twijfelen. Maar sedert is de etymologie zoo goed als andere wetenschappen vooruitgegaan en van een spel een ernstige studie geworden. Leithen,

---

1) Daar had een armamentarium gestaan, volgens een gevonden steen met opschrift. Zie Heda, p. 12; Van Leeuwen, Rijnland, blz. 38; Van Mieris, Beschrijving van L. I, blz. 5 vlg.

2) Bij Scriverius, Batavia Illustr., p. 13.

3) In de buurt wordt echter een Leghan of Legihan genoemd in het register van Utr. Zie v. d. Bergh, Geogr., 2e uitg., blz. 156; Muller, Het oudste Cartularium, blz. 40.

4) Jani Duzae Nordov. Nova poemata .... in nova Academia nostra Lugdunensi excusum anno 1575. — In 1549—52 hoorde Calveta d'Estrella nog niets van die naamsafleiding. Naar hem gezegd was en hij navertelt, ontving het garnizoen van den burg den tol der kooplieden, die zij daarvoor beschermden en *leidden*, „de aquel *guiar* se llamò el castillo Leyden, el qual dio despues nombre ala villa." Viaje, p. 283. Vgl. over zijn zegsman p. 275.

zoo wordt de naam in de oudste oorkonden gespeld, is een echt Hollandsch woord voor waterloop of wetering, overeenkomende met het Latijnsche aquaeductus in gelijktijdige stukken [1]). Bepaaldelijk heet zoo (de Leede) het water dat door de Maren met den Rijn bij Leiden verbonden is, en waarschijnlijk is de naam Maren slechts de bijzondere naam van een gedeelte van den stroom, die oorspronkelijk in zijn geheelen loop de Leithen geheeten zal hebben. De geheele streek tusschen den Rijn en de groote meren is echter zoo verloopen en vergraven, dat het niet met zekerheid is uit te maken, of Leimuiden, dat als Leithenmuthen reeds in 1063 voorkomt en welks kerk toen reeds bestond, aan den mond van dezen of van een gelijknamigen stroom gelegen was [2]). Van dat water heeft de stad waarschijnlijk haar naam ontleend, zooals Gouda en zoo veel andere plaatsen van de wateren waaraan zij liggen. Tusschen dien naam en Lugdunum is dus geen verband. Evenmin komt de ligging van Lugdunum op de kaart van Peutinger met de ligging van Leiden overeen. De Romeinsche plaats lag op de samenkomst der twee groote wegen, waarvan de een den Rijn volgde en de ander uit het Zuiden kwam. Daarentegen, een ieder weet het, ligt Leiden oostelijk van dit punt; in elk geval, zelfs al wilde men aannemen, dat de weg op de Romeinsche kaart dezelfde is als die thans nog door Voorschoten naar den Rijn gaat. Zoo ziet men, de beide getuigen, waarop men zich beroept, de etymologie en de topographie, spreken tegen den oorsprong der stad uit de Romeinsche hoofdplaats. Er blijft ten slotte niets over wat er voor pleiten zou.

Leiden dankt zijn ontstaan aan zijn ligging op de samenvloeiing der beide Rijnarmen met de Leithen of Marne. In die lage, drassige streek waren natuurlijk de waterwegen van ouds de heerwegen; waar deze ineenliepen vormde zich als van zelf een middelpunt van verkeer. Vandaar ook, dat op den uithoek van het eiland, dat door de armen van den ouden en nieuwen Rijn omgeven werd, een sterkte, de burg, werd gebouwd, die geheel Rijnland, zoo heette die streek, beheerschte, en waar van hetgeen voorbij werd gevoerd een tol werd geheven. Met het toenemen van het verkeer, steeg het belang dier plaats. De behoefte aan een brug, die beide Rijnoevers verbinden zou,

---

1) Zie echter Oork. II, n°. 640: aquaeductum, qui *vaert* vulgo dicitur. En in II, 307: aquaeductibus qui vulgariter *watheringe* apellantur. Zoo ook I, n°. 132. Ductus aquae qui *waterganc* dicitur (I, n°. 406).

2) Het noordelijk gelegen meer heet reeds in 1249 Leythenmere (Oork. II, n°. 496).

deed zich al dringender gevoelen, en toen men overging om er een te leggen, koos men daartoe natuurlijk de plaats waar reeds het gehucht en de burg bestonden, en tevens het eiland in de rivier het overbruggen gemakkelijker maakte. Die brug kwam in later eeuw, toen de stad zich noord- en zuidwaarts uitbreidde, midden in haar kom te liggen; toch bleven steeds de gezamenlijke dorpen van Rijnland haar onderhoud bekostigen [1]). Het voortduren dier verplichting herinnerde aan den vroegeren toestand en aan de oorspronkelijke bestemming der brug.

Het kan ons niet verwonderen dat een zoo gunstig gelegen plaats een geschikte residentie voor den landsheer scheen. Willem II, die zich als Roomsch Koning zoo bekend heeft gemaakt, had er een steenen huis met hof en boomgaard [2]), en in dat huis, zegt men, is zijn zoon, de niet minder vermaarde Floris V, geboren. Doch deze bleef zijn geboorteplaats niet getrouw. Hij stichtte zich een rijker woning in den Haag, en vestigde daar voor goed de grafelijke residentie. Bij zijn vertrek derwaarts, naar ik meen, betoonde hij echter aan Leiden zijn bijzondere gunst en schonk het een voorrechtsbrief, den oudsten die tot ons is gekomen, hoewel daarin van nog oudere, die waarschijnlijk al zeer vroeg verloren geraakt zijn, gewag wordt gemaakt. Deze Latijnsche oorkonde van 1266 geeft den navorscher eerst vasten bodem onder de voeten. Voor losse gissingen en meer of min waarschijnlijke gevolgtrekkingen, waarmee wij ons tot nog toe behelpen moesten, krijgen wij onomstootelijke feiten in de plaats. Laat ons zien hoe de stad zich in die handvest aan ons voordoet.

Leiden, binnen den omtrek dien ik zoo even omschreef, is een poort met een eigen bestuur, een rechter en acht gezworenen, of, met de nieuwere namen die deze weldra vervangen, een schout en acht schepenen [3]). De poorters zijn niet, als de hoorigen van het platteland, ieder voor zich schotbaar, dat is belastbaar,

---

1) Keuren van L. van 1583, blz. 132. Handv. v. L. blz. 503, 504.

2) Phil. v. Leiden, cas. 76, p. 264 ed. Petzold, zegt: „Vel ponas, sicut in Leyden, quidam est spatii et deductionis locus juxta quondam domum Principis, quam comes Florentius aedificari fecit". Deze Floris kan niet de V^e zijn, zal de IVe moeten wezen. Vlg. Orlers, blz. 210, 211, 223.

3) Schepenen reeds in 1260 genoemd (Oork. II, n°. 69). Acht schepenen: een even getal, omdat de burggraaf de helft aanstelt. Vgl. Meerman, Beleg van Leiden in 1421, blz. 27; Van Leeuwen, Lugdunum, blz. 143. Rondom Leiden geldt anders nog het aesdomsrecht. Azingen en buren te Oostgeest en Poelgeest anno 1399 (Handv. v. Leiden, blz. 753/4). Ook te Leiderdorp volgens Leidsch Kenningboek C. f°. 516.

maar de gemeente betaalt voor allen vast bepaalde sommen bij zekere gelegenheden. Evenzoo dient de gemeente in 's graven oorlogen met een bepaald getal manschap, vijf en twintig, die eershalve des nachts om de vorstelijke tent de wacht houden. Aan de poorters wordt door het geheele graafschap tolvrijheid vergund. Op de meest voorvallende misdrijven en geweldadigheden wordt straf gesteld, die door schout en schepenen zal worden toegepast. Eindelijk, en dit is niet de minst gewichtige verordening: „wat bij de acht schepenen en bij den schout gekeurd en gemaakt wordt ter oorbaar en ter vordering der poort, zal gestade wezen en vastgehouden worden van elk een" [1]).

In deze laatste bepaling wortelt wezenlijk de zelfregeering der stad. Heeft zij in de overige een eigen bestuur en een eigen rechtspraak verkregen, in deze ontvangt zij het recht om zich door haar regenten nieuwe verordeningen van allerlei aard te geven, naar de omstandigheden zullen vereischen. Zij verkrijgt, om zoo te zeggen, recht van eigen wetgeving. Stilzwijgend blijft wel dat recht beperkt door de hoogere macht der grafelijkheid: tegen de algemeene landswetten gelden geen eigengemaakte stadskeuren [2]). Maar ook binnen die grenzen is de vergunning alles waard: de poort kan zich inrichten en op haar belangen orde stellen zooals haar goeddunkt. Dat de heer Hamaker een reeks van keurboeken uit te geven heeft gehad, is aan deze vergunning van Floris V te danken [3]).

Behoef ik het te zeggen, dat Leiden slechts verwierf wat aan andere poorten reeds vroeger was vergund en aan vele nog later vergund werd? [4]) Ik zeide reeds, dat ik door de lotgevallen van

---

1) De Latijnsche woorden, vertaald in het latere stuk bij Van Mieris, II, 56. Aan Haarlem wordt in de oudste handvest slechts vergund „facere nova precepta aut instituta cum consilio sculteti mei, ad dimidium annum vel ad integrum (sc. annum) durantia" (Oork. I, blz. 223*b* onderaan).

2) Zie wat door Willem IV in 1342 van Delft wordt gezegd (Van Mieris II, 658): „want sy geen vriheyde noch recht en hebben boven den ghemeenen lantrecht, sy en moegent mit handvesten betoeghen".

3) De keuren, uitgaande van overoude costumen en van de bepalingen der handvesten, zijn eerst langzamerhand ontstaan en vermeerderd. Het oudste Keurboek, van het eind der 14e eeuw, heeft nog geen systematische orde. Eerst dat van 1406 verraadt opzettelijke bewerking der bijeengebrachte stof en ordening naar één vooraf beraamd stelsel. Leerzaam voor den gang der zaken is het document betreffende de Keuren van Dordrecht van 1401 bij Van de Wall, blz. 378. Opmerkelijk, dat alleen schout en schepenen, zonder raden, keuren maken; eerst in 1508 is er sprake van medewerking van burgemeesters. Zie de opschriften der Keurboeken.

4) Het recht van plaatselijke keuren te maken werd geschonken aan Haarlem in

Leiden te verhalen meteen de algemeene geschiedenis van alle Hollandsche steden schetsen zou.

Op den tijd van ontwikkeling en bloei onder Willem II en Floris V volgde voor Holland een tusschenpoos van onlusten en oorlogen onder Jan I en Jan II, eer Willem III, wiens bijnaam, de Goede, alleen reeds een gelukkige regeering verkondigt, het goed begonnen werk der verheffing van den derden stand voortzetten zou. Uit dien tusschentijd weten wij van Leiden niet veel. Wij bezitten slechts een brief van 1299, waarbij de stad Jan van Henegouwen als rechten landsheer en opvolger van Jan den Eersten erkent [1]). Van dien brief heeft alleen de aanhef historische waarde: „wij, schepenen, raad en gemeente van de poort van Leiden," heet het daar; waaruit wij zien, dat de stad, naar het voorbeeld van andere, aan haar regeering een nieuw lid, den raad, had toegevoegd. Ofschoon de benaming tweeërlei verklaring gedoogt, gissen wij toch met goede gronden, dat hier onder raad verstaan wordt soortgelijke mederegeerders als Dordrecht in 1293 had gekozen, „om raad te geven bij hun eed en hun macht in alle zaken waarin de stad dien zou behoeven, en om verder de stadsinkomsten te ontvangen en de uitgaven te doen en daarvan goede rekening te houden" [2]). Van zulk een raad had Floris in zijn voorrechtsbrief niet gesproken; de instelling er van was dus een eigen daad der regeering geweest: een van die maatregelen ter oorbaar en ter vordering der poorte, waartoe de graaf haar in het algemeen gemachtigd had. Dat ook de gemeente in den huldigingsbrief nevens haar regeering der vermelding werd waardig gekeurd, bewijst nog niet dat zij anders dan indirect op het beleid van haar zaken invloed uitoefende. Het is niet waarschijnlijk dat haar toestemming tot de huldiging, hier of in eenige andere stad, opzettelijk gevraagd is.

Zeker behoefde zij geen berouw te gevoelen, dat zij zich met geheel Holland onder het bewind van den Henegouwer had geschikt: de eerste helft van de 14^{e} eeuw was voor deze gewesten een gulden tijd. Van Leiden in het bijzonder weten wij niet veel, maar toch zoo veel dat de stad bloeide en vooruitging; de

---

1245, aan Delft in 1246, aan Leiden in 1266, aan Medemblik in 1288, aan Stavoren in 1292, aan Den Haag in 1325, aan Rotterdam in 1328, aan Zwijndrecht in 1336, aan Amsterdam in 1342, aan Oudewater in 1345, aan Enkhuizen in 1355, aan Naarden in 1355. Vgl. Idsinga, Staatsrecht II, 371 vlg.

1) Van Mieris, II, 3.

2) Oork. II, n°. 863.

instelling reeds in 1303 van een vrije jaarmarkt op St. Margrietendag strekt daarvan ten bewijze [1]).

Geleken de gevallen der stad in de meeste opzichten op die der overige goede steden van Holland, in één punt verschilden zij daarvan aanmerkelijk: Leiden had buiten den graaf met nog een heer, den burggraaf, te stellen.

Hoe de stad aan die onderscheiding gekomen was, moet onzeker blijven; de instelling schuilt in het duister der eeuw. Als medeonderteekenaar van een brief, waarbij Dirk V aan de abdij van Egmond haar bezittingen verzekert, treedt in 1083 onverwachts Adalwin Castellanus op [2]), en in een oorkonde van 1143 een opvolger van dezen, Alwinus Castellanus de Leithen [3]). Behalve hun namen is ons van deze heeren niets bekend; wij weten zelfs niet of er aan Adalwin meer burggraven zijn voorafgegaan. Overigens is hun titel en ambt verre van zeldzaam. In Duitschland en in Nederland vindt men in een aantal steden, van de Karolingische tijden af, een erfelijk burggraafschap [4]), maar waarom het juist aan die plaatsen is ingesteld, welke verplichtingen en rechten er oorspronkelijk aan verbonden waren, is nog altijd een onopgeloste vraag, hoe vaak zij ook besproken is. In vele gevallen schijnt de macht van den burggraaf zich ver buiten de poort over den geheelen omtrek te hebben uitgestrekt, en dit acht ik ook ten opzichte van den burggraaf van Leiden waarschijnlijk.

Wij zagen het, in 1083 heet hij kortaf Castellanus, zonder bijvoeging van de Leithen; denkelijk was de latere poort toen nog een te onbeduidend gehucht om genoemd te worden; van zijn burg uit, aan de samenvloeiing der Rijnarmen gelegen, zal toen de Castellanus over geheel Rijnland, als stadhouder van den graaf, bewind hebben gevoerd. Evenzoo was de kastelein van Muiden tevens baljuw van het Gooi, en de heer van Voorne burggraaf over half Zeeland. Maar een erfelijk stadhouder over een zoo rijke streek als Rijnland, die om haar ligging het hart van het graafschap mocht heeten, kon op den duur niet in den smaak vallen der naijverige landsheeren, die sedert de 13e eeuw over de districten van Holland liever tijdelijke en afzetbare baljuwen

---

1) Van Mieris, II, 32.

2) Oork. I, n°. 89. Denkelijk dezelfde als Adelwinus de Ledene in eene oorkonde van 1108 (Oork. I, n°. 99).

3) Oork. I, n°. 124, 133.

4) Vgl. Heusler, Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung, S. 52.

stelden. Zoo zag de burggraaf zich door den baljuw van Rijnland verdrongen [1]), en zijn gebied allengs beperkt tot de poort, die nevens zijn burg was opgekomen, en met wier toenemenden bloei ook zijn aanzien steeg. In den tijd van Floris V was de beperking echter nog niet volkomen. Er wordt nog in een handvest van 1266 gewag gemaakt van des burggraven ambacht buiten de stad [2]). Later hooren wij daar niet meer van.

In de stad was den burggraaf het recht voorbehouden van schout [3]) en schepenen te stellen; middellijk door dezen regeerde hij er dus. Verder trok hij uit al wat er goeds en kwaads voorviel aanmerkelijke inkomsten. Iedere misdaad, iedere overtreding werd, behalve met lichamelijke kastijding, met geldboete gestraft; daarvan trok de burggraaf zijn gerecht deel, even groot ten minste als dat der poort [4]). Van de imposten van allerlei aard op handel en bedrijf eigende hij zich, te recht of te onrecht, het beste deel toe. Bovendien hief hij van de gaande en komende waren aan zijn burg een tol, dien hij evenwel niet voor zich behouden, maar geheel of gedeeltelijk aan den graaf verantwoord hebben zal. Wij begrijpen, dat de poorters met leede oogen hun geld op deze wijs in de beurs van den heer zagen vloeien, die hun nergens toe nuttig was. En was het nog maar gebleven bij hetgeen de handvesten en het oude herkomen meebrachten. Maar in die dagen van willekeur en rechtsverkrachting was een misbruik in zwang, dat voor de onderhoorigen even ergerlijk als drukkend was. Wie het recht had van schout en schepenen aan te stellen, verkocht die posten om geld, of liever hij leende geld van die hij aanstelde, onder voorwaarde dat hij ze niet afzetten zou voor en aleer hij de schuld had afbetaald, en hij betaalde eerst af als hij iemand gevonden had, die hem op het ambt een nog grooter som leenen wilde dan er reeds op stond. Zoo werd regeering en rechtspraak een geldzaak; want het behoeft nauwelijks gezegd, dat het hem, die het ambt kocht, minder om de eer dan om het gewin te doen was. In dien tijd, toen geldboete de meest gewone straf was, en van de boete een deel aan schout en schepenen toekwam, kon een gewetenloos rechter de inkomsten

---

1) In 1266 heeft de burggraaf een eigen ambacht, terwijl er reeds een 's graven baljuw (van Rijnland of van Holland) is.

2) Extra oppidum in suo officio (Oork. II, n°. 152).

3) Judex castellani, nuntius comitis (Oork. II, n°. 151, 152).

4) De ambachtsheeren van Holland waren gewoon te heffen „den derden penninc van allen vervalle ende verboernesse" (Van Mieris II, 46).

van zijn ambt straffeloos ten koste zijner onderhoorigen opdrijven. Zijn uitgeschoten penningen verzekerden hem den steun van den heer, die hem had aangesteld, en de arme poorters vonden bij dezen geen gehoor voor hun klachten. Wij zijn gewoon ons de middeneeuwen voor te stellen als een tijd van ruw geweld; zij waren het ook werkelijk; maar bovendien waren zij, en vooral de latere eeuwen, een tijd van afpersing en knevelarij, waarin voor geld macht en recht te koop waren. Hoe meer heeren, hoe meer onderdrukking. Wie onmiddellijk onder den landsheer stond, was er het best af, niet omdat die landsheer doorgaans rechtvaardiger zou geweest zijn — meestal bedreef hij dezelfde afpersingen en knevelarijen als zijn vasallen — maar omdat zijn onmiddellijke onderdanen van hem alleen te lijden hadden, en de overige van hem en van hun middel-heer bovendien. Ook was het beter te staan onder een vorst, die verder af verblijf hield, die meer om handen had en over ruimer inkomsten beschikte, dan onder een die van nabij en uitsluitend het oog had op een eng begrensd gebied. Vandaar dat de poorters van Heusden, om een voorbeeld te noemen, toen zij in 1357 het geluk hadden hun eigen heer te verliezen en bij de grafelijkheid van Holland te worden ingelijfd, zich het recht van verzet bedongen, bijaldien zij te eenigertijd door den graaf aan een leenman werden vervreemd [1]).

Dat die van Leiden om zulke redenen de heerschappij van hun burggraaf slechts onwillig droegen, schijnt een niet al te gewaagde gissing, al blijkt ook hun onwil uit niets gedurende de rustige regeering van Willem den Goede. Hetgeen zij daarentegen in de onrustige tijden, die volgden, ondernomen hebben, spreekt duidelijk genoeg. Er bestonden ook goede redenen, waarom zij onder graaf Willem III geduld konden oefenen; het liet zich toen aanzien, dat het burggraafschap eerlang van zelf zou verdwijnen. De burggraaf Dirk, uit het huis van Kuik, was oud en zonder wettigen leenvolger [2]); bij zijn dood moest het leen aan de grafelijkheid vervallen, en Willem III was er de man niet naar om zich zulk een voordeel te laten ontglippen [3]). Omstreeks 1330 [4]) vinden wij hem reeds volkomen voorbereid op hetgeen aanstaande is. Zijn baljuw van Rijnland heeft in last om, zoodra de burggraaf

1) Vgl. Phil. v. Leiden, p. 247.
2) Zie Van Mieris, II, 377, 587—88.
3) Vgl. zijne bepaling omtrent de opvolging van Brederode: Van Mieris, II, 552.
4) Van Mieris, II, 496.

sterft, de hand te leggen op al diens leengoederen. Maar de leenman overleefde, hoewel niet lang, zijn waakzamen leenheer. Toen de burggraaf stierf, rustte Willem III reeds in het graf, en zijn zoon Willem IV regeerde in zijn plaats. In de plaats van een ouden, wijzen vorst, een jeugdig ridder, belust op avonturen en steeds om geld verlegen. Een slechte ruil voor de stad Leiden, maar een uitmuntende voor den neef van den overleden burggraaf, Philips van Wassenaer. Wat hij niet licht van den vader verkregen zou hebben, verwierf hij gemakkelijk van den onnadenkenden zoon, de opvolging in het burggraafschap en in al de overige leenen, die zijn oom had nagelaten [1]). Het spreekt van zelf, dat hij ze niet om niet bekwam; de graaf erkent in een lateren brief, dat hij ze hem verkocht had. Voor Leiden was dit een ramp te meer; de gelegenheid, waarop het zijn hoop had gevestigd, was voor lang weer voorbij; en de nieuwe heer, die zijn rechten had moeten koopen, zal zeker nog lastiger en inhaliger zijn geweest dan zijn voorganger. Met hem en met zijn zoon Dirk, die hem spoedig verving, lag dan ook de poort gedurig overhoop.

Daar braken de dagen van ellende en oorlog en burgerkrijg over Holland aan. Willem IV sloot de rij zijner avonturen met de bloedige neerlaag in Friesland. Over zijn opvolging waren zijn nabestaanden het oneens. Tusschen Margaretha en haar zoon kwam het tot open strijd, de edelen en steden verdeelden zich tusschen beide partijen, de regeering verloor al haar klem; een ieder, groot en klein, had zich zelf te beschermen, wilde hij niet onder den voet raken. Leiden, gelukkig, was sterk genoeg om zich te verdedigen. Het koos, zooals de meeste steden, de partij van den zoon, te liever, omdat de burggraaf, Dirk van Wassenaer, partij voor de moeder getrokken had. Nog eens scheen de tijd nabij, waarop men van den lastigen heer ontslagen zou worden. Behield Willem V de bovenhand, dan zou hij (zoo mochten de poorters hopen) ter liefde van zijn bondgenoote, de stad, zijn vijand, den burggraaf, wellicht van zijn leen ontzetten. In afwachting van die volkomen bevrijding, begonnen de poorters al vast met zich gedeeltelijk vrij te maken. Hun regeering, schout, schepenen en raadsmannen, hoewel zij zeker hun waardigheden aan den burggraaf te danken hadden, spanden met de gemeente tegen hem samen, en bezegelden plechtig den vrijbrief, waarin zij onder anderen hun heer het recht ontzeiden op de stadsimposten,

1) Van Mieris, II, 618.

die hij en zijn voorgangers zich hadden toegeëigend. De grond, waarop zij dit deden, is opmerkelijk en teekent den tijd. Zij hadden, om te beslissen of de burggraaf al dan niet aanspraak op der stede accijnzen maken mocht, „al de poort door, van huis tot huis, van man tot man, oud en jong, en vrouwen mede," rondgehoord, en bevonden, dat de belasting van de ellemaat, de botermaat, de waag en den muddepenning, en bovendien het begeven van de school en de kosterij van ouds en van recht der poorte van Leiden toebehoorden. Daarom verboden zij voortaan aan een iegelijk, poorter of vreemdeling, die inkomsten van den burggraaf te pachten. Evenzeer verboden zij geld te geven op het schoutambt en het schepenambt, en zelfs die posten te aanvaarden, zoo men niet ten minste zeven jaren lang poorter was; verder verboden zij de livrei te dragen van iemand anders dan den graaf, de gravin en den heer van Beaumont, 's graven geliefden en algemeen geachten oom; natuurlijk was ook dit verbod in de eerste plaats tegen Wassenaer gericht. Zoo kortten zij het aanzien en het inkomen van het burggraafschap aanmerkelijk in. Maar nog opmerkelijker is de laatste vordering. Voortaan zouden er elk jaar vier raadsmannen worden gekozen, in ieder kwartier der poort één, door de poorters van het kwartier. Vier echte vertegenwoordigers der burgerij derhalve, onafhankelijk in alle opzichten van den burggraaf. De instelling was, zooals wij weten, niet volkomen nieuw; reeds een halve eeuw vroeger hebben wij den raad, nevens schout en schepenen, ontmoet, en in het midden der 14^{e} eeuw is hij een gewoon lid van de stadsregeeringen [1]). Maar nieuw was zeker de wijs van verkiezen door de gezeten burgers van elk stadskwartier. Zij was te democratisch voor den tijd en alleen in dagen van beroering en omwenteling denkbaar; ook heeft zij zich in de kalmere dagen, die volgden, niet kunnen staande houden. Het groote bezwaar was geschikte personen te vinden, die de last en het gevaar, aan den post verbonden, op zich wilden nemen. Vandaar de slotbepaling, dat wie gekozen werd en weigerde, 10 pond verbeurde en zijn poortrecht bovendien. Een bedreiging, die wel zeer noodig zal geweest zijn, maar die aan de geheele instelling het karakter van blijvende hervorming ontnam.

---

1) Toen Rotterdam in 1340 poortrecht kreeg, werd verordend: „Dese porte sal hebben zeven scepen.... ende wi of onse bailiu [van Schieland] sullen kiesen twe raetsman ter porte orbare ende der onser opten Meyedach" (Rott. Historiebl., I, blz. 78).

Wat er verder omstreeks dezen tijd in de stad en met de stad is voorgevallen, kunnen wij ons niet in de bijzonderheden voorstellen. Wanneer wij de berichten der kroniekschrijvers lezen en met de tot ons gekomen bescheiden vergelijken, verrijst er voor onze verbeelding een tafereel van verwarring en beroerte, waarin wij het aandeel van enkelen niet voldoende onderscheiden. Wij hooren van geweld dat bedreven is, van den doodslag aan Claas van Zwieten gepleegd, en van misdrijven, die daaruit zijn voortgevloeid, en die de graaf later aan die van Leiden vergeeft, dewijl zij het om zijn wil, met goede gunst en om trouwe jegens hem gedaan hadden. Onder de schuldigen, die niet zoo straffeloos vrij kwamen, vinden wij er genoemd die den vrijbrief hadden geteekend, en nog meer die aan dezen nauw vermaagschapt waren. Maar wat er was voorgenomen en wat er eigenlijk was uitgericht wordt ons niet gemeld. Hoe gaarne kenden wij de bijzonderheden van dien burgerkrijg, die ons nu slechts als baldadig en doelloos misdrijf voorkomt, maar waarin ongetwijfeld de hartstochten door redeneering zijn bestuurd, en bepaalde doeleinden zijn nagejaagd.

Eindelijk ordent zich de toestand weer. Willem is overwinnaar gebleven en Leiden ziet zijn wensch vervuld. Dirk van Wassenaer wordt vervallen verklaard van het burggraafschap en van alle heerlijkheid, hoog en laag gerecht in de stad; en de graaf belooft, om een eind te maken, zoo als hij zegt, aan den drang der partijen, dat hij zelf voortaan schout en schepenen stellen zal. Reeds vroeger had hij aan den vrijbrief, dien zich de poort had gegeven, zijn zegel gehecht. De nieuwe orde van zaken scheen dus voor goed bevestigd. Hoezeer de gemeente er mee tevreden was, kan blijken uit de herhaalde bekrachtiging, die zij er zich van liet geven. In den brief, dien zij ten laatste den 7^{den} Juni 1357 verwierf, belooft haar de graaf uitdrukkelijk, voor zich en voor zijn nakomelingen, dat zij aan hem en aan zijn opvolgers eeuwig blijven zal zonder eenig middel-heer, en dat zij van hem alleen en van zijn nakomelingen haar regeering zal ontvangen.

Maar de vreugde was van korten duur. Een jaar later was Willem V krankzinnig geworden en barstte de burgeroorlog met nieuwe hevigheid uit. Kort te voren, toen zijn geestvermogens misschien reeds verzwakt waren, had de graaf zelf zijn werk weer vernietigd, Dirk van Wassenaer in genade aangenomen en in zijn leenen, ook in het burggraafschap, hersteld, onder de eenige voorwaarde dat hij zijn geschillen met de poorters van Leiden zou bijleggen. Van haar vorst verlaten, moest de stad zich wel

schikken; zij bedong den afstand van de imposten, die de burggraven zich vroeger hadden toegeëigend, doch tegen een aanzienlijke afkoopsom, en zij ontving weer als van ouds van den burggraaf schout en schepenen. Daarentegen behield zij de vier raden, die, zoo als wij zagen, meer dan de schepenen de burgerij vertegenwoordigden. Over de wijs hunner verkiezing vinden wij voor dit tijdvak geen stellig bericht; iets later zien wij ze door de schepenen gekozen. Het is waarschijnlijk, dat reeds dadelijk bij het einde der onlusten de rechtstreeksche verkiezing door de gemeente opgehouden heeft. In rustige tijden was ook voor het toenmalige Holland de democratie nog ontijdig.

Het was ten slotte een schraal gewin, waarmee zich de stad voor zoo veel opofferingen van goed en bloed tevreden moest stellen. Maar zij had onder de hand een ander voordeel behaald, hetwelk haar zoo natuurlijk toekwam, dat het, eens verkregen, niet meer te verliezen was. Zij had haar grondgebied, haar vrijheid, zoo als men toen zeide, alleraanzienlijkst uitgebreid; zij had aan de noordzijde van den Rijn een geheel dorp en een breede strook van nog onbebouwden grond binnen haar vesten besloten.

Aan de overzij van de rivier, tegenover de oude stad en door de brug met haar verbonden, strekten zich aan weerszijden der Leithen, die daar den naam van Marne of Maren droeg, twee groote ambachten uit, dat van Oostgeest en dat van Leiderdorp. Zoo omvangrijk waren die twee, dat een wandelaar meer dan een half uur te gaan had van de grens waar zij aan elkander paalden, tegenover Leiden, tot aan de kerk en de bebouwde kom van ieder dorp. Juist aan die gemeene grens, aan weerszijde van de Maren, had zich een volkrijke buurt gevestigd, die Maredorp werd genoemd. Een nog aanzienlijker buurtschap was ten oosten van den burg op het eiland tusschen de beide Rijnarmen [1]), en dus geheel onder Leiderdorp, ontstaan. Haar belang zoowel als dat van de stad maakte een vereeniging met deze wenschelijk, die echter in gewone tijden niet zoo gemakkelijk tot stand zou gebracht zijn, omdat zij ten nadeele der ambachten strekte. Maar de staat van regeeringloosheid, waarin het land een poos verkeerde, had toegelaten wat anders licht verhinderd

---

1) Reeds in 1213 wordt gesproken van „quaedam pars terre, que *Ord* dicitur, prope Renum inter terram castellani (de Leithen), que *Werdh* nuncupatur, et inter terram ecclesie (Reynsburgensis)" (Oork. I, nº. 234).

zou geworden zijn, en eigendunkelijk waren het dorp en het gehucht met den naasten omtrek bij de stad ingelijfd [1]). Wat eens op die wijs feitelijk was voltrokken, werd, zoodra het recht zijn loop had hervat, op verzoek van de stadsregeering door den graaf gewettigd. In den brief van 6 Mei 1355, waarbij hij de voorrechten van Leiden bevestigde, vergunde hij tevens zijn lieven poorteren alzoodanige vrijheid als zij te dier tijd begraven en bevest hadden, mits zij een iegelijk, die er goed of recht in had, voldeden. Het waren in de eerste plaats de ambachten en ambachtsheeren [2]), tot wier nadeel de stadsvergrooting geschied was, die dus voldaan en gewonnen moesten worden. Het blijkt niet, dat zij zich tegen hetgeen nu toch zijn beslag had gekregen ernstig zijn blijven verzetten. Een goede som gelds heeft hen waarschijnlijk tevreden gesteld.

Zoo ging dus Leiden meer dan verdubbeld in omvang en macht het nieuwe tijdvak van rust en ongestoorde welvaart in, dat ruim een halve eeuw geduurd heeft, en eerst door de hoeksche en kabeljauwsche twisten tijdens vrouw Jacoba is afgebroken. Hoeveel welvaart de stad in die gelukkige jaren heeft genoten, kan daaruit blijken, dat de zoo breed uitgezette vesten reeds na dertig jaren te eng waren geworden voor de snel aanwassende bevolking, en een nieuwe uitbreiding in 1386 verzocht moest worden en ook door graaf Albrecht vergund werd; zij had thans aan de zuidzijde in het gebied van Zoeterwoude, met vooraf-

1) De inlijving omvat wat Orlers eerste en tweede vergrooting noemt te zamen. Het grondgebied wordt omgrensd van de noordzijde te beginnen door het verlengde van het Rapenburg, de Oude Vest, de Heerengracht (in 1392 nog de veste tusschen den Ouden en den Nieuwen Rijn genoemd), dwars over de Hoogewoerd vervolgd in het Levendaal tot aan het Steenschuur. In Aug. 1346 (niet 1347, als bij Van Mieris, II, 741), had de stad van Margaretha vergunning gekregen om naar *alle* zijden haar vrijheid 200 roeden uit te zetten. Zij had dit niet zoo dadelijk bij de hand genomen. In 1348 pleegt Jan Vlaminx, schout in Maredorp (en in Oostgeest), nog recht met buren. In 1351 (even als voorheen in 1344) wordt de bede van Oostgeest en Maredorp te zamen geïnd. In den vrijheidsbrief van 24 Juni 1351 wordt blijkbaar ook nog alleen de oude stad bedoeld. Maar in 1355, 6 Mei, vergunt Willem V aan de stad „al soodanige vryheden als sy nu ter tijt begraven ende bevest hebben met hoeren poorten.... ende geen vryheden en sullen sy hebben buyten den uytersten kant van hare graften." Ook moeten de Leidenaars van hun kant alle privilegiën teruggeven, van vrouw Margaretha en ook van graaf Willem vóór dezen ontvangen (Van Mieris, II, 838). Het begraven en bevesten der vroegere voorsteden: Maredorp, Hoogewoerd en zoo voorts, was noodzakelijk geworden in den burgeroorlog.

2) Leiderdorp had een ambachtsheer, Ghisebrecht, in 1322 en '24 (Van Mieris, II, 282, 342). Oostgeest, dat vroeger ook wel een eigen heer had gehad, was na den dood van Willem van Oostgeest in 1313 (Van Mieris, II, 133) door den burggraaf aan zich gehouden.

gaande vergunning van den ambachtsheer, plaats. Door haar verkreeg de stad den omvang, dien zij tot op 1611 behouden, en sedert slechts weinig meer vergroot heeft. In dien zelfden tijd verrees de St. Pancraskerk [1]) op de plaats waar vroeger een kapel, aan Leiderdorp onderhoorig, gestaan had. Zij is nooit geheel volbouwd, doch de groote schaal, waarop zij werd aangelegd, en de pracht van het gedeelte dat afgewerkt is, toonen hoe welvarend de gemeente was, hoe veel zij vermocht en hoe veel meer zij nog van de toekomst hoopte. Een derde parochiekerk van veel kleiner afmeting en eenvoudiger aanleg werd in het oude Maredorp, op den voormaligen grond van Oostgeest, gesticht [2]). Aan het bouwen der stads muren en poorten werd bovendien veel te koste gelegd [3]), en verschillende openbare gebouwen, waarschijnlijk ook het stadhuis [4]), gesticht. Gerust mogen wij zeggen, dat in geen tijdvak van gelijken duur de stad zoo zeer is toegenomen in omvang en welvaart als in de tweede helft der veertiende eeuw.

Haar regeering, hoewel in karakter steeds dezelfde, had zich met de vermeerdering der gemeentebelangen insgelijks moeten uitbreiden. Nog altijd waren schout en schepenen, de creaturen van den burggraaf, de hoofdpersonen: zij alleen hadden de wetgevende macht en maakten de keuren; maar nevens hen waren de vier raadslieden, die in 1351 waren ingesteld, blijven voortbestaan en meeregeeren. Zij hadden, gelijk wij zagen, het democratische karakter, dat de voorgenomen verkiezing door de geheele burgerij hun had moeten verleenen, niet kunnen behouden; zij werden thans jaarlijks op St. Martijnsavond aangesteld door hun voorgangers in de bediening met schout en schepenen te zamen. Zij stonden dus, wel minder rechtstreeks dan de schepenen, maar toch middellijk door hen die ze kozen, onder den invloed van den burggraaf. Met schout en schepenen vormden zij het bestuur, of, zoo als de benaming luidt, het gerecht. Gewichtige zaken

---

1) Begonnen te bouwen in 1377. — Ongeveer in denzelfden tijd werd St. Pieter merkelijk vergroot en gedeeltelijk vernieuwd (Zie Keurb. blz. 486).

2) De Lieve Vrouwen kerk, gewijd in 1365.

3) Vóór 1386 was reeds een aanvang gemaakt met het bouwen van steenen muren om de stad. Philips van Leiden (p. 206) geeft aan zijn neef, Dirk Vranken, de eer der „incepta fortalicia et murorum ambitus." En in het Liber fautorum der Hooglandsche kerk f°. 37, beschrijft hij zijn huis als gelegen bij Gravenstein „in vico quo itur ad murum oppidi."

4) „Der porte halle" bestaat reeds in 1350. Vgl. Blok, Een Holl. stad in de Middeleeuwen, blz. 49.

werden in het vol college behandeld. Overigens had er verdeeling van den arbeid plaats. De rechtspraak met de wetgeving bleef aan schout en schepenen voorbehouden; de administratie daarentegen werd aan de raadslieden toevertrouwd. Voor zulk een werkkring was de oude titel van raden niet gepast meer; vandaar dat zij in de wandeling meestal de poortmeesters werden genoemd, en in een latere periode, met een naam, die uit Vlaanderen afkomstig was, burgemeesters; die benaming werd ten slotte ook de officieele en blijvende [1]). Naarmate de administratie zich in omvang en diepte uitbreidde, steeg allengs ook hun aanzien, en groeide eindelijk dat der schepenen boven het hoofd. Van eenvoudige bijzitters in de regeering zijn zij de voorzitters, de hoofden der gemeente geworden. De schepenen daarentegen zijn meer en meer uitsluitend rechters gebleven.

In een tijd van zoo opgewekt gemeenteleven, als voor Leiden de tweede helft der 14e eeuw was, waarin zulke gewichtige zaken ondernomen en zoo groote werken aangelegd werden, was de taak der poortmeesters natuurlijk niet licht, en vorderde algeheele toewijding. Zij werden daarvoor, zooveel wij zien kunnen, niet of nauwelijks bezoldigd. Als alle leden van het gerecht, kregen zij jaarlijks laken voor een statiekleed, en hun verschotten en reiskosten werden hun vergoed, maar vervallen, zooals bij voorbeeld de schepenen genoten uit de ritsoengelden en de boeten [2]), waartoe zij veroordeelden, schijnen hun niet toebedeeld te zijn. Wat hun werk in gewone tijden zeer verlichtte, was het stelsel van aanbesteden en verpachten, dat sterk in zwang was. De imposten en accijnsen, zoo als de turfaccijns, de ellemaat, de muddepenning, de huur van gemeenteëigendommen en het gebruik van gemeenteïnstellingen, gelijk de waag, de vischstallen en de vleeschstallen, werden telkens voor een of meer jaren aan den meestbiedende verpacht. Evenzoo werd het uitvoeren van gemeentewerken, althans die van eenig gewicht waren, aan particulieren aanbesteed. Het toezicht houden op de naleving dier

1) In de oudste keuren wordt steeds van raadslieden gesproken, in de latere van poortmeesters; in de keurboeken staan de keuren van verschillende dagteekening ondereen, zoodat men geneigd zou zijn tusschen poortmeesters en raadslieden een onderscheid te vermoeden; maar inderdaad worden steeds dezelfde magistraten bedoeld, slechts onder verschillende benamingen.

2) „Alle boeten van 18 sc. sullen tgerecht hebben" (Kb. van 1406, blz. 3). De stad trekt de vervallen, vroeger aan de schepenen toekomende, „wtgheset ritsoen boeten van 12 sc. ende boeten van 18 sc., die sellen die scepen selve behouden" (Kb. van 1406, blz. 13).

overeenkomsten was derhalve het eenige wat de poortmeesters in dezen te doen hadden. Maar hun zorgen klommen, indien buitengewone uitgaven nog andere belastingen dan de gewone imposten vereischten. Dan moest men tot directe heffing, tot een vermogensbelasting overgaan, en zulk een schot, gelijk het heette, was bij de burgerij verafschuwd [1]). De poortmeesters, die het te gaderen hadden, waren waarlijk niet te benijden, en wij houden ons verzekerd, dat het gerecht dan ook slechts in de dringendste behoefte tot zulk een hatelijke heffing de toevlucht nam. Meestal was het de onafwijsbare eisch van den landsheer, die tot den maatregel dwong. Had de vorst geld noodig om oorlog te voeren, hij wendde zich tot zijn goede steden, en verzocht dat zij hem met een buitengewone bede, met een vijftigsten penning van het vermogen bij voorbeeld, te hulp zouden komen, of ten minste hem, die geen crediet had, met haar crediet zouden bijstaan. Zij moesten in het laatste geval bij de geldschieters voor hem borg blijven en zijn brieven bezegelen, of, wat hem nog beter diende, zij moesten zelf onder haar zegel het geld leenen en aan hem overdoen [2]). Noode willigden zij zulke verzoeken in, en bijna altijd maakten zij van de gelegenheid gebruik, om althans in plaats

---

1) De stadsrekening van 1392 kent drieërlei inkomsten:
 1. Van der stede renten ende goeden, die men jaerlix verhuyrt.
 2. Van ontfanghen poorters, van wtgesette poorters, van pontgelt ende anders.
 3. Scotgelden.

1°. De „goeden", die jaarlijks verhuurd worden, zijn: de bierexcijs, de vischmarkt, de wijnkraan, de turfexcijs, de hal, de zeghelrie, wollen- en ellemaat, het wolhuis, de waag, de linnen-ellemaat, de buttermaat. De laatste slechts pro memorie uitgetrokken: „betaelt niet". Zoo ook de brood- en muddemaat, dobbelschool, kwaakschool. Verder nog de vesten tusschen het „Sylpoorthuys" en „Lopsenpoorthuys", tusschen den Ouden en den Nieuwen Rijn, de singelvesten tusschen de „Naecter Sluyse" en den Rijndijk. — 2°. Onder het „anders" van n°. 2 worden verstaan: boeten, verbeurde steenen enz. — 3°. In het schotboek stonden 50.039 pd., waar afging aan onvermogenden enz. 3.025, blijft 47.014. Van elk pd. werden 4 d. geheven, maakt 783 pd. 11 sc. 4 d. Vgl. Blok, Holl. stad in de Middeleeuwen, blz. 262.

2) Een rentebrief als model, zie Van Mieris IV, blz. 536. — Bij het uitgeven van zulke rentebrieven komen reeds commissionairs te pas. In de stadsrekening van 1413 leest men (fol. XXXVI^r): „Item overdraghen met Gillis van den Wijngaert tAntwerpen om onse lijfrenten te vercopen, dair hi veel om reysde te Brussel ende te Mechelen bescicken most om der onveylichede wille ende tot veel tiden ons dat ghestant wederscreef van Antwerpen, den boden ende him voir hoiren reysen ghegheven 21 pd. 16 sc." — In 1400, 's Woensdags na St. Pontiaansdag, trekken die van Leiden naar Den Haag „up een ghemeen dachvaert bi ons heren ontbieden, dair ons heren begheren was, dat die steden borgen worden souden voir lijfrenten; jof elke stat hem een som gelts te lienen, dair hi die Vrieske reyse mede doen mocht."

van haar geld de een of andere gunst te bedingen [1]), maar in alle geval dienden zij na langer of korter tegenstreven zich te schikken. Zij zegelden de brieven en lichtten het geld. Maar nu hadden zij ook voor rente en aflossing te zorgen. Want tegenover de uitheemsche geldschieters, de Vlamingen en Brabanders, stonden haar poorters in een geheel andere stelling dan een vorst. Betaalde deze niet, hij had niets te lijden dan de verwenschingen van zijn machtelooze schuldeischers. Maar zette de poorter van een stad, die haar bezegelde brieven niet nakwam, den voet buiten de grenzen van zijn gewest, dan liep hij gevaar van door den eersten den besten houder van zulk een brief gegijzeld, en door den rechter met zijn gansche vermogen solidair aansprakelijk voor de geheele schuld verklaard te worden [2]). Een handel- en fabriekstad, zooals Leiden, kon dus haar schuldbrieven onmogelijk onbetaald laten, als zij niet alle buitenlandsche markten voor haar burgers sluiten wilde. Dan maar in 's hemels naam schot gegaderd, hoe hard het ook viel. Het spreekt van zelf, dat die heffing bijna alleen de meergegoeden trof [3]). Hun namen stonden opgeteekend in het schotboek, op het stadhuis, en daarachter het aantal ponden, waarop hun vermogen begroot werd. Naar gelang der som, die de stad behoefde, moest van elk schotpond zooveel penningen worden opgebracht [4]). Wij kunnen ons voorstellen wat het inhad een ieders vermogen behoorlijk geschat en op het schotboek ingeschreven te krijgen. De grondslag was eigen aangifte onder eede, maar bij te lichte schatting mocht het gerecht „hogen naar zijn wil", en den bedrieger nog beboeten tot 18 schellingen bovendien. Betaalde hij dan niet wat van hem gevorderd werd, dan moest hij gaan „inleggen", dat is op zijn eigen kosten inwonen in een huis, dat hem werd aangewezen, en daar in arrest blijven totdat hij voldaan had. Alle mogelijke voorzorgen waren genomen om te verhinderen, dat een schotplichtige zich onttrok. Al verliet hij de stad, toch ontging hij zijn verplichting niet. Hij had het schot, dat gegaderd werd, te geven, en daarenboven van ieder pond, waarop hij te schot stond,

---

1) Vgl. de handvest aan die van Kennemerland van 1404 (Van Mieris, IV, 9), in den aanhef.

2) Vgl. Van Mieris, IV, 287, 290. Zelfs de graaf behandelde zoo die van Leiden in 1421. Zie Meerman, Beleg, blz. 290.

3) Ook ingezetenen die geen poorters waren (Kb. blz. 98), en zelfs eigenaars van panden in de stad, al woonden zij elders (ibid.).

4) Vgl. noot 1 op blz. 68.

nog twaalf penningen [1]). Zelfs wie stierf, bevrijdde met zijn dood zijn inboedel en zijn erven geenszins. Waren die erven poorters, zoo erfden zij tevens de verplichting van den overledene om te betalen. Waren zij vreemden, zij betaalden het laatste schot en bovendien van elk pond, waarop de erflater stond, twee schellingen, dus 10 pCt. Die laatste bepalingen golden ook in jaren, waarin geen schot gegaderd werd [2]).

Het spreekt van zelf, dat een stadsregeering, blootgesteld aan den onwil en moedwil der ingezetenen, ongaarne de verantwoordelijkheid van maatregelen op zich neemt, waaruit groote uitgaven en bijgevolg schotgadering moeten voortvloeien. Eer zij tot zoo iets besluit, zoekt zij zich van de goedkeuring der voornaamste medeburgers te verzekeren. Zoo handelde ook het gerecht van Leiden. Tot geen belangrijke timmering aan poorten en vesten, of wat dies meer zij, tot geen heffing van schot of nieuwe belasting werd besloten dan „by goetduncken der vroescip van der stede" [3]). Die vroedschap was oorspronkelijk geen gesloten college, maar een vergadering van al de vroeden, dat is van de aanzienlijke poorters, zoo veel er waren. Bij welke gelegenheden het gerecht die vroeden samenroepen [4]), en hoevele het er roepen wilde, stond natuurlijk aan hem. Aan de eene zijde dreef de lust om de verantwoording der besluiten op zooveel schouders mogelijk te laten rusten, tot het oproepen van een ruim getal; maar aan den anderen kant raadde de vrees voor tweedracht en woelingen tot beperking. Op den duur behield de geest van coterie de overhand, en buiten de oud-regenten werden doorgaans maar zeer weinigen geraadpleegd. Die gewoonte werd, nog voor het jaar 1400, tot wet verheven. De keur bepaalde [5]), dat de vroedschap voortaan bestaan zou uit hen alleen, „die an den gherecht geweest hebben," — tenzij men meer vroedschap van noode had. De behoefte aan meer deed zich hoogst zelden gevoelen. Voor gewone gevallen werd dus de vroedschap een vast collegie van oud-regenten, een oud-raad, zooals te Dordrecht en elders bestond [6]).

1) Keurb. blz. 19.

2) Ib. blz. 19 en 169.

3) Ib. blz. 13 en 14.

4) In 1451 was het reeds recht, dat het gerecht buiten voorkennis en goedvinden van vroedschap en rijkdom de stad niet belasten of verbinden mocht. Dit bepaaldelijk zoo te Gouda. Zie Kluit, Holl. Staatsr., V, blz. 326.

5) Keurb. blz. 15, 99.

6) Straf op wegblijven, als de vroedschap gedaagd is: Keurb. blz. 174.

Zij had niet bloot adviseerende stem, maar bij sommige gelegenheden althans stemde zij mede met het gerecht, en hielp met meerderheid van stemmen besluiten. Zoo werden bijvoorbeeld op St. Martijns-avond de poortmeesters met de meeste stemmen van het gerecht en de vroedschap gekozen. Het hangt natuurlijk van het aantal vroeden af, of zij bij zulke gelegenheden het gerecht al dan niet overstemmen konden. Te vergeefs zoekt men in de keurboeken naar eenige opgaaf dienaangaande, maar in de stadsrekeningen vindt men soms het getal vermeld, en daaruit blijkt, dat het doorgaans tusschen de 40 en 60 beliep. Ruim genoeg derhalve om aan de vroedschap boven het gerecht de meerderheid te geven. Dezelfde rekeningen doen ons zien, dat, wanneer zij buitengewoon belegd werd, een paar schepenen in persoon haar gingen samenroepen. Zoo lezen wij in de rekening van 1413: „Alsoo men voorhadde de accijnsen te verhoogen, wordt de vroedschap op het stadhuis ontboden; derhalve gingen om twee schepenen (die genoemd worden) om de vroedschap te dagen." Soms, als het te nemen besluit een zekeren tak van nijverheid in het bijzonder aanging, werden de hoofdlieden van het betrokken ambacht nevens de vroedschap bescheiden. Toen men in 1425 een keur zou maken, „roerende dat men de zakwol mede drapenieren zou," werden de vroedschap en de draperie beide bij het gerecht ontboden. Ik haal deze twee voorbeelden aan, om meteen te toonen, dat de regeering, hoe oligarchisch van oorsprong, toch onder den invloed der omstandigheden vrijwillig met de geregeerden te rade ging.

Het hoofdgebrek, waaraan zij noodzakelijk leed, was en bleef de aanstelling van haar voornaamste leden, schout en schepenen [1]), door den burggraaf, en vooral het misbruik, dat deze pleegde, door steeds geld op die ambten te leenen. Wat daartegen ook door de stad in 1351 was verordend, en ofschoon de graaf en de burggraaf die verordening hadden bevestigd, geen keur noch handvest baatte; de natuur bleek sterker dan de leer te zijn; de burggraaf had altijd geld noodig en vond altijd liefhebbers voor het schout- en het schepenambt, die daarop geld wilden voorschieten. Nog eens, in 1387, loste de stad de vijf en twintig honderd schilden, waarlijk geen geringe som, die op de ambten stonden, af, om daartegen de stellige, maar weinig vertrouwbare

1) Zie voor het begin der vijftiende eeuw den brief van Jan van Beieren van 1418 (Van Mieris, IV, 530).

belofte te verwerven, dat voortaan zulke leeningen niet meer zouden geschieden. Dat de stad zich zoo herhaaldelijk zoo kostbare offers getroostte om de rechterlijke ambten van schuld te bevrijden, bewijst beter dan elk betoog hoe smartelijk haar poorters in de rechtsbedeeling ondervonden, dat schout en schepenen zich hun post hadden gekocht. En elke bevrijding, men kon het voorzien, was slechts verademing voor een poos. Weldra was de belofte vergeten en het oude misbruik opnieuw aangevangen. Althans in 1420 waren de ambten weer even bezwaard als voorheen en de klachten er over weer even luid.

Dat jaar, 1420, is in de geschiedenis der stad een wezenlijk keerpunt. Toen geschiedde eindelijk wat zoo lang gewenscht was: het burggraafschap werd voor goed afgeschaft. De bijzonderheden van den strijd door de Hoeksche edelen en daaronder door den heer van Wassenaar, tegen Jan van Beieren gevoerd, en het aandeel dat Leiden, door zijn burggraaf meegesleept, er aan genomen heeft, komen hier niet te pas, en zijn buitendien uit het uitvoerige verhaal van Meerman bekend genoeg. Voor de stad was de neerlaag van haar bondgenooten en haar verovering door den graaf op den duur voordeeliger dan de overwinning zou geweest zijn. Zij had veel te lijden en te betalen, maar de straf, die Philips van Wassenaar zich op den hals haalde, de verbeurte van het burggraafschap, woog tegen al haar schade rijkelijk op. Zij kwam thans onmiddellijk onder den landsheer en is nimmermeer aan een vasal vervreemd. Afdoende verbeteringen in haar regeering en rechtspraak werden nu eerst mogelijk. Aanvankelijk echter genoot zij daarvan nog niet veel. Integendeel, de vorst, onder wien zij kwam, had over weinig gebied en weinig geld te beschikken, en moest zich dus om geld te maken van dezelfde misbruiken bedienen, als waaronder de stad zoo lang had gezucht [1]). Ja, hij ging nog verder dan de burggraven, en verkocht de stadsambten nog openlijker en onbeschaamder dan dezen. Voor 2700 Engelsche nobelen stond hij aan vier invloedrijke poorters het recht af, om schout, schepenen en alle andere diensten binnen der vrijheid van Leiden, hoe die genoemd zijn, te zetten en te ontzetten „al zoo dik- en menigwerven als hem dat nutte dunken zal, op de tijden daartoe in de keuren bepaald." Het was als of het in naam afgeschafte burggraafschap inderdaad aan die vier in commissie was gegeven; de verandering was nog verslimmering.

1) Andere steden evenzeer. Voor Delft, zie Van Mieris, IV, 224, 225. Vgl. ib. blz. 568.

Maar betere tijden waren in aantocht. Jan van Beieren stierf, en vermaakte zijn aanspraken op de regeering en zijn strijd met zijn nicht Jacoba aan den machtigen hertog van Bourgondië. De strijd was nu spoedig beslist; door middelen die zeker niet te roemen zijn, werd de arme vrouw Jacop, zoo als de tijdgenooten haar noemen, van haar troon gestooten, en in haar plaats kwam de machtige en wijze Philips, die terecht in de geschiedenis denzelfden bijnaam voert als Willem III voorheen, dien van den Goeden. Als vorst was hij goed, uitnemend goed voor zijn onderdanen. Hij wist wat zij behoefden, en hij was door zijn macht en rijkdom in staat hun te geven wat zij behoefden. Kleine en slinksche middelen om geld te maken had hij niet noodig. Zijn staten waren zoo welvarend als eenige in Europa, en zoo onderdanig, dat zij niet weigerden op te brengen wat hij van hen vorderde. Hij kon dus naar groote staatsbeginselen regeeren; hij zorgde voor veiligheid, rust en goede rechtspleging. Holland, dat zoo lang onder zwakke regeeringen en onder regeeringloosheid geleden had, herademde. En niet het minst genoot Leiden van de lang ontbeerde zegeningen des vredes. De partijschap, die in de eerste jaren nog voortsmeulde en in 1445 nog eens heftig ontbrandde, doofde allengs uit, waartoe de vaste vorm, die in 1449 aan de regeering werd gegeven, niet weinig heeft bijgedragen.

Tot op dat jaar had het aanstellen van schepenen uitsluitend aan den vorst gestaan; de poorters hadden er geen deel aan gehad. Vrijwillig deed Philips van die bevoegdheid afstand (zoo als hij reeds ten behoeve van enkele andere steden had gedaan), en droeg ze voor de grootste helft aan een vast kiescollege over. Met zijn vergunning kozen, voor eens, het gerecht en de vroedschap veertig aanzienlijke burgers, die vervolgens ieder jaar in Juli een dubbeltal voor de acht schepenplaatsen zouden opmaken en aan den vorst of zijn gecommitteerde overzenden, ten einde deze daaruit een keus deed. Eens aangesteld zouden voortaan de veertig kiezers zich zelf voltallig houden. De nieuwe instelling werd voorloopig voor acht jaren geoctroieerd, maar is, hoewel nu en dan voor een poos vervallen, toch telkens weer bestendigd en in de hoofdzaak blijven voortduren tot op 1795. Zij is tevens de normale geweest van de Hollandsche steden tijdens de Republiek, gelijk zij dan ook in een aristocratischen regeeringsvorm bijzonder juist pastte [1]). Het volgde uit den aard der zaak, dat

1) Vgl. De Hartog in Tijdspiegel 1883, II, blz. 422 vlg. De vroedschappen vulden zich zelve steeds aan, en slechts vier steden in Holland moesten zich de benoeming in

dit kiescollegie van veertig allengs ineensmolt met de vroedschap; dezelfde personen hadden veelal in beide zitting, en in 1519 werd bepaald, dat, zoo dikwerf de vroedschap vergaderde, de veertigen met haar zouden worden opgeroepen en met haar zouden meestemmen. Even natuurlijk was het verder, dat zij de candidaten voor de schepenbank doorgaans in hun eigen midden zochten, en dat de magistratuur zich op die wijs meer en meer tot die veertigen bepaalde. Omtrent de verkiezing van de vier burgemeesters werd niets veranderd. Zij werden voortdurend geheel vrij, en zonder eenig toedoen van de landsregeering, op St. Martijnsavond in den winter door gerecht en vroedschap, en sedert 1519 ook door de veertigen, gekozen.

Van de lotgevallen der stad onder dit nieuwe bestuur, van de eigenaardige gebreken, die aan de meer zelfstandige regeering eigen waren, en die soms een tusschenkomst van den vorst en zijn raad maar al te zeer wettigden, van de geldverspillingen en het schulden maken, en van den „staat", waarin Leiden tijdens de minderjarigheid van Karel V geleefd heeft, willen wij thans niet handelen. De middeneeuwen zijn dan verstreken. Een nieuwe tijd met een ander karakter en een ander streven is aangebroken. Daarin begeven wij ons ditmaal niet.

Laten wij, tot dit tijdstip genaderd, liever nog even terugzien op den gang, dien de ontwikkeling van den stadsregeeringsvorm tot zoo ver genomen had. De schout was en bleef vertegenwoordiger van zijn heer, eerst van den burggraaf, later van den graaf, en werd als zoodanig door hem aangesteld. De schepenen, oorspronkelijk eveneens vrij gekozen door burggraaf en graaf, werden thans door den laatste gekozen uit een dubbeltal, hem door een vast college van veertig aanzienlijke poorters voorgedragen. De raadsleden, thans poortmeesters of burgemeesters geheeten, waren buiten den landsheer om ingesteld, en werden steeds zonder zijn toedoen gekozen. Evenzoo de vroedschap, die de geheele burgerij vertegenwoordigde, maar gekozen werd door de magistraten alleen.

Zooveel omtrent de wijs der verkiezing. Nog iets omtrent den werkkring der burgemeesters. Hij had zich gestadig uitgezet, naar mate de stad in omvang en bevolking toenam, en de

hun college van wege den vorst getroosten. Die vier zijn volgens Pestel: Rotterdam, Gorkum, Schiedam en Alkmaar (Commentarii, uitg. 1795, II, p. 400).

regeeringszorg zich tot meer aangelegenheden uitstrekte. Allengs werd het werk te veel en te verschillend voor één college. Toen de laatste uitlegging der stad en de versterking der nieuwe vesten meer arbeids vereischte dan als bijzaak behartigd kon worden, ging men er, kort voor den aanvang der 15e eeuw, toe over, om voor die taak twee bijzondere vestmeesters te benoemen [1]. Evenals de burgemeesters werden zij door gerecht en vroedschap op St. Martijnsavond voor een jaar gekozen. Zij werden evenwel niet in het gerecht opgenomen, maar bleven buiten de eigenlijke regeering. Vreemd genoeg droeg men aan hen ook de zorg voor de weezen op, waarmee tot nog toe insgelijks de burgemeesters belast waren geweest. Die vereeniging van het onderhoud der stadsvesten met de behartiging van de belangen der weeskinderen was echter te zonderling, en de veelsoortige zorg, die het beheer der weeszaken vereischte, te tijdroovend, dan dat deze samenvoeging lang had kunnen duren. In 1450 werd besloten, dat men voortaan ieder jaar, te gelijker tijd met de twee vestmeesters, twee weesmeesters kiezen zou [2]. Het spreekt van zelf, dat ook dezen geen zitting in de regeering kregen, maar evenals de vestmeesters aan haar ondergeschikt werden gehouden.

Zoo was er van den vroegeren werkkring der burgemeesters reeds een goed gedeelte aan anderen toevertrouwd. Maar nog een zorg, die voor het financiewezen, diende hun van de schouderen genomen en aan afzonderlijke beambten opgedragen. Herhaaldelijk heeft men daarvan de proef genomen. Omstreeks 1400 zijn het homans, d. i. hoofdlieden, die rekening houden, doch naar het schijnt onder de verantwoordelijkheid der burgemeesters; de proef blijkt niet te hebben voldaan, later zijn het de burgemeesters weer zelf, die de ontvangsten en uitgaven beheeren en verantwoorden. Veertig jaren later [3] treft men een keur aan, die bepaalt dat telken jare twee thesauriers aangesteld zullen worden, maar die keur is in 1445 weer afgeschaft, en het keurboek van 1450 kent zulke ambtenaars niet; toch vindt men ze later, bepaaldelijk in het keurboek van 1508, weer terug. In datzelfde keurboek [4] ontmoet men nog een ander college van twee personen, de royeermeesters, die belast zijn met het nazien der thesauriersrekening en in het algemeen met het onderzoeken van

1) Cf. Keurb. blz. 162.
2) Ib. blz. 167.
3) Ib. blz. 472.
4) Reeds in 1496. Keurb. blz. 188.

al de verantwoordingen van gelden: zooveel als een rekenkamer derhalve. Van ouds placht voor het gerecht en de vroedschap in volle vergadering rekening gedaan en gesloten te worden; de ondervinding had zeker geleerd dat op die wijs te veel door de vingers werd gezien.

In al die nieuw ingevoerde bedieningen merken wij de vruchten der zelfregeering op: de administratie was door de vorsten niet vastgesteld, zij kon door de poorters vrij worden veranderd naar de behoeften der steeds veranderende tijden; elke wijziging in het bestuur, die wenschelijk scheen, kon beproefd, en als zij proefhoudend bleek te zijn, voor goed ingevoerd worden.

Het spreekt van zelf dat iedere stad, zoolang zij een staat op zich zelf in den grooten staat vormde, over een legertje, aan haar bevolking en aan haar vermogen geëvenredigd, moest kunnen beschikken. Zulk een krijgsmacht bezat Leiden dan ook. Men zou geneigd zijn, hier te denken aan de 25 gewapende mannen, waarmee de stad den graaf dienen moest, door de oudste handvest, die van 1266, vermeld. Maar dezen vormden geen staande armee, zij werden telkenmale voor de heervaart gekozen [1]). Er was echter een ander, vast corps van gewapenden: de schutten. Wij hebben de voorbeelden van andere, inzonderheid Zuid-Nederlandsche, steden, waarin de gilde der schutten tot nog vroeger zelfs dan 1266 opklimt, en althans in 1351 wordt over de schutten te Leiden als over een reeds ingeburgerde instelling gesproken. In de handvest, waarin onder anderen het dragen van iemands kleeren, wij zouden zeggen van de livrei of monteering van eenig groot heer, behalve van den graaf en de gravin en den heer van Beaumont, wordt verboden, vinden wij een uitzondering gemaakt voor de schutten die naar de papegaai schieten: zij mogen zich uniform kleeden. De naam van schutten [2]) en de vermelding van het papegaai schieten is genoeg om te bewijzen, dat wij hier te doen hebben met de van elders zoo bekende gilde. Het zijn dan ook waarschijnlijk in de eerste plaats haar schutten geweest, waarmee de stad aan den burgerkrijg, die toen ter tijd gevoerd werd, deelnam en de partij van Willem V ondersteunde. Een grafelijke brief van 1354 erkent en beloont de goede diensten door de

1) Vgl. de oudste rekeningen van Dordrecht uit Floris V's tijd.

2) Schut, schutten is de oorspronkelijke benaming; daarvan wordt afgeleid het collectivum de schutterij; van het laatste wordt dan weer, maar verkeerdelijk, het enkelvoud schutter gevormd.

Leidsche schutten bewezen. Aan hun „gezelschap" wordt uit de verbeurd verklaarde goederen der vijanden een jaarlijksche rente van 24 pond Hollandsch toegewezen, door den rentmeester aan hun „koning" telken jare uit te betalen.

Aan dezen brief sluit zich de verordening aan, die wij in het oudste keurboek opgenomen vinden, en die uit de tweede helft der 14e eeuw moet dagteekenen [1]). Zij beschrijft ons de inrichting der schutterij in haar bijzonderheden. Het gezelschap bestaat uit honderd man, met den zwaren voetboog als voornaamste wapen uitgerust. Het trekt zekere stede-renten en bovendien den wijnaccijns en der stede vesten, dat zal beteekenen (te oordeelen naar hetgeen te Rotterdam en elders plaats had) de visscherij in de vestgrachten. Bij de jaarlijksche stadsfeesten moeten zij revue houden en aan de optochten deelnemen, zoo bijvoorbeeld op Sacramentsdag; zij krijgen bij die gelegenheid elk een paar handschoenen. Hun tegenwoordigheid wordt ook bij de plechtige vernieuwing van burgemeesters op St. Martijnsavond gevorderd, en dan krijgen zij, even goed als de vroedschap, een mengel wijns. Als de papegaai wordt geschoten [2]), bekomt de overwinnaar van wege de stad „een goeden boog", en hij wordt koning voor het jaar uitgeroepen, en, zooals wij reeds zagen, met de ontvangst van 's graven jaarrente belast. Hij schijnt echter slechts honorair hoofd zijner metgezellen geweest te zijn. De eigenlijke bevelhebbers waren de hoofdmannen of homans, die aan andere verdiensten dan vaardigheid in het schieten hun verkiezing te danken moeten gehad hebben.

Uit deze honderd schutten bestaat de geheele actieve krijgsmacht. Maar buitendien wordt toegelaten dat jongelieden, beneden de 18 jaren, zich tot een gezelschap vereenigen, en in het gebruik van den voetboog oefenen; zij vormen een kweekschool, waaruit later de schutten voorkomen. Buitendien staat het allen die willen vrij zich te vereenigen tot oefening in het hanteeren van den handboog. Met hen laat zich de regeering niet in, zij mogen zich zelf besturen.

Zoo is de toestand omtrent het jaar 1400. Een halve eeuw later vinden wij het schutten-wezen nog veel breeder gereglementeerd, niet in de keurboeken, deze zwijgen voortaan van die zaak, maar in een afzonderlijke keur, die, als te speciaal van inhoud,

---

1) Keurb. blz. 99.
2) Ib. blz. 96.

buiten de verzameling is gelaten. Zij was ook reeds vroeger uitgegeven door den archivaris jhr. Rammelman Elsevier, in de Berigten van het Historisch Genootschap [1]). De voetboogschutten, onder St. Joris als patroon, zijn nu honderd en twintig in getal; de handboogschutten, onder St. Sebastiaan, vijf en zeventig. Zij staan onder hun homans, die bij hun aanstelling aan den schout en het gerecht bij eede beloven de keuren trouw na te leven, en die minstens viermaal 's jaars de ronde bij de schutten doen, en zich vergewissen dat allen hun wapenen in orde en in gereedheid hebben. Zij zijn uniform gekleed met schutstabberd en schutskaproen. Als er een sterft of wegens wangedrag of ongeschiktheid ontschutterd wordt, kiest het gerecht een ander in zijn plaats op voordracht van de homans. Uit alles blijkt, dat schut te zijn een op prijs gestelde onderscheiding is.

In oorlogstijd was zij zeker minder begeerd. Een deel der manschap trekt dan te veld, zoo veel als het gerecht bepaalt; het lot of de kaveling, zooals men zeide, wijst aan wie thuis blijven en wie uittrekken zullen. De laatsten krijgen bij de tehuiskomst dubbele soldij en een mengel wijns. Maar met een deel van haar schutterij kan een stad in de oorlogen van de tweede helft der 14^{e} eeuw zich niet kwijten. Zij moet den vorst een veel grooter aantal gewapenden bijzetten. Voor den tocht tegen Friesland in 1398 had Leiden 400 man te leveren, even veel als Gouda, honderd minder dan Delft, twee honderd minder dan Haarlem en Dordrecht, maar meer dan elke andere stad van Holland. Die troepen bestonden slechts voor een klein gedeelte uit schutten, de overige waren zoogenoemde wapentuurs [2]), die slechts tijdelijk en om soldij de stad dienden, en in aanzien verre beneden de schutten stonden.

Deze hadden ook nog andere dan krijgsdienst te bewijzen. Zij hielpen in tijden van beroerte de regeering de orde in de stad bewaren. Zoo dikwerf het gerecht de stadsbanier op de straat brengt, verzamelen zich aanstonds de schutten in uniform en volle wapenrusting voor het stadhuis, en volgen hun homans in het uitvoeren van de bevelen der regeering. Soms hebben zij aan

---

1) I, 2, blz. 177. Vgl. over de Delftsche schutten anno 1397: Van Mieris, III, 659. De bepaling, daarin voorkomende over het kiezen van nieuwe hoofdmans jaarlijks door het gerecht met de oude hoofdmans en den schutterkoning, zal in Leiden ook wel gegolden hebben, al komt die in de keur niet voor. Vgl. verder Kron. Hist. Gen., VII, 262.

2) Keurb. blz. 164. Vgl. verder blz. 17, 18, 180, 477 en 478. Over de Leidsche schutten nog: Navorscher, IV, 98.

de muitelingen een geregelden slag te leveren. Van zulk een straatgevecht, dat in 1445 voorviel, kan men in de Divisie-kroniek een uitvoerige beschrijving vinden. Het eindigde met de neerlaag der muiters en hun vlucht binnen de St. Pancraskerk, waar zij capituleerden. Ruim honderd werden met lichter of zwaarder straffen, drie zelfs met den dood gestraft [1]).

Diergelijke oproeren, waarbij de schutten te pas komen, waren natuurlijk zeldzaam. Maar zelfs in gewone rustige tijden was het handhaven der orde in een middeneeuwsche stad een moeitevolle taak. Aan tucht en ondergeschiktheid aan de wet moet een maatschappij zich allengs gewennen. Bovendien moet de overheid voldoende macht en gezag bezitten, om de vreedzame burgers, die zich op haar verlaten, te beveiligen. Die laatste voorwaarde ontbrak meestal; politie was er niet of nauwelijks; de schout had zijn bode, de burgemeesters hadden hun roedragers en busdragers, vier in getal. Hoe zou het gerecht met zoo weinig dienaars het plegen van geweld in de stad hebben kunnen voorkomen? Een ieder diende zich zelf te beschermen. Uit dien hoofde was het niet mogelijk het dragen van wapenen geheel te verbieden; de keuren verbieden [2]) wel het gebruik van zwaarden, pieken en bogen bij straatrumoer, en bepalen omtrent het mes en de dag hoe spits het lemmet mag zijn, en aan het stadhuis is steeds de maat voorhanden, waaraan elk verdacht wapen terstond beproefd kan worden, maar met het veroorloofde wapen, met het niet te scherpe mes kan toch nog altijd een gevaarlijke wond worden toegebracht. Een gekijf ontaardt al licht in een vechtelik, zooals men toen een gevecht noemde. Geweld en om het geweld te bedwingen weer geweld, ziedaar wat op de straten eener middeneeuwsche stad bijna dagelijks voorviel. Wil men zich dien toestand voor den geest roepen, men leze slechts de handvesten en keuren. Alle daden van geweld worden er in voorzien en met straf bedreigd. Wie een ander bij de haren trekt of met een knuppel slaat of een matewond toebrengt; wie een ander een vinger afsnijdt of een arm of een hand of een voet afhouwt of een oog uitrukt; wie eens anders huis aantast; wie manslag, roof of diefstal pleegt: die allen worden met zekere straffen bedreigd. Zoo bijvoorbeeld in de Leidsche handvest van 1266, die bijna over

1) Hierover een belangrijk stuk in Kenningboek D., p. 1916.
2) Keurb. blz. 32, 216, 221.

elk punt van burgerlijk recht zwijgt. Gelijke verhouding tusschen burgerlijk en lijfstraffelijk recht treft men ook in de keuren, inzonderheid in de oudste, aan; en de gerechtsboeken, voor zoover zij bewaard zijn gebleven, beantwoorden ten volle aan hetgeen de keuren ons doen verwachten. Zij zijn overrijk aan de gewelddadigheden, die de keuren voorzien. De straffen, waartoe de misdadigers veroordeeld worden, zijn veelvuldig, maar in het algemeen niet bloedig; zij bestaan meestal in geldboeten, in bedevaarten, ten profijte van de ziel des verongelijkten, naar min of meer verwijderde heilige plaatsen, soms naar Rome of zelfs naar Jeruzalem op het heilige graf, of in ballingschap van korter of langer duur. In een tijd toen gevangenissen zeldzaam en van geringen omvang waren, kwam de verbanning als van zelf in de plaats onzer hedendaagsche gevangenisstraf [1]).

Uit hetzelfde gemis aan gerechtsdienaars en gevangenissen vloeide nog een gebruik voort, dat aan onze zeden vreemd is: het vermanen en nemen van vrede, dat is het opleggen van een wapenstilstand aan de vechtende partijen, totdat het geschil hetzij in der minne bijgelegd, hetzij door de uitpraak van den rechter beslecht is [2]). Zoodra er een gevecht op straat ontstond, liep de eerste de beste magistraat of oud-magistraat toe en vermaande vrede: beide partijen moesten dien geven en met de hand bevestigen; er was dan handvrede tusschen haar. Was een van beide reeds weggeloopen en niet te vinden, dan begaf zich de vreder naar diens woning en legde, zoo als de term luidde, de vrede aan den drempel, ten overstaan van de buren als getuigen, die dan aan den man bij zijn thuiskomst de weet deden. Zulk een gelegde vrede was even verbindend als een handvrede. Een gevolg van beide was dat de vijanden voorloopig binnenshuis moesten blijven of inleggen. Hadden zij of een hunner geen woning of vast verblijf in de stad, dan wees hun de vreder een herberg aan, waarin zij op eigen kosten moesten teeren. Een herhaling van het gevecht was op deze wijs vooreerst niet te vreezen. Op vredebreuk stond een zware geldboete en een jaar ballingschap. [3]) Intusschen konden de vrienden van weerszij pogingen in het werk stellen tot volkomen verzoening. Slaagden zij daarin niet, eer de termijn

---

1) Vgl. Keurb. blz. 485.

2) „Mit vriendscapen of bi den gherecht ghesoent”, Keurb. blz. 34. Vgl. de volgende bladzijden aldaar.

3) Minstens. In de handvest van Rotterdam van 1340 (Historiebl. I, blz. 78): „Soo wie een vrede breket, die verbuert lijf ende goed.”

van vrede verloopen was, dan kon op verzoek van een van beide partijen de vrede worden vernieuwd. Daartoe waren vier vaste dagen in het jaar bij de keuren bepaald, waarop (zoo als het heette) alle vreden, die uitgaan, vernieuwd worden. Ten langen leste, als er op minnelijke schikking geen uitzicht bestond, trok het gerecht zich de zaak aan en zoende partijen op de voorwaarden die het goed vond. Was er bij het gevecht een gewond of verminkt en wenschte hij zijn kwetsing of leemte op den schuldige te verhalen, dan moest hij binnen drie dagen een schepenkennis doen opmaken van de wond, en daarop kon hij dan later, binnen 's jaars, procedeeren. Buiten deze vordering van den beleedigde om schadevergoeding had de schout nog een actie tegen den handdadige om de boete, die hij aan den heer en het gerecht verbeurd had. De vonnissen in die rechtszaken gingen aan de verzoening vooraf. De zoen was als het ware de finale afdoening, de vernietiging van het gansche geschil. Wie, eens gezoend, zijn partij op nieuw over den gezoenden en afgedanen twist lastig viel, beging zoenbreuk en was reeds uit dien hoofde strafschuldig; hij verbeurde in sommige gevallen zelfs het leven.

Hoe vreemd ook aan onze zeden en zienswijs, was toch voor dien tijd de zoen een allerheilzaamst gebruik. Hij belette het eigenmachtige wraaknemen over het geleden ongelijk, en het weer wraak nemen over de genomen wraak; hij brak de erfelijke veete af. Uit de wet ging het begrip allengs in de zeden over, dat een twist, eens gezoend, uit en te niet was. In een tijd toen een twist niet zelden tot manslag voerde, was zulk een einde van de veete ten hoogste gewenscht. Menige moord, in ziedende drift begaan, verdiende niet met den dood gestraft te worden. Maar bloed om bloed, sprak het ruwe rechtsgevoel, en de magen van den vermoorde rustten niet voor zij dat gevoel voldaan hadden. Heilrijk trad hier echter de zoen tusschen beide. Hij beschouwde en behandelde het misdrijf, juist zoo als het rechtsgevoel het vorderde, als een onrecht aan het geheele geslacht van den verslagene gepleegd, en legde den misdadiger vernedering en voldoening jegens al de magen van zijn slachtoffer op, waarin hij van zijn kant werd bijgestaan door al zijn verwanten tot in het eerste lid, d. i. door al degenen, die met hem een en denzelfden overgrootvader gemeen hadden, hetzij in de mannelijke, hetzij in de vrouwelijke linie. De aard dier straffen en genoegdoeningen is ons door Jan Matthijssen, den bekenden klerk en costumier van Den Briel, in het breede beschreven. Wat Leiden betreft,

zijn de keuren omtrent een zaak, die zij als bekend mochten veronderstellen, bijzonder kort, maar de zoenboeken daarentegen zijn rijk aan uitspraken, die toonen, dat het er in de hoofdzaak toeging, zoo als de Brielsche klerk bericht. In 1371 (ik kies opzettelijk een voorbeeld uit den ouden tijd [1]), was Huge Gibenen doodgeslagen door Jan Geryt Floriszoenszoon, beiden poorters van Leiden. Het volle gerecht, bijgestaan door den baljuw van Rijnland en den burggraaf, zat over deze zaak, en zoende den moordenaar en zijn magen met de magen van den verslagene op de volgende voorwaarden. Er zullen ten koste der schuldige partij honderd zielmissen „Hughen ziele te rusten ende te ghenaden" gewonnen worden, nevens kloosterwinning tusschen Maas en Zijpe, — dat is te zeggen: in alle kloosters van Holland, waar een abt is, zal de doode door de zorg en met het het geld van den moordenaar en zijn magen in de broederschap of zusterschap der kloosterlingen worden opgenomen. Verder zal de moordenaar met honderd mannen voetval doen [2]) voor de magen des verslagenen en met vijftig mannen hun man worden (d. i. manschap jegens hen doen): een bloote ceremonie van berouwbetoon en vernedering, die geschiedde bij het overleggen der bewijzen van de gelezen zielmissen en de volbrachte kloosterwinning. Eindelijk moet de schuldige met zijn magen een som van duizend ponden Hollandsch als zoengeld betalen, in drie termijnen, met tusschenruimten van telkens zes weken. Van die som worden 120 pd. als „voirsoen" toegewezen aan hen, „die meest ghearbeyt hebben", dat is aan de magen van den doode, die het meest hebben geijverd voor het terechtstellen van den moordenaar. Verder 50 pd. als „erfsoen" aan de erfgenamen van den doode, en daarvan weer 20 pd. in het bijzonder aan zijn nagelaten kinderen. Eindelijk als „maegsoen" 100 pd. aan de magen te zamen, om onder hen te verdeelen naar den graad van maagschap, waarin zij tot den doode staan. Van het overschot zal een gedeelte aan eenige verwanten, die met namen genoemd worden, worden uitgedeeld, en tevens de kosten van het zoenen worden bestreden; de heer, d. i. de grafelijkheid, ontvangt 140 pd., de baljuw 60 pd., de burggraaf 60 pd., het gerecht 70 pd. en de schout in het bijzonder nog 10 pd. voor zijn kosten. Wanneer al dat geld betaald is en al de overige voorwaarden vervuld zijn, is de zoen volbracht en de misdaad

1) Zie Blok, Leidsche Rechtsbr., blz. 27.
2) Vgl. Oudenhoven, blz. 478.

uitgewischt en in eeuwige vergetelheid begraven. De moordenaar behoudt lijf en leven, maar voor zijn vergrijp boet hij, en boeten vooral zijn onschuldige magen niet weinig.

Even als in het groot van doodslag, werd in het kleine van kwetsing en verminking recht gedaan. Die daaraan schuldig stond, werd boven de verbeurde boete nog met zijn magen veroordeeld tot een voldoening in geld aan den beleedigde, en somwijlen bovendien tot een bedevaart naar een of andere heilige plaats, niet terug te komen in de stad zonder betoog dat de bedevaart werkelijk volbracht was. Het Leidsche archief bewaart nog verschillende van die betoogen of getuigschriften van volbrachte bedevaart, die door de pelgrims bij hun thuiskomst aan het gerecht overhandigd waren [1]).

Doch menige zoen werd wel uitgesproken maar niet nageleefd. Vooral het zoengeld was gemakkelijker geëischt dan voldaan. De aanzienlijke som moest voor het grootste deel door de magen, die misschien van de misdaad niets wisten en met den schuldigen bloedverwant niet den minsten omgang hielden, bijeengebracht worden. Geen wonder dat dit zwaar viel, en dat de keuren der steden, en ook de Leidsche keur [2]), bepaalden dat geen poorter meer dan zekere som, hier 10 schellingen, te Haarlem [3]) 5 schellingen, voor maaggeld zou behoeven te betalen, indien hij den moordenaar in het eerste lid bestond. Door zulk een voorrecht, hoe billijk ook, werd de zoen in sommige gevallen zeer bemoeilijkt, en het ontbreekt ook niet aan voorbeelden, dat hij of in het geheel niet, of eerst na lange jaren volbracht werd. Ook daarvan leveren de Leidsche gerechtsboeken treffende bewijzen, die meteen leeren wat in zulk een geval gebeuren moest. In 1447 [4]) kwam voor de gespannen vierschaar der stad een poorter klagen, dat een die hem voorheen had aangetast en verwond, en deswegens veroordeeld was om met zijn magen 170 pd. schadevergoeding te geven, den zoen binnen den gestelden termijn niet gekweten had, maar gevlucht, en thans, hoewel behoorlijk gedaagd, niet voor de vierschaar verschenen was; weshalve hij verdiende van zijn poortrecht vervallen verklaard en voor honderd

1) Vgl. Blok, Eene Holl. stad in de Middeleeuwen, blz. 232. Er werd soms schromelijk misbruik gemaakt van deze bedevaarten. Vgl. Van de Wall, blz. 367; Utr. Rechtsbr., I, blz. 67.

2) Keurb. blz. 20.

3) Van Oosten de Bruyn, Haarlem, I, blz. 173; Rott. Historiebl. I, n°. 119, blz. 182.

4) Blok, Leidsche Rechtsbr., blz. 172.

jaar en één dag balling lands gelegd te worden. Het gerecht vonnisde overeenkomstig dien eisch, met dien verstande echter, dat de balling terug zou mogen keeren, zoodra hij zijn partij voldaan, de boeten betaald, en landwinning, d. i. verlof van den graaf om in het land te komen, verkregen zou hebben.

Ik vermeldde reeds ter loops, dat bij zulke crimineele zaken de vierschaar werd bijgestaan door den burggraaf en den baljuw van Rijnland. Inderdaad, van de alleroudste tijden af, sedert de steden emuniteit verkregen en zelfstandig werden ook wat rechtspraak betreft, waren halsmisdaden voorbehouden aan den vorst of zijn plaatsvervanger. Te Leiden was bijgevolg de baljuw van Rijnland overste rechter, en nevens hem nam ook de burggraaf, die den schout stelde, en dus aan zich ondergeschikt hield, bij zulke buitengewone gevallen de justitie waar. Dat heeft voortgeduurd zoolang de burggraaf zijn gezag behield, tot 1420. Nog langer is Rijnlands baljuw in functie gebleven. Eerst bij het toenemen van het aanzien der stad werd haar door Philips van Bourgondië in 1434 vergund: dat voortaan de schout met de acht schepenen „van den hoogsten" recht zou mogen doen van 's graven wegen, zonder den baljuw van Rijnland „daarover te roepen", zoo als tot nog toe geschied was. Tevens kreeg nu ook de schout het recht om, ten blijke zijner macht, een roede in de hand te dragen. Dit was de volkomen emancipatie der stad.

Hoe sedert dien tijd de crimineele rechtspraak geschiedde, is ons uitvoerig beschreven in een stuk van dien tijd, dat door de goede zorg van Jan van Hout, den secretaris, en van Jan Orlers, den geschiedschrijver der stad, tot ons gekomen is [1]).

Die beschrijving verplaatst ons geheel in den ouden tijd, toen het ceremonieel een veel breeder plaats besloeg dan tegenwoordig, en alles naar vaste regels met plechtige woorden moest geschieden op straffe van nietigheid. De schout begint met te constateeren dat hij in niets tegen het rechtsgebruik gezondigd heeft. Hij doet dit door het vragen van een reeks van vonnissen aan de schepenen. Vooreerst vraagt hij vonnis, of hij zoo tijdig zitting heeft genomen, dat hij van den hoogsten recht mag doen. De schepen, tot wien die vraag gericht wordt, antwoordt: ik wijs voor recht dat gij goeds tijds zijt gaan zitten, en de overige schepenen keuren dit

1) Orlers, 1ste uitg. blz. 23. Dat deze dingtaal van vóór 1508 dagteekent, toen de keur gemaakt is (Keurb. blz. 319), blijkt uit het dingen op de afgehouwen hand. Dat zij van na 1434 dateert, blijkt uit de afwezigheid van den baljuw van Rijnland.

vonnis stilzwijgend goed. De tweede vraag luidt, of hij de bank zoo met schepenen heeft bezet, dat hij van den hoogsten recht mag doen. Ook die vraag wordt natuurlijk toegestemd. Een aantal soortgelijke vragen, met gunstig vonnis beantwoord, wijst uit, dat de aangeklaagde naar den eisch is gedagvaard; een tweede reeks van vragen van den schout met de daarop uitgebrachte vonnissen van de schepenen dient om te bewijzen dat het feit, waarvan de man beschuldigd wordt, ten volle gebleken is. Daarbij komt het corpus delicti te berde, oorspronkelijk het lijk van den verslagene [1]), maar sedert de 15e eeuw in de plaats daarvan de rechterhand, die van het lijk, eer het begraven werd, is afgehouwen [2]). Zoover gekomen, vraagt de schout vonnis, of hij tegen den beschuldigde met klagende woorden dan wel met wapenruft [3]) voortvaren zal. Het vonnis wijst natuurlijk, dat hij voortvaren moet met woorden. Want het kampen met den verdachte, het befaamde godsoordeel, was sedert lang niet slechts in onbruik geraakt, maar uitdrukkelijk bij handvest verboden. Na dit vonnis begint eerst het eigenlijke geding. De schout eischt van den gedaagde lijf en goed. Is hij voortvluchtig, zoo als doorgaans, dan wordt hij veroordeeld, maar toch nog ingewacht tot de zon „haar hoogste gedaan heeft van den dag", en eerst „als de klok over twaalven is" en schepenen dit hebben gewezen, wordt hij balling lands verklaard voor honderd jaar en een dag, op verbeurte van zijn lijf. Ten slotte begeert de schout nog vonnis, of hij den man balling lands heeft gelegd als recht is, en, wordt hem ook dit bij vonnis toegewezen, dan is het geding voldongen. De veroordeelde kan zich nu niet binnen de grafelijkheid ver-

---

1) Te Utrecht was in gebruik, dat geen doodslag vervolgd werd, als het lijk niet voor den bisschop was (Van Mieris, II, blz. 763). Vgl. wat de Westfriezen afspreken omtrent het lijk van koning Willem (Matthaeus, Anal. II, p. 528).

2) Later is ook dit gebruik afgeschaft. Zie Kb. 1508, blz. 319. Hoe zich het afhouwen van de hand toedroeg, leert Oudenhoven (naar V. d. Eyck), blz. 467; Van de Wall, blz. 115. Vgl. Keuren van Dordrecht, uitg. J. A. Fruin, I, blz. 245—246.

3) Wapenruft. Misschien moet dit woord anders worden opgevat. Bij Oudenhoven, blz. 565, wordt in 1445 nog voortgevaren „met wapenruft, met eenen getogen sweerde ende metter doode hand" van den verslagene. En in Noord-Holland in 1346 (Van Mieris, II, 712) wordt gesproken van den baljuw, die iemand „*te campe* aensprake van dootslage". Vgl. ook „woopenroup" bij Matth. De jure gladii, p. 638, 641. — Kampen geoorloofd, desverkiezende, in 1355 (Van Mieris, II, blz. 849). Nog een voorbeeld van 1402 in Vaderl. Chron., blz. 568 vlg. Vgl. over het kampen te Leiden omstreeks 1320: Van Mieris, II, blz. 29. In plaats van kampen een waarheid: Van Mieris, II, blz. 713; Van de Wall, Dordrecht, blz. 118. In 1450 werd te Dordrecht iemand gestraft, omdat hij te kamp uitdaagt (Dortsche Rechten, blz. 294, § 80).

toonen, of hij loopt gevaar van gevat en ter dood gebracht te worden. Maar niettemin kan hij nog altijd, indien het hem aan middelen en goede vrienden niet ontbreekt, landwinning van den graaf verwerven en zich met de magen van den vermoorde verstaan en verzoenen.

Zoodanig is de lijfstraffelijke rechtsvordering van die dagen. Wie ze met aandacht gevolgd is, zal hebben opgemerkt dat er naar de hoofdzaak, de schuld of onschuld van den gedaagde, niet onderzocht wordt, dat de schepenen eenvoudig wijzen dat die schuld is gebleken. Dit doet ons onderstellen, dat aan het eigenlijke proces een instructie vooraf was gegaan, wier slotsom symbolisch door de doode hand werd verbeeld. En zoo is het inderdaad [1]). Een leerrijk voorbeeld hiervan leveren ons zekere Leidsche gerechtsboeken, de kenningboeken geheeten, waarover straks nader. Het geval, dat ik bedoel, is het volgende [2]).

Zekere Dirk van Vliet klaagt een anderen poorter, Jan Wouterszoon, voor schepenen aan, en beweert dat hij oorzaak is van den dood van een ontijdig ter wereld gebracht kind, dewijl hij de moeder, toen zij hoogst zwanger was, deerlijk geslagen en gekwetst heeft. Hij toont ten bewijze het lijkje, en begeert een kenning „dat schepenen het doode kind alzoo bezien hebben, dat het hun kenlijk is dat dat kind van kwetsinge en bij handen van Jan Wouterszoon gestorven is, zoodat men het doode kind schuldig is de hand af te winnen en af te houwen, na den recht van der stede". De beschuldigde is zelf niet voor schepenen opgekomen, maar heeft een advokaat of taalman in zijn plaats gezonden, die tegen de aanklacht allerlei inbrengt, onder andere dat de bevalling eerst zes weken na de mishandeling geschied was, en dat de moeder verklaard had het kind nog weinige dagen voor de verlossing levend in haar lichaam te hebben gevoeld: om alle welke redenen hij besluit „dat men het doode kind niet schuldig is de hand af te winnen, na den recht van der stede". De schepenen, partijen gehoord, zijn in hun vonnis verdeeld: vier

1) In andere gevallen wordt het proces gestaakt, om onderzoek te doen of „waerheyt te besitten". Nadat die waarheid gevonden en geopenbaard was, werd de procedure voortgezet. Zie bij Oudenhoven, Zuid-Holland, blz. 566. Vgl. Van de Wall, blz. 118 en vooral ook Van Mieris, II, blz. 30, 31, 710—712.

2) A°. 1456. Leidsche Rechtsbr., blz. 189, n°. 176. Naar het schijnt, maakt de kenning alleen uit, of de dood van manshand is toegekomen. De schuld van een bepaald persoon behoeft daarbij nog niet noodzakelijk geconstateerd te zijn. Vgl. Oudenhoven, blz. 466. In het Leidsche geval kwam hij, die wist dat hij beticht werd, het feit zelf tegenspreken, en dat gaf een bijzonder karakter aan de zaak.

zijn voor den eischer, vier voor den beschuldigde. Volgens aloud gebruik [1]) staat nu de beslissing aan stadhouder en raden (d. i. aan het Hof) van Holland. Dezen geven die schepenen gelijk, die den eisch ontzeggen wilden, en wijzen „dat hun vonnis schuldig is van waarde te wezen en achtervolgd te worden". De hand wordt derhalve niet afgehouwen, en Dirk van Vliet niet in staat gesteld om daarmee voor de vierschaar te procedeeren. Ware hem daarentegen zijn eisch toegestaan, dan had hij eenvoudig door het vertoonen der doode hand, de schuld van zijn partij bewezen, en diens veroordeeling ware geenszins twijfelachtig geweest.

Deze vreemde manier van procedeeren vindt zijn grond in de toenmalige leer van het bewijs. Bewijs leveren, in civiele zaken evenzeer als in crimineele, slechts schepenen en schepenbrieven. Heeft men geen schepenbrief, en in een zaak als die wij beschreven kon natuurlijk daarvan geen sprake zijn, dan heeft men een schepenkennisse noodig: men moet bij de vierschaar komen met een verklaring van schepenen, dat het feit, waarover men klaagt en waarvan men straf vordert, hun kennelijk is geworden. Zulk een kennis of kenning is onwraakbaar en leidt onweerstaanbaar tot een vonnis dien overeenkomstig. Zoo wordt in de meeste gevallen de eigenlijke rechtspraak overbodig en ten volle vervangen door de kenning der schepenen. Stel als voorbeeld het geval, dat verreweg het vaakst voorkomt, een schuldvordering, waarvan geen schepenbrief bestaat. De schuldeischer moet nu, voor hij ageeren kan, een schepenkenning verwerven, d. i. een verklaring van schepenen, dat hun de deugdelijkheid der schuldvordering kennelijk is [2]). Een ieder ziet aanstonds in, dat in de beslissing van deze prealabele vraag reeds het eindvonnis opgesloten ligt. De vierschaar kan niet anders dan bevestigen wat de schepenen verklaren hun gebleken te zijn. Partijen kunnen daarom veilig de vierschaar ongemoeid laten en bij de schepenkenning berusten. Hieruit verklaart het zich tevens, dat de eigenlijke gerechtsboeken, de poortdingboeken, zoo schraal zijn van inhoud, en dat bijna alle processen in de kenningboeken der schepenen staan opgeteekend.

Letten wij daarentegen op de oudheid en het aanzien der

1) Vgl. Handv. van 1266; Handvesten van Leiden, blz. 117.

2) Vgl. Nortier, Bijdrage, blz. 52. De kenning is noodig, als niet reeds bekentenis of bewijs (schepenbrief) tot het vellen van het vonnis in staat stelt.

rechtbanken, dan staan de poortdingen bovenaan. Men vindt ze in de allereerste stadshandvesten vermeld, en zij stammen zelfs in rechte lijn van de jaardingen af, die in de capitulariën der Frankische koningen worden voorgeschreven [1]). In de Leidsche handvest van Floris V worden zij wel niet vermeld, maar een oudere oorkonde van Willem II is, gelijk wij reeds opmerkten, verloren gegaan, en wij hebben grond om te onderstellen, dat daarin over de rechtspraak een soortgelijke bepaling als in de gelijktijdige stadsbrieven van Delft en Haarlem zal zijn voorgekomen. Althans in het oudste keurboek der stad treffen wij ze aan [2]), en de rechtstermen, die er aan eigen zijn, toonen door hun verouderde bewoording hun overoude afkomst. Wanneer bij voorbeeld iemand, die achtereenvolgens op de drie rechtsdagen voor het poortgeding gedaagd is, niet verschijnt, wordt hij gerekend verwonnen te zijn „met aften dagen". Aft is een andere vorm van het woord echt, en in Duitschland heeten de poortdingen inderdaad „die echten Dinge", legitima placita. Zulke echte dingdagen waren er te Leiden vier 's jaars, in elk jaargetijde één; zij duurden elk niet één dag, zooals men allicht uit den naam zou opmaken, maar drie achtereenvolgende dagen. Hun oorspronkelijke bestemming [3]) schijnt geweest te zijn het bestendigen van het bezit van onroerend goed tot onaantastelijk eigendom. Wie namelijk een jaar en dag in het bezit van een erf of een huis bleef, zonder op een der „afte" dagen daarover gemoeid te zijn, werd voortaan in het eigendom gehandhaafd. Maar zoo de poortdingen ooit uitsluitend voor dit doel gediend hebben [4]), zijn zij toch al zeer spoedig van algemeener aard geworden. In het oudste keurboek van voor het jaar 1406 vinden wij voor het poortding reeds over allerlei zaken geprocedeerd: een ieder die, behoorlijk gedaagd, tot driemaal toe niet is verschenen, wordt verwonnen verklaard, en in zake van schuldvordering veroordeeld om binnen veertien dagen te betalen.

Het laat zich vermoeden, dat in den oudsten tijd geen ander geding dan dit periodieke poortding bestond, maar zeer spoedig vorderde de rechtspleging vaker en sneller opeenvolgende gelegenheid. Reeds in 1303 verzette de graaf den gewonen dingdag van

---

1) Vgl. Donandt, in Bremisches Jahrbuch, V, S. 38.

2) Keurb. blz. 24.

3) Vgl. Handv. v. Beverwijk (Oork. II, n°. 1047, art. 14).

4) Ik geloof dit niet. Buiten deze legitima placita zullen steeds meerdere door de behoeften gevorderd zijn geweest. De legitima zijn slechts een minimum van aantal.

Zaterdag op Dinsdag [1]); een blijk, dat toen reeds of elke week, of althans om weinige weken, een vaste rechtsdag te Leiden gehouden werd [2]). Nevens dezen bleef nog zeer lang het eerwaardige poortding voortbestaan. Eerst in 1536 werd het afgeschaft [3]), nadat het zeker al lang alle reden van bestaan had verloren en grootendeels in de gewone vierschaar was opgelost. Trouwens, het waren dezelfde rechters, de schepenen, die in het poortding en in de vierschaar vonnisten.

Over de procedure voor deze rechtbanken in civiele zaken zijn wij niet zoo goed ingelicht als over de strafvordering. Geen gelijktijdig auteur heeft ze ons beschreven, en de Ordonnantie op 't stuck der justitie van 1 April 1580 heeft ze niet alleen buiten gebruik gesteld, maar aan de vergetelheid overgeleverd [4]). De juristen van den tijd der Republiek hadden haar slechts in haar verval en ontaarding gekend en toonen, als zij van haar gewagen, ze slechts gebrekkig te kennen. Wij moeten ons dus zelf een denkbeeld van haar vormen uit hetgeen ons de keurboeken en rechtsboeken leeren [5]). Daarbij komt ons echter de overeenkomst tusschen beide rechtsvorderingen te stade, die wij in het algemeen mogen veronderstellen en werkelijk ook in sommige bijzonderheden aantreffen. In het civiele proces, zoo goed als in een strafzaak, behoeft men om zijn tegenpartij te overwinnen slechts schepenbrief of schepenkenning over te leggen. Daartegen heeft alleen een nadere brief of een nadere kenning kracht. Waar zulke oorkonden ontbreken, komt de eed als bewijs

---

1) Van Mieris, II, blz. 32.

2) In 1508 wordt gekeurd, dat de schout buiten de poortdingen tweemaal 's weeks dingen zal, Maandags en Vrijdags, uitgezonderd markt- en heiligendagen enz. (Keurb., blz. 323). Dat dit reeds vroeger het geval was, blijkt uit eene keur van 1484 (Keurb., blz. 212, 213), waar iets verordend wordt in geval „men binnen den voirs. 14 dagen drie dagen recht dede."

3) Keurb. blz. 343.

4) In de keuren van het baljuwschap van Rijnland van 1586 (blz. 43 en in den nadruk van 1607, blz. 33) staat: „Al is 't zulx, dat mit de Ordonnantie .... op 't stuc van de justitie .... van date 1 April 1580 de maniere van rechtvorderen voor de Vierschare van Rijnlant geheelicken is verandert," zoo worden toch de keuren uitgegeven, „ten eynde de maniere van procederen van outs ghebruyct niet geheelic buyten kennisse ende in vergetenheyt zoude comen."

5) Hoe de vierschaar gespannen wordt, kan men zien, wat Den Haag betreft (en ongeveer op dezelfde wijs geschiedde overal in Noord-Holland), bij De Riemer, II, 2, blz. 10. Vgl. den gang van zaken in Zuid-Holland bij Oudenhoven, blz. 517. Over het storen van de vierschaar, dat met het lijf geboet wordt: Oudenhoven, blz. 504. Over het opbreken van de vierschaar, ib., blz. 522. Over het vorsten, ib., blz. 522/3.

in de plaats. Het hangt er nu slechts van af, wie van beide partijen gerechtigd is haar beweren met eede te staven [1]). In sommige gevallen is dit door een keur uitgemaakt, in andere is het onzeker en aan het welbehagen van de schepenen overgelaten. Meestal echter mag de beklaagde, tegen wien „geen schepenen of schepenbrieven" bestaan, „ter onscoude [2]) komen", dat is zijn onschuld met zijn eed bewijzen. Hij moet daartoe met de hand om het kruis de woorden, die de schout hem voorzegt, herhalen, en wel zonder de allerminste verandering op straffe van nietigheid. In enkele gevallen slechts schrijven de keuren voor, dat de eischer op zijn eed geloofd zal worden. Zoo bijvoorbeeld in zaken van landhuur. „Iemand is schuldiger nare te houden zijn landhuur binnen 's jaars dan de ander hem die te ontzweren". Deze woorden der keur, die thans bijna onverstaanbaar schijnen [3]), toonen hoe oud de bepaling is; in ons spraakgebruik overgezet beteekenen zij, dat, als er tusschen huurder en verhuurder geschil is van de laatst verschenen pachtsom, de verhuurder eerder dan de huurder op zijn eed voor het gerecht geloofd zal worden. De verhuurder, die van dit recht gebruik maakt, wordt gezegd te dingen „op zijn win en zijn houd", in tegenstelling van een die „op zijn tuge en bewijs" dingt [4]).

Het spreekt van zelf, dat dingen met zijn eed evenzeer als dingen met bewijs behoort te geschieden voor het poortding of voor de vierschaar [5]). Maar wij hebben gezien, dat in strafzaken eigenlijk alles aankomt op het verkrijgen van een schepenkennis, waarmee de schuld van den aangeklaagde wettig bewezen is. Evenzoo was het in civiele zaken gesteld [6]). Partijen begonnen doorgaans met voor schepenen om een kenning te dingen, en de

---

1) Vgl. het belangrijke stuk bij Van Mieris, II, 245.

2) Keurb. 1450, III, 27, blz. 200, 209 § 3. Vgl. V. d. Eyck, Zuid-Holl., blz. 121: „Hier beginnen de vanck-heilighen" (ook bij Oudenhoven, blz. 474, vgl. 521). Vgl. Keurb. blz. 2, 200.

3) Duidelijker drukt Jan Matthijssen, Rechtsboek, blz. 133 zich uit: dat A. „mit beteren recht sijn scult dairop heren sal dan die ander dat goet vrien"; blz. 139: „dat hi mit beteren rechte ledich ende quyte wesen sal dan yet verbuert hebben"; blz. 155: „off die clagher in een sterfhuus mit beteren recht sculdich is sijn scult te sterken dan een ander dairteghen te segghen".

4) Keurb. blz. 326.

5) Vgl. Keurboek van 1450, blz. 209, § 3.

6) De schrijver teekende hier in zijn exemplaar aan, dat de zaak „eenigszins anders" in elkander zat. Hoe hij zich de zaak voorstelde, is ons niet volkomen duidelijk geworden (N. v. d. R.).

schepenen, die deze wijs van procedeeren begunstigden, gedoogden, dat men ook voor hen ter onscoude kwam, of op zijn win en houd dingde, en zoodoende een kenning verwierf. Waarom ook niet? Elke verklaring van schepenen „dat hun kennelijk was", gold als onwraakbaar bewijs. Waarom zouden zij dan weigeren overtuigd te worden door het onder eede hooren van partijen? Maar het gevolg moest zijn, dat in menig geval de procedure voor de vierschaar overbodig werd, en het verkrijgen van de kenning gelijk stond met het winnen van het proces.

Zoo bevinden wij het ook inderdaad. De schepenbank stelde de vierschaar in de schaduw. Zeer tot voordeel van de schepenen, want voor elke kenning trokken zij 18 schellingen. Beide partijen begonnen met die som te deponeeren, en alleen de winnende kreeg haar inzet na de uitspraak terug, de andere had de hare verbeurd. Dit inzetten der partijen heette wedde-bieden, als ware het een weddenschap [1]), die zij aangingen, wie van beide in het gelijk zou worden gesteld. Het gebruik en de benaming herinneren ons aan de oud-Romeinsche legis actio per sacramentum, waarvan Gajus verhaalt [2]). Ook daar bieden partijen elkander een wedde: „D. aeris sacramento te provoco"; ook daar wordt eigenlijk slechts uitgewezen: „utrius sacramentum iustum, utrius iniustum sit", maar ingewikkeld is in die uitspraak, even goed als in de schepenkennis, beslist wie het proces moet winnen.

Zullen wij bij zoo groote overeenkomst aan een historisch verband gelooven, en meenen, dat in het oud-Hollandsch gebruik nog een Romeinsch rechtsbegrip voortleefde? De gissing komt mij niet waarschijnlijk voor. Eer zou ik aannemen, dat, onafhankelijk van elkander, soortgelijke toestanden en behoeften tot gelijke begrippen en gebruiken hebben geleid. Ook heeft het Hollandsch gebruik geleidelijk tot nieuwe gevolgen gevoerd, die aan de Romeinsche maatschappij vreemd waren gebleven. Een daarvan verdient dat ik het hier vermeld [3]). Op de dorpen van Rijnland, in de buurt der stad Leiden, was het wedde-bieden insgelijks in zwang, en gold de regel, dat elke wedde zijn tegenwedde hebben moest, dat is, dat de partij, aan wie de wedde werd aangeboden, ze moest aannemen of zich verwonnen geven. Maar zij mocht, desverkiezende, als tegenwedde, een hoogere som aanbieden, die

1) Zoo beschouwt het ook De Groot, Inleiding, Boek III, dl. 3, § 48.

2) IV, § 16.

3) Zie de costumen „zulx die den Hertoge van Alba ... zijn overgelevert geweest", in de Keuren van Rijnland van 1586, blz. 72.

dan ook door de tegenpartij moest worden aangenomen. Aan die costume ontleenden nu de dorpelingen een voortreffelijk middel om elk geding, met voorbijgang van het dorpsgerecht, aanstonds voor de hoogere vierschaar van Rijnland te brengen. Men had de wedde slechts op te drijven tot zulk een bedrag, dat de som, die op het spel stond, de bevoegdheid der lage vierschaar te boven ging. Hoe onaanzienlijk dan ook de zaak in geschil was, om de wedde, die er aan vast zat, mocht de lagere rechter er geen kennis van nemen.

Het behoeft wel niet uitdrukkelijk gezegd te worden, dat in die oude tijden, toen de maatschappelijke toestanden zoo veel eenvoudiger waren dan thans, een menigte van rechtszaken, die nu alle dagen voorkomen, zoo goed als onbekend waren. Bijna alle gedingen, die wij in de rechtsboeken ontmoeten, betreffen geldschuld, erfenis, boedelscheiding en diergelijke. Zij alle worden doorgaans [1]) op een en dezelfde wijs aanhangig gemaakt, namelijk door panding, een harde manier van procedeeren, zooals Simon van Leeuwen opmerkt [2]), en die dan ook sedert de ordonnantie der Staten van 1 April 1580 in onbruik is geraakt. Wij kennen ze echter in al haar hardheid uit de oude keuren en dingboeken. Haar toedracht was deze. Degeen, die van een ander schuld te vorderen had of meende te hebben, verzocht den schout of diens bode ten bedrage dier som aan het goed van den schuldenaar voor hem te willen panden [3]). De schout voldeed aan dit verzoek, hij nam eenig huisraad in pandschap, en liet de waarde daarvan door de buren schatten, maar hij nam zooveel meer dan de schuld bedroeg als meteen zijn rechtskosten dekken kon. Was de schuld reeds erkend of verplogen, gelijk de term luidt, of om andere reden zoo onloochenbaar, dat het verzet volstrekt nutteloos scheen, dan liet de schuldenaar den schout maar begaan. Hij trachtte dan, eer de panden hun tijd hadden uitgestaan, de schuld af te doen en zijn goed gelost te krijgen. Maar slaagde hij daarin niet, dan moest hij toezien hoe eindelijk zijn verstane panden voor hem verloren gingen, hetzij aan zijn schuldeischer, indien de schout ze dezen overliet, of aan den schout zelf, indien hij verkoos den

1) Nortier, Bijdrage tot de kennis van het burgerlijk proces, blz. 81: „Men kan veilig aannemen, dat het grootste deel der personeele vorderíngen door panding aanhangig werd gemaakt".

2) Costumen van Rijnland, blz. 246; Keurb. blz. 198.

3) Over de gebruiken bij het panden en pandkeeren in Zuid-Holland: Oudenhoven, blz. 513.

schuldeischer te betalen en het pand voor zich te houden. Maar meende hij, aan wiens goed de schout zich gereed maakte te panden, dat hij ten onrechte werd aangesproken, dan kon hij pand-keeren. De panding had dan geen plaats, maar partijen gingen naar de schepenen en knoopten (zoo is de term) bij hen een kenning: elk zette zijn 18 schellingen in, en hield, in den oudsten tijd mondeling [1]), naderhand schriftelijk, zijn dingtaal, of liet ze door een advokaat of taalman voor hem houden. Natuurlijk beweert dan de een, dat hij te recht gepand en dat de ander te onrecht geweerd heeft, en geeft redenen waarbij en waarom, en concludeert, dat hij in zijn panding blijven zal. De ander antwoordt, dat zijn tegenpartij te onrecht gepand heeft en geeft ook redenen waarom, en concludeert derhalve dat de panding af zal wezen. Schepenen overwegen de argumenten voor en tegen, hooren soms partijen nog eens over haar dingtalen, en doen, als de zaak hun kennelijk is, een gemotiveerde uitspraak, die dus aanvangt: „Aldus zoo wijzen schepenen" [2]), en eindigt: „en geven A. die kenninge gewonnen en B. die kenninge verloren". Die verloren heeft, is zijn 18 schellingen kwijt, waarmee zich schepenen voor hun moeite betaald rekenen. De winner krijgt zijn inzet terug en, ingeval het de eischer is die wint, nog bovendien de schepenen-kenning, waarmee hij thans ageeren en executeeren kan. Soms gebeurt het, dat de schepenen twijfelen en met hun uitspraak niet gereed zijn; dan „nemen zij hun stede om hen te beraden", met andere woorden, zij „steden het vonnis", maar zij zijn verplicht het te „uiten" binnen een bepaalden tijd. Doen zij dit niet, dan heeft hij, die naar de uitspraak verlangt, het recht om te verhinderen, dat eenige andere zaak wordt behandeld eer de zijne is afgedaan.

De panding is inderdaad een harde wijs van procedeeren, ten nadeele van den schuldenaar. De kosten die er op loopen zijn niet gering en komen tot zijn last. Het is de eischer die de goederen aanwijst, aan welke hij gepand wenscht te hebben [3]); hij moet echter roerende goederen aanwijzen, als zij in genoegzame waarde voorhanden zijn. Is dat het geval niet, dan kan hij ook de onroerende eigendommen, huis of erf, in pand stellen. Natuurlijk doet zich ook soms het geval voor, dat de schuldenaar

1) Keurboeken, blz. 196, 212. Vgl. blz. 200, 211.

2) Vgl. voor nadere bijzonderheden: Keurboeken, blz. 211—212.

3) Anders te Delft in later tijd. Daar wijst de schuldenaar het goed aan, dat hij gepand wil hebben. Zie Soutendam, Keuren en Ordonn., blz. 38.

niets bezit binnen het rechtsgebied, waaraan men panden kan. Dan pandt men hem aan zijn poortrecht. Hij wordt behoorlijk gedaagd op den blauwen steen, de oude rechtsplaats der poort, die op het scheiden der vier kwartieren [1]) gelegen was, en blijft hij dan nog in gebreke, dan wordt hij van zijn poortrecht vervallen verklaard en uit de stad gebannen, totdat hij betaald zal hebben [2]). Komt hij onderwijl in de stad terug, dan wordt hij door den schout in 's heeren slot in de ijzeren gelegd, op water en een penning broods, ten koste van zijn schuldeischer, zoo lang totdat deze voldaan is [3]). In vroeger tijd was het recht nog harder tegen den onvermogende geweest. Zijn persoon werd toen (zoo als de Dortsche handvest van 1252 zegt) [4]) geleverd dengenen dies de schuld was, en hoewel deze hem, volgens de oude keuren van Haarlem en Delft en de algemeene costume, voeden moest en niet mocht mishandelen, zoo waren er toch, zonder overtreding dier bepaling, middelen in overvloed om hem het leven zuur te maken. De uitbanning was, daarbij vergeleken, een lichte straf.

Wat de panding was voor het goed, was het bezetten (later arresteeren geheeten) voor den persoon en zijn goed te zamen. Het schijnt dat men er alleen toe overging, ingeval men reden had te vermoeden dat de persoon, dien men voor het gerecht had laten dagen, plan had te ontvluchten of zijn goed te ontvoeren [5]). Of ook wanneer men een man van buiten de stad, maar die zich op het oogenblik binnen de poort bevond, aanstonds en onherroepelijk voor den Leidschen rechter betrekken wilde. Meestal geschiedde het wegens reeds erkende schuld. In sommige handvesten [6]) werd uitdrukkelijk aan de poorters vergund, dat zij niet dan wegens zulke schulden gearresteerd mochten worden.

---

1) Orlers, 1ste uitg. blz. 18. De latere verdeeling in Noordeind, Hoogewoerd, N. Rijn en Maredorp bij Meerman, blz. 296.

2) De toedracht beschreven bij Orlers, 1ste uitg. blz. 21.

3) Keurb. blz. 29, 30, 199.

4) Oudenhoven, blz. 529: „dat recht van Putock". Nog in de handvest van Medemblik van 1289. Oork. II, n°. 664, § 20.

5) Die twee gevallen geeft Van Leeuwen op: Costumen van Rijnland, blz. 197 in de aant. op „gearresteert". Vgl. Oudenhoven, blz. 505, 534.

6) Zie b.v. Oork. II, n°. 209: „oppidani de Dordrecht .... arrestari .... non possunt nisi pro suis debitis, que promissa seu recognita existunt" etc. vgl. n°. 216. — Handv. v. Rotterdam van 1340 (Historiebladen, I blz. 77): „vort en sal men onsen porters nerghent besetten moeghen van onverploghender scout". Nog sterker te Delft: zie Dingtalen, blz. 2, 5.

Het moest te Leiden geschieden door den bode, in het bijzijn van twee poorters als getuigen [1]). De dus bezette persoon was verplicht voldoenden borg te stellen dat hij zich op de daging voor het gerecht zou stellen, of moest anders gevangen blijven tot op den rechtsdag. Even zoo indien zijn goed bezet werd. Dan kon hij het vrijen door het stellen van borgtocht, anders bleef het in goede bewaring, op kosten der partij, die bij het vonnis in het ongelijk zou worden gesteld, of, zoo als men korter zegt, op kosten van ongelijk. Aan poorters en inwoners van Leiden was het uitdrukkelijk verboden elkander voor een vreemden rechter te bezetten, uitgenomen wanneer er voldoende reden bestond om te vermoeden dat de schuldenaar voornemens was zich weg te maken. In geen ander geval mocht een poorter zijn medepoorter voor een andere bank dan die der schepenen van zijn stad te recht roepen.

Voor den vreemdeling [2]) of gast, gelijk de keuren hem noemen, was het stadsrecht verre van partijdig. Natuurlijk, want het berustte niet uitsluitend op het goeddunken der poorters, maar als laatsten grond op de handvesten, door den graaf aan de steden gegeven, die hij wel wilde bevoorrechten, maar niet over het platteland laten heerschen. Vandaar de gewoonte, die aan alle Hollandsche steden gemeen was, dat de gasten kort recht genoten, en in schuldzaken binnen drie dagen, of overdwarsnacht, vonnis konden bekomen. Ook te Leiden bestond dit gebruik, al zwegen de oude handvesten er van; de keuren gewagen van gastdingen naast de poortdingen, en verordenen, dat men uitheemsche lieden altijd overdwarsnacht, d. i. na een etmaal, recht zal doen [3]). Het belang van den handel werkte mee om deze billijke bepaling te doen naleven. Wie te Leiden te markt kwam, moest zeker zijn, dat men hem met geen chicanes zou nopen om òf zijn schuldvordering op te geven, òf zijn verblijf in de stad onbepaald te rekken.

Het wordt tijd dat wij tot de aangelegenheden van handel en markt overgaan en de rechtspleging voor de stadshuishoudkunde verlaten. Ons bestek laat ons niet toe in de bijzonderheden van vierschaar en schepenbank uit te weiden, al is het ook mijns

1) Keurb. blz. 196. Vgl. blz. 25 en 26.

2) Vgl. Van Mieris, II, blz. 714, de handvest van Margaretha aan die van Noordholland („Voort en sullen gheen poorters" enz.).

3) Keurb. blz. 203 en 204.

ondanks dat ik veel onbesproken laat wat onze aandacht wel verdienen zou. Ook omtrent de keuren op bedrijf en handel moet ik kort zijn en mij bepalen tot de hoofdtrekken, die het beeld eener toenmalige stad het best teekenen.

De Hollandsche steden waren in haar oorsprong niet ongelijk aan onze hedendaagsche dorpen, zij waren middenpunten van landbouw en daarbij zetels van de kleine nering. Met den tijd nam deze laatste meer en meer in omvang en beteekenis toe, en verdreef ten slotte de landbouwers uit de stad; maar in den aanvang was de verhouding een geheel andere. Toen hield zich het meerendeel der burgers met landbouw bezig. Binnen de poort lagen uitgestrekte erven, naast en rondom de woningen, en zij werden voor „bouwerij" en als moestuinen gebruikt. Maar vooral werd de naaste omtrek der stad door haar burgers bebouwd. Zij zelf woonden in de stad en hadden daar hunne schuren en bargen, waarin zij de oogst in veiligheid bewaarden; zoo dicht mogelijk bij de stad hadden zij het land liggen dat zij bebouwden. In de oudste handvesten der steden vinden wij verordend, dat de poorters hun vast verblijf in de stad houden moeten, maar dat zij in den zaai- en in den maaitijd veertig dagen buiten de vesten mogen doorbrengen. Deze bepaling was natuurlijk ten gunste dergenen wier bouwland verder af lag. Maar dat er te Leiden van ouds veel boeren woonden die in den naasten omtrek landbouw dreven, blijkt uit een handvest van 1324 [1]), waarbij vergund werd een nieuwe brug over den Rijn te maken, met een beweegbaar gedeelte in het midden, hetgeen doorgaans open zou staan, en slechts gesloten wezen „in den lente ende in den oest ende in de hervest, dat die lieden hun land daarover bouwen mogen". Overigens zou over het open middenvak niet meer dan een plank liggen ten behoeve der „joncwiven over melken te ghane". Bepalingen, die wij ten gerieve van dorpelingen maar niet van poorters wachten zouden. Nog lang echter bleef de stad dit karakter van landbouwende gemeente behouden. Eerst in het keurboek van 1450 [2]) vindt men eenige beperking van het gebruiken van hooi- en korenbergen in de stad, en die nog alleen met het doel om brandgevaar te mijden. Niettemin namen ongetwijfeld in de 15ᵉ eeuw de nering en het handwerk allengs de overhand boven den landbouw, en verdwenen de bouwlanden

1) Handv. v. Leiden, blz. 503, 504.
2) Keurb. blz. 140, 147.

en open erven meer en meer, althans uit het midden der stad. Met het toenemen der bevolking werden die gronden door de eigenaars ter behuizing uitgegeven. De voorwaarde, waaronder dit doorgaans geschiedde, heeft lang den eigendom der woningen op een voor ons vreemde wijs gekenmerkt. Men gaf de gronden niet in koop, maar in erfhuur, en behield dus voor zich het eigendomsrecht van het erf waarop het huis gebouwd stond. Wij bezitten een paar aanteekeningen, afkomstig van het kapittel der Sint Pancraskerk, die ons het wezen van dit gebruik duidelijk voor oogen stellen. Wij lezen daar: „Dit zijn de erven, die 't kapittel uitgegeven heeft over die veste buten Marendijk en binnen Marendijk". Dan volgen de namen dergenen aan wie zij zijn uitgegeven, met opgaaf van het aantal roeden dat ieder hunner voor zijn aandeel heeft en het geld dat hij 's jaars voor de roede moet betalen, hetgeen tusschen de vier en de zeven schellingen verschilt. „Ende (zoo lezen wij verder) 't zijn voorwaerden, wes dat si van desen erven splitten, dat die gifte mitten voirhuur altoos sal blyven aan het capittel". Met andere woorden: Zoo dikwerf zulk een erf gesplitst en in kleinere perceelen verdeeld wordt, zal ook over die deelen het eigendomsrecht aan het kapittel blijven. Het eigendomsrecht heet hier, zooals wij zien, de gift, gelijk de daad van den eigenaar het uitgeven heet. Bij elken overgang van de erfpacht, hetzij bij besterfte hetzij bij verkoop, moest den eigenaar de voorkeur worden aangeboden, en, maakte hij daarvan geen gebruik, dan had de kooper of erfgenaam hem de voorhuur te betalen, of, met andere woorden, het erf te vervoorhuren met een bepaalde som, meestal het enkelvoudige of het dubbele of ook wel de helft van de jaarlijksche pacht [1]). Een andere benaming voor „gift" is te Leiden de „houde", waarschijnlijk hetzelfde als hulde [2]), de erkentenis van den eigenlijken heer van het erf. Op sommige plaatsen van Duitschland heet deze recognitie in Latijnsche brieven „honorarium" [3]). Het is blijkbaar analoog met hetgeen de leenheer, bij het versterven van het leen, van den leenvolger als erkenning der manschap pleegt te ontvangen. Het vervoorhuren is in het burgerlijke wat in het adellijke het verheergewaden is. Tot in de bijzonderheden gaat deze analogie door. Zooals wij in

1) Zie de bepaling in den brief van Zweder van Bosinchem van 1277 (Oork. II, n°. 350); cf. Oork. I, n°. 501, a°. 1250 en Oork. II, n°. 419, a°. 1281.

2) Houde = hulde (zie Van de Wall, blz. 120).

3) Arnold, Gesch. des Eigentums in den deutschen Städten, S. 74.

de leenbrieven lezen: „Dit goet te heergewaden mit eenen sperwer" of „mit eenen valk" of „mit eenen rooden valk", zoo lezen wij ook van huizen en erven, waarop nevens de pacht nog twee hoenders of twee kapoenen 's jaars staan. Ik zou echter meenen, dat die cijns in pluimgedierte afkomstig was uit den vroegsten tijd, en oorspronkelijk door een edelman aan een zijner hoorigen was opgelegd, en vervolgens bij versterfte aan het goed gehecht was gebleven. Immers het blijkt van elders, dat het geven van hoenders een teeken van hoorigheid is, en ik heb opgemerkt dat dan ook de houde van huizen, waaraan deze verplichting verbonden is, zich doorgaans bevindt in de handen van welgeborenen.

De gewone benaming voor erfpacht is rente, en de rente wordt gezegd met de houde op het huis of op het erf te staan. Men kan beide, houde en rente, verkoopen, gezamenlijk of afzonderlijk: in later tijd verbieden de keuren echter het scheiden van de twee. Zulke renten worden door de kerk, en op haar voorbeeld ook door het wereldlijk recht veroorloofd, inconsequent genoeg, daar in het algemeen de bijbelles geldt: „date mutuum nihil inde sperantes", en het leenen op interest bij gevolg streng verboden is [1]). Wat doet echter de kooper van zulk een rentebrief anders dan geld op interest zetten? Hij leent zijn kapitaal, dat hem, indien de schuld wordt afgelost, onverminderd terug betaald moet worden, tegen een jaarlijksche uitkeering bovendien. De inconsequentie was onloochenbaar, maar voor het verkeer en den vooruitgang allergelukkigst. Door die bres is in het onware en heillooze systeem een beter begrip van waarde en kapitaal ingedrongen. De ondervinding leerde, nu men er maar eens de proef van nam, dat kapitaal, aan arbeid gepaard, wel degelijk vrucht draagt, en dat de arbeider, die zelf geen kapitaal bezit, gebaat wordt als hij het van een ander om rente mag huren. Hoe zeer de kerk dan ook ijverde om haar verbod van te woekeren, op die enkele uitzondering na, te handhaven, de natuur bleek sterker dan haar leer te zijn; de uitzonderingen werden gedurig talrijker. Zoo ontstond er naast den arbeidersstand een klasse van renteniers, van poorters die leefden van hun kapitaal, en die, zonder zorg voor het dagelijksch brood, zich aan de beschaving van hun geest en aan de vrije studie konden wijden. Gelijk voorheen de kloosters zoo werden thans de steden de zetels van geleerdheid en kunst. Hoe meer wij den nieuweren tijd naderen, hoe meer

1) Over het strafbare van woeker vgl. Oork. II, n°. 443.

wij van renteniers en van rentebrieven hooren. In elk volgend keurboek van Leiden komt er meer over voor. De latere keuren hebben zelfs de strekking om het blijkbaar al te snel toenemend gebruik in te toomen. Want tegenover het groote voordeel der renteheffing stond het nadeel, dat de eigendom in huizen en erven verdeeld raakte tusschen te veel personen: den bezitter, den eigenaar der houde en den eigenaar of de eigenares van gevestigde renten. Bovendien kon in dien tijd, toen het registreeren van zulke hypothecaire rentebrieven niet in zwang en ook niet wel te doen was, allicht een huis voor onbezwaard worden gekocht, waarop toch later een rente bleek te staan, die dan door den bedrogen kooper moest worden erkend. Wel gelastte om die reden een keur, dat de houder van zulk een rente bij den verkoop van het huis met zijn brief moest opkomen, maar in hoe veel gevallen was dat niet ondoenlijk? Ook had de bedrogen kooper wel verhaal op den verkooper, maar wat te doen als deze zich bij tijds met de koopsom had weggemaakt? Uit dien hoofde begunstigden de keuren zoo veel mogelijk het vereenigen van de verschillende rechten in een en dezelfde hand [1]), en gaan zij ten slotte zoo ver, dat zij het verkoopen van nieuwe renten voor het vervolg verbieden, en alleen dan veroorloven als men een te voren onbebouwd erf voor het eerst ter bebouwing uitgeeft [2]). Zoo wordt de renteverkoop tot zijn alleroudsten vorm teruggebracht. Het nadeel wordt geweerd, maar met verbeurte van het veel grootere voordeel.

Omtrent den eigendom van huizen verdient nog eene bijzonderheid vermeld te worden [3]). Tegenwoordig gaat het recht van den huurder voor dat van den kooper. Zoo lang de huurcedel uitwijst heeft de bewoner recht in het huis te blijven, al is het eigendom aan een ander overgegaan. In de middeneeuwen werd de huur gebroken door den koop. Hoe lang ook de bewoner aan het huis huur had, een half jaar na den verkoop was hij verplicht het den kooper in te ruimen. Eerst in den laatsten tijd werd hem in dat geval tegen den verkooper, die het huurcontract gebroken had, een actie van schadevergoeding toegestaan.

Geen wettige koop van een onroerend goed en van renten daarop gevestigd geschiedt, sedert het keurboek van 1450, dan voor

1) Keurb. blz. 30, 142, 202, 205.
2) Ib. blz. 206 (a°. 1459).
3) Ib. blz. 4.

schepenen. Als de verkooper de overdracht voor hen niet „verlijt" of gestaafd heeft, is de koop van geen waarde [1]). Oorspronkelijk, in den tijd der oude handvesten, bestond geen ander bewijs van eigendom dan het ongestoord bezit gedurende een jaar en zes weken [2]). Na het verstrijken van dien termijn kon de bezitter alleen in zijn eigendom gestoord worden door de zulken, die gedurende dien tijd minderjarig of uitlandig waren geweest. Voor dezen ging de termijn eerst in bij hun meerderjarigheid en bij hun thuiskomst.

Het eigendom was onaantastelijk. Alleen ten algemeenen nutte kon huis en erf worden onteigend: in dat geval stond het schatten der waarde aan het geweten van de schepenen [3]). Vooral bij het uitleggen der stad, maar ook bij het aanleggen van straten en stegen, werd van dit recht gebruik gemaakt.

De onteigeningen waren voor de poort niet bezwarend, want niet alleen dat de meeste huizen van leege erven omgeven waren, zelf waren ze bovendien van geringe waarde, meestal van hout met riet gedekt. Eerst gedurende de 14e eeuw verrezen enkele burgerhuizen van steen; vroeger waren het slechts grafelijke of kerkelijke gebouwen geweest die uit zulk duurzaam materiaal bestonden. Het eerst hooren wij omstreeks 1316 van het steenen huis gewagen [4]), dat Pieter van Leiden, die jaren lang 's graven klerk was geweest, op het midden der Breedstraat bij den Blauwen Steen stichtte, of zoo als zijn bloedverwant Philips van Leiden het een halve eeuw later bewonderend uitdrukt [5]), waarmee hij de stad verwonderlijk schoon versierde. Zulke prachtgebouwen bleven nog lang uiterst zeldzaam. In de beschrijving [6]) van een hevigen brand op de Breedstraat, niet ver van het stadhuis, waarbij een twintigtal huizen afbranden, wordt ons gezegd, dat het vuur eerst gestuit werd bij den steenen toren, waar de klok in hangt [7]). Dit gebeurde in 1381; dus toen waren houten huizen nog de gewone, en wel in het aanzienlijkste gedeelte der stad. In de oudste keuren vindt men ook steeds gesproken van huizen „timmeren" [8]). Hoe zij van binnen waren ingericht

1) Keurb. blz. 134. Over wijnkoop: Keurb. blz. 182.
2) Ib. blz. 1.
3) Ib. blz. 3.
4) Van Mieris, II, blz. 174.
5) Phil. van Leiden, p. 301.
6) In het Registrum fautorum St. Pancratii: Nijh. Bijdr. N. S., VI, blz. 136.
7) Zie over dit klokkehuis: Van Mieris, II, blz. 255.
8) In 1450 „tymmeren, metselen ende decken", Keurb. blz. 240.

blijkt onder anderen hieruit, dat eerst in 1447 verboden wordt „in geen huizen vuur aan te leggen dan in steenen schoorsteenen, gemaakt van steen en kalk", en gelast, dat alle andere schoorsteenen, „gemaakt van houten borden, of van riet en van klei", vermaakt zullen worden [1]). Kort daarop werd verder gekeurd [2]), dat men bij het vernieuwen van woningen de zijmuren en gevels niet meer van hout maar van kalk en van steen zou optrekken. Het spreekt van zelf, dat toen ter tijd ook het rieten dak nog algemeen was. Om daarin verandering te brengen getroostte zich de stad aanzienlijke opoffering. Zij droeg bij in de kosten, zoo vaak iemand zijn huis met een „hard dak" van lei of tegels dekken wilde [3]). Later [4]) werd het volstrekt verboden op nieuwgebouwde huizen nog daken van riet te leggen. Iedere brand, die in de stad uitbrak, toonde hoe noodig deze verordening was, al was ook Leiden in dit opzicht niet ongelukkig, vergeleken met zoo veel steden, die soms voor meer dan de helft op eenmaal in de asch werden gelegd. De brand van 1381 kostte slechts twintig huizen, en toch verzekert ons de annalist, dat zulk een zware ramp in geen 62 jaren de stad had getroffen. De maatregelen, tegen het ontstaan van brand en voor een krachtige blussching verordend, waren dan ook doeltreffend en gestreng.

De hervorming in het uiterlijk aanzien der stad, het gebruik van steen in plaats van hout, ging gepaard met het terugwijken van den landbouw voor de nering. In het midden der 15e eeuw leefden reeds de meeste poorters van hun handwerk, en niemand, die geen poorter was, mocht in de stad een ambacht uitoefenen of nering doen [5]). Een aantal bij toeneming strenge keuren verbood dit [6]). Daarentegen hadden natuurlijk de poorters voor een groot deel de klandisie van het platteland, dat er op de marktdagen zijn benoodigdheden kwam opdoen. Tusschen die menigte van handwerkslieden en de hoogere klasse, die de stad regeerde, ontstond in het midden der 14e eeuw, heel Europa door, een beweging, die wij, met inachtneming van het verschil der tijden, met de beweging der daglooners in onze dagen kunnen

1) Keurb. blz. 136.
2) Ib. blz. 143.
3) Ib. blz. 137, 474.
4) In 1447. Keurboek, blz. 137, 143, 145, 150.
5) Zie Van Mieris, II, blz. 796.
6) Keurb. blz. 49.

vergelijken. Tot verbetering van hun lot grepen die parias van het verleden ongeveer dezelfde middelen aan, waarvan zich onze tijdgenooten bedienen, vereeniging en samenspanning. Zij hebben daarmee, althans eenigermate, hun doel bereikt. Maar niet zonder strijd. De toenmalige bezitters achtten de vereenigingen van handwerkers, de gilden, even schadelijk en schandelijk als thans de kapitalisten onder ons; en Philips van Leiden, de vertegenwoordiger van de regeeringspartij in stad en staat, waarschuwt ten ernstigste tegen haar toelating [1]). In zijn goede geboortestad heeft dan ook het kwaad geen wortel geschoten [2]). Ik geloof niet, dat ergens in een der keurboeken het woord gilde voorkomt, en op het stadsbestuur heeft de arbeidende klasse geen invloed verworven, zoo als elders, bij voorbeeld te Dordrecht. Maar ontdaan van hun politiek karakter, bestonden er toch te Leiden in de 15e eeuw, zij het dan ook onder anderen naam, eenige gilden: de werklieden van één beroep vormden broederschappen of ambachten, met eigen hoofdlieden of dekens [3]), onder bescherming van een heilige, aan wiens altaar allen offerden, die in de vereeniging werden opgenomen. Zij stonden echter onder het opzicht van het gerecht, zonder welks verlof zij geen geld gaderen noch keuren maken mochten [4]). Al wat zulk een broederschap derhalve baatte, was dat zij, geheel in overeenstemming met den middeneeuwschen geest, de mededinging beperkte, en den arbeid een tamelijk vast loon verzekerde. Zij bedwong, ten goede zoowel als ten kwade, den geest van vooruitstreven, die thans onbeperkt heerscht en het algemeen belang bevordert ten koste van al wie achterlijk is uit gebrek aan ijver of gebrek aan vermogen.

Het gildewezen met zijn rustverstoring en politieken invloed kon slechts daar bloeien, waar het fabriekwezen een macht van werkvolk bijeenhield. In onze steden, en inzonderheid te Leiden, waren de fabrieken tot een paar soorten bepaald. Het eerste en oudste bedrijf, dat eenigermate naar een fabriek zweemt, was de brouwerij. Bier was in die tijden, toen wijn een zeldzame weelde en thee en koffie onbekend waren, de eenige volksdrank, waarvan dan ook door poorter en landman ongehoorde hoeveel-

---

1) Phil. van Leiden, p. 117. Vgl. het verbod van Willem III aan den burggraaf a°. 1312 bij Van Mieris, II, blz. 122.

2) In 1393 groote beroerten daarover. Zie Van Mieris, III, blz. 595.

3) Keurb. blz. 241—247, 512.

4) Ib. blz. 59, 60.

heden werden verbruikt. Buitenlandsche bieren, inzonderheid uit de Oostzeesteden, werden wel ingevoerd [1]), maar verreweg het meeste werd toch in onze eigene steden gebrouwen. De impost, waarmee het bier bezwaard was, leverde een rijke bron van inkomst aan de regeering. De gruit en later de hop, het onmisbare ingredient van het brouwsel, was een soort van *régie;* alleen bij den gruiter, die het monopolie gepacht had, kon de brouwer het bekomen [2]). Bovendien betaalde de bierdrinker doorgaans nog eens belasting, in den vorm van accijns op de bierberrie, aan stad of dorpsgemeente, waar hij zijn dorst leschte. Onder de steden, waar de brouwerij bloeide, bekleedt Leiden geen eerste plaats; met Delft was het in dit opzicht niet gelijk te stellen. Zijn uitvoer buiten Rijnland [3]) was niet aanzienlijk. De opbrengst van de gruit bedroeg in 1344 (toen eene goede priester 's jaars voor kost en kleeren circa 12 pd. behoefde) nog geen 120 pd., waarvan de helft aan den graaf en de wederhelft aan den burggraaf toekwam. In de keurboeken vindt men dan ook meer bepalingen om de productie te matigen dan om ze aan te moedigen; reeds in 1411 werd verboden [4]) meer dan tweewerf 's weeks te brouwen en meer dan een zekere hoeveelheid te gelijk. Met dat al bleef het bedrijf voordeelig; de brouwers behooren voortdurend tot de rijke poorters; men vindt er niet zelden onder de heeren van het gerecht.

De hoofdnering evenwel, waarmee de brouwerij de vergelijking niet kan doorstaan, is de lakenweverij met de vollerij en wat er verder bijhoort. In een tijd van eenvoud en betrekkelijke armoede is naast de voeding de kleeding de hoofdzaak, en de nijverheid, die zich aan haar vervaardiging wijdt, heeft het beste deel gekozen. Dat ondervond Leiden in ruime mate. De lakennering was er van ouds gevestigd. Op het voetspoor van Dordrecht, dat in den tijd van graaf Floris V de wollewevers van Vlaanderen door allerlei gunstbewijzen had aangetrokken [5]), had ook Leiden de nering binnen zijn vesten gekoesterd en gekweekt. Het lakenreeden was spoedig de hoofdnering der stad geworden, waarmee haar welvaart stond of viel; de invoer van Engelsche en Schotsche wol ten behoeve der fabrieken, en de uitvoer van gereed en

1) Zie Van Mieris, II, blz. 256.
2) Handv. v. Leiden, blz. 346. Vgl. Van Mieris, II, blz. 435, 630.
3) „Buten Sparendamme ende doer die Goude", Keurb., blz. 514 en 515.
4) Keurb. blz. 513.
5) Zie Van de Wall, Dordrecht, blz. 52; Oork. II, nº. 317, 348, 355.

geverfd laken werd terzelfder tijd de bloeiendste tak van haar geheelen koophandel. Om dit bedrijf in stand te houden, en te verhoeden dat slecht fabrikaat uitgevoerd werd en den goeden naam der stad op de vreemde markten benadeelde, werden de meest uitvoerige reglementen door het gerecht gegeven. De oudste bewaard gebleven keur [1]) op de nering dagteekent van 1363. In het Keurboek van 1406 handelt een geheel boek, van niet minder dan drie en zestig artikels, over dit onderwerp [2]). Alles wordt daarin voorgeschreven: de soort van wol die gebruikt mag worden, de wijs van kemmen en weven, van scheren en wieden, van vollen en verven. Niets geschiedt dan volgens de keur en onder toezicht van vinders en waardijns. Eindelijk, als het fabrikaat in alles aan den eisch beantwoordt, wordt het met het stadszegel gewaarmerkt, en mag dan als Leidsch laken worden verkocht. Aan eigen goeddunken, aan proefnemen en ervaren van de fabrikanten wordt niets overgelaten. Gelukkig dat althans de wetgever onder den invloed der belanghebbenden staat, dat de keuren gemakkelijk gewijzigd en met de vordering der kunst steeds in overeenstemming gehouden kunnen worden.

Zooals te wachten was, zijn de wevers- en vollersknapen en jonkwijven het onrustigste deel der bevolking. De houding, die zij tegenover hun meesters aannemen, herinnert ons vaak aan hetgeen wij nu nog heden zien gebeuren. Zij zijn niet tevreden met het loon, en willen hooger afdwingen, door werkstaking. Maar zoodoende vinden zij niet slechts hun meesters tegen zich over; ook het gerecht kiest partij tegen hen. De wet, gegrond op de christelijke beschouwing (zoo afwijkend van de heidensche, met haar slavenarbeid) erkent wel dat de arbeider zijn loon waardig is, doch wil niet dat dit loon zich zal regelen naar de toevallige verhouding van vraag tot aanbod, zoo als thans; in geen geval heeft de arbeider recht op meer dan de openbare meening redelijk en billijk acht en de regeering bepaalt. In de keuren vinden wij dan ook het arbeidsloon eens voor goed vastgesteld; minder mag door den meester niet worden geboden, meer mag door den werkman niet worden geëischt. Doch ook hier kwam de leer met de praktijk in botsing. Onlusten onder het werkvolk waren niet zeldzaam. Omstreeks het jaar 1400 achtten te Leiden en in andere steden de knapen hun loon te gering, en

1) Handv. v. Leiden, blz. 365. Vgl. het oudste Keurboek, blz. 101, en Handv., blz. 377, met Keurb., blz. 107, 121, 127 en 516.

2) Keurb., blz. 65 vlg.

namen hun toevlucht tot het eenige middel om het verhoogd te krijgen, dat binnen hun bereik lag: zij weigerden te werken en verwekten onlusten [1]). De graaf die toen regeerde, Albrecht van Beieren, trok zich de zaak aan en gelastte de vollersknapen van Leiden, „dat zij voortaan te werke zouden gaan om alzulk loon als zij tot nog toe gehad hadden; en, of hun loon te klein ware, dat zou het Gerecht vermeerderen naar zijn welmeenen". Met zulk een schralen troost kon de werkman zich niet tevreden laten stellen. De onlusten begonnen spoedig op nieuw, verwekt, naar het schijnt, door vreemde Vlaamsche gezellen, doch leidden tot geen betere uitkomst. Weer kwam het grafelijk gezag ten voordeele van de meesters tusschen beide. „Want wij (zoo luidt 's graven bevelschrift van 1402) in der waarheid verstaan hebben, dat sommige misselijke gezellen, uit vreemde landen, eendrachten en vergaderingen maken in onze steden, om hooger loon dan hun gezet is van hunnen arbeid, inzonderheid de vollers, die vergadering en uitgang gedaan hebben met moedwil, dien wij niet langer willen gedoogen: zoo gebieden wij u allen, die van het ambacht zijt, en bevelen u ernstig, en een ieder in het bijzonder, dat gij in al onze steden neemt zulk loon als er van onze gerechten toegelegd wordt, en niet anders. En was er iemand die hier tegen deed, en door ons gerecht van de stad daarvan overtuigd werd, dien verbieden wij zijn ambacht te doen overal in onze landen". De naklank van dit grafelijk schrijven hooren wij nog in het Keurboek van 1406 [2]): „Waar dat zake (heet het daar) dat eenigen, die tot het vol-ambacht of het weef-ambacht behooren, eenig gezelschap met elkander maakten, als samen te dragen kaproenen, rokken of andere kleeding, hoe die genoemd mag wezen, die verbeurden drie pond". Geen wonder dat de regeering zulke gezelschappen verbood [3]). Immers vereeniging geeft macht, het dragen van uniforme kleeding toont hoe talrijk men is, de bewustheid van velen te zijn leidt tot overmoed: Vlaanderen had dit alles tot zijn schade ervaren, en de deftige poorters van Holland beefden op de gedachte aan de witte kaproenen en hun baldadigheid. Maar Holland was Vlaanderen niet; en wat beteekenden de Leidsche fabrieken bij die van Gent en Brugge? hoe weinig talrijk, hoe machteloos was hier het werkvolk;

1) Vgl. Keurb., blz. 61.

2) Keurb., blz. 79. Vlg. blz. 515.

3) Vgl. nog over een latere strike der vollersknapen: Rammelman Elsevier in de Handel. der Maatsch. der Nederl. Letterk. 1872, blz. 56.

gevaar was nauwelijks te duchten, aan het voorbeeld van den nabuur kon men zich zonder al te veel zorg spiegelen.

Naast de groote nering was vooral de markt een bron van welvaart voor de stad en haar burgers. Daar bracht de geheele omstreek haar voortbrengsels te koop, en kocht zich weerkeerig haar meeste benoodigdheden. Wat in de middeneeuwen zulk een markt te beteekenen had, kunnen wij ons tegenwoordig nauwlijks voorstellen. Wij moeten alle winkels wegdenken en al den koophandel van de geheele week op één marktdag samendringen.

In de vroegste tijden waren weekmarkten en jaarmarkten de eenige samenkomst om zaken te doen. Voor geheel Holland waren van ouds de Voorschoter en Valkenburger jaarmarkten de gewone termijnen van betaling, en de gewone gelegenheid tot het aankoopen van alles wat boven het alledaagsche ging [1]). Uit de grafelijkheidsrekening van 1316 leeren wij, dat toen ter tijd de aanzienlijken zich zelfs hun kleedingstof op die jaarmarkten aanschaften. De rentmeester brengt zijn uitgaaf in rekening van „elf ellen laken in Valkenburg-markt, den (minderjarigen) kinderen van Teylingen te kleeden". Wij kunnen ons de drukte wel voorstellen, die op de markten heerschte; doch hoe veel liever zouden wij ze ons door een tijdgenoot hooren beschrijven [2])! Door het geheele graafschap werd dan afrekening gedaan en beurs gehouden, door inheemschen en uitheemschen uitgestald wat te kostbaar was voor het gewone verkeer en slechts weinige koopers vond. Niemand, die geld en vrijen tijd had en de eentonigheid van het thuiszitten verzetten wilde, verzuimde de zoo zeldzame gelegenheid. Zoo als alle gewichtige zaken droegen ook de markten een kerkelijke wijding. Zij werden geopend met het oprichten van het kruis en zij duurden tot dat dit symbool van den godsdienst weer was „geveld" of neergehaald. „By staende cruce" werd de handel gedreven en moest de schuld worden voldaan: de oude rentebrieven houden doorgaans die bepaling in [3]). — Onze Leidsche jaarmarkten waren niet van zoo groote vermaardheid, en ook niet van zoo oude dagteekening [4]). Een poos zijn zij zelfs

---

1) Over betaling op markten, in Champagne enz.: Biener, Wechselrechtliche Abhandlungen, S. 37, 47, 55. Vgl. Oork. I, n°. 425.

2) Van een doodslag op Valkenburger markt voorgevallen wordt gesproken bij Van Mieris, III, blz. 381.

3) Zie inzonderheid Oork. II, n°. 199; Van Mieris, II, blz. 827.

4) Cf. Handv. v. Leiden, blz. 333.

in onbruik geraakt, zoodat zij later, in den tijd van Philips van Oostenrijk, op nieuw in zwang moesten gebracht worden [1]). Maar de weekmarkt, de zaterdagsche markt, was steeds druk bezocht en levendig en de groote gebeurtenis van de geheele week. Dan kwam gansch Rijnland [2]) in de stad te zamen, en dan bleek het eerst wat Leiden voor den omtrek was, de eenige stapelplaats waar de landbouwer wat hij te veel had kon verruilen tegen hetgeen hij behoefde. Wel vinden wij aan Leiden geen monopolie verzekerd, en waren de buren van Rijnland niet verplicht uitsluitend daar ter markt te komen, zooals die van Zuid-Holland te Dordrecht. Maar feitelijk kwam het toch op hetzelfde neer. Een geheel hoofdstuk van het Keurboek is dan ook aan verordeningen betreffende de markt gewijd, en daaruit blijkt de veelheid en veelsoortigheid der verhandelde waren [3]). Aan elke soort is een vaste plaats aangewezen, aan het smidswerk, de aarden vaten, de houten vaten, het mandewerk, de stoelen, en zoo voorts, niet het minst aan de levensmiddelen van allerlei aard. Eer de markt is begonnen en zoodra zij is geëindigd, mag geen koop worden gesloten. De aanvang en het einde worden met het luiden van de klok aangekondigd. Daarentegen mag geen koopman gedurende de markt weigeren te verkoopen, inzonderheid niet die met levensmiddelen te koop zit. Het is bekend genoeg, dat men toenmaals veel minder dan thans den koop en verkoop vrij liet. Het behoeft niet gezegd, dat maat en gewicht waren voorgeschreven, en dat hij die het waagde wanmaat of wangewicht te gebruiken, straf beliep. De kooper werd op deze wijs tegen den verkooper in bescherming genomen, en gaarne zou de wetgever nog een stap verder zijn gegaan en ook den prijs, waarmee zich de verkooper vergenoegen moest, hebben bepaald. De broodzetting, die tot op onzen tijd heeft voortgeduurd, toont wat de overheid wenschte en beoogde. Die wensch had zijn grond in dezelfde oeconomische begrippen, die eerst het nemen van rente van geleend geld volstrekt verboden en later tot een zeker maximum beperkten. Elke speculatie was een misdrijf. Partij te trekken van de omstandigheden om goedkoop in te koopen en zoo duur mogelijk weer te verkoopen, was zijn naaste verongelijken en zich onrechtmatig te zijnen koste verrijken. Men

1) Ook te Alkmaar „men dese marckten niet en soect" in 1345. Zie Van Mieris, II, blz. 698.

2) Over de Leidsche markt: Bor, I, 502*b*.

3) Keurb., blz. 51, 231.

ziet het: niets zou in dien kring van begrippen beter hebben gepast dan het vaststellen van arbeidsloonen en prijzen. Maar de ondervinding, zoodra men de proef nam, leerde dat dit de macht van den wetgever te boven ging. Zelfs de levensmiddelen waren niet op denzelfden prijs te houden. De prijs van het graan wisselde af met overvloed en gebrek: daar was niet aan te doen, men moest het gedoogen. Maar al wat zij konden deden toch de keuren om den kooper tegen den verkooper te helpen, om het opkoopen van koren tegen te gaan en te zorgen dat een ieder slechts zooveel kocht als hij voor zich en zijn gezin behoefde. Voorkoop, eer de markt geopend was, was verboden [1]; en wat men op de markt had gekocht, mocht men dien eigen dag niet weer verkoopen. Meer dan twee achtendeelen (zooveel ongeveer als één zak) mocht men niet te gelijk uitvoeren dan met verlof van de overheid. Op tijd mocht niet gekocht worden; de keuren van 1450 laten geen langer termijn dan van zes weken toe [2], die later evenwel tot op dertien weken verlengd werd. De poorter, die koren in voorraad had, was verplicht de geheele week door te verkoopen tot den prijs waarop hij het op de markt had gelaten. In later tijd [3] werd zelfs bevolen, dat ieder huisvader, die vijftig nobelen of meer rijk was, alle jaar op Sint Pieter ad cathedram en een week daaraan acht achtendeel tarwe in voorraad moest hebben, en aan de bonmeesters, waaronder hij woonde, vertoonen. Zoo dwong men den burger, met vaderlijke voorzorg, onafhankelijk te zijn van korenkoopers en wisselende prijzen.

In dit alles gelastte de wet niet meer dan de zeden en begrippen meebrachten. Geen snooder bedrijf volgens de algemeene denkwijs, dan dat van den opkooper; geen boozer toeleg dan op duurte van levensbehoeften te speculeeren. In dit opzicht stemden de Romeinsche begrippen, die anders in handelszaken zooveel verlichter waren dan de middeneeuwsch-Christelijke, met deze overeen. De Dardanarii stonden steeds als verachtelijke geldwolven aangeschreven. Philips van Leiden, die in beide rechten, het Romeinsche en het Kanonieke, wel ervaren was, leert [4], dat de overheid den koopman, die koren koopt in de hoop dat de prijzen stijgen zullen, dwingen mag zijn voorraad aanstonds tegen den nog lagen prijs te verkoopen. Verderfelijke dwaling. Het middel was lijnrecht

1) Keurb. blz. 49, 494, 497.
2) Ib. blz. 234. Vgl. blz. 259.
3) Ib. blz. 237.
4) Phil. van Leiden, p. 155.

in strijd met het goede doel dat men beoogde. Men wilde door dwang uitwerken wat slechts door vrijheid te verkrijgen is, lage en weinig wisselende prijzen. Men verergerde zoodoende nog de kwaal waaraan men leed. De prijzen slingerden geweldig tusschen de uitersten van duur en goedkoop; een jaar van kwistigen overvloed werd soms op den voet gevolgd door een jaar van gebrek en hongersnood.

Niets kan treffender het verschil tusschen de toenmalige staathuishoudkunde en onze hedendaagsche in het licht stellen dan de vergelijking van beider idealen van den koopman. Aan beide gemeen zijn natuurlijk eerlijkheid en goede trouw, maar dat is ook nagenoeg het eenige waarin zij overeenkomen. In onze schatting is die koopman de voortreffelijkste, die met tijden en omstandigheden zijn voordeel weet te doen, die koopt tegen de laagste prijzen en tegen de hoogste weer verkoopt, die zijn kapitaal het vaakst omzet, en eindigt met het meeste voordeel te behalen. Maar de middeneeuwsche zedeleer veroordeelde zoo iemand als een boosdoener en roover, die zijn winst deed met het verlies van anderen, die zich verrijkte door zijn naaste te verarmen: kortom als een die leefde en verdiende te sterven zooals de rijke man in de gelijkenis. Om door haar geacht en geprezen te worden moest een koopman geheel anders handelen. Op welke wijs, leert ons de lofspraak door een Leidsch geestelijke van de 14e eeuw over een afgestorven graankooper gehouden. Zij staat geboekt in een handschrift van het Leidsche archief, waarin de weldoeners van het kapittel van Sint Pancras op het Hoogeland en hun weldaden beschreven en verheerlijkt worden. De meeste zijn geestelijken en vrouwen, en worden vooral geprezen om hun goedheid en zachtmoedigheid en vroomheid, om de vele aalmoezen aan de armen uitgereikt en de rijke giften aan de kerk vermaakt. Bij uitzondering worden enkele vrome mannen van de wereld vermeld, onder hen op het eervolst Willem Jansmanszoon [1]). Ook hij was vroom en weldadig geweest en had de kerk en het kapittel ruim bedacht. Door God gezegend en rijk aan aardsche goederen, had hij zijn oudsten zoon in de godgeleerdheid laten studeeren, binnen 's lands en te Parijs, en hem tot den geestelijken stand opgeleid, en toen hij in het kapittel van Sint Pancras was opgenomen, een deel van zijn vermogen aan die stichting vermaakt. Ook als burger had hij uitgemunt; hoewel aangezocht

---

1) Registrum fautorum capituli St. Pancratii, A., fol. 10.

om in de regeering te komen, had hij voor die eer bedankt [1]), en, tevreden met zijn staat, zich tot het bestuur van zijn eigen gezin bepaald. Als koopman had hij zich, volgens aller getuigenis, bij het koopen en verkoopen steeds billijk en rechtschapen betoond, nooit geweigerd van zijn voorraad te verkoopen, nooit een hooger prijs genomen dan den marktprijs, om het even of hij er bij won of verloor, nooit op stijgende prijzen gespeculeerd [2]). Hij was dus slechts de tusschenpersoon geweest, die van de boeren kocht om aan de burgers te verkoopen, met niet meer winst dan zijn genomen moeite in billijkheid vergold.

Het zou er slecht met den handel en met de maatschappij uitzien, indien de begrippen, waaruit deze lofspraak voortvloeit, nog heerschten. Het winstbejag en de zucht naar rijkdom en eer dienen de menschheid ijveriger en beter dan tevredenheid en onbaatzuchtigheid. Onze oeconomische begrippen zijn niet slechts juister maar ook heilzamer in hun toepassing. Met dat al, wie gevoelt geen eerbied voor de gezindheid waaruit de dwaling voortsproot; wie betreurt het niet, dat de liefde tot den naaste een minder krachtige drijfveer ten goede dan de zelfzucht blijkt te zijn?

Het wordt tijd ons overzicht te eindigen. Op verre na heb ik den rijken overvloed van wetenswaardige bijzonderheden uit het middeneeuwsche stadsleven, die de keurboeken van Leiden bevatten, niet uitgeput. Maar dat was ook mijn voornemen niet. Mijn doel reikte niet verder dan de aandacht mijner lezers op de uitgaaf van den heer Hamaker te vestigen en hen op te wekken om zelf er kennis mee te maken. Daartoe is het bovenstaande reeds meer dan genoeg.

---

1) Trouwens volgens Phil. van Leiden, p. 114: „luget bonum publicum et urbis tristatur amoenitas, ubi caupones praesidatum, pistores magistratum et frumenta suffocantes regunt scabinatum".

2) „In suo statu contentus dignitates quascumque et regimina habere omnino recusavit, solum se et suos domesticos regere curavit.... In venditionibus suis et emptionibus, prout omnes testantur notitiam eiusdem habentes, aequissimus et rectus; fortunam patienter sustinens prosperam et adversam, grana sua nullo tempore cuiquam vendere negavit, nec unquam ea accommodando sive in parato sive in exspectando ultra communis sortem valoris ullatenus recepit".

(Gids, 1873, IV, blz. 119 vlg.).

OVER PHILIPS VAN LEIDEN [1])

EN ZIJN WERK

DE CURA REIPUBLICAE ET SORTE PRINCIPANTIS.

(1864.)

Met iedere omwenteling in den staat gaat een verandering in de staatsbegrippen gepaard. Met de nieuwe instellingen verrijst een nieuw stelsel van recht. Geen wonder. De zedelijke mensch kan geen vrede hebben met hetgeen wordt, tenzij hij overtuigd is, dat het recht heeft om te bestaan. Ieder feit, zal het voortduren, moet op een recht berusten. De nieuwe staat moet zich rechtvaardigen, eer hij zich volkomen vestigen kan [2]).

Gewoonlijk meent men dat de verandering der begrippen aan de verandering der toestanden vooraf moet gaan, en dat de omwenteling veroorzaakt wordt door een nieuwe wijsbegeerte. Zoo schrijven de vijanden der Fransche revolutie deze toe aan de leer van wijsgeeren en encyclopedisten, die kort te voren was opgekomen. Uit het ongeloof verklaren zij de omwenteling.

Maar is die verklaring juist? Zij is in strijd met de ervaring. De begrippen wijzigen zich niet willekeurig maar alleen onder den drang van gewijzigde omstandigheden en naar den eisch van nieuwe behoeften [3]). Het recht is eeuwig en onveranderlijk, maar alle menschelijke rechtsbegrippen zijn slechts relatief waar, en worden slechts zoo lang voor waar gehouden, als zij met het bestaande evenredig zijn. Veranderen de toestanden, dan veranderen de staatsbegrippen even zeer als de staatsinstellingen. Immers de behoeften, die aan de nieuwe toestanden eigen zijn,

1) De familienaam is hier aldus geschreven en niet „Leyden", zooals in het oorspronkelijke artikel staat, omdat de schrijver in lateren tijd blijkens het vorige stuk (vlg. blz. 100, 102, 108) „Leiden" placht te schrijven. (N. v. d. R.).

2) Spencer, Ethics, p. 97, 98.

3) Vgl. Ranke, Päpste (6te Aufl.), II, S. 156.

vorderen voldoening, en die voldoening is vaak in strijd met de erkende begrippen van recht zoowel als met de bestaande instellingen. De omwenteling begint dus met het schenden dier rechten. Maar kunnen het wezenlijk rechten zijn, die noodzakelijk miskend en verbroken moeten worden? Zoo iets is ondenkbaar. Zoodra men doordrongen is van de noodzakelijkheid der omwenteling, is men ook overtuigd van haar rechtmatigheid. Een nieuwe theorie moet dat recht bewijzen. Zij moet wettigen wat reeds geschied is en wat nog onvermijdelijk gedaan moet worden; veroorzaken kan zij onmogelijk wat reeds in vollen gang is.

Het is derhalve niet waar, dat de leerstellingen van philosophen en encyclopedisten de Fransche revolutie hebben uitgewerkt. Het is niet waar, dat het woord van Rousseau door Robespierre daad geworden is. Goethe's Faust heeft gelijk: in den beginne was niet de gedachte maar de daad [1]); en de daad is geboren uit de noodzakelijkheid om dus te doen. De groote omwenteling der vorige eeuw is ontstaan uit de behoeften, die geen bevrediging vonden onder de oude instellingen; en de wijsgeeren, die de behoeften gevoelden, even zeer als de menigte, hebben slechts de rechtsgronden aangewezen, waarop de nieuwe toestanden zich vestigen konden. Begrippen en instellingen houden dus gelijken tred en veranderen gelijktijdig: geen van beiden is oorzaak van de wijziging der andere, de oorzaak der wijziging van beiden ligt in den vooruitgang der menschheid.

De geschiedenis der begrippen is om deze reden van die der feiten niet te scheiden. Om een van beiden te leeren kennen moet men ze beiden beschouwen. Een *historia dogmatum* afgescheiden van de *historia rerum gestarum* is een onding. De Fransche revolutie is niet te begrijpen zonder de kennis van de leer der gelijktijdige philosophen; de leerstellingen dier philosophen worden wederkeerig verklaard uit de gebeurtenissen van hun tijd.

Het is een andere omwenteling dan die der vorige eeuw, waarop ik uwe aandacht heden wensch te vestigen. Ik wil uw aandacht bepalen bij den ondergang van het leenstelsel in de 14^e^ en 15^e^ eeuwen — want zoo min als de Fransche revolutie is deze in weinige jaren volbracht; een eeuw en langer zelfs heeft het geduurd, eer de nieuwe behoeften de toestanden hadden gevestigd, waaronder zij bevrediging vinden konden. Ongelukkig is

---

1) *λόγος ἔργου σκιὰ*, zegt reeds Democritus volgens Diogenes Laërtius, in Vita Democriti.

de geschiedenis van ons vaderland gedurende die eeuw zeer gebrekkig bekend. Geen gelijktijdig geschiedschrijver, die dien naam verdient, heeft ze ons geschilderd. Enkele losse feiten kennen wij, doch slechts enkele en buiten hun zamenhang. De Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, want deze hebben haar naam aan dit tijdvak gegeven, behooren tot de minstbekende gedeelten onzer geschiedenis.

Maar een gelukkig toeval heeft ons een boek bewaard, dat de verandering der begrippen van staatsrecht, die met de omwenteling der instellingen gepaard ging, ten duidelijkste doet kennen. Indien wij het licht, dat daarvan uitstraalt, laten vallen op de enkele feiten, die ons van elders bekend zijn, dan verrijst voor ons oog althans een schaduwbeeld der geschiedenis, zonder kleur, zonder levensgloed, maar in omtrek en in hoofdtrekken juist. Over dat belangrijke boek ga ik u thans onderhouden. Gij weet dat ik den *Tractatus de cura reipublicae et sorte principantis* van Philips van Leiden bedoel. Het is voor de geschiedenis van den ondergang van het leenstelsel wat de verhandeling van Macchiavelli *Del Principe* voor den aanvang der nieuwe geschiedenis, wat de *Esprit des Lois* van Montesquieu en het *Contrat social* van Rousseau voor de geschiedenis der Fransche revolutie zijn. Het toont ons de verandering der begrippen van recht, die door de nieuwe toestanden gevorderd werd, afgespiegeld in den geest van een der wijste mannen van den tijd. Met bewondering erkennen wij in het staatsrecht, dat de *Tractatus* ontvouwt, dezelfde beginsels waarvan wij nog heden uitgaan. Nieuwe gevolgtrekkingen hebben wij er uit afgeleid, maar de beginsels zelve hebben wij onveranderd behouden. Wel verdient dan het boek onze aandacht, waarin die zoo lang heerschende begrippen misschien voor het eerst gepredikt zijn.

Vooraf eenige opmerkingen van bibliographischen aard. Zij moeten ons in staat stellen om den toestand, waarin de tekst tot ons gekomen is, en de plichten der kritiek te leeren kennen.

Er bestaan twee uitgaven der werken van Philips van Leiden [1]). De eerste in folio, Leiden 1516; de tweede in quarto, Amsterdam 1701. De eerste is zoo uiterst zeldzaam geworden, dat het de tweede is, die aan ons onderzoek noodzakelijk ten grond moet liggen.

1) Eene derde uitgave, waaraan de editio princeps weder ten grondslag gelegd is, werd door Fruin een jaar voor zijn dood ondernomen met Dr. P. C. Molhuysen, die het werk voortzet en in de Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oude vaderlandsche recht zal uitgeven (N. v. d. R.).

Die tweede uitgaaf is een bloote herdruk der eerste: geen nieuw handschrift stond daarbij den uitgever ten dienste. Het is dus van belang te weten in hoever de nadruk nauwkeurig en te vertrouwen is.

Ik kan weinig zeggen van de bevoegdheid van hem die den druk bezorgd heeft. Hij heette Sebastian Petzold en was bibliothecaris van den koning van Pruisen. Maar hij is in dit geval slechts uitvoerder van hetgeen anderen beraamd en voorbereid hadden. De raadsheer in het Hof van Holland Johannes Munter, en nog meer Frans de Vroede, burgemeester van Amsterdam, achtten een nieuwe uitgaaf van het boek, waarmeê zij zeer ingenomen waren, gewenscht, en de laatste gaf daartoe zijn apparaat, de vrucht van langdurige studie, aan Petzold ten beste. Het leven van den schrijver en de bloemlezing uit zijn werken, de *Medulla tractatuum*, die de nieuwe uitgaaf verrijken, zijn beide van Vroede afkomstig; alleen de *Index rerum* is door Petzold vervaardigd. Ongelukkig is de index onvolledig, het leven oppervlakkig en verre van nauwkeurig, de medulla zonder kennis uitgetrokken, en meer geschikt om den lezer van het bestudeeren der werken zelve terug te houden dan om hem daartoe uit te lokken. Ook is zij niet overal te vertrouwen. Vroede had zich de taal en den stijl van zijn auteur niet genoegzaam eigen gemaakt, hij vat diens bedoeling niet altijd juist op, en zoo zou hij den lezer misleiden, die zich met de medulla te vreden stelt en ze niet met het tractaat zelf vergelijkt. Om een voorbeeld te noemen. Van Leiden had vermeld welke nieuwe belastingen de oorlog tusschen Holland en Utrecht, die in 1375 eindigde, noodzakelijk had gemaakt voor de *civitatenses*, d. i. voor de ingezetenen van de stad Utrecht. Vroede begrijpt dit niet, en schrijft in zijn medulla, voor *civitatenses*, *civitates* d. i., in den zamenhang van zijn uittreksel, de steden van Holland. Geen geringe of onschuldige fout! Maar wat veel erger is, Vroede ziet voor het merg aan wat geen merg is; hij geeft daarvoor meer of min merkwaardige bijzonderheden uit, doch het eigenlijke stelsel van den auteur, waarop alles aankomt, laat hij onaangeroerd en onvermeld.

Hetgeen dus de tweede uitgaaf boven den inhoud der eerste bevat, is van geen waarde. Al haar verdienste zit in den druk. Deze is veel duidelijker, veel gemakkelijker te lezen dan de eerste. Het tractaat van Van Leiden is vol aanhalingen uit de Romeinsche en kanonieke rechtsbronnen, uit klassieke en middeneeuwsche auteurs, vol verwijzingen naar hetgeen elders in het

tractaat wordt gezegd. Al deze citaten worden, naar oud gebruik, met de beginwoorden aangeduid. En in de eerste editie worden zij door niets van den eigenlijken tekst onderscheiden; alles is gedrukt met dezelfde letter. Ook is de interpunctie schaarsch en niet overal juist. Een aantal verkortingen verwarren bovendien den lezer, die daaraan niet gewoon is. Petzold heeft deze bezwaren uit den weg willen ruimen. Hij geeft alle woorden voluit, hij drukt de citaten cursief, hij zet de zinteekens waar hij meent dat zij behooren te staan. Zoo doende heeft hij de lezers van zijn boek ten hoogste aan zich verplicht.

Maar hoe erkentelijk ik hem voor zijn goede bedoeling ben, ik mag niet verbergen dat de daad niet volkomen aan den wil beantwoordt. Hij heeft niet overal juist gezien wat tekst, wat citaat is, en door ten onpas met cursieve letters te werken heeft hij den zin meer dan eens bedorven. Ook zijn interpunctie laat veel te wenschen over, en maakt hier en daar den zin tot onzin. Ronduit gezegd, Petzold verstond den auteur niet, wiens werken hij uitgaf; hij was niet berekend voor zijn taak. Ik wil dit oordeel met een paar voorbeelden staven.

Tot eer zijner ouders getuigt Philips van Leiden, p. 301, dat zij twee hunner zonen aan den heiligen dienst gewijd hebben, „videlicet Theodricum Poes .... et Gherardum Hoogestraet, de quo etc. (volgt een citaat) nec virum fratrem illis adhuc aetate decente jocundis", enz. Dit alles is blijkbare onzin, maar wordt duidelijk als men weet dat de woorden *nec virum fratrem* tot het citaat behooren en uit den tekst moeten wegvallen. De auteur zegt dan, in zijn eigenaardig Latijn, dat zijn ouders hun beide zonen hebben gewijd, terwijl zij zelf nog in de kracht huns levens waren, „illis adhuc aetate decente jocundis".

Een tweede voorbeeld. Door onbekendheid met de letterteekens der editio princeps heeft Petzold overal, waar Van Leiden *quia* geschreven had, *quare* gedrukt en bij gevolg moet hij een aantal plaatsen niet hebben begrepen. Hij toont het door zijn interpunctie. Van Leiden had gezegd, p. 88, dat de boeten, door de Romeinsche keizers op sommige vergrijpen gesteld, niet meer tot haar vol bedrag geëischt konden worden, omdat de rijkdom afgenomen, en het rijk verdeeld en versnipperd was. „Et, quare hodie tales divitiae et abundantiae cessant (nam scissum est imperium, et quilibet hodie in suis imperat partibus), poenae hujusmodi et consimiles supra positae ad literam servari non possunt", etc. De interpunctie van Petzold maakt dezen

duidelijken zin onbegrijpelijk. Hij zet een vraagteeken achter cessant. „Et quare hodie tales divitiae et abundantiae cessant?" en hij laat als antwoord op deze vraag volgen: „Nam scissum est imperium" en wat er verder volgt.

Wij moeten dus overal, waar de zin onkenbaar schijnt, beginnen met alle leesteekens weg te denken, gelijk wij overal de citaten naslaan en verifieeren moeten.

Dat zulk een uitgever bedorven lezingen niet terecht brengt, kan ons niet verwonderen. Hij is niet geroepen om een tekst te herstellen, dien hij zoo gebrekkig verstaat. Hij laat dan ook de meest in 't oog vallende drukfouten der eerste uitgave onverbeterd. Op p. 65 staat tweemaal *judici* voor *indici;* de zin is gemakkelijk te verstaan en de verbetering ligt voor de hand, maar Petzold drukt eenvoudig over wat hij vindt. Op p. 91 staat *receptiones* voor *receptores;* ook hier vereischt de verbetering nauwelijks eenig nadenken, maar Petzold drukt zonder nadenken den onzin over. Dat de schrijver *de XII Caesaribus* Suetonius en niet Sindonius heet (p. 171), is hem niet ingevallen; hij houdt zich aan de lezing der eerste uitgaaf. En toch heeft diezelfde man niet geschroomd hier en daar zonder aanwijzing te veranderen, doorgaans wat geen verandering behoefde. „Quis venerandam canitiem (lezen wij p. 206) Gherardi, procedentis Alewini de stirpe, pro studio reipublicae undique circumspectam, ... successoribus innotesceret, si" enz. *Innotesceret* voor *notam faceret* is slecht genoeg, maar niet slechter dan de latiniteit van den auteur doorgaans is. Dat hij zóó en niet anders geschreven heeft, blijkt bovendien uit twee andere plaatsen, waar hij dezelfde bewoordingen aanhaalt: p. 238 en 382. Desniettegenstaande schrijft Petzold voor „quis venerandam canitiem circumspectam", „quî veneranda canities circumspecta" — een schrijfwijs die met den stijl van onzen auteur in vollen strijd is. Maar, hoe onjuist deze eigendunkelijke verandering moge zijn, zij laat althans den zin onvervalscht. Op een andere plaats wordt zelfs deze niet ontzien. Van Leiden had geschreven: „Libris civitatum in felicem memoriam horum scribuntur nomina, qui murorum constructionibus studia sacra primitus applicarunt" (p. 43). Petzold leest verkeerdelijk *in* en *felicem* aaneen, hij mist nu de praepositie, en voegt daarom *ad* in den tekst, zoodat wij „*ad in*felicem memoriam" te lezen krijgen, juist het tegenovergestelde van wat de auteur bedoeld en geschreven had.

Ik zal het bij deze enkele voorbeelden laten; het zijn weinige

uit vele, maar zij zijn toereikend, geloof ik, om te bewijzen dat wij ons alleen bij gemis aan de oorspronkelijke uitgaaf met den nadruk van Petzold kunnen behelpen. Gezag heeft die nadruk volstrekt niet.

En welk gezag heeft de eerste uitgaaf van 1516? Wie was de uitgever van deze, wat voor een handschrift heeft hij gevolgd? Mogen wij ons verzekerd houden, dat wij hier den tekst onvervalscht, zoo als Van Leiden hem gesteld had, en tamelijk nauwkeurig afgedrukt, voor ons hebben? Van de beantwoording dezer vragen hangt zoo veel af voor de kritiek en voor de waardeering van den tekst, dat ik het een gelukkig toeval acht dat mij te dien opzichte tot zekerheid heeft doen komen.

De uitgever is zekere Jodocus Franconis, natione Leydius; hij draagt zijn werk op aan Vincentius Cornelii, en verklaart, in de opdracht, dat hij op aansporing van dezen de uitgaaf ondernomen heeft; over het handschrift of de handschriften, die hem daarbij ten dienste hadden gestaan, laat hij zich niet uit. Vincent Cornelissen van Myerop [1]) is als staatsman bekend; onder Karel V bekleedde hij het gewichtige ambt van financiemeester van Holland en Zeeland, en door de landvoogdes Maria van Hongarije werd hij, nevens de voornaamste staatsdienaars, in verschillende onderhandelingen gebruikt. Maar dit verklaart ons nog niet, waarom hij een uitgaaf der werken van Philips van Leiden wenschelijk achtte. Wij vinden de verklaring hiervan in een reeks documenten in de *Kerkelijke Historie en Oudheden* van Van H(eussen), III, blz. 817, 841 afgedrukt. Daaruit vernemen wij, dat zekere Bartha Francken, die volgens erfrecht patronesse en collatrice was van eenige kanunniks-prebenden en vicarieën, en daaronder ook van die, welke onze Philips van Leiden gesticht had, haar rechten wettig gecedeerd en getransporteerd heeft aan niemand anders dan onzen Vincent Cornelissen [2]). Geen wonder dus dat deze de werken van den auteur, wiens stichting hij beheerde, aan het licht wilde brengen. Geen wonder, dat hij daartoe Joost Francken opwekte, want deze zal wel van de familie van Bartha Francken geweest zijn. En de Franckens waren na verwant aan de Van Leidens. De moeder van onzen Philips was Christina Franckendochter, „Christina de filiis Franconis", zooals de auteur ons zelf bericht (p. 301).

1) Zie Van Leeuwen, Batav. Illustr., p. 1017, 1018.

2) De oudste zoon van Vincent, Mr. Heyman van Myerop, huwde Johanna Vrancken (Van Leeuwen, p. 1018).

En welk handschrift zal nu voor den druk gebruikt zijn? De gissing ligt voor de hand, dat de autograaf van den schrijver in de familie bewaard gebleven, en ten slotte in handen van Vincent Cornelissen gekomen kan zijn. Maar wij behoeven ons niet met gissingen te vergenoegen. Wij bezitten het testament van Philips van Leiden; het berust in originali in het archief van de stad Leiden, en staat hoofdzakelijk afgedrukt in de *Historia episcopatuum* van Van H(eussen), I, p. 469 sq. Bij dat testament wordt bepaald, dat de na te laten boeken van den auteur, ten gebruike der geleerde wereld, voorloopig in het huis, dat hij bewoonde, bijeen zullen blijven, totdat een geschikter bewaarplaats daartoe zal zijn ingeruimd. Gelukkig bevat het testament een beschrijving van dezen boekenschat; één der banden verdient in het bijzonder onze aandacht; de uitvoerige titel luidt aldus: „Tractatus qui intitulatur De cura reipublicae et sorte principantis, cuius prooemium, (ex)citans ad labores et exercitium, incipit: *Cum me juvenem et immeritum*, et Tabula ejusdem tractatus, quae incipit: *Quia felix propagatur*, cum tractatu modico De formis et semitis reipublicae utilius et facilius gubernandae, qui incipit: *Prudentibus et industriosis viris;* tractatus De modo et regula rei familiaris utilius et facilius gubernandae, qui incipit: *Glorioso et felici militi;* cum regula S[ti] Benedicti; in uno volumine".

Er is geen twijfel aan of dit handschrift heeft aan de uitgaaf van 1516 ten grondslag gelegen. Behalve de werken van Van Leiden vinden wij daarin, even als in de gedrukte uitgaaf, den *Tractatus de modo et regula rei familiaris utilius et facilius gubernandae*, die niet van onzen auteur, maar van zekeren Bernardus is [1]), en dien Francken met zijn gewone onachtzaamheid met de rest heeft overgedrukt, omdat hij hem met de overige in één band bijeen vond. Wij moeten ons nog verwonderen, dat hij althans de regula S[ti] Benedicti heeft weggelaten. Dat die niet van Van Leiden kon zijn, heeft hij toch zelf ingezien.

De handschriften, door onzen auteur nagelaten, zijn sedert lang verloren. Orlers, die in zijn *Beschrijving van Leiden* er van gewaagt, zegt blz. 19 naief genoeg: „welcke bibliotheecque als noch in wesen gheweest soude zijn, ... indien sulcx niet van eenige, niet al ten grooten genegentheyt totte geleertheyt ende voort-

---

1) Vgl. Hauréau, Notices et extraits de quelques manuscrits de la Bibl. Nat., I, p. 337, waar het tractaat: *De cura rei familiaris*, vroeger toegeschreven aan St. Bernard, uitvoerig wordt besproken.

plantinge derselver gehadt hebbende, niet en waren verhindert geweest, mette wechneminge ende verduysteringe derselver Boeken, hetwelcke inder waerheyt grootelijcx te beclagen is". Of Francken het handschrift, dat hij gebruikte, nog in de bibliotheek aangetroffen, dan wel van een oneerlijken bezitter bekomen heeft, moet onzeker blijven [1]). Eveneens waar het na de uitgave beland is.

Maar een ieder begrijpt, van hoeveel belang het voor ons is te weten, dat aan de uitgave een autograaf ten grondslag ligt. De uitgever verzekert dat zij „accuratissime impressa, summo studio diligentiaque castigata atque recognita" is: wij hebben geen reden om aan zijn goede trouw te twijfelen, en wij mogen bij gevolg aannemen, dat de tekst althans niet opzettelijk vervalscht zal zijn. De kritiek moet dus voorzichtig wezen met haar emendaties; zij moet veel van hetgeen niet wel te verklaren en nauwelijks bij gissing te begrijpen is, op rekening der latiniteit van den auteur stellen, en niet door diep ingrijpende veranderingen verstaanbaar trachten te maken wat de schrijver onduidelijk gesteld had. Ik mag bij ondervinding spreken. Veel wat mij bij het eerste aanzien stellig bedorven voorkwam vond ik elders door den auteur met dezelfde woorden herhaald, en dus boven alle verdenking verheven.

Zulke herhalingen en aanhalingen van hetgeen vroeger gezegd is geven ons het beste hulpmiddel voor de kritiek van den tekst aan de hand. Zoo als ik zeide, doorgaans bevestigen zij de lezing der eerste uitgaaf; soms echter toonen zij ons dat er een fout is ingeslopen, en dan helpen zij ons deze verbeteren. Zoo lezen wij, p. 206: „laudandum medium, quo idem bonitatis, quod vivus videntibus, hoc mortuus legentibus dat publicae virtutis incentivum". Indien wij één woord, *bonitatis*, schrappen, krijgen wij een goeden zin: „men moet het middel prijzen, waardoor iemand dezelfde aansporing tot publieke deugd, die hij levend aan hen die hem zagen gegeven had, na zijn dood aan hen die van hem lezen blijft geven". Maar er behoeft geen woord geschrapt te worden, het is genoeg het te verplaatsen. Een aanhaling op p. 238 leert ons, dat de auteur geschreven had: „laudandum medium, quo idem quod vivus videntibus, hoc mortuus legentibus dat bonitatis et publicae virtutis incentivum". En hieruit zien wij

---

1) Ook in den inventaris der Bibl. van de kapel in Den Haag van 1512/13 komt, o. a., voor: Item een bouck root gedeckt ende is *Prohoemium excitans ad laborem et ex*.... Blijkbaar de Tractatus, die inderdaad zoo begint.

meteen, hoe weinig kritiek de uitgever bij zijn arbeid gebruikt heeft; hij vond zeker het woord *bonitatis* op den kant aangeteekend, en hij laschte het onnadenkend ter verkeerde plaatse in. Hetzelfde is gebeurd op p. 212; daar had gestaan: „et sic finis competens rem ab initio turpidam venerando coloravit aspectu". Cf. p. 287. Later veranderde de schrijver naar het schijnt, „finis competens" in „Benedictus Deus"; de uitgever nam onnadenkend de oorspronkelijke en de verbeterde lezing beide in den tekst op, en maakte daardoor den geheelen zin onbegrijpelijk: „et sic Benedictus Deus finis competens rem ab initio turpidam venerando coloravit aspectu".

Het zal uit de aangehaalde voorbeelden nu duidelijk zijn geworden, welke soort van fouten wij onderstellen kunnen dat in den tekst zijn ingeslopen. Namelijk zulke fouten, als een onbevoegd en onachtzaam uitgever van zelf begaat. Wij moeten verdacht zijn op verkeerd ingevoegde, op uitgelaten, op verkeerd gelezen en op verschreven woorden. Gelukkig zijn juist zulke fouten het gemakkelijkst te erkennen en het zekerst te verbeteren. Op p. 201 lezen wij, hoe vaderlijk graaf Willem voor de Westfriezen placht te zorgen: „Per praemissa recolitur reverendissima memoria Domini Comitis Guilliam nunc regnantis, qui etc". De graaf die thans regeert, terwijl Philips van Leiden schrijft, is Willem V. Daarom schrijft De Jonge, in zijn verdienstelijk werk over de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, blz. 54, aan dezen Willem de geprezen zorgvuldigheid toe; maar hij heeft voorbijgezien, dat van een regeerend vorst de memorie niet geroemd kan worden. De auteur had blijkbaar geschreven „memoria Domini Comitis Guilli. avi nunc regnantis". Willem III is de welbekende beschermheer der Friesche boeren [1]), en hij wordt herhaaldelijk door Van Leiden als de „avus nunc regnantis" aangeduid.

Op een andere plaats vermoed ik een lacune. Ik spreek er van omdat de plaats u reeds bekend is uit de discussie over de groote Ridderzaal in den Haag [2]).

In een betoog, dat in rechten de vrouwen met meer zachtheid behandeld moeten worden dan de mannen, ook omdat zij eer te verleiden zijn, en omdat „ubi periculum facilius sit, major est adhibenda cautela", lezen wij onmiddellijk hierop volgende: „Hinc ad respectum multimodum Palatii de Haga, quod consilio et cura

1) Cf. Pols, Westfriesche Stadr., I, blz. XXII, noot 3.
2) Versl. en Med. Kon. Akad., VI, blz. 280.

bonae memoriae Magistri Gerardi de Leyden aedificatum est, qui fundationem etiam posuit in magna parte canonicatuum ibidem" (p. 260). Wie den samenhang tusschen het voorgaande en volgende in deze redeneering ontdekken kan, moet scherper zien dan ik. Maar vervolgen wij de redeneering van onzen auteur. Dezelfde Gerard van Leiden heeft verbodsbepalingen tegen het uitroeien der bosschen en tegen het uitvoeren van turf aangeraden, uit vrees dat anders eerlang gebrek aan brandstof zou ontstaan. De samenhang tusschen deze maatregelen en den stelregel „ubi periculum facilius sit, major est adhibenda cautela" is duidelijk genoeg. Lezen wij daarom: „Hinc ad respectum multimodum *aedificantis* Palatii de Haga, quod aedificatum est", enz. De constructie is dan zeker gedraaid en omslachtig, maar niet te erg voor onzen auteur, en de zin loopt ten minste logisch voort. Mocht er nog twijfel bestaan aan de juistheid der gissing, een andere plaats komt haar bevestigen. In de *Tabula tractatus*, p. 380, zegt Van Leiden, dat hij hier, ter aangehaalde plaatse, gehandeld heeft: „de respectu felici aedificantis in Haga".

Dat het Latijn van onzen schrijver niet klassiek, zijn woordenkeus vreemd, en zijn stijl gemaniereerd is, zal na de aangehaalde proeven wel niet opzettelijk bewezen moeten worden. Maar nog één sterk sprekend voorbeeld wil ik er ten slotte van aanhalen. Op p. 273 lezen wij: „Nec quis ad ordinatam caritatem taliter inardescat, ut non jure aut honestate committenda committat". Niemand blake zoo zeer *ad ordinatam caritatem*, dat hij dingen doe die met recht en betamelijkheid in strijd zijn. Wat beteekent hier *ordinata caritas?* Ik geloof dat ik u verrassen zal, als ik u verzeker, dat het niets anders dan *eigenliefde* wil zeggen. Er valt niet aan te twijfelen. Op eene andere plaats, p. 365, worden wij hierheen verwezen om te vernemen, „qualiter intelligitur illud commune: ordinata caritas a se incipit". *Ordinata caritas* is dus de *charité bien ordonnée* van het spreekwoord. En inderdaad, wel ingericht heet altijd bij Van Leiden, niet *bene ordinatus*, maar *ordinatus* alleen. „In ordinatis patriis" beteekent in welingerichte staten, p. 206; daartegenover staat „patria inordinata", p. 165, een slecht ingericht rijk. Het spraakgebruik, hoe vreemd en eigenaardig, wordt dus consequent vol gehouden. Wij leeren hieruit, dat wij niet te spoedig aan bedorven lezingen moeten gelooven; de schrijver heeft zulk een eigenaardigen stijl, dat het gezonde van het bedorvene bij het eerste aanzien moeilijk te onderscheiden is. Met dat al hebben de tekstkritiek en de tekstverklaring geen

onoverkomelijk bezwaar. De eerste uitgaaf is voor een vrij goede copie van des schrijvers handschrift te houden; van geen klassiek auteur der oudheid berust de tekst op zulk een vasten grond. Het spraakgebruik is zeker afwijkend van het gewone, maar de vele herhalingen en verwijzingen geven ons vaak de juiste verklaring aan de hand. Een philoloog, die in kritiek en interpretatie tamelijk geoefend is, mag zich vleien dat hij de werken van Van Leiden met eenige inspanning voldoende zal kunnen uitleggen. *Cruces interpretum* blijven er zeker in genoegzamen getale over; maar welk middeneeuwsch auteur is daarvan volkomen vrij?

Van de woordenkritiek gaan wij over tot het beschouwen van den inhoud van het boek.

De eerste vraag, die zich hierbij voordoet, betreft den tijd, waarop Van Leiden zijn hoofdwerk geschreven heeft. Daarover zijn onze antiquaren het niet eens; de een zegt, dat de Tractatus geschreven is terwijl Willem V regeerde; anderen beweren, dat hij geschreven is toen Willem reeds krankzinnig was, en Albrecht de regeering als ruwaard waarnam [1]). Beide meeningen laten zich verdedigen. Aan Willem V is de Tractatus toegeëigend: „Illustri et potenti Principi, Duci Wilhelmo de Bavaria, Comiti Hollandiae", zoo luidt de aanhef. Daaruit moeten wij opmaken, dat de Tractatus van vóór 23 Junij 1356, den sterfdag van Margareta van Henegouwen, dagteekent, want sedert heet Willem niet bloot Comes Hollandiae, maar Comes Hannoniae et Hollandiae. Dit vermoeden wordt ten volle bevestigd door het bericht des schrijvers, in het Prohemium van de later geschreven *Tabula tractatus*, p. 306, waar wij lezen, dat het hoofdwerk was toegewijd: „Duci Wilhelmo de Bavaria, Comiti tunc Hollandiae, et nunc ad Hannoniae promoto Comitatum". Alle twijfel schijnt door dit duidelijke getuigenis van den schrijver zelven weggenomen.

Maar de inhoud van het werk is met dit getuigenis in strijd. Op een aantal plaatsen komt Willem V als krankzinnig voor, en Albrecht als regeerend ruwaard. Er wordt gedoeld op gebeurtenissen die eerst na 1370 zijn voorgevallen; er wordt zelfs een breede beschrijving gegeven van den oorlog met bisschop Arnold van Hoorn, in 1374, en van den watervloed van 1375. Bewijst dit niet ontegenzeggelijk dat het boek van later dagteekening is, dan de schrijver voorgeeft?

---

1) Vgl. Meerman, Vergelijking der Gemeenebesten door Hugo de Groot, III, blz. 327.

De oplossing dezer schijnbare tegenstrijdigheid is zeer eenvoudig. De Tractatus is oorspronkelijk geschreven ten behoeve van Willem V, ongeveer het jaar 1355. Maar de schrijver heeft twintig jaren lang aan zijn werk voortgearbeid, gedurig zijn eerste opstel vermeerderd [1]) met de nieuwe levenswijsheid, die de ervaring hem leerde, gedurig de oude stellingen en lessen aanbevolen door nieuwe voorbeelden, die hem gaande weg voorkwamen. Zoo is dus het werk, gelijk het voor ons ligt, voor een goed gedeelte eerst onder Albrecht geschreven, maar oorspronkelijk is het toch ontworpen en opgesteld onder Willem V.

Uit deze omstandigheid moeten wij den gebrekkigen samenhang van het geheel verklaren, die ons anders allicht aan de zuiverheid van den tekst zou doen twijfelen. Het is de schrijver zelf, die den natuurlijken gang der redeneering afgebroken en als verlamd heeft door het inlasschen van opmerkingen en voorbeelden, die, op zich zelf belangrijk, in het verband niet passen, en de strekking van het geheele betoog over het hoofd doen zien. Een voorbeeld zal dit alweer het best aantoonen.

De strekking van casus XLIX is hoofdzakelijk om te bewijzen, dat het getal ambtenaars niet uit gunst bovenmatig vermeerderd moet worden, maar overeenkomstig de behoeften van den dienst bepaald moet zijn; verder dat de vorst, die daartegen gezondigd heeft, niet moet schromen zijn dwaling te herstellen: gelijk hij in het algemeen alles herroepen moet, wat hij kwalijk heeft verordend. Daaruit wordt vervolgens afgeleid, dat, als een vorst aan een stad een privilegie heeft geschonken, houdende: „dat wat schepenen en raden ten nutte der stad zullen keuren, vast en gestade zal wezen", en die stad later een kwaad gebruik van dit voorrecht maakt, de vorst met volle recht het ondienstige geschenk mag terugnemen. Hierop volgt: „Et ex privilegio praedicto magnam vidi in Walacria reipublicae vacillationem in absentia et aegritudine Principis nunc regnantis; nec Curator admissus [d. i. Albrecht], ut debuit, curam gessit .... Et facilis ac exhibita admissio sine ordine Curatoris origo fuit magni dedecoris, postea patriis incumbentis .... Et sicut nemo cupit opprimi, sic nemo juvenes eligit Duces, eo quod constat eos non esse prudentes". Gij ziet, deze uitval tegen Albrecht, den jeugdigen en onbekwamen

---

1) Aan het slot van cas. X staat: Adde quod habes in casu *Testes* in additamentis ultra medium versus *Et cur.* Dus eene verwijzing naar de latere „Additamenta". Vgl. cas. LXI.

ruwaard, kan eerst later ingelascht zijn. Van Leiden behoorde tot de partij, die zwarigheid gemaakt had om den jongen vorst als momber van zijn broeder te erkennen; hij zelf was bij den ruwaard in ongenade gevallen, en hij wreekt zich nu door het uitspreken van dit afkeurend oordeel over het nieuwe bewind. Maar eerlang toonde Albrecht, dat hij geschikter en bekwamer regent was dan hij aanvankelijk had doen gelooven, hij toonde zich tevens billijker en gunstiger jegens Van Leiden. Van daar een nieuw invoegsel in den tekst. Niemand, had hij gezegd, kiest jonge vorsten, „quod constat eos non esse prudentes". „Sed hoc intellige (voegt hij er nu bij), si juvenes sint moribus, non aetate". Immers jonge menschen, met verstand en beleid toegerust, zijn voortreffelijk; dit blijkt uit een aantal bijbelspreuken, die aangehaald worden, en bovendien uit de uitvaring. „Qualis enim fuerit ille juvenis, Curator effectus demonstravit". Dit besluit is met het voorafgaande in openlijken strijd, en zou onverklaarbaar wezen, indien wij niet hadden opgemerkt, dat de tekst, zoo als hij thans voor ons ligt, uit brokstukken van verschillende dagteekening samengesteld is.

Ik betreur het, dat de oorspronkelijke redactie, het eerste eenvoudiger opstel, niet bewaard is gebleven. Hoe hooge waarde ik hecht aan de vele bijzonderheden, waarmeê de schrijver zijn tractaat allengs verrijkt heeft, nog meer gewicht hecht ik aan het algemeene zijner redeneering, aan het wezenlijke van zijn stelsel. Dit stelsel is tot nog toe als begraven gebleven onder den overvloed van bijwerk, waarmeê de schrijver het heeft opgesierd. Het eigenlijke oogmerk van zijn geschrift is voorbij gezien, omdat hij de aandacht der lezers op allerlei bijzaken heeft afgeleid. Het eerste opstel ging zeker met minder omwegen op het hoofddoel af. Maar het baat niet te verlangen naar hetgeen voor goed verloren is. Want dat het stuk, hetwelk zeker eens in de kanselarij van den vorst, aan wien het was opgedragen, berust heeft, nog ergens verscholen zou liggen, durf ik niet hopen. — Maar heb ik wel recht zoo stellig te spreken over een eerste redactie, wier bestaan ik slechts waarschijnlijk gemaakt, niet bewezen heb? Het bewijs voor haar bestaan meen ik te vinden in den catalogus van de bibliotheek des schrijvers, die ons reeds vroeger van dienst is geweest. Behalve het volledige handschrift, waarvan ik den titel boven heb opgegeven, vinden wij er nog vermeld: „Tractatus abbreviatus, missus illustri et potenti Principi, Duci Wilhelmo de Bavaria, Comiti Hollandiae". *Abbreviatus* beteekent hier niet

„verkort uit een lijviger werk" — wij weten dat de auteur zijn uittreksel „Tabula tractatus" betitelt — maar eenvoudig „kort", in tegenstelling met de latere uitbreiding. De latiniteit van onzen schrijver laat deze uitlegging volkomen toe, en de nadere aanduiding „missus Wilhelmo de Bavaria" is alleen op het oorspronkelijke opstel toepasselijk. Wij erkennen dus in het hier beschreven boek een copie van dit eerste opstel, die de auteur zich zeer natuurlijk bewaard had.

Wij hebben ons door het tot nog toe verhandelde den weg gebaand tot een juist begrip van het doel en den inhoud van den Tractatus. Doch eer wij ons daarmeê gaan bezig houden, zal het nog noodig zijn, van den schrijver en zijn verhouding tot de geschiedenis van zijn tijd te spreken.

Philips van Leiden was de jongste van vijftien kinderen, waarvan er zes jong gestorven waren, en negen tot mannelijken leeftijd opgroeiden. Hij verloor zijn ouders vroeg [1]); volgens hun wensch werd hij voor den geestelijken dienst opgeleid, bepaaldelijk door de zorg van een zijner broeders, Gerard, genaamd Hoogestraet, pastoor te Noordwijk (p. 301) [2]). Zijn ouders waren gegoed. Zijn geslacht was aanzienlijk [3]). De tak, waartoe hij behoorde, noemde zich de Gobburgen, naar Gobburg (Godeberga), zijns vaders moeder [4]), maar was gesproten uit den vermaarden stam, waaruit onder anderen ook Pieter van Leiden afkomstig was. Het familiewapen, wordt ons verzekerd, wijst deze verwantschap uit, die buitendien om andere redenen waarschijnlijk is [5]). Pieter van Leiden is vooral door zijn stichtingen bekend. Hij was ongeveer het jaar 1315 klerk, dat is beambte aan de kanselarij, van Willem III.

---

1) Zijne moeder (Kerstine Pieter Veren Gobburghe soens weduwe) leefde nog in 1342 (vgl. schepenbrief Leiden dd. Zaterdag vóór St. Marcus), maar was in 1345 waarschijnlijk gestorven (vgl. schepenbrief Leiden dd. Vrijdag na St. Jacob).

2) Vgl. blz. 115 en 127.

3) Zijn vader schijnt in 1304 schepen van Leiden geweest te zijn. Zie Rammelman Elzevier, Inventaris van het archief der gemeente Leiden, I, blz. 164. In 1325 waren schepenen te Leiden o. a. Reynier Gouburgenz. en Gerrit Heynen Rottiersz., en raadsleden o. a. Pieter Gouburgenz. en Dirk Frankenz. (archief Hoogl. Kerk Leiden, excerpt van Hamaker). Bij Van Mieris, IV, blz. 556 komt voor Gerijt Pieter Gobburgenz. te Leiden (= Gerard Hoogestraet).

4) Rek. der Graf. van Zeeland, I, blz. 32.

5) Van Leeuwen, Beschr. van Leiden, blz. 433. Er berust in het archief der stad Leiden een genealogie der Van Leidens, door Vincent Cornelissen ontworpen en door Jan Van Hout aangevuld. Ook daarin is de verwantschap van Pieter en van Philips wel ondersteld, doch niet aangewezen.

In de stadsgeschiedenis van Leiden beslaat hij een eervolle plaats. Maar het is hier de plaats niet om over hem uit te weiden. Alleen merk ik op, dat, zoo ik mij niet bedrieg, Mr. Gerrit van Leiden, dien wij reeds als een der stichters van de Haagsche ridderzaal, en als klerk van Floris V ongeveer 1280 hebben leeren kennen, een oudere broeder of een oom van dezen was [1]). Zeker is het, dat de hoog geprezen Mr. Gerrit Alewijns, die onder Willem III, Willem IV en Willem V jaren lang denzelfden post van klerk bekleed heeft, zijn zwager was [2]). Het geslacht, waartoe Philips behoorde, was dus een echte klerken-familie. De studie van het Romeinsche en Canonieke recht, de routine der kanselarijzaken, de kennis der hofgebruiken en regeeringstraditiën erfden in dit geslacht van den een op den ander over. Van al zijn voorgangers gewaagt Philips met roem; van niemand echter zoo herhaaldelijk en zoo eervol als van Gerrit Alewijns, aan wien hij misschien zijn opkomst en zijn zitting in 's vorsten Raad verschuldigd is geweest. Opmerkelijk is het, dat hij op meer dan éene plaats Gerrit Alewijns prijst zonder hem te noemen, maar met verwijzing naar elders waar de naam voorkomt. Sprekende van een plan, dat bij 's vorsten Raad in behandeling was genomen, om een maximum te bepalen, waarboven de geestelijke provisoren niet beboeten mochten, zegt hij, p. 199: „et isti magis et prin- „cipalius insistens fuit ille de quo supra", daar en daar. Slaan wij de bedoelde plaats op, dan vinden wij er Gerrit Alewijns genoemd. Elders gewagende van een bevel, door Willem V uitgevaardigd, dat de ingezetenen der naburige plaatsen die van Naarden zouden helpen om de in 1350 door de Hoeken verbrande stad op nieuw met wal en gracht te bevestigen, voegt hij er bij: „et huiusmodi munitionis fundamentum fuit ille, de quo scriptum est supra"; de verwijzing wijst alweer op Gerrit Alewijns. Was het misschien, toen hij dit in den eersten tijd van hertog Albrecht te boek stelde, niet geraden openlijk den lof van dien voorstander der gevallen staatspartij te verkondigen?

---

1) In zijn testament (bij Van Mieris, II, blz. 174) spreekt Pieter van Leiden van een overleden broeder Gerard, en bestemt hij een vruchtgebruik aan Ver Aechte van Leiden. Nu had Mr. Gerard van Leiden een dochter, die Aecht heette. Zie Van Mieris, I, blz. 477. — Pieter van Leiden Janss. van Leiden draagt al zijn goederen op aan Gheryt Heynen soen, *syn oem*, en Gheraerd Alewijnssoen, tot hij 20 jaar ten volle oud is. Dit wordt door den Graaf bekrachtigd in Den Haag, Donderdag vóór St. Jacob 1332 (Reg. E. L. 2 (N°. 2), fol. 79 vs. Rijksarchief te 's Gravenhage).

2) Blijkens het hierboven aangehaalde testament van Pieter van Leiden.

De jonge Philips werd met meer dan gewone zorg opgevoed; hij leerde meer dan noodig was om pastoor te worden. Ten einde zich nog verder te bekwamen, reisde hij in 1345 [1]) naar de universiteit van Orleans, die weinige jaren te voren al de privilegiën van die van Parijs had gekregen, en die, naar het schijnt, vooral door Nederlanders werd bezocht [2]). Hij keerde van daar naar Holland terug, toen het sneuvelen van Willem IV in Friesland, de onzekerheid der erfopvolging en de strijd tusschen Margareta en haar zoon Willem het volk beroerden, en met weemoed deden terugzien naar den gulden tijd van Willem III, den Goeden. Onder deze omstandigheden schreef hij zijn Tractatus, en bood hij het den landsheer aan. Waarschijnlijk verwierf hij daarvoor tot loon den toegang tot 's vorsten Raad. Hij zelf zegt van Willem V, p. 238: „Iste est qui primus me vocavit ad labores publicos, cuius panem tempore longiore comedi" [3]). En bij een brief van October 1356 gelast de hertog den rentmeester bewesterscheld in Zeeland, „alle jaer Mr. Philips van Leiden, „onsen clerc, deken van St. Pieters in Middelburch, 50 goede oude schilden" uit te betalen, „die wi hem gegeven hebben totter tijt, dat wi hem versien hebben, of dat hi in vrien besitte of in rusteliken gebruke is van der dekenyen voirsz." (Van Mieris, III, blz. 5). Nog eer ditzelfde jaar verstreken was, wachtte hem grooter eer en rijker voordeel. Op een jaarwedde van 100 oude schilden werd Mr. Philips van Leiden, „onsen ghetrouwen clerck, (genomen ende ontfaen) met groter voorsienicheden ons ende ons Raets saken ende ons lants te bewaren ende te bedriven in den Hof van Romen" — dat is te Avignon (Van Mieris, III, blz. 14). Met welk bepaald doel hij daarheen gezonden werd, blijkt niet; hij bleef er zich ophouden tot na het ongeval zijns meesters. Maar diens momber, de ruwaard, heeft er hem niet gehandhaafd; hij heeft hem zelfs aanvankelijk zijn jaarwedde niet betaald, op grond dat de prebende, aan het

---

1) Bij schepenbrief van Vrijd. na St. Jacob 1345 (archief Leiden) benoemde hij zijn broeder Gherit tot zijn zaakwaarnemer, zoolang hij „in studie of in scole laghe".

2) Zie de opdracht van den Tractatus, p. 1 en 2. Vgl. La nation allemande à l'Université d'Orleans au XIVe scècle, in: Nouvelle Revue historique de droit français et étranger, 12e année (1888), p. 386 ss.

3) Vgl. Reg. E. L. 22, fol. 64 en E. L. 27, fol. 100; Grafelijkheidsrek. 1355 (a[o]. 1356) (Rijks-Archief te 's Gravenhage): „Item gegeven Meester Philips van Leyden voor sinen cost, die hi dede tUtrecht met Meester Jan van Zeeland om den zoene te verclaren ...." Cf. Van Mieris, III, blz. 2, 3. — Over Jan van Zeeland: Van den Bergh in N. Bijdr. v. Regtsgel., V, blz. 489.

canonicaat van St. Marie van Condé verbonden, waarmeê hem Willem V tijdens zijn missie begiftigd had (Van Mieris, III, blz. 20), daarvoor in plaats was gekomen. Over die geldzaak en over de onrechtvaardigheid van Albrecht komt nog al wat voor in den Tractatus [1]). Ons boezemt het geen belang in. Genoeg dat het onrecht spoedig hersteld werd. In Januarij 1359 schonk hem de ruwaard het canonicaat van St. Pieter te Middelburg, en gelastte ter zelfder tijd hem het jaargeld daarenboven te betalen (Van Mieris, III, blz. 75) [2]). Maar al noemt hij hem ook in de open brieven, die hij daarvan gaf, zijn klerk, hij schijnt hem niet in zijn Raad gebruikt te hebben. Zoo veel wij kunnen zien, was Philips in de eerstvolgende jaren buiten alle wereldlijke bediening.

Hij heeft dien vrijen tijd vooral aan het voltooien van zijn tractaat besteed; vele inlasschingen in den oorspronkelijken tekst dagteekenen uit deze jaren; en ook de Tabula tractatus is omstreeks dezen tijd geschreven, blijkens het Prohemium, waarin de schrijver zich kanunnik van St. Marie te Condé en licentiaat in decretis noemt. Immers den graad van licentiaat had hij, naar het schijnt, tijdens zijn missie te Avignon, aan de Universiteit te Orleans gehaald; doctor decretorum werd hij eerst in 1369 te Parijs. Den juisten tijd zijner promotie bericht hij ons zelf; hij zegt, p. 148, dat hij over zekere quaestie gedisputeerd heeft „Parisiis, tempore doctoratus mei, anno LXIX, die Lunae „post Aegidii", dat is dus kort na den 1sten September.

Kort daarop werd hij nog eens tot de regering geroepen. Toen de jeugdige Arnold van Hoorn in 1371 bisschop van Utrecht werd, verkoos hij Mr. Philips van Leiden tot zijn vicaris [3]). De post was eervol en gewichtig [4]), maar alles behalve aangenaam. De aartsdiaken Zweder Uterlo, die met Van Hoorn naar het bisdom had meêgedongen, vroeger een begunstiger van Van Leiden, werkte hem voortaan met alle kracht tegen, omdat de nieuwe vicaris de bisschoppelijke rechten, ten nadeele van de aanmatiging van den aartsdiaken, weer ten volle herstellen wilde. Ongelukkig had hij een witten voet bij den paus en kon hij dus den vicaris en den bisschop gedurig moeilijkheden berokkenen.

1) p. 75, 76, 272, 279, 280.

2) Hij ontving het nog in 1357. Rekening van Noordholland 1357, fol. 22 (Rijks-Archief te 's Gravenhage): Philips van Leyden van syner pensie C oude scilde = LXV ℔.

3) Dat Van Leiden reeds vroeger, onder bisschop Jan van Virnenburg, in gewichtige aangelegenheden gebruikt werd, blijkt uit het charter, dat door het Hist. Genootschap, in zijn Kronijk, XIII, blz. 169 vlg. afgedrukt is.

4) Van de Water, Placaetb., II, blz. 965, § VI.

Wij zullen niet herhalen wat Van Leiden daarover bericht (cf. p. 281, ook p. 100 sq.). Gelukkig voor hem wenschte juist in dezen tijd de ruwaard zijn geliefde Hofkapel aan de jurisdictie van den bisschop onttrokken te zien, en koos hij onder anderen ook Philips van Leiden, om dit te Avignon bij Z. H. te gaan uitwerken [1]). Zoo kon deze tevens zijn eigen zaak aan het Hof van Rome bepleiten. Voor zijn meester kreeg hij slechts ten halve het begeerde gedaan. Een latere bezending, waaraan hij geen deel nam, slaagde twee jaren later meer naar wensch (cf. p. 282, ook p. 250).

Intusschen bleef hij steeds vicaris van den bisschop van Utrecht [2]). Hij moet zich als zoodanig niet op zijn plaats hebben gevoeld gedurende den oorlog, dien het Sticht in 1374 het Graafschap plotseling aandeed, en welks hoofdfeiten hij in zijn werk — hoewel zij er niet te pas kwamen — beschreven heeft (p. 209 sq.). Onbewimpeld laakt hij den onverwachten en bijna verraderlijken aanslag op Woerden, waarmeê de oorlog aanving. Volmondig prijst hij daarentegen de vaderlandsliefde der Hollandsche en Zeeuwsche edelen en poorters. Hij gevoelde zich Hollander, en hij toont het in zijn verhaal.

Wanneer hij opgehouden heeft vicaris te wezen, is onzeker; denkelijk heeft hij dien post slechts korten tijd bekleed. De laatste jaren zijns levens bracht hij te Leiden, in een vrij aanzienlijk huis nabij het kerkhof van St. Pieter, door. Van zijn verblijf aldaar zijn geen bijzonderheden bekend. Hij zal voortdurend aan zijn geliefde werken gearbeid hebben. Enkele stukken daarvan kunnen niet wel vroeger geschreven zijn. En een uittreksel, onder den titel van „Tractatus de formis et semitis Reipublicae utilius et facilius gubernandae", dagteekent zeker van na zijn tweede zending naar Avignon, want hij noemt zich daarin Canonicus Trajectensis, welke waardigheid hij eerst gedurende die missie bekomen had (p. 282). Hij stierf 9 Juni 1382 [3]).

1) Vgl. Brom, Bullarium Traj., II, p. 192 sq. De daar gedrukte bul van oprichting van het kapittel der Hofkapel te 's Gravenhage is van 5 April 1371, terwijl Philips zelf (p. 282) zegt eerst in Mei daarheen gezonden te zijn; dat is blijkbaar eene vergissing van hem en zijne zending is dus een paar maanden te vervroegen. In 1372 keerde hij uit Avignon terug.

2) Volgens Mr. Pols, in diens handschrift over Philips van Leiden, slechts tot 1371 of 1372. Vgl. de verklaring van Philips zelven p. 213. Fruin helde later over tot de meening van Mr. Pols, hetwelk eene wijziging in deze alinea tengevolge zou gehad hebben. (N. v. d. R.).

3) Mededeeling van den heer Rammelman Elzevier, in den Navorscher, VI, bl. 363. Registrum fautorum collegii St. Pancratii Leydensis (Archief Leiden), fol. 83: Obiit vero praedictus mgr. Philippus (de Leyden) anno Domini 1382 mensis Junii die nona. Jacetque sepultus in ecclesia S[ti] Petri in sepulcro parentum ante gradus chori.

Zietdaar het weinige dat van het leven van onzen auteur bekend is. Het is bijna uitsluitend uit zijn eigen geschriften opgemaakt. Had hij niet geschreven, wij zouden even weinig van hem weten als van Gerrit Alewijns en van Pieter en Gerard van Leiden, en van zoo veel andere stichters van den modernen staat, die roemloos voor de nakomelingschap gearbeid hebben.

Niet zonder reden prijst daarom onze schrijver de annalisten, zonder wier arbeid de roemwaardige daden ongekend voorbij zouden gaan. „Quid laudis, quae memoria, quis honor Comitibus „Hollandiae superesset, nisi felix coenobium sancti Adalberti in „Egmonda et monastica vita pro tempore illorum facta, et deinde „brevi compendio Joannes De Beka presbyter vigiliis aeternasset „(p. 206)". Hij verdient denzelfden lof, dien hij aan anderen toezwaait. Hem, niet minder dan den annalisten, danken wij de kennis die wij van deze tijden bezitten. Zijn geschriften vermelden niet maar wat toevallig gebeurd is, zij leeren ons den noodzakelijken gang der geschiedenis kennen. Zij leeren ons begrijpen wat anderen oppervlakkig verhalen.

Wij zullen ons niet met al de werken van Philips van Leiden bezig houden; wij willen hoofdzakelijk den Tractatus in behandeling nemen. De kleinere geschriften hebben voor ons geen waarde dan in zoo ver zij het groote werk ophelderen.

Het eerste onderzoeken wij het doel, dat de schrijver met zijn boek beoogde. Hij ontvouwt het ons zelf in de Tabula tractatus, waarover wij vroeger spraken. Hij schikt daarin de behandelde onderwerpen onder vaste rubrieken; de vierde (p. 343) draagt ten opschrift: „de injuste petitis, quorum nec valet donatio". Hij begint ze aldus: „Totius providentiae status et regiminis nunc incipit medulla"; al het overige is maar bijzaak, op deze éëne rubrica komt het voornamelijk aan. „Sileat vulgaris clamor: Principes minores injuste donata per eos non posse legitime revocare .... Et hic clamor huius operis causa fuit impulsiva". Dus het doel, waarmeê de Tractatus geschreven is, is geen ander dan te bewijzen, dat een vorst terug mag nemen, wat hij onrechtmatig weggeschonken had. De clamor publicus verhief zich daartegen; om hem tot zwijgen te brengen, moest de Tractatus dienen. Herhaaldelijk komt de auteur dan ook tegen dien clamor publicus op.

Om het doel te beter te bereiken spreekt hij, de jeugdige klerk, niet uit eigen naam. De Universiteit van Orleans, de „Reverendissima universitas et felix collegium Doctorum et

Scholarium studii Aurelianensis", spreekt bij monde van haren bajulus, die aan haar borsten is opgekweekt. De opdracht voor den Tractatus, waarin de Universitas tot hertog Willem het woord richt, is voor het juiste begrip van het boek van het hoogste belang. Zij begint aldus: „Illustri et potenti Principi, Duci Wilhelmo de Bavaria, Comiti Hollandiae, praesens opusculum cum salute. Dudum nobis innotuit [vos] vestrae juventutis et tenerioris aetatis interventu enormia quaedam et ultra vires patrimoniorum detrimenta suscepisse, atque per importunitatem petentium et vos vexantium sine pudoris velamento non concedenda tribuisse. Et cum donare generi perditionis asscribitur, ac expediat Reipublicae ne quis rebus suis male utatur, et sicut subditi vestri indiscrete et inverecunde petiverunt, ita inconsulte et sine maturitate precibus annuistis: hinc est, quod ad recommendationem vestram et succedentium vobis, nec non non modicam conservationem Reipublicae, cuius supposita vestra seduli sunt servitores, per bajulum nostrum et nostris educatum uberibus tractatum modicum .... praecepimus compilari ...."

Uitvoeriger zegt deze opdracht hetzelfde als de Tabula: de Tractatus zal bewijzen [1]), dat een vorst niet onvoorwaardelijk verplicht is de toegestane privilegiën, de weggeschonken goederen aan hen, die ze hem afgedwongen hebben, te laten. Het tractaat is dus geen afgetrokken verhandeling over verschillende onderwerpen van staatsrecht, het is een gelegenheidsgeschrift met een bepaalde strekking tot een bepaald doel.

Hierin verschilt het werk van Van Leiden hoofdzakelijk van de overige verhandelingen over staatsrecht, die van verschillende doctoren uit de middeneeuwen tot ons gekomen zijn. Deze handelen doorgaans over algemeenheden, over het recht en de verplichting der vorsten, enz. Het blijkt niet dat Van Leiden het noodig heeft gerekend met dezulken kennis te maken: noch in den catalogus zijner boekerij, noch in den inhoud zijner tractaten vinden wij een spoor, dat hij een dezer werken, b. v. die van Thomas Aquinas, *De regimine principum* en *De eruditione principum*, gelezen had. En toch is het ondenkbaar dat de opuscula van dezen sanctus doctor noch te Orleans, noch te Parijs voorhanden zouden geweest zijn. Maar voor het doel, dat Van Leiden beoogde, leverden zulke philosophische verhandelingen niet veel bruikbaars: de daarin behandelde stoffen gingen hem

1) Zie vooral de rubrica op p. 343.

meestal niet aan, en de weinige, die hem te pas hadden kunnen komen, werden in abstracto beschouwd geheel anders dan hij, de staatsman, dienstig oordeelde. Op meer dan ééne plaats zegt hij, op de beleefdste wijs, maar toch stellig genoeg, dat de „domini philosophi" van staats- en rechtszaken niet af weten, en niet mogen meêpraten. Misschien begreep hij onder de philosophen ook de auteurs van verhandelingen als die van Thomas Aquinas [1]).

Ik heb reeds opgemerkt, dat de aard van het geschrift verborgen wordt door de talrijke toevoegsels van later tijd. Maar ook de vorm van het betoog, de methode van bewijsvoering, doet het doel allicht voorbijzien. De auteur meende, dat hij zijn stellingen met de uitspraken van Romeinsche of Roomsche keizers of pausen bewijzen moest. Maar natuurlijk is voor iedere stelling geen rechtstreeksch bewijs in het Romeinsche of Kanonieke recht te vinden. Hij volgt uit dien hoofde de methode der casuisten. Hij stelt zich zeker geval, zekeren casus voor, hij vraagt wat daarin recht is, *quid juris?* en hij beantwoordt de vraag met eenig rescript of andere keizerlijke uitspraak. Vervolgens ontleedt hij deze uitspraak, en trekt daaruit gevolgen, die soms al bijzonder ver gezocht zijn. Een enkele proeve tot voorbeeld. Hij wil bewijzen — geen wonder, de aanhanger van Willem V was zulk een bewijs wel schuldig — dat vrouwen niet moeten regeeren. Hij vindt in zijn rechtsboeken geen vaster grond voor zijn redeneering dan de plaats uit den Codex, waar bepaald wordt: „exemplo senatorii ordinis patris originem unusquisque sequatur". Hij begint met dien rechtsregel op een gefingeerd geval toe te passen, en leidt er dan uit af: „quod mulieres ad gubernandum majora feuda assumi non debent". Nu volgen eenige redenen, uit het leven genomen, waarom de vrouwen niet geschikt zijn om te regeeren; dan de opmerking, dat Vlaanderen en de aangrenzende eilanden — hij vermijdt Holland bij name te noemen — de gevolgen daarvan onlangs ondervonden hebben. De redeneering is zeker uiterst zwak; maar het is hier de stelling, waar het op aankomt, en minder het bewijs. Het is met de methode van Van Leiden als met de methode van Spinoza [2]). Wij laten bij den laatsten

---

1) Men kan het tractaat van Van Leiden niet verkeerder beschrijven dan de auteurs van het XXIVe deel der *Histoire Littéraire de la France* (1862), p. 464, het doen: „Il ne se rencontre que peu d'ouvrages de simple théorie tels que celui de Philippe de Leyde, professeur à Paris en 1369, *de Reipublicae cura et sorte principantis*. On n'écrivait le plus souvent que pour ou contre un parti".

2) Vgl. Schopenhauer, V, p. 77.

de mathematische bewijsvoering vallen, en vormen van de enkele, langs dien weg aanbevolen, stellingen een stelsel, dat nu op geheel andere gronden gevestigd wordt. Zoo moeten wij ook met Van Leiden doen. Wij moeten de verspreide uitspraken, de afgeleide stellingen, te zamen brengen en tot een samenhangend geheel vereenigen. Eerst dan kunnen wij ze overzien en naar waarde schatten. Het is niet denkbaar dat de auteur tot de erkenning van het recht, dat hij predikt, gekomen is langs den weg, waarop hij het ons wil bewijzen. Toen hij eens overtuigd was, is hij argumenten gaan zoeken, die in de scholen van zijn tijd als geldig erkend werden. Voor ons hebben deze geen waarde; wij verwerpen ze voetstoots, maar de stellingen zelve, de vrucht van eigen ondervinding, zullen wij van nabij en nauwkeurig beschouwen.

De droevige ervaring, die de tijdgenooten van Van Leiden hadden opgedaan, leerde, dat de staat een machtig hoofd behoefde, berekend om de kleinen tegen de grooten te beschermen. Voorheen, nog onlangs in den tijd van Willem III, die zulk een machtig en geëerbiedigd vorst was geweest, had het land rust en vrede genoten: Van Leiden hangt in het prohemium voor den Tractatus een levendig gekleurd tafereel van dien gelukkigen tijd op. Maar onder Willem V was de toestand volkomen omgekeerd. Sedert den dood van Willem III hadden de opvolgende vorsten hun macht verspild door het vervreemden van hun inkomsten en bezittingen en het toestaan van voorrechten, die met de landsheerlijke macht onbestaanbaar waren. Hadden zij zoodoende alleen zich zelf verongelijkt en te kort gedaan, het ware te dragen geweest; zij hadden het zich zelf mogen wijten. Maar hun zwakheid strekte niet minder ten verderve van den staat. Onder een machteloozen vorst heerschte het recht van den sterkere. Ieder zorgde voor zich zelf naar eigen vermogen. In de metaphora, waaronder Van Leiden de heerschende regeeringloosheid verbeeldt, wordt beschreven, hoe de mindere beesten op de hoogheid van den jongen en nog krachteloozen Leeuw inbreuk maken. De ossen (dat is de edelen) eigenen zich een zoo groot deel van het gebied toe, dat nauwelijks het hol van den Leeuw ongerept blijft. De ganzen (de stedelingen, de poorters) stellen zich achter omheiningen en verschansingen in veiligheid en buiten het bereik van de tanden en klauwen van den Leeuw. De kalveren en schapen (de landlieden) hadden zich gaarne insgelijks verschanst, maar, dit niet vermogende, nemen zij de wijk naar de nesten der ganzen,

waar zij zich tegen het geweld van den opgroeienden Leeuw in veiligheid achten. Een ieder heeft zijn eigenlijk bedrijf verlaten. Allen gevoelen zich ongelukkig. Allen roepen klagend uit: „O quam sanctum et divinum pio et soli subesse Principi!" Het zien van zooveel ellende, zegt Van Leiden, heeft hem tot het schrijven van zijn Tractatus opgewekt: „circa sublevationem Principum scribere me compulit oculata fides, qua ex paupertate ipsorum incommoditates vidi non breviter numerandas" (p. 154). Hij wilde daarom toonen hoe de Leeuw de koninklijke macht hernemen en zijn onderdanen tot hun plicht terugbrengen en tevens in hun rechten herstellen moest.

Maar ik acht het waarschijnlijk, dat de Leeuw zelf hem tot schrijven had aangespoord. Willem V heet op meer dan éene plaats van den Tractatus „motor huius opusculi" (p. 247, 243 cf. 154, 165). Ik weet wel dat het Latijn van Van Leiden ons niet toelaat dit woord in zijn volle beteekenis te urgeeren. Maar het is toch buitendien niet onwaarschijnlijk, dat de vorst de maatregelen, die hij bezig was in praktijk te brengen, door een rechtsgeleerd advies gewettigd en aangeprezen wilde hebben en den geleerden klerk van Orleans met het stellen van zulk een advies belastte. Ik kan mij geen juist denkbeeld maken van de publiciteit in de 14e eeuw, en van de werking van brochures op de toenmalige publieke opinie; maar ik ben toch overtuigd, dat het werk van Van Leiden voor het publiek, dat toen een opinie had, voor de geestelijken en de keur van edelen en poorters, bestemd is geweest.

En dan laat zich de tijd van het opstellen en uitgeven van het manifest met nog grooter nauwkeurigheid, dan ik het reeds gedaan heb, bepalen. Immers het zou een dwaasheid geweest zijn, het recht te betoogen van den vorst om het onrechtmatig gegevene te hernemen, indien hem daartoe de macht ontbroken had. De theorie kwam eerst te pas, toen het mogelijk werd ze in praktijk te brengen. Nu komt er inderdaad in de regeering van Willem V een tijdperk voor, waarin hij zich sterk gevoelt om het vervreemde terug te vorderen, waarin hij uitvoert wat door Van Leiden wordt aanbevolen. Wij kunnen het jaar 1355 als het begin van dit tijdvak aanmerken. In December van het vorig jaar was eindelijk de zoen met Margaretha getroffen, en Willem in zijn graafschap voor goed gevestigd. Met kracht hervatte hij den krijg tegen het Sticht en bracht dien tot een gelukkig einde. Het lang begeerde Heusden hechtte hij blijvend aan zijn gebied.

Hij toonde zich zijn afkomst waardig, een Leeuw uit het Adelaarsnest, „Leunculus de antris aquilinis", zoo als hem Van Leiden vrij potsierlijk noemt. Voor zijn eigen onderdanen werd hij geducht. Wat hem toekwam, kon hem niet langer onthouden worden. Ook vinden wij hem in het voorjaar van 1355 bezig [1]) om door geheel Holland de privilegiën der steden te bevestigen, maar onder éene hoogst gewichtige reserve. Hij belooft haar (dit zijn de gewone bewoordingen) „al hoir recht, dat sy hebben van Grave Willem, onsen lieven Oom, die tot den Vriesen bleef, daer Godt die ziel of hebben moet, ende van syne voervorderen, Graven te Hollandt, hantvesten ende vryheden, also verre als sy betoegen mogen, vaste ende gestade te houden hem ende horen nacomelingen voer ons ende onse nacomelingen". De bedoeling is duidelijk, al wordt zij niet uitgesproken: de privilegiën der oude graven, Willem IV ingesloten, worden bevestigd, maar al de later verleende, door den vorst zelven en door zijn moeder, worden als vervallen stilzwijgend ter zijde gelaten. Enkele stadsregeeringen erkennen het uitdrukkelijk, dat zij „bi rade ende goedduncken onser goede liden van onser stede gemeenlick, alle brieven ende hantvesten, di wi hadden of gehadt hebben, besegelt mit onser liever Vrouwen, der Gravinne van Heynegouwen, ende Hertogen Willem haers soons, ons liefs Heeren, segelen tot desen tijt", als vernietigd beschouwen [2]). Er gebeurde dus thans wat in de volgende eeuw bij de aanvaarding der regeering door Philips den Schoone gedaan is, die eveneens de privilegiën van zijn moeder Maria van Bourgondië onbekrachtigd liet en stilzwijgend vernietigde. Op beide tijdstippen kwam de regeering uit een regeeringloosheid, die zij als rechteloos beschouwde, tot haar volle kracht. Het blijkt niet van elders, dat Willem V ook giften van domeinen en inkomsten, die gedurende den burgeroorlog vervreemd waren, teruggevorderd heeft; geen charters van zulk een inhoud zijn tot ons gekomen. Maar wij kunnen veilig gelooven wat ons te dien opzichte Van Leiden op p. 271 verzekert: „In adventu Dominae meae, Comitissae Hannoniae, Illustris Ducis Matris nunc regnantis, ante pacificam dominiorum suorum perceptionem, et similiter in adventu dicti Domini mei, Illustris Ducis Wilhelmi de Bavaria, multa fuerunt impetrata, quorum omnium majorem partem postea revo-

1) Van de Wall, Dordrecht, I, blz. 200 vlg.

2) Zoo, b. v. Haarlem en Leiden: Van Mieris, II, blz. 838, 839. — Vgl. Van de Wall, Dordrecht, I, blz. 200, 227, 244.

cavit, et merito". Ten volle dus heeft Willem V de lessen van zijn klerk nageleefd. Geen wonder dat deze met zulk een meester dweept, en dat hij niet ophoudt voor het herstel van zijn ziel en lichaam, „utriusque hominis" zoo als hij zegt, te bidden.

Ik durf niet beslissen of reeds vóór Van Leiden eenig ander legist over het recht van den vorst, om zekere giften en privilegiën terug te nemen, gehandeld had. Te vergeefs heb ik nagevorscht of misschien de Universiteit van Orleans, die in rechtsgeleerdheid hoog stond aangeschreven, ook in de politiek uitblonk en haar kweekeling in zijn stoute theorie voorgegaan kon zijn. Ik heb geen spoor hiervan gevonden. Geen enkel boek van gelijke strekking als het zijne heb ik kunnen ontdekken. Slechts een kort advies, waarin dezelfde rechtsleer gehuldigd wordt, is tot ons gekomen. Het is te vinden in het Charterboek van Van Mieris, III, blz. 407. De uitgever heeft het op het jaar 1380 gesteld, doch er bestaat geen grond om te gelooven dat het van dit jaar dagteekent; met meer schijn wordt het door W. A. Schimmelpenninck van der Oye in zijn academische dissertatie [1]) tot het jaar 1358 gebracht. In alle geval schijnt het van latere dagteekening dan de Tractatus. Het draagt ten opschrift: *Consultatio*, *num Princeps privilegia*, *civitatibus in perpetuum concessa*, *revocare possit* [2]). Het is door een onbekenden klerk ten behoeve van Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen, gesteld, en concludeert ten voordeele van 's graven recht van herroeping. De gelijkheid der stof heeft in der tijd Van Wijn [3]) doen vermoeden, dat Philips van Leiden misschien de auteur van deze consultatie zijn kon. Hij zou in die meening niet weinig zijn versterkt, had hij geweten dat onder de boeken, door Van Leiden nagelaten, ook voorkomt: „quaedam consultatio dubii super confirmationem comitis Flandriae Roberti", blijkbaar dit zelfde stuk, dat wezenlijk over de rechtskracht van een privilegie van graaf Robert de Béthune handelt. Maar ik kan desniettemin de gissing van Van Wijn niet ondersteunen. De woordenkeus, de stijl en de bewijstrant der Consultatie verschillen te zeer van die van den Tractatus, dan dat ik beide aan denzelfden auteur zou durven toekennen. Vreemd is het zeker dat

---

1) Specimen sistens animadversiones ad Consultationem veterem etc. (Harderov. 1769).

2) De heer Van Riemsdijk zeide mij als zijne meening, dat Gerard Alewijnsz. eigenhandig de Consultatio in het register heeft ingeschreven.

3) Zie Dertig rechtsgel. vragen uit De Groot's Inleiding, blz. 14.

van dit advies in de schriften van Van Leiden volstrekt geen gewag wordt gemaakt, hoewel het op meer dan ééne plaats, bepaaldelijk in casus II, had kunnen dienen.

De Consultatie spreekt ook op verre na zoo stout en forsch niet als Van Leidens Tractatus. Het uiterste, waartoe zij durft gaan, is de stelling: „privilegium concessum, cum tendit ad abusum, vel cum tendit processu temporis in grave dispendium plurimorum, quod cum [quorsum?] tempore concessionis non tendebat, revocari potest". Dit is, met andere woorden: een privilegie kan herroepen worden, indien het tot misbruiken leidt, die bij het verleenen er van niet te voorzien waren. Deze stelling beperkt het recht van den vorst nog binnen zeer enge grenzen; hoe weinige privilegiën vallen binnen dien kring. Philips van Leiden kan zich daarmede onmogelijk behelpen. Hij moet op breeder grondslag bouwen. Hij gaat uit, niet van hetgeen de vorst mag doen, maar van hetgeen hij doen moet. Ziet hier zijn veelomvattend beginsel. „Principes habent aliqua jura, quae a se abdicare non possunt; et hoc ut salvetur Respublica, cuius salus consistit in potentia Principis" (p. 3). Deze grondstelling herhaalt hij gedurig (p. 7, 63, 80 passim); hij weet, dat met haar zijn geheele betoog staat of valt. Zij heeft heel wat meer te beteekenen dan de uitspraak der Consultatie. Volgens Van Leiden mag de vorst maar niet, zoo als de Consultatie zegt, onder zekere voorwaarden privilegiën herroepen. Neen, er zijn een aantal privilegiën, die nimmer verleend mogen worden, en die daarom nimmer kunnen gelden, al zijn zij verleend. Het is geen recht van den vorst dat dit verhindert, het is het recht van den staat, en voor dat recht moeten alle andere rechten onderdoen.

Zoo is dan de landsheerlijke macht een fideicommis, dat de eene vorst aan den anderen onverminderd moet overdragen. Niets is meer in strijd met het leenrecht dan deze stelling. Zij past daarentegen uitmuntend in meer dan één stelsel van modern staatsrecht.

Het is dezelfde leer, die wij nog tegenwoordig door sommige antirevolutionairen hooren prediken, en waaruit soortgelijke gevolgen worden afgeleid als die Van Leiden er uit trekt, dat namelijk de landsheer den eed, waarmeê hij een revolutionaire grondwet bezworen heeft, niet houden mag [1]). Hoe gevaarlijk

---

1) Bezwaren tegen den geest der eeuw, door Mr. I. Da Costa. Zie bepaaldelijk het hoofdstuk: Constitutie.

deze theorie in haar toepassing is, behoeft thans niet te worden aangetoond. Ik wil alleen wijzen op een gevolgtrekking, die Van Leiden er uit afleidt, p. 239: „privilegia concessa haereticis nulla sunt: quare tangunt praejudicium Ecclesiarum et ecclesiasticarum personarum; etiam praejudicant Reipublicae, nam per ea subditi in errores pertrahuntur, et per consequens nulla sunt". De vorst moet dus zijn woord niet houden aan de ketters, aan de revolutionairen en diergelijken. De ervaring heeft geleerd, wat uit die aangeprezen trouweloosheid en woordbreuk voor vorst en onderdanen voortvloeit.

Maar niet alleen aan de leer der antirevolutionairen herinnert ons de stelling van Van Leiden. De grondslag, waarop zij rust, is het beginsel der tegenpartij. De vorst mag zijn rechten niet afstaan, omdat de staat daarbij schade zou lijden: het heil van den staat is de hoogste wet. Zoo is dan de vorst aan den staat ondergeschikt. Niet zijn belang, maar het staatsbelang, is het doel der regeering; en wat hij doet in strijd met dat belang, is nietig. Wordt op deze wijze de vorst niet de eerste der dienaren van den staat?

Maar laten wij niet aan Van Leiden toeschrijven wat hem vreemd is. Zijn leer, hoe modern ook, wordt niet afgeleid noch uit het eerste beginsel der antirevolutionairen, dat de vorst zijn macht onmiddellijk van God heeft ontvangen, noch uit het beginsel der tegenpartij, dat de vorst om het volk en dat het volk de souverein is. Van Leiden ontleende zijn leer aan de behoeften van zijn eigen tijd. De vorst had zich verarmd ten voordeele van heerschzuchtige grooten, en zoo was hij buiten staat geraakt om te regeeren. Slechts één middel kon de fout herstellen en voor het vervolg voorkomen; de vorst moest het recht verliezen om zich zelf, en den staat meteen, in het ongeluk te storten.

Om dezelfde reden trekt Van Leiden uit zijn beginsel niet al de gevolgen, die er in opgesloten liggen. Dat de vorst, wiens wil aan het staatsbelang ondergeschikt behoort te zijn, niet slechts zedelijk verplicht is, maar wettelijk verplicht moet worden om in dien geest te handelen, komt niet bij hem op. Wien zou hij het ook hebben toevertrouwd, het algemeen belang tegen den vorst te handhaven? De macht van edelen en steden was nog niet georganiseerd; er bestonden nog geen Staten. Hij verlangt dan ook niet meer dan dat de vorst het volksbelang tegenover derden verdedigt, en niet wat ten nadeele daarvan strekken kan aan personen of corporatiën inwilligt. Even als de antirevolutio-

nairen van onzen tijd acht hij den landsheer slechts aan God verantwoordelijk. De vorst bedenke wat hij op den oordeelsdag zal antwoorden, als hem wordt gevraagd, hoe hij de aanvertrouwde macht heeft gebruikt (p. 69). Aan de wet is de vorst, die de wet stelt, niet gebonden, maar hij behoort toch overeenkomstig deze te leven. „Etsi Princeps legibus astrictus non sit, legibus tamen et secundum eas vivere profitetur" (p. 203).

Aan zijn leenheer is de graaf van Holland natuurlijk ondergeschikt. Maar daarvan spreekt Van Leiden ter naauwernood, zoo zelfs dat De Groot zich op zijn gezag beroept, om te bewijzen, dat de graaf van Holland keizer is in zijn graafschap [1]). Maar De Groot vergeet, dat het voor het doel van Van Leiden doorgaans nutteloos was over de leenroerigheid van het graafschap te handelen. Ook wordt de graaf van Holland geenszins met den Roomschen keizer gelijk gesteld. De keizer mag bevelen geven in strijd met algemeene wetsbepalingen, maar ook alleen de keizer: „inferior sic non posset tollere leges" (p. 182). Immers de Roomsche rechten zijn voor alle volkeren geldig, en de keizer is heer over de gansche wereld: „totius mundi verus est Dominus Augustus Imperator" (p. 7).

Doch de verhouding van den vorst tot den opperheer is voor het oogenblik van minder belang. Zijn verhouding tot de onderdanen wil Van Leiden bepalen. Hooren wij hoe hij uit zijn eerste beginsel voortredeneert.

„Publica privatum superant" (p. 21). Derhalve: „rescripta impetrata in fraudem devotionis et reipublicae non valent ipso iure; nam literae gratiosae et privilegia commodis publicis et statutis necessitatibus non possunt obsistere" (p. 20). Met andere woorden: rechten gaan boven voorrechten, of, zoo als hij het elders uitdrukt: „munitus iure communi praefertur privilegio speciali" (p. 123), en, „singulare commodum publico et communi non derogat" (p. 48). Tegen dit algemeene recht geldt geen praescriptie, geen gewoonte: „contra iura publica non currit praescriptio; nulla valet consuetudo, cum sit in praejudicium Reipublicae" (p. 15). Zijn zoodanige privilegiën, in strijd met het publieke recht, verleend, zij mogen, zij moeten bij de eerste gelegenheid terug worden genomen (p. 167). Is dit verzuimd, en bestaan de privilegiën jaren lang, langer dan een eeuw, nog altijd is de vorst gerechtigd en verplicht ze te herroepen.

---

1) De antiquitate Reipublicae Batavicae (ed. 1610), p. XXXIII.

Van wat aard zijn de privilegiën, die door geen vorst verleend mogen worden? De Groot, in zijn Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid [1]), zegt, dat, volgens Van Leiden, de graaf wel van zijn eigen recht, maar niet van de gerechtigheid van het land afstand mag doen. Doch deze onderscheiding gaat niet op. Philips van Leiden kent zulk een onderscheid niet. Niets wat den vorst arm en bij gevolg krachteloos zou maken is, volgens hem, geoorloofd. 's Vorsten domein is heilig als het goed van de kerk. „Bona patrimonialia Christi et Fisci comparantur" (p. 3), en „privilegia, quae fisco praeiudicarent, nullius sunt momenti" (p. 121). Dus alle giften van landerijen, visscherijen, wildernissen, enz. zijn ongeoorloofd, en kunnen te allen tijde door den graaf, die ze geschonken heeft, of door een zijner opvolgers terug worden geëischt. Goederen van den fiscus mogen ook slechts in het openbaar worden verkocht, om te verhoeden dat zij, onder den schijn van verkoop, geheel of gedeeltelijk worden weggegeven (p. 17).

Evenmin staat het den vorst vrij bronnen van inkomst weg te schenken. De opbrengst van tollen en markten mag hij aan niemand vervreemden (p. 121); van geen regale mag hij afstand doen. Zijn aanspraak op de goederen van hen, die zonder erfgenamen intestati overlijden, mag hij niet opgeven (p. 2). De verbeurd verklaarde goederen mag hij niet wegschenken. En hij moet, naar het Romeinsche recht, de goederen van hen, die zwaar misdaan hebben, geheel of gedeeltelijk verbeurd verklaren: „melius ac divinius esset de similibus forefactoribus confiscata recipere, quam a multis pauperibus viliter extorquere" (p. 145).

Opmerkelijk is het, dat, hoe zeer Van Leiden ijvert voor den fiscus, hij dezen toch niet onvoorwaardelijk wil bevoordeelen. Hij toont zich overal een vriend der zwakken en weerloozen, bepaaldelijk der vrouwen. En daarom keurt hij in de Zeeuwsche Keur van Floris den Voogd de bepaling af, waarbij de goederen van een vrouwenschenner aan den graaf vervallen, na aftrek van slechts twintig ponden voor de mishandelde vrouw. Naar zijn oordeel behoorde de vrouw al de goederen van haar verkrachter te bekomen (p. 147). Maar overigens gaat het belang van den fiscus bovenal.

De gewone belasting, de cijns, het schot, mag onder geen voorwaarde verminderd worden. Niemand mag daarvan worden vrijgesteld: immers een van beide, òf de schatkist zou er door

1) Boek I, deel 2.

lijden, en dat mag niet, òf de last, waarvan één bevrijd werd, zou door de overige belastingschuldigen gedragen moeten worden, hetgeen onbillijk zou wezen (p. 65). Schotbaar land mag om deze reden niet schotvrij worden gemaakt.

Van een buitengewoon morgengeld, in tijd van nood gevorderd, mag niemand, wie ook, geen edelman, geen geestelijke, zich verschoonen, al had hij den stelligsten vrijbrief. Want zulk een morgengeld is een zakelijke last, geen personeele (p. 22, 23). En voorrechten in strijd met het algemeen belang zijn krachteloos.

Vooral tegenover de grooten moet de vorst de belangen van den fiscus voorstaan. Geen wonder, de grooten waren de steunpilaren van het leenstelsel, de vrienden van het behoud; tegen hen keerde zich de partij van vooruitgang in de eerste plaats. Die partij, grootendeels uit de poorters bestaande, met eenige klerken en legisten aan het hoofd, was met Willem V aan het bestuur gekomen. Zij had aanstonds aan het bestaande den oorlog verklaard. De verandering in de regeering, waartoe de jonge vorst zich liet overhalen, en die Margaretha tot voorwendsel gebruikte om haar afstand te herroepen, was inderdaad een soort van coup d'etat in den geest der partij. De grooten, die onder Willem III en diens opvolgers alle posten bezeten, alle voordeelen getrokken en zich bovenmate verrijkt hadden, werden plotseling afgezet en voor vijanden van den graaf verklaard, hetgeen het verbeurd verklaren hunner goederen meêbracht. Nieuwe edelen, van minder aanzien, van minder vermogen, kwamen aan het bestuur. Onder de weinige raden, die bleven, behoorde Gerrit Alewijns, de vriend, de verwant van Philips van Leiden. Zou hij misschien een der raadslieden geweest zijn, aan wier inblazing Margaretha de wanregeering van haar zoon toeschreef? En zou Van Leiden wellicht in 's vorsten Raad zijn opgenomen, om de nieuwe regeering met de wijsheid der Romeinsche juristen voor te lichten? Hoe dit zij, in den Tractatus, die de aangenomen staatkunde verdedigde, moest wel de strijd tegen de grooten gepredikt worden.

Het beginsel, waarvan de auteur zijn aanval begint, is de waarheid, die de ondervinding onmiskenbaar bewezen had: „Incommodum magnum est subditis tot Dominorum subesse dominiis"; en daarentegen „multum expedit subditis Principes habere immediate rectores ipsorum et protectores" (p. 247). Met die uitspraak wordt de staf gebroken over het geheele leenstelsel. Het ware te wenschen dat dit niet bestond. Geduld kan het worden, begunstigd

worden mag het niet. Hieruit volgt, dat de vorst de vervallen leenen nooit meer aan eenige grooten mag uitgeven, maar voor altijd bij de grafelijkheid moet inlijven. „Concludas igitur contra Dominos et Principes temporales, qui advenientia sibi dominia et solemnes Baronatus statim excutiunt de manibus suis, et conferunt aliis, quibus immediate subjecti sunt incolae talium locorum" (p. 248). Het verwijt trof in de eerste plaats Margaretha, die het leen van Voorne, eer het nog aan de grafelijkheid vervallen was, reeds aan haar zoon Otto had toegezegd. „Et facit pro illis de Hoesden, qui incorporati sunt Hollandiae Comitatui per Illustrem Principem, Ducem Wilhelmum de Bavaria, motorem huius opusculi, quod resistere possent, si Comes eos alienare vellet per inferiorem vasallum regendos" (p. 247). Ook die van Geertruidenberg en Oudewater worden om soortgelijk beding geprezen. Van de stad Leiden wordt niet gesproken, hoewel Willem V ook daar het burggraafschap verbeurd verklaard, en den poorters beloofd had, het nimmer te zullen herstellen. Het is opmerkelijk dat er in den Tractatus geen woord voorkomt over den strijd tusschen den burggraaf en de poorters van Leiden, hoewel de hoofden der volkspartij de vrienden en bloedverwanten van den auteur waren. Onder het charter van 24 Junij 1351, waarbij de stad zich velerlei rechten toeëigent, tot nog toe door den burggraaf uitgeoefend, vinden wij de namen van Jan Francken en Jan Philipsz, beiden neven van Van Leiden, als schepenen, en als raden Gerijt van der Hoochstrate, zijn eigen broeder, naar het schijnt [1]), Dirck Francken, Gerard Alewijnsz en Gerard Heinensz.

Het is zeker verrassend hier ook Gerrit Alewijns te ontmoeten; maar wij weten van elders, dat hij te Leiden zeer gegoed was. Gerard Heinensz, die naast hem voorkomt, is van zijn geslacht [2]) en een man als hij, een dienaar van graaf Willem, die nevens

1) Het is zeker vreemd, dat een geestelijke (of hij reeds pastoor te Noordwijk was blijkt niet) onder de raden der stad voorkomt, maar het zou toch nog vreemder wezen, als er nog een andere Gerard van der Hoochstrate, dan de broeder van den auteur, onder de aanzienlijke poorters van Leiden geweest was. De Rek. der Graf., II, blz. 206, 94 vlg. noemen „Gerret Hoechstraten mijns heren (n.l. van Willem IV) clerc", 1345. — Dirk Francken, Theodericus Franconis, wordt p. 206 geprezen, als een der stichters van de stadsmuren; Jan Philipsz, Joannes de filiis Philippi, p. 301, omdat hij een deftig huis bij het St. Pieters kerkhof heeft laten bouwen, misschien hetzelfde waarin de auteur gestorven is. De vader van dezen Joannes heet in een charter bij Van Mieris, II, blz. 277: „Philips Veren Gobburghe sone". Jan Philipsz en Philips van Leiden waren dus volle neven.

2) Volgens de genealogie van Van Hout was Hendrik Rottijr een zoon van Jan, den broeder van Pieter van Leiden.

hem menig staatsstuk onderteekend heeft, en die thans 's graven steenen huis te Leiden bewaarde (Van Mieris, II, 485). Voluit heet hij Gerijt Heynen Rottijrs sone (ibid. II, 459). Dat hij tot de nieuwe staatspartij behoorde, leert ons Philips van Leiden zelf: „Commendandi sunt illi, qui in adventu jocundo praesentis Principis illud tunc postulabant, quod Comes eis promittere dignaretur, quatenus majora feuda advenientia nunquam a suis reditibus alienaret, sibi et suis successoribus reservaturus.... Hujusmodi procurationis sive supplicationis fuit motiva causa Gherardus Henrici, oppidanus in Leyden, alias dictus Rottijr" (p. 154). Hoe spijtig is het, dat wij van den strijd dier dagen bijna geen berichten over hebben. Hoe gaarne zouden wij dien kamp der poorters tegen de voorrechten der grooten, dien kamp voor orde en vrijheid, in bijzonderheden kennen. Wat ons, bij voorbeeld, van den twist tusschen de burgers van Leiden en den burggraaf uit enkele charters toevallig bekend is, wekt de begeerte op naar een nauwkeuriger kennis. Wij bewonderen in het verhaal van Thierry de communes van Noord-Frankrijk, die zich haar rechten met zoo veel volharding veroverden; wij zouden in onze voorvaderen misschien even veel moed en standvastigheid te bewonderen hebben, indien ook hun daden beschreven waren. — Zoo als ik zeide, Van Leiden schijnt over het gebeurde in zijn vaderland opzettelijk het zwijgen te bewaren.

Moet de vorst de vervallen leenen voor goed inlijven bij het graafschap, natuurlijk mag hij dan ook aan de grooten geen deel geven in hetgeen van ouds onmiddellijk onder hem behoort. Dat was het geval met Westfriesland: alleen aan den graaf bracht het belasting op, alleen aan hem was het ondergeschikt.

Dit gezegde verdient onze aandacht; het wijst ons op de voorname oorzaak van den aanwas der grafelijke macht sedert het midden der dertiende eeuw. Het doet ons opmerken, dat de onderwerping en bevrediging van Westfriesland de krachten, zoo lang aan de bestrijding van dit gewest verspild, voortaan tot andere doeleinden beschikbaar stelde, en met het geheele vermogen van het door geen leenwezen verbrokkelde landschap, als het ware, verdubbelde. Van daar de bijzondere welwillendheid, die Willem III jegens de Friesche boeren aan den dag legde. „Hic populus (placht hij te zeggen) peculium principatus mei singulare est, acquisitum praedecessorum meorum sanguinolento labore; et huius populi solus sum Dominus, nec opprimi a quocunque patior, nec ibidem habere in hoc portionem (p. 202)".

Welk een verandering echter sedert den dood van dien wijzen vorst! „Etiam ista patria temporibus opportunis Domino Comiti mirabiliter subvenire consuevit; quod non potest hodie: quia virtus dispersa est ejusdem sub laqueis multorum, qui dictam patriam rodunt et excoriant vix ossibus conservatis" (ibid.). Naar het staatsrecht, dat Van Leiden predikt, is de misslag gelukkig niet onherstelbaar: de vorst mag al de giftbrieven vernietigen, waarbij het ongelukkige land onder de hebzuchtige grooten verbrokkeld was; ja, hij is tot zulk een terugvordering ten duurste verplicht.

Het spreekt van zelf dat het veranderen van kwade in goede leenen, hetgeen dezelfde strekking heeft als het uitgeven van nieuwe, evenmin geoorloofd is. Wanneer een kwaad leen vervalt, kan de landsheer zijn inkomsten daarmeê vergrooten, of het verkoopen, in allen gevalle zich er door verrijken; laat hij het daarentegen uit gunst aan de erfdochter, dan schenkt hij weg wat hij niet missen kan, en benadeelt eigenlijk de behoeftigen. „Nam quando Dominus deficit in necessariis, Dominus qualitercumque habet regressum et recursum non ad illos, quibus talia feuda contulit, sed ad populares, qui contributione vel alia extorsione ipsi subveniunt et subvenire compelluntur" (p. 153). „Dare hic abunde, et deinde spoliare pauperes subjectos ex alia parte, credo quod ista compensatio non sit admissibilis" (ibid.). Ook maakt hij de grooten des te overmoediger naarmate hij ze meer verrijkt. „Item ex datione istorum feudorum isti Nobiles effecti potentes magis opprimunt sibi vicinos et populares.... Et cum haec impedimenta sint paci et quieti subditorum, per Dominum removenda sunt et plus non admittenda".

Eenigzins in strijd met zijn stelsel schijnt het ijveren van Van Leiden voor het *aenboort*, d. i. het recht van naasting, dat in Zeeland de verwanten van den overledene bezaten op de ambachten, die anders aan de grafelijkheid moesten vervallen. Dat recht, door Willem III ontzien, was door Willem IV niet altijd in acht genomen, en, in strijd daarmeê, werd niet zelden aan gunstelingen, ten nadeele der naaste verwanten, de voorkeur gegeven. Wij zouden verwachten, dat onze schrijver zulke ambachten, even als andere goederen van den fiscus, zonder aanzien van personen, aan den meestbiedende verkocht zou willen hebben. Doch wij zullen zijn inconsequentie begrijpen, als wij in het oog houden, vooreerst dat er in Zeeland groote beroerten uit het schenden van dit gewoonterecht ontstaan waren, en ten andere dat de schatkist er niet door gebaat werd, maar dat

groote heeren en gunstelingen met de ambachten gingen strijken. Al wat dezen voordeelig was, was in de oogen van Van Leiden een kwaad.

Een doorn in zijn oog zijn verder de sterkten en kasteelen, waarin het leenstelsel nestelt. De vorst is verplicht, ze zoo veel mogelijk te vernielen en te slechten. „Optime faciunt praemissa ad dejicienda et destruenda illa castra, quibus publica quies turbatur, et subditi absque rationabili causa gravantur" (p. 242). Eere daarom aan Willem V, „qui ob rebellionem sedandam castra multa funditus dissipavit" (p. 243). Alleen aan de grenzen, ter verdediging des lands, zijn sterkten noodig en gewenscht. Dezulke moeten echter onmiddellijk door den landsheer bezeten en bewaard worden (p. 243). Het is opmerkelijk dat juist op het tijdstip, waarop de Tractatus verschenen moet zijn, in Mei 1355, aan die van Dordrecht door den vorst wordt toegezegd, dat niemand in Zuid-Holland vesten of burchten zal mogen maken van meer dan twee voet dikte, tenzij aan de grens, en met zijn bijzondere voorkennis en vergunning (Van Mieris, II, blz. 847). Andere handvesten van dezelfde maand verbieden aan de poorters het dragen van livrei, behalve die van den graaf of zijn hooge beambten (Van Mieris, II, blz. 855). Ook dit was overeenkomstig den wensch van Van Leiden. Het dragen van livreien van groote heeren bevorderde de partijschap, „et ad politiae regimen expedit, ut nulli praeter Principem extra familiam suam liceat liberalitatem vestium exhibere" (p. 242).

Zoo sterk is de afkeer, dien Van Leiden van het geweld der grooten heeft, dat hij, de voorstander van het vorstelijk gezag, in één geval opstand der onderdanen geoorloofd keurt, indien namelijk de vorst zijn volk niet tegen mishandeling der grooten beschermt. „Aliquo existente negligente Principe, Duce sive Comite, aliqui Deum non timentes multos subjectos invaserunt ipsius Principis, et turpiter absque causa occiderunt. Hoc videntes bonae villae disposuerunt aliquos horum factorum vindicatores, qui talibus resistebant, et ipsos persequebantur, ut concordiae communis dissipatores. Nunquid possunt? Et videtur quod sic: quia deficiente remedio ordinario ad extraordinarium recurritur" (p. 193). Het antwoord is zeker gewichtig. Het verontschuldigt, als ik mij niet vergis, in de eerste plaats het verzet van Delft tegen de hoeksche edelen bij de aankomst van Albrecht — doch het is nog op vermaarder opstand toepasselijk. Wat zou Van Leiden oordeelen van den opstand der Zeeuwsche en Hollandsche steden

tegen het bloedig geweld, dat Alva, onder toelating van koning Philips, pleegde? Als hij in dit geval met dezelfde maat durfde meten, zou hij ook hier de vraag: „Num possunt?" met een „Videtur quod sic" moeten toestemmen.

Op een andere vraag luidt zijn antwoord minder stellig. Een vorst verkwist wat zijn onderdanen hem opbrengen, en is dien ten gevolge buiten staat hen tegen den vijand te verdedigen. Kunnen de onderdanen op dien grond weigeren hem verder belasting te betalen? „Solutionem istius quaestionis industriae aliorum committo" (p. 128). Zijn aarzeling bewijst reeds dat, naar zijn meening, voor het recht der onderdanen om in dat geval betaling te weigeren veel te zeggen is.

De eerste plicht van den vorst is dus de grooten te beteugelen. Maar hoe kan hij dit, zoo hij hun in zijn Raad zitting geeft? Van Leiden schroomt dan ook niet te vorderen, dat de graaf geen grooten van zijn land in zijn Raad zal toelaten. Hetgeen hij daarover zegt, is ook historisch belangrijk.

In 1347, te midden der troebelen, die op het sneuvelen van Willem IV volgden, had men zich voor te bereiden op een oorlog met den bisschop, Jan van Arkel. In 's vorsten Raad werd voorgesteld, in tijds Woerden te versterken en daarmede den toegang tot het graafschap te sluiten. Om de kosten goed te maken zou van al den grond van Rijnland een morgenpenning geheven worden. De voorbereidende werkzaamheid werd aangevangen, maar het werk zelf bleef steken, tot groot ongeluk van het land. „Forte eorum interfuit ita non fieri, qui consilium moderabantur contra hoc.... Tunc dictum et adhuc continuatum est, quod expediret Comiti Hollandiae nunquam aliquem habere consiliarium, ortum habentem de patriae suae potentibus. Illi namque de patria plus quam expediat sibi prospicere conantur... et utilitati domini et patriae male prospiciunt" (p. 246). Welke de zelfzuchtige kwade raadslieden zijn, op wie hier gedoeld wordt, laat ik in het midden. Maar de uitspraak van Van Leiden is gewichtig. De rampen van den ongelukkig gevoerden oorlog wijt hij aan de baatzucht van 's graven edele raden; zouden wij hier niet een der redenen of ten minste der voorwendsels hebben, waarom Willem weinige maanden later die raadsheeren ontsloeg en voor zijn vijanden verklaarde?

Wie moeten dan 's vorsten raden zijn, als de grooten daartoe niet deugen? Het antwoord ligt voor de hand: „Ad consilia et decisiones negotiorum vocentur pollentes doctrina legum et expe-

rientia rerum" (p. 141) of, zoo als het elders heet, „viri litterati, qui leges noverint et jura majorum". „Et facit contra Principes, qui cancellarios suos faciunt viros nullius litteraturae. Nam ex hoc inconveniens sequitur vulgare: Si caecus caecum etc." (p. 41). De beleefdheid verbiedt Van Leiden het spreekwoord voluit te citereen, het zou geen compliment aan den vorst zijn geweest. En het kan niet moeielijk vallen 's graven Raad uitsluitend met bekwame lieden te vullen; want veel raadslieden zijn niet van noode, een zevental zou voldoende zijn (p. 92). Één vlijtig man kan al veel uitrichten. „Sicut Gherardus Alewini expedivit multa negotia solus . . . ad quae forte hodie decem non sufficerent" (p. 171). Van de keus der raadslieden hangt oneindig veel af. Dat er zoo veel verkeerds in de regeering voorvalt, is veelal toe te schrijven aan het gemis van klerken in den Raad en in de posten van vertrouwen.

Zeker het is geen benijdbare post in dezen tijd van overgang in 's vorsten Raad te zitten. Want, hoezeer de vorst onverantwoordelijk is, zijn dienaren zijn aansprakelijk voor hetgeen zij doen, en kunnen zich met geen bevelschrift van hun meester dekken. Immers „non omnia mandata Principum executioni debent demandari" (p. 41). Wie onrechtmatige bevelen ten uitvoer leggen, al doen zij het ter goeder trouw, zijn strafbaar; „sibi imputent qui hoc ignorant, quod tam manifesta lege descriptum est" (ibid.). Men heeft zeker niet veel verder te gaan om tot de leer van de onschendbaarheid van den vorst en van de verantwoordelijkheid der ministers te komen. Zoodra zich een staatsmacht naast den landsheer gevestigd heeft, waarvoor de ambtenaars terecht gesteld kunnen worden, kan het beginsel in praktijk worden gebracht. Voor alsnog is de staatsdienaar natuurlijk alleen jegens den vorst, en, wat meer te beteekenen heeft, jegens diens opvolger verantwoordelijk. Dat overigens Van Leiden hier niets buitensporigs zegt, niets wat zijn tijdgenooten onredelijk achtten, blijkt daaruit, dat Jan Matthyssen, de klerk van Den Briel, in zijn verhandeling over de politieke regeering dier stad, ongeveer hetzelfde zegt over den plicht van den rechter of baljuw. Hij stelt de vraag: als „des heren ghenaden ende goedertirenheit byder ondeugender ende scalker raden worde verwandelt in tyranscip, ende die heer ghebode synen rechter onrecht te doen of enen boven der steden rechten te belasten ende te crachtighen off yemende recht te weigheren . . . . of des heren ghebot . . . . des rechters eedt ontschuldigen soud?" En het antwoord luidt:

„dat des heren ghebot niet verantwerden en mach des rechters ziel ende eer, als hy dairom onrecht ende jeghen sinen eedt doet". Van straf wordt hier niet gesproken, slechts van schuld; maar de schuld kan gevorderd worden, zoo maar eens de rechtbank bestaat, waarvoor de zaak dienen kan.

Van Leiden acht de formaliteiten niet gering; hij weet bij ondervinding, dat het in acht nemen der vormen een waarborg is tegen willekeur en lichtvaardigheid. Hij wenscht daarom dat de staatszaken in het kabinet steeds met de behoorlijke formaliteiten worden behandeld. Tegen onberaden besluiten, tegen roekelooze giften, tegen buitensporige privilegiën zoekt hij een waarborg in de onmisbare formaliteiten bij het uitgeven der grafelijke brieven. Hij wenscht de gesloten zoo goed als de open brieven geteekend te hebben door den notarius die ze schrijft, door twee of drie raden die bij het opmaken tegenwoordig zijn, en door den kanselier. Hij zou wenschen dat alle stukken, waaraan deze onderteekeningen ontbraken, nietig waren (p. 220, 221). Dan, gelooft hij, zouden vele giften en gunstbewijzen, die de vorst in een opwelling van goedhartigheid verleent, geen plaats hebben, omdat 's vorsten raadslieden de daartoe strekkende brieven niet zoo gemakkelijk teekenen zouden. Al de uitgegevene stukken wenschte hij verder op veilige plaats, in een archief, bewaard te hebben [1]); hij wijst daartoe de Hofkapel aan, die in 1367 door Albrecht met een kapittel van een deken en twaalf kanunniken was voorzien. De ondervinding had geleerd hoe anders de archieven en daarmeê de traditie der regeering verloren konden gaan. Bij de komst van Willem V aan de regeering waren de registers nergens te vinden, en het was alleen aan de ervarenheid en ijver van Gerrit Alewijns te danken, dat in dit gemis zoo tamelijk voorzien werd (p. 248) [2]).

Zonder rechtsgeleerdheid kan een staat niet goed geregeerd worden. In Frankrijk en in Vlaanderen gaat alles veel beter dan in Duitschland, onze graafschappen er onder begrepen, omdat er de klerken talrijker zijn. Verschillende goede bedoelingen der Hollandsche regeering zijn niet ten uitvoer gelegd bij gebrek aan

---

1) In 1368 was er reeds een archivaris, Dirk Voppensz. Zijn titel was: *custos et conservator archivi et custodiae privilegiorum*, *registrorum et litterarum Comitatus Hollandiae et Zelandiae.* (Kronijk van het Hist. Genootschap, XIII, bl. 170). Theod. Vopponis onderteekende vele handvesten onder Albrecht (Van Mieris, III, blz. 52—278).

2) Zij waren zeker opzettelijk verduisterd; dit blijkt uit de Tabula tractatus, p. 380: „qualiter *surreptis* registris subventum fuit novo Comiti".

bekwame klerken. Op alle wijzen moet dus de vorst de studie der rechtswetenschap bevorderen. Eere aan Willem, die te Friesen bleef, „qui et in scholis retinuit et a scholis advocavit viros legali lumine radiantes, et eosdem libenter audivit" (p. 205). Het ware te wenschen, dat er voor de licentiaten „in iure civili vel canonico" zekere kanonikaten en prebenden werden voorbehouden, ten einde de beoefening der rechtsgeleerdheid aan te moedigen (p. 204). — Uit eerbied voor de wetenschap moeten ook de schoolmeesters eerlijk bezoldigd en goed behandeld worden (p. 24—5).

Bij de rechtspraak vooral komt de wetenschap der klerken te pas. Niets belachelijker dan dat men daar met de philosophia naturalis en de ethica te berde komt (p. 140). „Nam ubi terminatur ethica, incipit legalis facultas" (p. 141). Het ware daarom te wenschen, dat er uitsluitend door wetgeleerden recht werd gesproken. Tegen de rechtspraak der azigen en tegen die van leenmannen en welgeborenen is Van Leiden zeer ingenomen. Wij kunnen het ons licht voorstellen. Hoe heilzaam men voor onzen tijd een jury keuren moge, men moet erkennen, dat de behoeften der toenmalige maatschappij met deze instelling in strijd waren. „Quid ergo erit (vraagt Van Leiden met reden), ubi judices nec experientiam habent judicandi, nec judicant secundum leges, sed aliquo in judicio (ut ita loquamur) coram eis habito et disputato, quaeritur a bene natis patriae et vasallis domini terrae, quid juris super illo? Et ille deliberatione habita cum circumstantibus dat responsum, et illud habetur pro judicio, nec appellatur, nec aliud fit" (p. 204). Wij gelooven gaarne dat zulk een procedure geen waarborg gaf voor een billijke rechtspraak; en wij behoeven den graven geen heerschzuchtige bedoeling toe te dichten, als wij hen zooveel mogelijk de schepenbank in plaats van het azigengerecht zien invoeren. Van Leiden verlangt, dat althans iedere officier van justitie een wetgeleerde naast zich hebben zal, „ut cuilibet Balivo adjungeretur unus jurisperitus, qui sibi in gerendis assideret" (p. 204). Want zoo er geen verbetering in den toestand wordt gebracht, zullen 's graven rechters geheel verlaten worden. Een ieder brengt nu reeds zijn zaak bij voorkeur voor de geestelijke provisoren; in Zeeland is dit algemeen in gebruik; in Holland wordt het meer en meer gewoonte (p. 237) [1]. — Ook deze opmerking is van veel belang; zij doet ons een diepen blik slaan

1) Cf. Van Mieris, III, blz. 748.

in het maatschappelijk leven van den tijd, in de geschiedenis van den strijd tusschen kerk en staat. De kerk, in het bezit van geleerdheid en wetenschap, deed alles met beter inzicht, met meer beleid, dan de staat; geen wonder dat de machtiger staat eerst overwon, toen ook hij van zijn dienaars kennis en studie begon te vorderen. In het algemeen heeft Van Leiden goede reden om te wenschen, dat de wereldlijke vorsten bij den paus en de kardinalen in de leer gaan: „tunc regimen agnoscerent, ut ex pauperibus divites, ex inconsultis consultissimi et ex improvidis cirsumspectissimi... redderentur.... consilia haberent salubria, regnarent in pace, ab injuriis et violentiis subditos suos undique defensarent" (p. 154).

Onder de attributen der landsheerlijke macht, die geen vorst mag opgeven, behoort ook zijn rechtspraak in hoogste instantie. Appel op hem moet den onderzaten steeds vrij staan; de vorst mag het niet verbieden. „Propter litteras sive rescriptum Principis nulli est sua defensio deneganda" (p. 277). Enkele gevallen uitgezonderd, mag een ieder vrijelijk appelleeren. „Quilibet non prohibitus potest appellare" (p. 278). Vandaar dat het privilegie, hetgeen aan vele steden verleend is: wat schepenen eenstemmig of bij meerderheid zullen oordeelen, zal gestadig wezen en door niemand tegengesproken mogen worden, in zich zelf onredelijk en bijgevolg nietig is. Maar is de vorst verplicht allen hun recht te bedeelen, hij mag aan den anderen kant niemand, geen hoveling of gunsteling, aan zijn natuurlijken rechter onttrekken: „nullum privilegium eximit delinquentes a foro ipsorum administratorum" (p. 158). Evenmin mag hij zijn onderdanen evoceeren (p. 197). Dit strijdt tegen het erkende recht der onderdanen. Van Leiden neemt voor den vorst geen rechten in beslag, die niet ten nutte van het algemeen verstrekken.

Hij wenscht de regeering goed ingericht en krachtig; hij wil de beambten volkomen ondergeschikt, en aan een nauwlettend toezicht onderworpen hebben. Hoe aanzienlijker een ambtenaar is, des te meer moet tegen misbruik zijner macht gewaakt worden.

De hooge staatsambten waren op dien tijd tweeërlei, de baljuwen hadden het politiek en de rentmeesters het financiëel beheer in handen [1]). De baljuwen, vooral die der uitgestrekte districten,

---

1) In Zeeland waren de rentmeesters van Zeeland Beooster- en Bewester-Schelde tevens baljuwen.

die van Zuid-Holland, van Rijnland, van Kennemerland, waren doorgaans groote heeren, die zich zoo veel mogelijk van den landsheer onafhankelijk trachtten te maken. Daartegen komt Van Leiden op: „in officiis balivatus, schultetatus ac similibus ponendi sunt nullius militiae homines, experti, humiles et modesti" (p. 91); bij voorkeur dient men, naar het voorbeeld van Vlaanderen, te kiezen die niet geboortig zijn uit de streek waarover zij worden gesteld (p. 166), opdat zij vrij blijven van de partijschap, die daar ter plaatse heerschen kan. Zij moeten ook niet voor hun leven worden aangesteld. „Nam saepe regendi securitas in subditos et oppressos delinquendi peperit incentivum, et aufertur Principi superioritas et frenum dominandi" (p. 51). Nog meer afkeuring verdient het veldwinnend misbruik, dat de vorst van de baljuwen en schouten geld leent, onder beding dat hij ze niet zal ontslaan voor hij de schuld heeft gekweten: „quorum regimen et excoriationem nuper senserunt, et utinam non videndam amplius, nostri comitatus" (p. 226). Immers het geleende geld wordt met woeker van de arme ingezetenen afgeperst, en het besturen ontaardt zoo doende in geldmaken.

Daarom heeft Kennemerland, in 1354, niet zonder reden veel duizenden guldens aan den graaf ter kwijting van zulk een schuld opgebracht, onder voorwaarde dat voortaan nooit meer een baljuw om geleend geld aangesteld worden zou (p. 158, vgl. Van Mieris, II, blz. 823). Als een baljuw zijn tijd heeft uitgediend, behoort hij bloot te staan aan de aanklachten van hen die hij bestuurd heeft, en om dit tot geen bloote formaliteit te maken, moet hem bij zijn ontslag niet aanstonds zitting in 's vorsten Raad gegeven worden.

Wat de rentmeesters betreft, het is van belang dat liefst zulke gekozen worden, die vermogen bezitten, opdat de vorst, indien zij oneerlijk in het bestuur mochten zijn, de schade gemakkelijk op hen verhalen kan (p. 88). Dat zij als eerlijk bekend moeten staan, spreekt van zelf. „Ex his visis arguas subridendos Comites Hollandiae, qui in administrationibus suis etiam publicis, sicut teloneis, ponunt prodigos et propriorum bonorum dissipatores" (p. 231). Er is dan ook in der tijd in 's graven Raad een besluit gevallen, dat voortaan bij de ontvangst van iederen tol een klerk zou voorzitten; maar de armoede van den vorst verhinderde de uitvoering van dit heilzame besluit, en noopte zich te onderwerpen aan het beheer, of liever diefstal, van hen die geld hadden voorgeschoten: „mutuantium regimini (non dico furto) subjugare compulsa" (p. 231).

De strekking van al deze voorschriften en vermaningen is duidelijk genoeg. Gelijke bescherming van alle onderzaten, kleine en groote, onder een vorst, die door eigen gekozen, afzetbare beambten regeert en bestuurt, zietdaar het ideaal, dat de schrijver voor oogen heeft. Naar dat ideaal streven voortaan de legisten onafgebroken; onder Karel V en Philips II hadden zij het voor een goed gedeelte verwezenlijkt; de overdrijving echter van den laatste heeft er het volk afkeerig van gemaakt, en, onder de republiek, weer naar een ander doel doen jagen.

Met dat al blijft Van Leiden een zoon van zijn tijd, behept met de begrippen en vooroordeelen van zijn tijd. Het verschil van standen, en de voorrechten van adel en geestelijkheid zijn hem heilig. De geestelijken vooral zijn verre verheven boven alle andere stervelingen, ja zelfs boven de engelen. „Non credo enim, quod fieret transsubstantiatio, si illa verba, quae profert sacerdos in missa, ab Angelo proferrentur" (p. 129). Natuurlijk moeten zulke van God bevoorrechte menschen met den meesten eerbied behandeld worden. „Deus dicitur honorari, cum ejus ministri honorantur" (p. 129). Schande daarom over hen, die misslagen van geestelijken aan den dag brengen en ten toon stellen. „Si enim forefecerint, satis matrem Ecclesiam et Deum habent ultorem" (p. 31). Geen wereldlijke rechter wage het een geestelijke te recht te stellen. Zulk een gruwel „horribile factum" is onlangs in Den Haag gepleegd, waar een geestelijke uit Haarlem door den wereldlijken rechter ter dood is gebracht. Uit lust tot rechtvaardigheid mag men niets onrechtmatigs bedrijven. „Per talia enim facta ordini et libertati nimium derogatur, et totus clerus se opponere deberet" (p. 159). Alle leeken die er zich aan schuldig maken, wie en wat zij ook zijn, vervallen, naar pauselijk recht, in excommunicatie, en de steden en landen onder interdict (p. 160).

De geestelijken behooren vrij te zijn van belasting. En de schepenen van Leiden verdienen daarom geprezen te worden, die hun priesters van alle personeele en zakelijke belasting hebben vrij gesteld (p. 236). Maar dit neemt niet weg, dat in buitengewone gevallen, in tijd van nood, de geestelijkheid naar vermogen moet bijdragen: „sacrum patrimonium ab onere superindicti se non excusat" (p. 23). In zulke gevallen zijn zij zelfs van personeele lasten niet vrij. „Homines sacro-sanctarum ecclesiarum a muneribus tempore expeditionis non excusantur" (p. 42). Ja hij breidt die enkele voorschriften tot een algemeenen regel uit, dien wij niet zonder verwondering zien vast stellen: „In praejudicium

Reipublicae respectus religionis seu religiosorum non habetur" (p. 48). Dus ook ten opzichte der kerk gaat het staatsbelang boven alles. De bisschop, die de kerk van Eembrugge ontwijdde en tot een sterkte verbouwde [1]), wordt geprezen: „corpora enim subditorum praeferenda sunt ecclesiis et rebus ecclesiasticis" (p. 57). Voor het vaderland moeten ook de geestelijken alles over hebben. Waar het te pas komt, behooren zij het zelfs tegen de aanmatiging van de kerkvorsten te verdedigen. „Facit contra clericos, elevatos et erectos ad magnos honores, et cum per manum spiritualem Patria indebite et injuste gravatur, ipsi pro defensione stare nolunt, nec onus et indignationem subire praelatorum" (p. 103). — Dit is iets anders dan de lijdelijke gehoorzaamheid, veluti cadaver, die in later eeuw is aangeprezen. — Voor de kerk wil Van Leiden ook geen onrechtmatig gewin. Hij is het niet met Goethe eens, dat de kerk alleen gestolen goed verteren kan. „Praemissa faciunt contra dominos et potentes, qui taliter qualiter multa bona acquirunt, et, omissa restitutione, altaria fundant, collegia et capellas. Nam magis Deum dicuntur irritare ad confusionem ipsorum quam placare".

De adel is, volgens Van Leiden, in menig opzicht met de geestelijkheid te vergelijken. „De armata militia (d. i. de adel) ad non armatam (de geestelijkheid) frequenter arguitur" (p. 94). De edelen zijn, ceteris paribus, boven onedelen te verkiezen (p. 179). Een edelman vernedert zich door naar een stad te gaan wonen, of zich onder de landpoorters te laten inschrijven (p. 130). Doch tegen dit laatste misbruik, dat meer en meer in zwang kwam, verzet zich Van Leiden zeker minder uit eerbied voor den adel, dan uit liefde voor de rust van het land. Want de buitenpoorters of landpoorters bedienden zich van de stadsvoorrechten om des te beter hun veeten en burgeroorlogen te voeren. Het waren vooral landpoorters van Delft, die bij de aankomst van Albrecht den nieuwen baljuw van Kennemerland bij Kasterkemmerzand, overvielen (zie Van Mieris, III, blz. 93); en Van Leiden noemt de zaak bij haar rechten naam, als hij op de edelen uitvaart, „qui, ut vicinos suos supprimant, plebeis asscribuntur" (p. 130).

---

1) Dat onze auteur met „Ema" (= Ter Eem) Eembrugge bedoelt, acht ik ontwijfelbaar, om hetgeen wij bij Johannes a Leidis, l. XXIX, c. 7 verhaald vinden: „Interea, dum ibidem (in Gallia) resideret Episcopus (Joannes de Arckel), Zwederus Wterloe manu armata Ecclesiam in Eembrugge in festo sacratissimi corporis Christi.... [hiaat] constituens de ea castrum et saecularem domum".

Het beroep van de edellieden is de krijgsdienst; daartoe en niet tot wetenschap worden zij opgeleid. Derhalve moeten zij ook niet tot burgerlijke posten worden gekozen: „armis et non consiliis occupandi sunt" (p. 218). Ook mogen zij zich niet met landbouw bezig houden, „armorum cotidiano exercitio ad bella se praeparare debent" (p. 115). Van Leiden bestraft de „milites nostri temporis, qui, licet non exerceant ruralia per se, tamen exercent per domesticos suos et in domibus suis residentes" (p. 115). Hij zou hen gaarne uitsluitend tot den krijgsdienst bepaald zien. Hij zou er zeker niet tegen hebben, indien het heir der vasallen door een staand leger vervangen werd. En die hervorming zag hij reeds aanvangen, niet alleen in Frankrijk, waar, sedert den tijd van Jan van Valois, de ridders een bepaalde soldij trokken [1]), maar ook hier te lande, naar het schijnt. Immers hij zelf spreekt meermalen van de stipendia, die de milites ontvangen. Bij de inheemschen behoorde dit zeker nog tot de uitzonderingen. Maar vreemde ridders trokken al geregeld soldij. Wij leeren dit uit de grafelijke rekeningen [2]), en wij vernemen van Van Leiden zelven, dat tot den Utrechtschen oorlog van 1374 „aliunde quam plurimi viri illustres et praeclari, stipendia sumentes, advenerunt" (p. 212). Het krijgswezen is dan ook al kostbaar geworden, en daarop mag de landsheer niet zuinig zijn. „Erit Princeps liberalis ad expensas militares, quia pro his exactiones fiscales conservantur" (p. 272).

Het was een gewichtige vraag voor dezen tijd, of om ridder te wezen geboorte gevorderd werd. Van Leiden stelt zich ook deze ter beantwoording: „Numquid in militia requiratur genus?" En hij zegt: „Videtur quod non". Hij beroept zich op het voorbeeld van vorsten en graven, die vele lieden van geringe geboorte geadeld hebben; maar adelrecht geldt niet, als het door buitenlandsche heeren geschonken is (p. 218).

Een man als Van Leiden moest wel overtuigd zijn dat adel verplicht. Het bevreemdt ons niet dat hij den roem, dien men van zijn voorouders erft, gering acht, tenzij eigen verdienste dien handhaaft en vermeerdert: „cessante industria exigua est claritas, quae venerit a natura.... Gloria namque parentum cito decidit, si ad culmen honoris animosis mediis proles non insudet" (Prohemium). Er is nog andere adel dan geboorte-adel. „Triplex est nobilitas, sanguinis, scientiae et virtutum.... Quae autem

1) Zie Ordonnances des Rois de France, II, p. 120.

2) De Jonge, Hoeksche en Kabelj. Twisten, blz. 37.

istorum major sit, disputationi relinquo" (p. 179). Zoo spreekt geen oprecht vriend van den adel. Wie deugd en wetenschap aan geboorte gelijk stelt, is in zijn hart voor de gelijkheid van alle menschen.

Door geboorte en betrekkingen behoort Van Leiden tot de deftige burgerklasse, tot den derden stand. Op menige plaats verraadt hij zijn sympathie voor dezen. Met warmte prijst hij het geluk om achter de stadsmuren in veiligheid te leven, en de verdiensten van hen die het bouwen der muren bevorderd hebben. Tegen vijandelijken overval, geweld van roovers en dieven is men daar beveiligd, en de eer der vrouwen blijft er ongerept: „praeclari virginitatis flores raptus evaserunt injuriam" (p. 43). Vrouwenschennis en schaking schijnt in die tijden van regeeringloosheid algemeener geweest te zijn, dan wij van onzen landaard verwachten zouden. Van Leiden gewaagt er gedurig van, als van een misdaad, die door de zwaarste straffen moet worden tegengegaan. Over geen wetsbepaling spreekt hij met meer verontwaardiging dan over die van vele stadskeuren, waarbij aan een verkrachte vrouw rechtsingang geweigerd wordt, zoo zij niet zeven getuigen kan voorbrengen [1]). „Ista statuta sive privilegia videntur processisse ex libris Machometi, qui ad actum venereum mirabiliter allicit ipsum venerantes" (p. 236). Het is een der groote deugden van muren en poorten, dat zij de eer der vrouwen beveiligen. Niemand mag zich dan ook van het meêwerken aan den muurbouw verschoonen, een ieder moet tot de kosten bijdragen. Accijnsen, in de plaats van schot, zijn daarom aan te bevelen, omdat dan allen, die zich in de stad ophouden, meêbetalen aan het onderhoud van hetgeen hen beveiligt (p. 123) [2]). Ziet daar het groote argument, waarmeê de consumptie-belasting thans nog wordt verdedigd, misschien voor de eerste maal gebruikt.

Alle rechtmatige privilegiën moeten aan de steden verleend en verzekerd worden. Maar ook geen andere. 's Vorsten gezag moet niet ter wille van een stad worden verkort. „Nota, contra clamorem communem, quod privilegia, civitatibus et villis concessa, non semper firma et rata manent" (p. 3). En van de stedelingen, die den vorst afdwingen wat hij niet mag afstaan, heet het: „Qui taliter Principem cathenant, captivant et in servitutem redigunt, non bene rempublicam disponunt, sed vere dissipant,

1) Pols, Westfr. Stadtrechten, I, blz. CXV.
2) Vgl. S. Muller Fz., Inl. op de Rechtsbr. van Utrecht, blz. 35, 201 vlg.

et in procurando civitati eorum plus sapiunt quam oporteat" (p. 49).

In de eerste plaats mag alweêr de fiscus geen schade lijden bij de voorrechten, aan de steden verleend. Geen recht, waar de steden meer aan gelegen is, dan aan het poorter worden van een ieder, die jaar en dag binnen de vrijheid verblijft. Maar Van Leiden wil niet toestaan dat cijnsplichtigen op deze wijs zich aan de belasting onttrekken kunnen. Privilegiën van die strekking, hoe lang geleden verleend, moeten nog herroepen worden (p. 64). Hij gaat zelf nog verder: de vorst mag geen vlek, Den Haag, Berkel of eenig ander, stadsrechten verleenen, en daarbij de ingezetenen van cijns vrij stellen, „nam paulatim respublica sic posset periclitari per subtractionem in locis similibus" (p. 65). Dit is wel een van de vreemdste uitspraken, die in den geheelen Tractatus te vinden zijn. In strijd er meê waren de Hollandsche steden opgekomen, en juist de steden waren de steun der partij van vooruitgang, wier staatsrecht Van Leiden ontvouwt. Maar hij had zoo van nabij gezien, wat er gebeurde als de landsheer eens arm was geworden, dat hij bij de belangen van den fiscus al het overige achter stelt.

De steden waren en werden meer en meer kleine republieken op zich zelf. Het eenige recht, dat den vorst invloed op haar regeering verzekerde, was de verkiezing van schout en schepenen. Van Leiden ijvert daarom ook voor dit recht, dat door de steden betwist werd. Hij wil dat de schepenen niet langer dan één jaar aanblijven, omdat zij zich anders in de regeering nestelen en overmoedig worden zouden (p. 175). Over het tusschentijds verzetten van de schepenbank, hetgeen Albrecht zich bij verschillende handvesten voorbehield, laat hij zich niet uit; met zijn stelsel evenwel komt de aanmatiging van den vorst het best overeen.

Zoo min als tegen het publiek recht van den staat geldt er tegen het publiek recht eener stad praescriptie (p. 57). Het belang der stad gaat boven de bijzondere belangen der burgers. Behoeft de stad geld, en weet zij het niet te bekomen, dan mag zij haar rijke ingezetenen dwingen om het haar te leenen (p. 180). Het is bekend dat reeds in dezen tijd door de steden lijfrenten verkocht werden. Van Leiden bespreekt de quaestie, die toen naar het schijnt aan de orde was, of men zulke renten wel koopen mocht; hij beantwoordt de vraag toestemmend (p. 14).

Als een echt Hollander is Van Leiden voor handelsvrijheid. „Mercationes rerum et bonorum plena debent libertate gaudere"

(p. 122). Alleen tegen de opkoopers koestert hij het oude vooroordeel. Bij gebrek kan de schout de kooplieden dwingen hun waar te verkoopen, al wilden zij ze nog liever bewaren (p. 155, 156). En tegen een monopolie ten bate van de schatkist, een *régie*, zoo als wij tegenwoordig zeggen, heeft hij geen bezwaar. Hij roemt de instelling der *gabelle* in Frankrijk [1]), te meer omdat zij een navolging was van hetgeen in het Romeinsche rijk bestaan had. „Lex ista (zegt hij p. 123) non est observata in partibus Alemanniae.... Expedit tamen ipsam novisse.... quia Principi et reipublicae nunquam salvum erit regimen, ubi in regnante paupertas dominatur". Wat den vorst verrijkt, is gewenscht, al strijdt het ook tegen andere belangen, en tegen de beginsels der oeconomie (p. 155). Overigens is Van Leiden voor de vrijheid van handel en bedrijf consequenter dan de meesten. Hij verklaart zich tegen den onredelijken eisch der steden dat ten platten lande geen nering mag gedreven worden. Merkwaardig is in dit opzicht zijn verhouding tot zijn geboortestad. Bij een handvest van 25 December 1351 had de stad Leiden van Willem V onder anderen verkregen, dat voortaan geen prebende of kerkelijk ambt binnen de stad zou geschonken worden aan wie niet uit Noord-Holland geboortig en in Leiden woonachtig was; en tevens, dat niemand binnen drie mijlen om Leiden laken zou mogen reeden buiten de vrije steden. Tegen beide deze voorrechten zijner medeburgers komt Van Leiden op: tegen het eerste, omdat het vergeven van kerkelijke posten en inkomsten volkomen vrij moet blijven, en alleen naar verdiensten geschieden. „Nec locus nativitatis inspici debet, cum apud Deum acceptio non sit personarum" (p. 49). Tegen het andere, „nam istud directe impietatem respicit, et jus ac proprietatem aliorum absorbet, et maximam violentiam inclusam habet" (p. 135). — Het is zeker bedroevend dat een zoo schandelijk misbruik, hetgeen bij zijn eerste invoering zoo bondig werd afgekeurd, evenwel onder de Republiek zoo lang heeft voortgeduurd.

Met de opkomende gilden heeft Van Leiden geen vrede. Hij wist, door de ervaring van Frankrijk en Vlaanderen, waartoe de beweging der gilden leiden moest, tot de verheffing der lagere klasse namelijk, en hij is een burger-aristocraat. Hij wil dat de deftigste burgers de regeering zullen uitmaken, hij zou

---

1) De gabelle dagteekent eerst van 1342; zie de Ordonnances des Rois de France, II, p. 179.

gaarne zien, dat zij geen bedrijf uitoefenden, „nam luget bonum publicum et urbis tristatur amoenitas, ubi caupones praesidatum, pistores magistratum, et frumenta suffocantes scabinatum regunt" (p. 114). In dit opzicht komt hij overeen met zijn Leidsche vrienden, die in hun keur van 24 Junij 1351 vaststellen, dat niemand een regeeringspost in de stad bekleeden mag, die niet zeven jaren poorter is [1]). „Ende bewonde hem jement enich ambocht te hantteren, hy en hadde also lange stadelicen ende kenlic poorter geweest, hij verbeurde 10 pd. ende sijn poortrecht" (Van Mieris, II, blz. 796). De gilden nu waren berekend om de lagere klasse der stadsbevolking door samenwerking gehalte en invloed te verschaffen. Reeds om die reden alleen kon Van Leiden met de instelling niet ingenomen zijn. Hij ziet niets dan kwaad in haar werking, en besluit: „excidendae sunt et prohibendae statim tales congregationes" (p. 117). Als dat niet gaat, moet vooral op de keus der overlieden en dekens scherp worden toegezien, „quia magnum orietur praejudicium reipublicae, si tales Deum non timeant et avaritiae laqueis sint astricti" (p. 118). Zelfs vrome geestelijke gilden zijn niet toe te laten. „Ecclesia non indiget adinventionibus privatorum" (p. 118). Men moet niet gedoogen, dat, bij voorbeeld, de broeders en zusters van het Lieve Vrouwengilde te Leiden [2]) samenspannen om een kapel te stichten; „nam praetextu alicujus boni mala non sunt toleranda" (p. 120). En uit haar aard zijn alle corporaties gevaarlijk.

Daarom waarschuwt hij ook tegen het bijeenkomen der boeren: „quia eorum praesentia in locis solemnibus est superflua, et agriculturae vacatio ipsis possessoribus damnum facit" (p. 200). Zij moeten zoo zelden mogelijk uit hun gewoon verblijf worden gelokt. Zij moeten voor hun heeren terecht staan, en zoo die hun geen recht doen, dan voor den baljuw. Zij moeten spoedig geholpen, en onmiddellijk huiswaarts gezonden worden. Voor hun veilig gaan en komen moet zorg worden gedragen. Zij moeten ervaren, dat de vorst hen niet vergeet, en voor hun belangen waakt. Daarom eere aan Willem III, die iederen Frieschen boer te woord stond, en aan zijn recht hielp (p. 201). Zij immers dragen een goed gedeelte der algemeene lasten.

Jegens de onvrijen is Van Leiden hard. Dat ook zij tot vrijheid

---

1) Vgl. over Dordrecht: Van de Wall, I, blz. 294, vgl. 301. De gilden te Leiden verboden aº. 1312 (Van Mieris, II, blz. 122).

2) Dat onze auteur het Lieve Vrouwen-gilde te Leiden op het oog heeft, blijkt uit de vergelijking van p. 120 met p. 57.

opgevoed moeten worden, in het algemeen belang, ziet hij volstrekt niet in. Zij behooren bij den grond, dien zij bebouwen. Liet men hen vrij, zij zouden wegtrekken, en de akkers woest laten liggen. Om die reden betwist hij den vorst het recht om zijn hoorigen vrij te maken. „Coloni, asscripti fundis patrimonialibus, per privilegia Principis.... liberari non possunt, quia in hoc et per hoc praeiudicium fieret agriculturae, et per consequens reipublicae". De gevolgtrekking, die hij uit dit harde vonnis afleidt, is waarlijk verrassend: „Collige hic argumentum, libertatem rem inaestimabilem [1]) fore, et tanto vilius quid esse, quo plus a libera conditione recedat" (p. 77). Dus, omdat de vrijheid zoo begeerlijk is, moet men ze buiten het bereik van een geheele menschensoort stellen. In Frankrijk was reeds jaren te voren, in een koninklijke ordonnantie van 1311, een andere leer gepredikt: „ieder mensch, die naar het beeld van onzen Heer geschapen is, moet van nature vrij zijn" [2]). Ook hierin hadden wij gaarne onzen auteur het stelsel van het land zijner voorliefde hooren aanbevelen. Doch, integendeel, hij keurt zelfs af wat in ons achterlijk land ten voordeele der vrijwording strekte. Door in den geestelijken stand te treden kan ook hier een onvrije zich vrij maken. Om hem dien eenigen uitweg te versperren, leert Van Leiden, dat de hoorige, zoo hij, buiten zijn meester om, geestelijke zoekt te worden, nog een geheel jaar lang door dezen opgeëischt, en tot zijn vroegere dienstbaarheid teruggebracht mag worden: „infra annum potest revocari ad servitutem" (p. 244).

Wij eindigen ons overzicht. Op verre na hebben wij den rijken schat niet uitgeput, die in den Tractatus ligt opgesloten; maar het stelsel, dat er in schuilt, hebben wij in groote trekken beschreven. Het is het stelsel der Kabeljauwsche staatspartij, dat door Willem V uit noodzaak omhelsd was, en gedeeltelijk door hem is nageleefd. De krankzinnigheid, waarin de vorst, zoo kort nadat hij zich op den troon had vastgezet, verviel, heeft hem verhinderd te toonen, wie hij was en wat hij vermocht. Maar de lof, dien Van Leiden niet ophoudt hem te geven, is ons borg, dat hij een man was, van wien men veel mocht hopen. Zijn broeder Albrecht koos aanvankelijk de partij van het behoud,

---

1) Julius Paulus Sent. recept. ad filium, ed Hugo (Berol. 1795), zegt ook, p. 82: „homo liber nullo pretio aestimatur", is voor geen prijs te koop.

2) Ordonnances des Rois de France, XII, p. 387. Vgl. Henri Martin, V, 236.

van de grooten; de omstandigheden, die hem daartoe noopten, zijn slechts gedeeltelijk bekend. Wij weten, dat de vrienden van den krankzinnigen vorst zwarigheid maakten diens jongeren broeder als ruwaard aan te nemen, maar wien zij in zijn plaats verlangden is onzeker. Het gewone verhaal, dat zij aan Machtelt, de gemalin van Willem, de voorkeur gaven, steunt op geen genoegzamen grond, en is op zich zelf onwaarschijnlijk. Van Leiden laat iets geheel anders vermoeden. In casus LXXVII bewijst hij dat de keizer zelf, bij het benoemen tot posten, van de ancienneteit niet mag afgaan. „Nota, quod rescriptum non valet, quo aliquis agentium in rebus contra ordinem militiae praeferatur in locum illius qui diutius militavit". Hij beveelt dien regel met verschillende voorbeelden aan, en laat dan volgen: „Et illa lex bene respicit arbitratores quondam inter Marchionem Brandenburgensem et Ducem Albertum de Bavaria, fratres, super manburnia sive cura fratris vel Illustris Ducis Guillelmi de Bavaria". Meer niet. Maar wat kan hiervan de zin wezen, dan dat de scheidrechters aan den ouderen broeder den voorrang hadden moeten toewijzen, dien hem een rescript van keizer Lodewijk niet rechtmatig ontnomen had? Was dit de toeleg der Kabeljauwsche edelen? Verlangden zij een ouder, een meer ervaren en kloeker ruwaard [1])? Ik laat het in het midden. Zooveel is zeker dat Albrecht, door de Kabeljauwen miskend, het aanvankelijk geraden achtte op de oude partij der Hoeksche grooten te steunen. De partijschap stak het hoofd nog eens op, en bleef voortduren en toenemen. Van Leiden zag droevige gebeurtenissen voorvallen. Hij zag nog eens een machtelooze regeering en de rampen die haar vergezellen. Hij zag de theorie, die hij in zijn Tractatus predikte, door de ervaring op nieuw bevestigd. Met de lessen dier ervaring verrijkte hij gaarne zijn geschrift; onafgebroken werkte hij er aan voort. Nieuwe voorbeelden voegde hij gestadig aan de oude toe. Maar zijn leer zelve behoefde hij niet te wijzigen. Zij voldeed volkomen aan de behoeften der toenmalige maatschappij.

Daarin juist ligt, naar mijn oordeel, de groote waarde van den Tractatus. Het zijn geen bloote bespiegelingen van een wijsgeer, die er ons verkondigd worden; het is de levenswijsheid van een sterk bewogen, van een revolutionairen tijd, die er in spreekt. Om het karakter van dien tijd, de behoeften en de begeerten

---

1) Vgl. De Lange van Wyngaerden, Gouda, I, blz. 278, 279, 331; Blok, in Nijh. Bijdr. 3de Reeks, II, blz. 244 vlg.

der nieuwe maatschappij en de oorzaken van haar lotgevallen te leeren kennen, zijn de boeken van Van Leiden van onvergelijkelijk en onschatbaar nut. Zij geven ons den sleutel tot het begrip van hetgeen de dorre kroniekschrijvers ons verhalen, maar niet verklaren. De geschiedvorscher, wien het minder om de toedracht der gebeurtenissen, dan om haar oorzaak en samenhang te doen is, zal zeker het toeval zegenen, dat onder zoo veel geschriften, die te loor zijn geraakt, den eenigen Tractatus voor ons bewaard heeft.

NASCHRIFT.

Door de vriendelijke tusschenkomst van het Bestuur der Afdeeling kreeg ik, na het voordragen van het bovenstaande, twee onuitgegeven verhandelingen ter inzage, die indertijd door wijlen den heer S. de Wind over hetzelfde onderwerp in het Koninklijk Instituut waren voorgelezen. Het verraste mij daarin veel terug te vinden van hetgeen ik betoogd had. Over de lotgevallen en ambtsbedieningen van den auteur, over de strekking van zijn geschrift, over den toestand van den tekst en de waarde der uitgaven had de heer De Wind ongeveer hetzelfde gezegd, dat ik, onafhankelijk van hem, heb opgemerkt. Overigens is mijn opstel uitvoeriger en vollediger dan het zijne, en ik kon uit het zijne niets tot aanvulling of verbetering van mijn werk overnemen. — De derde verhandeling daarentegen, die wel ontworpen en aangekondigd, maar niet opgesteld is, zou mij denkelijk aanleiding tot vernieuwd onderzoek, en, ik geloof, tot tegenspraak hebben gegeven. Daarin toch zou de heer De Wind betoogd hebben, dat Philips van Leiden gehouden moet worden voor den ongenoemden Klerk uit de lage landen, wiens kroniek bewaard gebleven en door Van Mieris uitgegeven is. Het kan gewaagd schijnen zulk een gissing, waarvoor de gronden niet aangewezen zijn, zoo maar losweg te veroordeelen. Doch, desniettemin, schroom ik niet te verklaren, dat ik van het toeschrijven dier kroniek aan Philips van Leiden even vreemd opzie, als ik doen zou, indien door iemand de Hellenica van Xenophon aan Thucydides werden toegekend. Twee menschen van meer uiteenloopend karakter, twee schrijvers van meer verschillenden stijl dan Van Leiden en de ongenoemde Klerk, kan men zich nauwelijks denken. De Klerk

is een alledaagsch man, zonder politieken of historischen blik, die slechtweg verhaalt wat hij op het tooneel der wereld heeft zien voorvallen. Van Leiden is een man, die achter de schermen heeft gekeken, die de acteurs kent en hun kunst verstaat, en die de strekking doorziet van het stuk dat vertoond wordt. Hoe een kroniek van Van Leiden er zou hebben uitgezien, blijkt duidelijk genoeg uit het weinige dat hij in zijn tractaat uit de geschiedenis van zijn tijd verhaalt. Het is mij waarlijk een raadsel, hoe iemand, die zoo veel studie van de geschriften van Van Leiden gemaakt heeft als De Wind, tot zulk een onmogelijke gissing vervallen is; en ik beken, dat ik, uithoofde van deze gissing, geen groote gedachte had van zijn geheele studie over Van Leiden. Maar ik erken tevens, dat ik hem hierin ongelijk had gedaan, en dat de kennismaking met zijn verhandelingen mij een veel beter dunk van zijn arbeid gegeven heeft. Het ware te wenschen, dat de beide afgewerkte opstellen nog gedrukt werden, en dat verder door een vriendelijke hand uit de nagelaten aanteekeningen zoo veel mogelijk de bewijzen werden bijeengezocht, waarmeê de schrijver zijn in mijn oog onhoudbare gissing, omtrent de identiteit van den ongenoemden Klerk en Van Leiden, gestaafd zou hebben.

(Versl. en Meded. Kon. Akademie van Wetensch., Afd. Letterk., dl. VIII (1865), blz. 220 vlg.).

MAINZ OF HAARLEM.

(1888.)

Er zijn bergstreken, die uit haar aard het onweer aantrekken, waar elke verandering in de luchtsgesteldheid met donder en stormwind plaats grijpt.

Zoo zijn er ook in de letterkundige wereld quaestiën, die onweerstaanbaar, zou men zeggen, de hartstochten gaande maken en niet behandeld kunnen worden dan met drift en vuur. Zulk eene is die, waarmee ik het waag mijn lezers ditmaal te gaan bezig houden, de vraag: waar de boekdrukkunst is uitgevonden, te Mainz of te Haarlem. Als men de vele boeken doorloopt, die aan de oplossing van dit geschil in vroeger en later tijd gewijd zijn, en verneemt, hoe hun schrijvers over en weer over elkander oordeelen, dan zou men haast meenen, dat enkel dwazen en slechten zich van die stof hadden meester gemaakt. Iedere partij meent, dat de waarheid van wat zij beweert zoo klaar en duidelijk, zoo onloochenbaar is, dat de tegenpartij òf tegen beter weten in ze moet ontkennen, òf anders van gezond verstand al bijzonder schraal bedeeld zijn. Niemand is daarvan zoo volkomen overtuigd en betuigt het tevens zoo vrijmoedig als Dr. Van der Linde, aan wien wij in de laatste jaren een reeks van steeds uitvoeriger en lijviger geschriften over het onderwerp te danken hebben [1]). De hartstocht, waarmee deze begaafde auteur ijvert voor hetgeen hij meent dat waar is, en de felheid, waarmee hij vervolgt wat hij voor leugen houdt, geeft aan zijn stijl en woordenkeus een eigenaardige levendigheid en kracht, die den lezer aan zijn betoog boeien; de minachting daarentegen,

---

1) Het laatst gaf hij in het Duitsch, in drie prachtig gedrukte en van afbeeldingen ruim voorziene kwarto deelen, eene Geschichte der Erfindung der Buchdruckkunst uit, te Berlijn bij Asher, 1886.

die hij voor zijn tegenstanders gevoelt en in smaad en spot betoont, doet op den duur onaangenaam aan en wekt weerzin wegens den overmoed, die er uit spreekt. Dat verklaart den wreveligen toon, waarin zijn tegenstanders op hun beurt hem beantwoorden, en de miskenning van zijn verdiensten, waaraan zij zich schuldig maken. Als wij den heer Hessels zullen gelooven, die onder zijn weerleggers de eerste plaats inneemt, is hij zelf niet beter dan de voorgangers, die hij verguist, en volstrekt onbevoegd om over de zaak in geschil een oordeel te vellen. Dat deert echter Dr. Van der Linde al heel weinig, want hij acht wederkeerig het geschrijf van den heer Hessels, zoo zegt hij althans, te min om het te lezen. Dat er onder „de Duitsche Michels" gevonden worden, die nog naar zulk kwaadwillig gebeuzel luisteren, is den Duitscher geworden Doctor de grootste ergernis. Bij dezulken vergeleken, schijnt hem het fanatisme der Nederlanders, die voor Haarlem blijven strijden, dan nog „veel eerlijker".

Behoef ik te zeggen, dat ik op geen punt ongelooviger ben en moeilijker te overreden dan op dat dier weerzijdsche beschuldigingen en veroordeelingen? Als ik lees en overweeg wat de heer Hessels over het onderwerp vroeger geschreven heeft en dezer dagen in de Engelsche *Academy* schreef [1]), stem ik zeker met hem niet in alles overeen, maar ik erken toch in alles den zaakkundigen en den oordeelkundigen man, wiens beweringen niet dan na rijp beraad weersproken mogen worden. En niet minder gunstig voorzeker oordeel ik over de bekwaamheid en de verdiensten van den heer Van der Linde. Ook hem geef ik niet al zijn stellingen en redeneeringen toe; op verschillende punten voeg ik mij bij zijn tegenstanders. Maar ik acht het met dat al niet meer dan billijk te erkennen, dat over de quaestie, die nu drie eeuwen oud is en telkens in verschillenden zin is besproken, niemand zoo veel en zoo helder licht heeft verspreid als hij. Het doet mij glimlachen, als ik den heer Hessels, op grond van een verkeerd opgevat Latijnsch woord in het verhaal van Junius en van een verkeerd opgevat datum in de colophon van een incunabel, met ernst hoor verklaren, dat Dr. Van der Linde te weinig Latijn verstaat en te geringe kennis van boekbeschrijving

1) In 15 artikels van 30 April tot 13 Augustus 1887. Eerst in de vorige maand heeft hij ze in een boekdeel vereenigd en met geringe wijziging herdrukt, onder den titel: „Haarlem the Birth-place of printing, not Mentz". Natuurlijk bedien ik mij van deze uitgaaf bij voorkeur.

bezit om mee te mogen spreken [1]). Doch eveneens glimlachende zie ik Dr. Van der Linde onder de leeken in het vak, die geen gehoor verdienen, de heeren Hessels en Campbell rangschikken. Waartoe dient die verguizing over en weer, dan om te toonen, dat aan weerszijde de onbevangendheid van oordeel en de kalmte van gemoed ontbreken, die een advokaat wel missen kan, terwijl hij pleit, maar niet de rechter, als hij zich zet om vonnis te vellen?

Ook over de voorgangers van onze beide kampioenen denk ik niet zoo ongunstig als vooral Dr. Van der Linde doet. Aan methode heeft het hun ontbroken en aan kritiek, niet aan lust tot navorschen, niet aan liefde voor hetgeen hun (op onvoldoende gronden, ik erken het) waarheid scheen te zijn. Onder allen zijn Scriverius in de XVIIe eeuw en Koning in de onze de verbreiders van de grofste dwalingen geweest — ik zal het niet tegenspreken; daarentegen zijn zij het ook, die de meeste gegevens voor het debat hebben verzameld en te voorschijn gebracht. Laten wij hun om het goede, dat zij hebben gedaan, liever erkentelijk wezen dan hard vallen om het kwaad, dat zij wel niet opzettelijk hebben gesticht. Wat Antonius, bij Shakespeare, juist niet ter eere van de menschelijke natuur opmerkt, dat, terwijl het kwaad bedrijf in de gedachtenis blijft voortleven, het goede vaak met den doode begraven wordt, daarvoor willen wij zoo veel in ons is ons wachten. Met het ware, dat voortleeft, doen wij erkentelijk ons voordeel; de doode dwaling mogen de dooden begraven.

Het betaamt mij te meer, jegens beide partijen in het geding de billijkheid te betrachten, dewijl ik mij in hetgeen ik ga betoogen bijna uitsluitend denk te bedienen van de bescheiden, die door haar aan het licht zijn gebracht. Mijn eigen nasporingen, bij de hare vergeleken, hebben weinig te beduiden. De eenige verdienste, waarop ik aanspraak mag maken, is gelegen in de kritische methode, die ik mij door langdurige oefening heb eigen gemaakt, en in mijn onverschilligheid omtrent den uitslag, waartoe

---

1) Verstaat iemand geen Latijn die *sigillatim* vertaalt gelijk Dr. Van der Linde het doet, dan heeft ook Scriverius geen Latijn verstaan; want de Doctor heeft niets gedaan dan van de twee vertalingen, die deze aan de hand doet, diegene te kiezen, welke ook hij het best keurde en in zijn tekst opnam. Ook zou ik den heer Hessels niet toegeven, dat het Latijn van Junius duidelijk is. Zijn „cum fure" (Erfindung der Buchdruckkunst, I, S. 243), om iets te noemen, heeft geen zin en is ook door Scriverius niet woordelijk vertaald.

het onderzoek ons leiden zal. Die onverschilligheid heeft ook haar nadeel; zij zou mij allicht hebben doen opzien tegen de moeite der navorschingen, die anderen zich uit vurigen ijver voor de goede zaak volgaarne hebben getroost. Zoo heeft een ieder nevens de gebreken ook de deugden, die natuurlijk aan elkander gepaard gaan: een bedenking, die wel geschikt is om ons tegen overmoed en geringschatting van anderen te waarschuwen.

Wat mij ten opzichte der quaestie tamelijk onverschillig stemt, is dat ik van haar bijzondere belangrijkheid niet overtuigd ben. Dat de boekdrukkunst is uitgevonden, is zeker voor de wetenschap en de beschaving en dus voor de menschheid van het hoogste belang. Maar door wien, door wat voor landsman zij gevonden is, schijnt mij niet zoo belangrijk. Immers de eer der uitvinding stel ik niet zoo hoog als anderen, met name Dr. Van der Linde, doen, en dat wel om reden dat ik niet inzie, dat zij bij den uitvinder òf een zeldzaam vernuft òf een zeldzame kunstvaardigheid veronderstelt, al moet ook met het toenmalige gereedschap het graveeren van bruikbare lettervormen, het besmeeren met inkt en het drukken zelf meer bekwaamheid vereischt hebben dan daarvoor later, toen de kunst algemeen verbreid was, noodig was. Drie dingen dienen samen te komen om een uitvinding te doen gelukken: de vruchtbare gedachte, de technische bekwaamheid om deze te verwezenlijken [1]) en — het laatst, maar niet het minst — de behoefte bij de maatschappij aan haar voortbrengsels. Ontbreekt deze laatste, dan kan de uitvinding wel geboren worden, maar niet in het leven blijven. Men heeft zich dikwerf verbaasd [2]), dat de oudheid, die aan al de voorwaarden voldeed om tot de uitvinding te geraken, er toch niet toe gekomen is. Mijns inziens is dit inderdaad voor een deel te wijten aan de moeite om het

1) In sommige gevallen is nog een vierde vereischte noodig, en alleen in die gevallen verdient de uitvinder of ontdekker onze bewondering. Immers de kracht en de verdienste van den uitvinder zit hoofdzakelijk in zijn vast geloof aan de uitvoerbaarheid van hetgeen anderen als bloote theorie koesteren en in den even vasten wil om wat zij uitvoerbaar weten zelf ook ten uitvoer te brengen. Zoo is het b. v. gegaan met de ontdekking van Amerika. Toen eens vaststond dat de aarde een bol was, en dat stond al vroegtijdig vast, toen lag het westwaarts varen om aan het oosten te belanden voor de hand. Maar bloote nieuwsgierigheid was niet voldoende, vereischt werd 1°. oefening in het varen en noodige instrumenten en 2°. een beweegreden. Columbus had de beweegreden, voor zich zelf en voor het Christelijk geloof; de kunst was om een regeering te vinden, die door deze dubbele beweegreden genoegzaam gedreven werd.

2) P. van Meurs, Keulsche kroniek, blz. 34, 35.

gereedschap te vervaardigen: Huygens bedacht het stoomwerktuig, maar ging op de gedachte niet verder in, om reden dat „il seroit assez difficile de faire un cilindre en métal d'égale largeur partout et bien uni [1])". Maar toch hoofdzakelijk aan het toenmaals onnoodig zijn der kunst. Had Huygens' tijd aan een krachtwerktuig wezenlijke behoefte gevoeld, hij of een ander tijdgenoot zou het wel niet bij de bloote gedachte gelaten hebben. Evenzoo was het met de boekdrukkunst. Wat zou men er aan gehad hebben honderden, duizenden exemplaren in eens van geschriften te trekken, die de koopers slechts bij tientallen lokten? Wie zal ons zeggen, of niet bij menigeen gedurende de oudheid en de middeneeuwen de gedachte is opgerezen, maar als ijdel ter zijde gesteld, omdat haar verwezenlijking aan geen behoefte voldoen en bij gevolg de moeite niet beloonen zou? Eerst als de volheid des tijds gekomen is ontspringen de feiten als van zelf. Toen de maatschappij van sommige geschriften een onbepaald groot aantal exemplaren gebruiken kon en betalen wilde, moest het uitzien naar een middel om aan de behoefte te voldoen en zich het voordeel toe te eigenen bij vindingrijke lieden de gedachte doen ontkiemen en tot daad ontwikkelen. Had Gutenberg of Coster onder deze omstandigheden de kunst niet gevonden, Pieter of Paulus zou haar gevonden hebben [2]). Want de volheid des tijds was daar.

Niet anders is het gegaan bij voorbeeld met de metalen pen. De lezers van Huygens' Journaal zullen wel verwonderd hebben opgezien, toen zij daar gedurig van gouden en van stalen pennen te lezen kregen [3]). Op zekeren dag, zoo verhaalt Huygens, gaf hij Willem III „een pen, gemaakt van Prins Robert's-metaal, en als ik hem zeide dat die soort van pennen niet roestte, zeide de koning: dan is zij 1000 gl. waard". De koning had gelijk, en toch heeft de uitkomst hem geen gelijk gegeven. De pen was 1000 gl. en meer waard, maar er waren geen koopers voor, er bestond geen vraag naar. De ganzenpennen, waaraan men nu eens

1) Bosscha, Chr. Huygens, blz. 37.

2) Een treffend bewijs van het hier beweerde levert het feit, dat men te Avignon in denzelfden tijd bezig was de ook daar gedane uitvinding in toepassing te brengen. Omtrent dit feit, ontdekt een paar jaren nadat Fruin dit artikel schreef, deelde hij aan de lezers van den Gids het wetenswaardigste mede. Dit korte stukje volgt daarom hierachter als Bijlage I. (N. v. d. R.)

3) Journaal van Const. Huygens, I (Werken Hist. Gen. n°. 23), blz. 265, 268, 277. Vgl. over gouden pennen: (Brunel), Voyage à Paris, p. 200, — over glazen pennen: Chr. Huygens, Corresp. V, p. 19, 25.

gewoon was, waren in overvloed te krijgen; wat zou men dan andere, en nog wel voor een hooger prijs, zich hebben aangeschaft. De uitgevonden kunst bleef dus slapen, tot tijd en wijle dat de schrijvers in aantal zoo sterk vermenigvuldigden, dat de ganzen het niet konden bijhouden. Toen vond Perry de oude uitvinding op nieuw uit, en zij, die voorheen bij gemis aan aftrek niet had kunnen bestaan, hield zich nu niet alleen staande, maar verdrong zelfs haar oude mededingster, de ganzenpen, van de markt.

Waarom is eerst in onzen tijd, voor weinige jaren, de snelpers uitgevonden? Die vraag wordt het best beantwoord met de wedervraag: wat zou men vóór onzen tijd, zoolang men exemplaren bij honderden behoefde, aan een snelpers hebben gehad, die ze bij duizenden levert? Eerst thans, nu zij noodig en onmisbaar werd, is zij gekomen en had zij onmogelijk kunnen uitblijven. Niet anders, dunkt mij, hebben wij ons de uitvinding van de boekdrukkunst voor te stellen. De behoefte heeft haar uitgelokt. Het eerst ontstond een sterke vraag naar schoolboeken, abecedariën, spraakkunsten van de Latijnsche, de algemeene, taal. Aan die behoefte was de houtgravure, die reeds voor het vermenigvuldigen van afbeeldingen in zwang was, in staat te voldoen; een dozijn of wat bladzijden waren in tafels te snijden; zoo vond iemand den tafeldruk, het maken van blokboeken, uit. Nu duurde het ook niet lang meer, of het getal lezers werd zoo groot, dat boeken van meer omvang in een tal van exemplaren met voordeel gesleten konden worden. Daartoe bleek de houtgravure ontoereikend te wezen. Het in tafels snijden van gansche boeken vereischte te veel moeite en kostte te veel tijd en dus te veel geld. Aan een blokdruk van den Bijbel, die zeker den meesten aftrek zou vinden, viel niet ernstig te denken. Een ander middel moest uitgedacht, en de gedachte om in plaats van tafels losse letters te gebruiken, die voor elke bladzijde opnieuw konden dienen, lag zoo voor de hand, dat zij noodzakelijk bij dezen of genen moest oprijzen. Zij behoefde slechts te ontkiemen bij iemand, die tevens de noodige technische bekwaamheid bezat om haar te verwezenlijken, en de kunst kwam ter wereld, waarnaar de maatschappij op dit oogenblik verlangend uitzag.

Wie is nu de man, of wie zijn de mannen misschien, bij wie deze gedachte het eerst tot daad is geworden?

Wij kennen niemand, die zich zelf als zoodanig, als den uitvinder der kunst, openlijk heeft opgeworpen. Geen Gutenberg,

geen Faust, geen Coster heeft zich in de colophon van eenig gedrukt boek die eer toegeëigend. De heer Hessels vestigt hier terecht onze aandacht op [1]). Wel is er in de alleroudste dier inschriften sprake van „de nieuwe kunst", de „bewonderingswaardige kunst", waarmee het boek „zonder pen of schrijfstift" is vervaardigd; maar niemand die er bijvoegt: en die kunst heb ik uitgevonden. Eerst nadat de vroegste drukkers van het wereldtooneel verscheiden waren, is tusschen hun nakomelingen de strijd om de eer der uitvinding ontbrand. Het zijn de afstammelingen van Faust die hun stamvader, het zijn de verwanten en leerlingen van Gutenberg die hun vriend en meester, het zijn de knecht en de bloedverwanten van Coster die dezen weer als den uitvinder noemen en roemen. In dien strijd heeft niemand tot nog toe de onbetwiste overwinning behaald.

Het zou de vraag, die ik aan het hoofd van dit opstel geplaatst heb en tot wier oplossing ik het mijne wensch bij te dragen, noodeloos verwikkelen, indien ik ook tusschen de aanspraken der Mainzers onderling kiezen wilde. Voor een Nederlandsch publiek schrijvende, wil ik alleen de weegschaal houden tusschen Mainz en Haarlem, in de eene schaal Gutenberg en Schöffer en Faust, in de andere onzen Coster.

Dit is althans een uitgemaakte zaak, dat de voorvechters van Coster later in het krijt zijn verschenen dan de vrienden van ieder der drie Mainzers. De heer Van der Linde heeft aangetoond [2]), dat niet slechts alle buitenlandsche, maar insgelijks alle Nederlandsche kroniek- of annalenschrijvers vóór 1560, zoo vaak zij met een enkel woord van de uitvinding der drukkunst gewagen, aan een der Mainzers de eer geven, blijkbaar niets afwetende van Coster en diens aanspraken. De eerste, die, zonder nog zijn naam te noemen, van den Haarlemmer spreekt, is een man in onze letterkunde terecht beroemd, Dirk Volckertsz. Coornhert, in het jaar 1561.

In de opdracht zijner vertaling van Cicero's Officia namelijk aan de regeering van Haarlem, zegt hij het volgende. „Mij is menigmaal in goeder trouwe gezeid .... dat de nutte konste van Boekprinten allereerst alhier binnen Haarlem gevonden is, hoewel nochtans in een zeer rude maniere; .... welke konste namaals

---

1) Hessels, blz. 67, 68. Hij bemerkt echter niet, dat het met Coster evenzoo is. Dit daarentegen ziet Van der Linde, Costerlegende, blz. 171.

2) Costerlegende, blz. 108.

van een ongetrouwen knecht gevoerd zijnde tot Mainz.... aldaar zeer verbeterd is.... En ik het voorschrevene ook vastelijk geloof om de geloofwaardige getuigenissen van zeer oude statige en grauwe hoofden, die mij niet alleenlijk het geslacht van den inventeur alhier maar ook diens naam en toenaam dikwijls genoemd, de eerste grove manier van drukken verteld en des allereersten printers woning met den vinger eertijds aangewezen hebben".

Ik geef hier slechts het wezenlijke van het bericht, dat er natuurlijk bij wint in zijn geheel gelezen te worden, maar, zal ik niet te uitvoerig worden, dan dien ik mij tot het strikt noodige te bepalen. — Wij merkten op dat Coornhert naam en toenaam wel zegt te kennen, maar niet noemt [1]). Hij had daar zijn redenen voor; hij wilde het gras niet wegmaaien voor de voeten van zijn deelgenoot in de uitgeversfirma, Jan van Zuren, evenals hij een letterkundige [2]), die zich had voorgenomen in het Latijn de geschiedenis der uitvinding te schrijven. Werkelijk is Van Zuren ook begonnen, en wel met het begin, den titel en de opdracht; deze zijn door hem voltooid, het boek zelf is echter in de pen gebleven. Lang na zijn dood heeft Scriverius, een snuffelaar en verzamelaar in zijn hart, zijn nagelaten papieren opgespoord en (in zijn Laure-crans voor Laurens Coster) zoo veel van de opdracht gedrukt als hem belangrijk scheen. Wij kunnen met een gedeelte van wat hij meedeelt al volstaan. „Te Haarlem", zoo zegt Van Zuren in zijn gekunsteld Latijn, „in een huis, dat wel vervallen is maar nog bestaat, is de Drukkunst geboren en in bekrompen omstandigheden opgegroeid, totdat zij, de armoede van haar huisgoden versmadende, zich met een vreemdeling op weg heeft begeven en al doende rijk geworden, ten laatste te Mainz in het openbaar opgetreden en tot hoog aanzien verheven is". Behalve de toespeling op zijn huis hooren wij hier van den uitvinder verder niets. Natuurlijk, want de opdracht verwijst naar het werk zelf, dat had moeten volgen.

Zoo stond het met de zaak gesteld, toen in 1567 de welbekende Lodovico Guicciardini zijn *Beschrijving van al de Nederlanden* in het Italiaansch uitgaf. In dat werk, bij welks samenstelling hij zich van de inlichtingen zijner bekenden in de verschillende

1) Over Coornhert en Van Zuren sprak reeds, in denzelfden zin als ik, Geel in: Konst- en Letterbode, 1838, I, 201.

2) Zie over hem: Dirks in Vrije Fries. N. R. dl. IV, blz. 183 noot 57.

steden bediend had, verzuimde hij niet, van Haarlem sprekende, ook van de aanspraak der stad op de eer der uitvinding te gewagen. „Hier is”, zegt hij, „niet alleen volgens het algemeen beweren der inwoners en van hun landgenooten, maar ook volgens sommige schrijvers, het eerst de Boekdrukkunst uitgevonden, zooals zij tegenwoordig in zwang is. Dewijl echter de uitvinder stierf voordat zijn kunst volmaakt en in aanzien gekomen was, is zijn knecht (zoo zij zeggen) te Mainz gaan wonen, waar hij met open armen werd ontvangen en de kunst allengs tot zulk een hoogte is gebracht, dat de faam algemeen die stad als de bakermat der uitvinding is gaan roemen. Wat hiervan zij, kan noch wil ik beslissen; ik wilde er slechts ter liefde van Haarlem en van Holland melding van maken”. Er spreekt uit deze woorden van den Italiaan, mijns inziens, meer twijfel dan geloof aan de waarheid van wat hij eenvoudig anderen navertelt. Toch hielp hij met zijn vermelding de zaak van Haarlem een goed eind vooruit. Hij had er zelf den nadruk op gelegd, dat niet slechts het gerucht van Jan Alleman maar ook de gedrukte getuigenis van schrijvers (hij bedoelde Coornhert natuurlijk) aan een burger van Haarlem de uitvinding toeschreef. Inderdaad, een bericht, dat in druk verschijnt, bekomt in de oogen van het algemeen een werkelijkheid, die het gesproken woord er niet aan had kunnen geven. Die gedrukte getuigenissen kwam hij nu met eene vermeerderen, en dat nog wel in een taal, die door geheel Europa werd verstaan. De aandacht was thans op de zaak meer dan vroeger gevestigd. Het werd tijd dat iemand haar van de sluiers, waarin zij nog gehuld was, ontdeed en in haar ware toedracht vertoonde. De man, wien die taak ten deel viel, was Hadrianus Junius.

Ook hij ondernam, bij opdracht der Staten van Holland, een geschiedkundige beschrijving van die provincie te geven. Hij stelde haar tusschen 1566 en 1570 in het Latijn te boek, maar zag haar, ten gevolge der uitgebroken onlusten, niet in het licht verschijnen. Eerst dertien jaren na zijn overlijden, in 1588, is zij uitgegeven. Zij heeft weinig of geen duurzame waarde en zou ook al lang in vergetelheid zijn geraakt, als zij niet in het breede uiteen had gezet wat door Coornhert en Van Zuren en Guicciardini slechts met enkele trekken was aangeduid. Het bericht is voor ons onderwerp van zoo veel gewicht, dat ik het niettegenstaande zijn breedvoerigheid, hier, naar de oud-Hollandsche vertaling van Scriverius, in zijn geheel laat volgen.

„Daar heeft voor honderd acht en twintig jaren [1]) binnen Haarlem in een heerlijk huis (gelijk het gebouw, dat nog tegenwoordig staat, uitwijzen kan) aan het marktveld tegenover het koninklijk paleis een Laurens Jansen Coster gewoond (van welk vet en eerlijk ambt dat geslacht den naam droeg en erfelijk bezat), dezelfde die nu den vervallen lof van de gevonden kunst der boekdrukkerij, van anderen schendig geroofd en bezeten, met recht is achterhalende en wedereischt, met allen recht waardig met de hoogste eer te bekroonen. Hij dan bij gelegenheid in het Bosch, dicht onder de stad gelegen, wandelende (gelijk de renteniers en rijke burgers na den maaltijd of op feestdagen plegen) begon allereerst beukenschorsen tot letters te snijden, dewelke hij zegelgewijs [2]) overrechts en omgekeerd op papier gedrukt hebbende, alzoo een regel of twee uit lust maakte tot nut en dienste van zijn schoonzoon's kinderen. Hetwelk als hem wel gelukt was, begon hij grooter dingen te bestaan (gelijk hij een man was van groot en diepzinnig verstand) en bedacht eerst met zijn schoonzoon Thomas Pieterszoon (dewelke vier zonen nagelaten heeft, die meest alle van den Rade of Wethouders zijn geweest; dat ik daarom zeg, opdat een iegelijk verstaan mag dat deze kunst in een eerlijk en waardig geslacht is gevonden) een soort van dikker en taaier inkt, omdat hij bevond dat de gemeene inkt vloeide en kladde: waarmede hij ook geheele gebeelde tafelen en vormen met bijgevoegde letters gedrukt heeft. Op welke wijs ik van hem gedrukt gezien heb eenige proeven, het beginsel van zijn werk, alleen op één zijde gedrukt; dit was een Nederduitsch boek, van eenen onbekenden auteur beschreven, geïntituleerd: *Spiegel onser behoudenisse.* Waarin dat waargenomen was onder de eerste beginselen van deze kunst (gelijk dan geene tegelijk gevonden en voltrokken wordt) dat de bladeren tegen elkander gepapt waren, opdat de ledigheid derzelve niet misstaan zoude. Daarna heeft hij de boekstaven in lood veranderd en die ook wederom in tin, opdat zij te min buigzaam en te vaster en geduriger zouden wezen; uit welker letteren overblijfsel nog heden wijnkannen gezien worden in gemelde huizinge van Laurens voornoemd, aan de markt gelegen, naderhand van zijn naneef Gerard Thomaszoon, dien ik om der eere wille noem, een vermaard burger en oud man, voor weinige jaren gestorven. Als nu deze nieuwe waar, nooit tevoren

1) Dat is anno 1440: Junius schreef dit omtrent het jaar 1568.

2) Of letter voor letter, elk bijzonder.

gezien, van alle kanten kooplieden verwekte, zoo is door de overvloedige winst de liefde tot de kunst meteen aangewassen, de arbeid en het werk ook, en daar zijn werkgasten aangenomen, hetwelk het eerste begin van het kwaad is geweest. Onder welke gezellen een zekere Jan is geweest, hetzij dat hij (als men vermoedt) Faust was toegenaamd, zijnen meester ontrouw en rampzalig, of iemand anders met den naam, daar mij niet bijzonder aan gelegen is, omdat ik de begraven dooden niet storen wil, in hun conscientie ongetwijfeld geraakt zijnde terwijl zij leefden. Deze Jan, tot de drukkerij onder eede aangenomen knecht, nadat hij de kunst van het letterzetten en de wetenschap van het lettergieten en wat meer tot die zaak behoort, nu meende wel te weten, hebbende gelegen tijd verspied, boven welken hij geen bekwamer kon bekomen, heeft op den Kerstnacht, in welken al het huisgezin het Geboortefeest vierde, al het lettertuig en gereedschap, tot deze kunst dienende, opgepakt, en is als een dief uitgestreken en eerst te Amsterdam gevlucht en daarna te Keulen, tot der tijd dat hij te Mainz is gekomen, als in een verzekerde plaats daar hij buitenschots veilig mocht wonen en met open winkel de rijke vrucht van zijn dieverij maaien. Want het is zeker dat binnen 's jaars, in den jare 1442, met dezelfde letteren, die Laurens te Haarlem gebruikt had, in het licht gekomen is *Alexandri Galli Doctrinale*, welke grammatica toen ter tijd in zeer groot gebruik was, met *Petri Hispani Tractatibus*, zijnde de eerste vrucht. Dat zijn meest de dingen die ik eertijds verstaan heb van zeer oude en geloofwaardige lieden, en die zulks, niet anders dan een brandende toorts in een loopbaan, van hand tot hand ontvangen hadden: en heb ook anderen bevonden die hetzelfde mede alzoo verhaalden en betuigden. Mij gedenkt ook nog dat Nicolaas Gaal, mijn schoolmeester in mijn jonkheid, een man van ijzeren memorie en aanzienlijk door zijn grauwe haren, mij placht te verhalen, dat hij nog jong zijnde meer dan eens gehoord had een Cornelis boekbinder, een oud deftig man, weinig onder de tachtig jaren (die ook in Laurens' winkel voor knecht gediend had) met zulk een ijver en heftigheid des gemoeds de gansche gelegenheid van de geschiedenis vertellen, de manier van de vinding (gelijk hij het van zijn meester verstaan had), de verbetering en aanwas van de ruwe kunst en andere dergelijke dingen, dat hem ook tegen zijn dank van wege de onwaardigheid van de daad de tranen uitbarstten zoo dikwerf als van deze dieverij gewag gemaakt werd, en dat de oude man om deze

ontstolen eer zich zoo ontstelde en vergramde, dat het ook scheen dat hij dezen dief wel had willen vernielen, indien hij in het leven ware geweest; dat hij ook dezen eerloozen fielt ter helle toe vervloekte en de nachten verfoeide en verdoemde, dewelke hij tegelijk met dezen schelm in één slaapkamer had overgebracht. Welke dingen overeenstemmen met de woorden van den burgemeester Quirinus Talesius, die mij verhaalde genoegzaam hetzelfde uit den mond van gemelden boekverkooper weleer verstaan te hebben."

Tot zoo ver. Wat verder volgt zijn bespiegelingen, die wij missen kunnen. Op de feiten komt het aan. Maar voordat wij die gaan bespreken, dienen wij te weten in hoever de auteur geloof verdient.

Aan zijn waarheidsliefde valt niet te twijfelen; zijn gansche leven zoowel als zijn nagelaten geschriften getuigen in zijn voordeel. Dat hij met de bedoeling om een dwaling ingang te doen vinden en de nakomelingschap te misleiden, geschreven zou hebben, is een lasterlijk vermoeden, waartoe zelfs geen aanleiding bestaat [1]). Wij mogen ons verzekerd houden, dat hij hetgeen hem anderen, die hij voor geloofwaardig hield, hadden verhaald, eerlijk heeft naverteld, op zijn manier. Het schijnt haast overbodig dit laatste, dat hij het op zijn manier doet, hier bij te voegen; doch de ervaring heeft geleerd dat het geenszins overbodig is de aandacht erop te vestigen, want maar al te vaak is het uit het oog verloren. Er dient op gelet, dat Junius niet letterlijk en uitsluitend herhaalt wat anderen hem met zooveel woorden hadden voorgezegd. Dat doet immers niemand [2]). Een ieder onzer voegt onwillekeurig en ter goeder trouw aan het verhaal, dat hij overbrengt, iets van zich zelf, van zijn eigen opvatting en voorstelling, toe. Wij mengen er allicht in wat wij reeds van elders wisten of meenen te weten; wij onthouden ons ook niet van gevolgtrekkingen, die ons toeschijnen met noodzakelijkheid uit het meegedeelde voort te vloeien. Wie gewoon is op het doen en laten van anderen en van zich zelf acht te geven, zal, geloof ik, de juistheid dezer opmerking erkennen. En voor Junius en zijn tijdgenooten geldt zij in nog hooger mate dan voor ons. De voortgezette studie van drie eeuwen heeft ons nauw-

1) De Costerlegende blz. 103 erkent „de maatschappelijke degelijkheid en huiselijke geloofwaardigheid" van Junius; daarentegen wordt hij blz. 113 gezegd het jaar te vervalschen en blz. 117 dingen te verzinnen. Vgl. de redeneering op blz. 153.

2) Vgl. Montaigne, l. III, ch. XI (éd. Motheau et Jouaust, IV, p. 122).

lettender en nauwgezetter gemaakt dan men in zijn tijd was. In zaken van wetenschap althans stellen wij ons en anderen strenger eischen van nauwkeurigheid dan de geleerden der XVIe eeuw plachten te doen. Wij hebben dan ook alle reden om te verwachten, dat Junius wat hij omtrent de uitvinding van de boekdrukkunst reeds uit de boeken wist, zonder schroom vermengd zal hebben met de overlevering zijner Haarlemsche bekenden, aan wier waarheid hij evenmin twijfelde, en dat hij het een en het ander zal hebben saamgevoegd op de wijs, die hem voorkwam het natuurlijkst te zijn. Ook was hij auteur van beroep, gewoon aan de groote woorden en statige vormen van het klassieke proza en belust om zijn verhaal naar de eischen der kunst in te richten.

Buitendien, wat hij op deze zijn manier inkleedt zijn overleveringen omtrent gebeurtenissen van voor honderd jaar, uit de tweede of derde hand tot hem gekomen. Ook dit moeten wij niet uit het oog verliezen. Laten wij, voordat wij het verhaal van Junius gaan bestudeeren, ons eerst voor den geest stellen wat er wordt van een overlevering, die dus van mond tot mond gaat, gedurende drie geslachten. De kern moge dan ongedeerd blijven, de omstandigheden worden naar de zienswijs van hen, die het verhaal overbrengen, al zijn zij nog zoo waarheidlievend, meer en meer gekleurd en verdraaid. Na honderd jaar is het voor een man van oordeel en oefening in historische kritiek geen lichte taak, uit de verschillende mondelinge berichten de juiste waarheid te erkennen. Hoe zwaar moest dit dan vallen aan een man zoo onoordeelkundig als Junius! Of liever zwaar vallen kon het hem niet, want hij besefte niet eens dat het bezwaarlijk was. Voor zijn onnadenkende goedgeloovigheid schikten zich de omstandigheden als van zelf te zamen, en wat zich in den samenhang niet voegde bleef er buiten en werd verzwegen als overbodig.

Het zou waarlijk te verwonderen zijn, het zou een wonder mogen heeten, indien een gebeurtenis uit het midden der XVe eeuw, door een man als Junius honderd jaren daarna uit mondelinge overleveringen te boek gesteld, in alle bijzonderheden naar waarheid beschreven bleek te zijn. Ik twijfel niet, of iedereen zal mij deze stelling toegeven; en toch hebben mijn voorgangers zich gedragen alsof zij haar ontkenden. De verdedigers van Coster's aanspraken hebben Junius' verhaal verklaard, als ware het een evangelie, van het begin tot het eind letterlijk en onvoorwaardelijk

te gelooven [1]), en de heer Van der Linde heeft dan ook even juist als geestig hun methode gekarakteriseerd, door een hunner fijnste uitleggingen tusschen den gewonen aanhef en het slot van een preek in te vatten: de overeenkomst met het uitlegkundig gedeelte eener leerrede wordt dan waarlijk zoo volkomen, dat men er zich in vergissen zou. Maar in die fout, zoo juist en vermakelijk door hem gehekeld, vervalt de heer Van der Linde gedurig zelf. Evenals zijn tegenpartij uit elk losweg gesproken woord van den verhaler iets afleidt wat haar dienen kan, zoo bedient hij zich van elke blijkbare dwaling in eenige bijzaak om de onwaarheid der hoofdzaak en van de gansche overlevering te betoogen. Junius heeft geen kennis van de typografie en ziet voor met houten letters gedrukt aan wat met metalen letters gedrukt is. Uit dien hoofde beschrijft hij de toedracht der uitvinding ook onjuist: ik wil het toegeven; maar wat doet het aan de kern der legende af? En op deze komt het ten slotte toch aan. Naar mijn oordeel moeten wij alle vergissingen van Junius en zijn zegslieden, die uit hun misverstand der zaken verklaarbaar zijn, zorgvuldig onderscheiden [2]) van de hoofdzaak, waarin zij zich niet ter goeder trouw hebben kunnen vergissen, en die zij verzonnen moeten hebben, als zij niet waar mocht wezen.

Vergissing is zeker niet denkbaar bij de verzekering van Junius, dat hetgeen hij schrijft hem werd meegedeeld door oude geloofwaardige lieden, en dat met name Nicolaas Gaal, de leermeester van zijn jeugd, en Quirijn Talesius, burgemeester der stad, zijn zegslieden zijn van hetgeen Cornelis de boekbinder, voormaals knecht in Coster's drukkerij, placht te verhalen. Wij hebben dit dus te gelooven op zijn woord. Wij hebben er te meer reden toe, omdat, toen hij dit schreef, Talesius nog in leven was en in staat om hem tegen te spreken, indien hij verdichtte. Ook weten wij, dat waarlijk de genoemde personen nog met Cornelis hebben kunnen spreken, want deze is, blijkens het begrafenisboek, eerst in 1522 overleden, toen zij al tot jaren van onderscheid waren gekomen. Zoo bestaat er dus goede grond om voor waar aan te nemen, dat vóór 1522 iemand, die zeide knecht geweest te zijn bij Coster, dezen voor uitvinder van de Boekdrukkunst uitgaf.

---

1) Costerlegende, blz. 116. — „Pas une seule lettre ne doit être retranchée ni modifiée dans son récit": Noordziek (Costerlegende, blz. 248). Als weergade diene de volgende uitspraak van Dr. Van der Linde: „In de Costerszaak is nooit één waar woord door de Costerianen geschreven" (Voorbericht).

2) Dit schijnt Costerlegende, blz. 162/3, niet te doen.

Hiermee vervallen al aanstonds verschillende bedenkingen en beweringen van den heer Van der Linde. Gedurig zegt hij, dat de Costerlegende eerst van omstreeks 1560 dagteekent; dat niemand vóór Junius den moed heeft gehad om Coster als uitvinder te noemen [1]), en wat dies meer zij; alles in strijd met hetgeen wij op het woord van Junius veilig mogen aannemen. Vóór 1522 en denkelijk al heel wat jaren te voren — want waarom zouden wij meenen, dat de knecht eerst op zijn ouden dag begonnen is te vertellen van wat hij in zijn jeugd had bijgewoond? — in alle geval vóór 1522 werd te Haarlem in zekeren kring verteld en geloofd hetgeen Junius omstreeks 1568 te boek heeft gesteld. Dat de naam van zijn patroon door den knecht wel niet verzwegen zal zijn, spreekt van zelf; en hieruit volgt dat, al is Junius de eerste geweest die dien heeft laten drukken, hij zeker niet de eerste is geweest die hem uitgesproken heeft. Ook heb ik reeds een, mijns inziens voldoende, reden aangewezen, waarom noch Coornhert noch Van Zuren in hun opdrachten den man, dien zij bedoelden, hebben genoemd. De heer Van der Linde daarentegen vermoedt, dat zij Coster niet genoemd hebben, omdat zij niet hem, maar een ander op het oog hadden, te weten Jacob Bellaert, die waarlijk tusschen 1483 en '86 te Haarlem boeken heeft gedrukt. Hij heeft echter niet bedacht, dat het niet noemen van den persoon even zonderling (of niet zonderling) blijft, hetzij Bellaert, hetzij Coster die persoon is geweest. Bovendien was Bellaert te Haarlem gekomen op een tijd, toen de uitvinding, gelijk een ieder wist, lang te voren had plaats gehad, en was hij van Zieriksee geboortig en kon dus Haarlem geen eer aandoen.

Er is voor de geloofwaardigheid der overlevering niet weinig gewonnen, nu wij het recht hebben bewezen om haar begin van 1560 naar vóór 1522 terug te voeren. Want in 1560 waren de tijdgenooten van Coster allen ten grave gedaald, en was het daarom moeilijk uit te maken, of hij een eeuw geleden al dan niet boeken had gedrukt. In 1520 daarentegen moeten er nog velen in leven zijn geweest, die zich herinneren konden, of Cornelis waarheid sprak en zijn patroon gedaan kon hebben wat hij van hem voorgaf. En hoe vroeger Cornelis al begonnen mag zijn te verhalen, hoe gemakkelijker zijn verhaal aan de feiten te toetsen en te beproeven moet geweest zijn.

1) Costerlegende, blz. 113, 282.

Met dat al zal de kring, waarin over Coster's uitvinding gesproken werd, beperkt zijn gebleven. Daarbuiten werd er weinig of niets van vernomen; anders zou deze of gene Nederlandsche schrijver er zeker wel iets van hebben gemeld. Vooral is het zwijgen opmerkelijk van den ongenoemden vervolger der Latijnsche kroniek van Jan Gerbrands. Deze, een tijdgenoot van Cornelis en die nog bij diens leven zijn Vervolg geschreven heeft (wij weten dat het reeds in 1527 te Alkmaar berustte), zegt op het jaar 1440: „De boekdrukkunst werd te Mainz uitgevonden, en buiten twijfel was Johannes Faust de eerste uitvinder van die kunst". Toen in den Navorscher van 1866 [1]) professor De Hoop Scheffer het eerst op deze plaats onze aandacht vestigde, en haar gewicht voor de Coster-quaestie betoogde, heb ik daarentegen doen opmerken, dat, als iemand zegt dat iets *zonder twijfel* waar is, hij doorgaans zoo doende verraadt dat er wel degelijk aan getwijfeld wordt [2]). Dit schijnt mij nu nog juist te zijn. Maar verkeerdelijk leidde ik er toen uit af, dat de vervolger derhalve toonde te weten, dat er getwijfeld werd tusschen Faust en Coster. Neen, hij zegt uitdrukkelijk, dat de uitvinding te Mainz heeft plaats gehad, en geeft alleen door hetgeen hij er bijvoegt te kennen, dat er tusschen Faust en een anderen Mainzer, die Gutenberg zijn zal, over de eer gestreden werd. Van Haarlem's aanspraak en van Coster weet hij blijkbaar niet af; of, indien hij er van gehoord heeft, hecht hij er geen geloof aan. En wat nu het opmerkelijkst van het geval is: uit allerlei kleine bijzonderheden, in het Vervolg vermeld, die allen betrekking hebben op Alkmaar, Kennemerland en Haarlem, heeft men met reden besloten, dat de schrijver òf te Haarlem òf te Alkmaar geleefd moet hebben. Zijn zwijgen over Coster maakt het derhalve waarschijnlijk, dat de overlevering, die toen reeds bestond, nog niet buiten een engen kring in de stad verbreid kan geweest zijn.

Maar laten wij, zonder meer voorafspraak, ons met den inhoud der overlevering gaan bezig houden. De meeste bijzonderheden, die zij bevat, zijn natuurlijk niet aan vaste historische feiten te toetsen. Enkele evenwel vinden haar bevestiging in de registers der stad en in particuliere bescheiden. Zoo kunnen wij, om te beginnen, al dadelijk met zekerheid aanwijzen, wie de Coster is, dien de overlevering voor den uitvinder wil gehouden hebben.

---

1) Navorscher XVI, 130, XVIII, 505.
2) Zie dit betoog hierachter in Bijlage II. (N. v. d. R.)

Het is een der verdiensten van den heer Van der Linde, dat hij de grove dwaling, die op dit punt door Scriverius is begaan en naar zijn voorbeeld algemeen werd aangenomen, ontdekt en voor goed weerlegd heeft. Om den lezer niet noodeloos op te houden, ga ik die thans verouderde meening, dat Coster een schepen der stad zou geweest zijn en omstreeks 1423 de kunst zou hebben uitgevonden, stilzwijgend voorbij [1]). Wie van pikante lectuur houden durf ik echter de bladzijden, waarin de heer Van der Linde „het uitspinnen van dat legende-rag", gelijk hij het noemt, zoo geestig ten toon heeft gesteld [2]), nog altijd ter lezing aanbevelen.

De Coster, door de overlevering bedoeld, is het zekerst te herkennen aan zijn verwantschap met de Thomassen: zijn dochter, zegt Junius, was aan een van dat geslacht gehuwd. Welnu, zulk een Coster, die insgelijks Laurens Janszoon heet, komt ons voor in een oorkonde van onwraakbaar gezag, in het Stoelboek namelijk van het Kerstgild te Haarlem.

Het is niet noodig van dat gilde veel te zeggen. De heer Van der Linde heeft het ten overvloede gedaan. Het was een gezelschap, dat reeds uit de XIVe eeuw dagteekende en voornamelijk ten doel had, op gezette tijden gezamenlijk te eten en te drinken. Elk lid had er zijn vasten stoel, die op zijn erfgenaam of anderen rechtverkrijgende overging. Het stoelboek is het register, waarin van die stoelen de elkander opvolgende bezitters staan aangeteekend. Aan Dr. Wap, die het bij den tegenwoordigen eigenaar aantrof, komt de eer toe van er den heer Van der Linde opmerkzaam op gemaakt te hebben, en aan dezen de eer van het voor het eerst in het debat te hebben gebracht. Ik moet er iets langer bij stilstaan, omdat men, naar het mij voorkomt, den aard van het boek niet geheel juist heeft opgevat. Het opschrift luidt:

„H. Karsemis Gilts Register Stoelboeck van de broeders en susters namen, zoo die van tijt tot tijt sijn verboeckt, volgens de drie registers noch in wesen, voor soo veel bij leesbaar schrift of sin te sien is, geschreven ende vereert ten dienste van 't H. Karsemis Gilde bij mijn, 1669, J[sen] van Alckemade van Berckenrode."

---

1) Zie het betoog van de onhoudbaarheid dier meening hierachter in Bijlage III. (N. v. d. R.)

2) Costerlegende, blz. 204.

Uit dezen breeden titel volgt mijns inziens duidelijk, dat het stoelboek niet ouder is dan 1669 en niet nageschreven naar een ander van ouder dagteekening [1]). Het werd niet vroeger dan in genoemd jaar saamgesteld uit drie oude registers, waarvan het schrift voor den samensteller moeielijk te ontcijferen viel. In die registers (het blijkt uit de aanhalingen der bladzijden in het stoelboek) stonden de aanteekeningen niet naar de stoelen, maar naar de tijdsorde geboekt, en de arbeid van Van Alckemade bestond juist hierin, dat hij uit die dus gestelde registers bijeen had gezocht wat elk der stoelen in het bijzonder aanging. — Voor ons doel is alleen stoel N⁰. 29 merkwaardig. Dienaangaande vernemen wij het volgende:

„A⁰. 1421 (lib. I, fol. 47 verso) Jan Coster, bij ....
„ 1436 (lib. I, fol. 73 verso) Lourijs Coster, bij erfnis.
„ 1484 (lib. I, fol. 149 verso) Frans Thomas Thomasz., bij....
„ 1497 (lib. I, fol. 156) Gerret Thomas Pieterz., bij erfnis van zijn vader.
„ 1564 (lib. II, fol. 140) Cornelis Gerritsz., bij erfnis van zijn vader."

De latere bezitters, die in het stoelboek volgen, laat ik, als ons niet meer te pas komende, onvermeld. — Merken wij al dadelijk op, dat op een paar plaatsen een rij punten aanduidt dat iets is weggelaten, hetwelk Van Alckemade niet had kunnen lezen. Zijn onbedrevenheid in het oude schrift is waarschijnlijk ook oorzaak, dat een geheele aanteekening, die in het oorspronkelijk register wel niet ontbroken zal hebben, aan zijn aandacht ontsnapte. Immers de voorlaatste in onze rij, Gerrit Thomas Pietersz. heeft den stoel gekregen „bij erfnis van zijn vader", doch die vader, die dus Thomas Pietersz. heeten moet, komt op de lijst niet voor. Wij zijn bevoegd er hem nog op te brengen, en tusschen 1484 en 1497 een aanteekening in te schuiven van dezen inhoud:

„A⁰. 14.. Thomas Pietersz., bij ...."

Deze Thomas kan den stoel maar enkele jaren bezeten hebben en zal op jeugdigen leeftijd gestorven zijn; hetgeen verklaart dat zijn zoon zoo bijzonder lang, van 1497 tot 1564, in het bezit is gebleven. Wij komen straks op dit noodige invoegsel terug.

Dat de Lourijs Coster, wiens stoel op een Thomasz. is over-

1) Van der Linde spreekt (Erf. der Buchdr. I, S. 260) van „das älteste erhaltene Stulbuch".

gegaan, geen ander is dan de held van Junius' verhaal, is aan geen redelijken twijfel onderhevig, en wij bekomen aldus omtrent hem en zijn geslacht eenige chronologische gegevens, die evenmin in twijfel zijn te trekken, en die bovendien uit de stedelijke registers bewaarheid kunnen worden. Een Jan Coster komt in de stadsboeken voor, als koren-accijns betalende, van 1408 tot 1436, en zijn weduwe wordt in 1439 genoemd. Een Lourens Janszoon Coster, denkelijk zijn zoon, ontmoeten wij meermalen van 1441 tot op 1483. De laatste aanteekening, hem betreffend, alweer door Dr. Van der Linde opgespoord, is van bijzonder groot belang. Zij wordt gevonden in de Thesauriersrekening, die van 2 Mei 1483 tot 2 Mei 1484 loopt, en luidt aldus:

„Ander ontfanc in penningen gecomen van den pondgelde binnen dezer voirs. stede.

. . . .

Van Lauris Jansz. Coster, van pondgelde van zijn goede, dat hij uuter stede mitter wone gevaren is, ...

VIII Rijns gl. f^t. VIII £."

Dus in 1483 betaalt Laurens Janszoon Coster het exuegeld bij zijn vertrek uit Haarlem, en in het jaar daarop bezet een der Thomassen zijn stoel in het Kerstgilde, en dat niet bij erfenis. Beide van elkander onafhankelijke aanteekeningen vullen elkaar uitmuntend aan, en sluiten allen twijfel aan beider juistheid buiten.

Het is hier de plaats om van een andere oorkonde te spreken, over wier echtheid of onechtheid, historische waarde of onwaarde, veel te doen is geweest, zonder dat de zaak nog tot klaarheid is gebracht. Ik bedoel den stamboom der Thomassen, die tegenwoordig op het stadhuis te Haarlem berust. Naar men ons verzekert heeft hem de bekende Haarlemsche drukker Roman (1611—1633) van een nakomeling van Coster (dat zal wel zijn een nakomeling van Gerrit Thomaszoon) gekregen, en zijn zijn latere lotgevallen, hoe hij van de eene hand in de andere overging, volkomen bekend. Ik voor mij twijfel geen oogenblik aan zijn echtheid. Hij zal waarschijnlijk omstreeks 1560, den tijd toen de overlevering een nieuw leven van Coornhert en Van Zuren ontving, vervaardigd zijn. De laatste, naar het schijnt oorspronkelijke, opteekening, die hij bevat, is van 1559. De toen hoogbejaarde Gerrit Thomas Pietersz., dezelfde die van 1497 tot 1564 den stoel van Coster in het Kerstgild bezat, en die door Junius in zijn verhaal eershalve wordt genoemd, had hem denkelijk

laten maken. Deze is dan ook in het middenpunt van het kalligrafische kunststuk geplaatst. Aan het hoofd prijkt, als de stammoeder, de tweede vrouw van Thomas Pieterszoon, „Lucye, Lauris Janssons Coster's dochter, die deerste print in die werelt brocht Anno 1440 [of 1446: de lezing is onzeker]".

Dat wij hier met iets geheel anders dan de eenvoudige aanteekeningen van stoelboek en thesauriersrekening, dat wij met een gelegenheidsstuk te doen hebben, springt in het oog. De stamboom is opgesteld om iets te bewijzen, en is uit dien hoofde even verdacht als alle soortgelijke bescheiden. Hij heeft dan ook de achterdocht van den heer Van der Linde in hooge mate gewekt en hem tot meer dan één vermoeden geleid [1]), dat hij later echter weer heeft opgegeven. Als ik mij niet bedrieg was de argwaan gewettigd, maar verkeerd gericht. Het doel van hem, die den stamboom bestelde, was klaarblijkelijk geen ander dan om zijn afkomst van den man, die het printen had uitgevonden, aan te toonen: het is dus de vraag, of hij van dezen werkelijk afstamde; en nu komt het mij voor, dat dit meer dan twijfelachtig is. Zie hier het gedeelte der genealogie, dat de afstamming bewijzen moet:

Thomas Pietersz. = Lucye, Laurens Jansz. Coster's dochter.

Pieter — Andries — Thomas [2])

Pieter
|
Thomas
|
Gerrit Thomasz.

Het stoelboek, dat zonder bijbedoeling de zuivere waarheid spreekt, stelt ons in staat om deze opgaaf eenigermate te controleeren. Wij vinden er vermeld, dat Coster in het Kerstgild werd vervangen door Frans Thomas Thomasz., deze door Thomas Pietersz. (dien wij hebben ingelascht) en deze weer door zijn zoon Gerrit, die den stamboom liet vervaardigen. Nu is het al dadelijk vreemd, dat deze Frans, de naaste opvolger van Coster in het gilde, in de genealogie niet voorkomt. Het valt ons niet moeilijk de plaats aan te wijzen, waar hij zou behooren te staan, want

1) De stamboom wordt voor de basis der overlevering gehouden in Costerlegende, blz. 171, 173.

2) Pieter en Andries zijn vlg. de Divisiekroniek (31e div., cap. 76) vermoord in 1492. Thomas was burgemeester in 1482 (Naamregister van de regeering van Haarlem, 1733).

hij is de zoon van Thomas Thomaszoon, en bij gevolg volle neef van den vader van onzen Gerrit. Dat hij bestaan heeft wordt, zoo het nog bewijs behoefde, bewezen door een oorkonde van Juli 1492, waarin Frans Thomasz. bekent, schuldig te zijn aan Pieter Jansz. Coster (denkelijk een jongeren broeder van Laurens Jansz.) de som van 150 Rijnsche guldens, te betalen in zes half-jaarlijksche termijnen, onder onderpand van al zijn goed. Wat ligt nu nader voor de hand dan het vermoeden, dat deze Frans, die geld leent van Coster's broeder (als de gissing juist is) en Coster zelf opvolgt in het Kerstgild, zijn naaste bloedverwant, zijn kleinzoon, geweest zal zijn [1]). Dan zou Coster's dochter, Lucie (of hoe zij geheeten mag hebben) niet gehuwd zijn geweest met Thomas Pieterszoon, maar met diens jongeren zoon Thomas Thomaszoon, en zou bij gevolg Gerrit, die den stamboom liet maken, niet, gelijk hij wil geloofd hebben, in rechte lijn van Coster afstammen. Het stoelboek doet verder vermoeden, dat Frans kinderloos gestorven is, en dat na zijn dood het recht op zijn stoel is overgesprongen op zijn neef, uit den ouderen staak [2]).

Hoe dit zij, en ik geef mijn gissing voor niet meer dan zij waard is, zooveel blijkt ten stelligste, dat het in den tijd, toen de stamboom vervaardigd werd, voor een eer werd gehouden van Coster af te stammen. Hoogstwaarschijnlijk is het verder, dat Junius den stamboom bij Gerrit Thomasz. gezien had. Ook hij noemt immers den schoonzoon van Coster Thomas Pietersz. en vergist zich alleen hierin, dat hij dezen vier zoons toekent in plaats van drie, zooals de stamboom doet.

Welk bedrijf Laurens Coster had uitgeoefend, voordat hij door zijn uitvinding aan het boekdrukken geraakte, meldt de genealogie natuurlijk niet, en heeft Junius verkeerdelijk uit den bijnaam Koster trachten te gissen [3]). Maar de stedelijke en kerkelijke

---

1) Dat Frans, die in 1484 oud genoeg was om in het Kerstgild zitting te nemen, Coster's kleinzoon was, laat zich hooren. Is Coster geboren in 1410, dan kan hij 25 jaren later een dochter hebben gehad, die hem weer 25 jaren later een kleinzoon kan hebben geschonken, die in 1484 dan 24 jaar oud was. Maar volgens den stamboom was Frans zijn achterkleinzoon; dit gaat niet.

2) Zie den stamboom naar de gegevens van het stoelboek veranderd: Bijlage III.

3) Hoe Junius wat hem was overgeleverd vermengde met zijn eigen gissingen en gevolgtrekkingen, kan uit deze proeve ten duidelijkste blijken. Hij had eerst geschreven, dat Coster's familie het kosterambt bezat; later voegde hij er bij: „volgens erfrecht", maar schrapte dit weer bij nader overweging, en eindigde toch met het opnieuw te herstellen.

rekeningen helpen ons uit de onzekerheid. Van zijn eerste optreden af tot omstreeks 1451 toe treffen wij hem daarin aan als winkelier in olie en kaarsen; welke nering hij in laatstgenoemd jaar aan zijn zuster Geertruid schijnt overgedaan te hebben, om een wijnhandel of slijterij op te zetten, een herberg misschien: althans bij hem aan huis worden voortaan ook maaltijden van regeeringswege gegeven. In deze zaak vinden wij hem eenige jaren werkzaam; maar van 1455 af haalt de regeering den wijn, dien zij behoeft, niet langer bij hem, maar doorgaans bij Pieter Thomasz., bij wien nu voortaan ook de maaltijden worden gehouden. Dit laatste, dat wel van belang is, omdat het met een verandering in Coster's zaken kan samenhangen, heeft Dr. Van der Linde niet opgemerkt.

De uitvinder der boekdrukkunst zou dus een kaarsenkooper of een herbergier zijn geweest. Dat heeft tot veel gelach en spotternij aanleiding gegeven. Maar naar mijn inzien zonder grond. Uit alles blijkt dat Coster, niettegenstaande zijn nering, een gegoed en deftig burger is geweest, dien wij gerust de kennis en de bekwaamheid mogen toekennen, toen ter tijd aan den hoogeren middelstand eigen. Waarom zou bij zoo iemand de gedachte niet hebben kunnen oprijzen, die tot de uitvinding geleid heeft? Waarom zou het hem aan de kunstvaardigheid hebben moeten ontbreken om die gedachte in praktijk te brengen? Is Columbus zijn loopbaan niet als wever begonnen? Buitendien, hoe vreemder het schijnt, dat een man van zijn bedrijf tot zulk een uitvinding gekomen is, des te onwaarschijnlijker komt het mij voor, dat de overlevering ze juist aan hem zou hebben toegeschreven, indien zij daartoe geen zekeren grond had gehad.

Wat wil nu de overlevering van dezen Coster doen gelooven? Hoofdzakelijk tweeërlei. Vooreerst, dat hij uitgevonden heeft met losse metalen letters te drukken. Ten andere, dat aan hem de drukkers van Mainz hun kunst hebben ontleend, al hebben zij er hem ook spoedig in overtroffen. Ik acht het geraden die tweeërlei berichten te onderscheiden, omdat zij in graad van geloofwaardigheid verschillen. Het eerste was door Haarlemsche burgers, die Coster in zijn bedrijf hadden gekend, met tamelijke zekerheid te weten. De knechts inzonderheid, die onder hem gewerkt hadden, konden het getuigen. Maar het tweede veronderstelt een veel uitgebreider kennis. Hoe wist men te Haarlem wat te Mainz, op zulk een afstand, was geschied? Hoe moeilijker dit te weten viel, hoe grooter daarentegen de verleiding was

om het te gissen. Een uitvinding onderstelt één uitvinder. Voor de Haarlemsche vrienden was Coster de uitvinder. Dus moesten, naar hun meening, de overigen, die elders voor uitvinders doorgingen, de kunst wel van hem hebben geleerd. Die het eerste feit voor waar hielden, hadden derhalve een krachtige reden, een onweerstaanbare bijna, om ook het tweede te vermoeden en in hun verhaal er bij te voegen. Maar ook juist uit dien hoofde bestaat er voor ons een bijzondere reden om de waarheid van dit tweede in twijfel te trekken en niet dan na nauwkeurige beproeving aan te nemen.

Het verhaal, zooals het daar ligt, heeft ook al heel weinig schijn van waarheid aan zich. Al dadelijk zijn de schrijvers, die het te boek hebben gesteld, het over de toedracht onderling niet eens. Het best laat zich nog hooren wat Guicciardini verhaalt: dat na den ontijdigen dood des patroons een knecht met de nog onvolmaakte uitvinding naar Mainz is getrokken en ze daar volmaakt heeft. Diefstal of kwade trouw behoeft hierbij niet ondersteld te worden. Ook Van Zuren schijnt die niet te vermoeden. Volgens hem heeft de kunst zich de armoede geschaamd, waarin zij in haar geboorteplaats verkeerde, en zich met een vreemdeling op weg begeven naar Mainz, waar zij tot rijkdom en eer is geraakt. Wie zich met iemand op weg begeeft („se alicui comitem dat") wordt niet bedriegelijk door hem geschaakt. Ook Coornhert weet van geen diefstal, hij spreekt wel van een „ontrouwen knecht", die de kunst uit Haarlem naar Mainz heeft overgebracht, maar zegt niet, en bedoelt ook denkelijk niet, dat diens ontrouw verder strekte dan het schenden van zijn meesters geheim. Tot zoover is het onderling verschil tusschen de auteurs dus niet groot en met eenigen goeden wil nog wel te vereffenen. Maar nu komt Junius met een eigen uitgewerkt verhaal voor den dag [1]), dat op hoofdpunten van de gewone overlevering afwijkt. Grootendeels heeft hij het aan Cornelis, den getrouwen knecht van Coster, te danken, door tusschenkomst van zijn oude, eerwaardige getuigen; maar uit zijn eigen brein heeft hij het denkelijk met een schrandere gissing verrijkt. Een vreemde knecht heeft, naar hij vernomen had, nog bij het leven van Coster, terwijl het geheele gezin in den Kerstnacht ter kerke was, de werktuigen en den letterschat gestolen en is er mee doorgegaan naar Mainz, waar hij binnen 's jaars met de Haarlemsche typen een boek

1) Zie Costerlegende, blz. 172/3.

heeft gedrukt en uitgegeven. De dief heette Jan; en nu acht Junius het niet onwaarschijnlijk, dat hij Faust in eigen persoon is geweest, die later voor den uitvinder gehouden werd. De dwaasheid dezer gissing mogen wij in billijkheid niet tegen de kern der overlevering laten getuigen; zonder haar is deze echter al zonderling genoeg. Zij zal twee feiten moeten verklaren: vooreerst, hoe men te Mainz aan het geheim is gekomen; ten andere, waarom de uitvinder te Haarlem met drukken heeft opgehouden. Maar — het is meermalen [1]) reeds opgemerkt — noch het een noch het ander wordt er voldoende door verklaard. Wie een winstgevend bedrijf uitoefent, zal dat waarlijk niet opgeven omdat hem zijn werktuigen ontstolen zijn. Als hem zijn kunstvaardigheid meteen was ontstolen, ja, dan zou het natuurlijk wezen dat hij ophield te werken; maar zoolang hij die blijft behouden, zijn nieuwe werktuigen, geschiktere zelfs dan de vorige, gemakkelijk aan te schaffen. Even vreemd is de aanleiding tot den diefstal. De ontrouwe knecht kende het geheim van zijn meester en was door oefening in de kunst ervaren: waartoe zich dan met die vracht van gereedschap beladen, dat hij zonder veel moeite zelf kon vervaardigen, waar hij zich neerzette? Hij heeft immers weldra te Mainz de kunst verder volmaakt, natuurlijk met behulp van volmaaktere werktuigen. In zich zelf is dus het verhaal van Junius ongerijmd, en het gezag, dat het zou moeten waarborgen, de getuigenis van Cornelis den knecht, van wiens geloofwaardigheid wij niets weten, is daartoe ontoereikend. Wat de op zich zelf meer waarschijnlijke voorstelling van Guicciardini betreft, deze is onbestaanbaar met het feit, dat Coster nog lang geleefd heeft nadat men te Mainz met het drukken was begonnen.

Toch is juist dit gedeelte der overlevering de hoofdzaak, waarop voor ons alles aankomt. Dat de drukkunst van Mainz is uitgegaan over de gansche wereld, wordt niet betwist en is onbetwistbaar. Haarlem kan alleen dan een aandeel in den roem verkrijgen, als het bewijst dat de kunst te Mainz uit zijn kunst geboren werd. Gesteld, Haarlem had de boekdrukkunst uitgevonden, en Mainz had haar, onafhankelijk van Haarlem, insgelijks en tegelijkertijd gevonden, dan zou Haarlem, dat het bij een eerste poging liet, toch niet kunnen mededingen met Mainz, dat de kunst volmaakt en aan de wereld geschonken heeft. Alles komt dus aan, ik herhaal het, op de vraag: kan het bewezen

---

1) Costerlegende, blz. 180.

worden, dat de onvoldragen kunst naar Mainz is overgebracht om daar ter wereld te komen? Ik weet niets wat naar een bewijs zweemt voor een toestemmend antwoord op deze vraag, buiten de onderling verschillende en elk voor zich ongelooflijke verhalen van Guicciardini en van Junius. Immers van het boek, dat te Mainz in 1442 met Haarlemsche typen gedrukt zou zijn, is tot nog toe geen spoor ontdekt.

Zullen wij de vraag: Mainz of Haarlem? dan voor onoplosbaar verklaren en in het midden laten moeten? Of is misschien het tegendeel te bewijzen van dat, waarvoor wij te vergeefs naar een bewijs omzagen? Is een afdoend bewijs te leveren, dat de vinding te Mainz onafhankelijk is geschied van wat door Coster mag zijn uitgevonden? Ik meen dat dit bewijs werkelijk te leveren is; ik meen het te vinden in de tijdrekening.

Vragen wij Junius naar het jaar, waarin de kunst uit Haarlem naar Mainz werd overgebracht, dan noemt hij zonder aarzelen het jaar 1441; in 1442 werd het eerste boek te Mainz gedrukt, nog binnen het jaar sedert den diefstal („intra vertentis anni spacium, ad annum 1442"). Niet zoo stellig beantwoordt hij onze tweede vraag, naar het jaar van Coster's uitvinding; maar het schijnt toch dat Scriverius terecht uit zijn zeggen heeft afgeleid, dat hij 1440 voor dat jaar houdt — een vermoeden, door den heer Van der Linde opnieuw betoogd en waarschijnlijk gemaakt [1]). Hoe dit zij, veel weten wij noch aan het een noch aan het ander, want het is zoo goed als zeker, dat Junius in dit geval niet meedeelt wat de overlevering beweerde, maar wat hij uit eigen wetenschap meende er aan te mogen toevoegen. Een overlevering geeft geen jaartallen op: niets wat minder met haar aard strookt. Wil zij zeggen wanneer gebeurd is hetgeen zij verhaalt, zoo spreekt zij van den harden winter of van den natten zomer, van den watersnood, die plaats had, of van den veldslag, die geleverd werd tijdens haar verhaal voorviel. Zij spreekt van den Kerstnacht, waarin de dief op den loop ging, maar noemt er geen jaar bij. Het jaartal zal de vrucht van Junius' berekening en geleerdheid zijn [2]). Toen hij schreef werd door kroniek- en historie-

---

1) Van Meteren, die in 1608 het verhaal van Junius herhaalt (fol. 86*c*) heeft ook zoo geoordeeld: „ontrent den jare Christi 1440, nu ontrent 160 jaer geleden". In de uitgave van 1614 (fol. 89*b*) „ontrent den jaer Christi 1440, nu ontrent 174 jaer geleden".

2) Niet onwaarschijnlijk is het, wat Costerlegende blz. 114 vermoedt, dat Junius zijn 1442 uit Polydorus Vergilius (De rerum inventoribus, lib. II cap. VII) ontleent.

schrijvers algemeen het jaar 1440, of althans een der jaren tusschen 1440 en '50 als het jaar der uitvinding genoemd. Ter goeder trouw kon hij dus de gebeurtenissen te Haarlem, aan wier waarheid hij niet twijfelde, tot een dier jaren, naar het hem het waarschijnlijkst voorkwam, terugbrengen. Hij behoorde dit ook wel te doen. Mocht de overlevering zich onthouden van tijdsbepaling, de waardigheid der historie bracht mee zoowel het jaar als de plaats op te geven. Aan die verplichting heeft hij naar zijn beste vermoeden voldaan. Maar ons zijn zijn gissingen onverschillig, en, naar het mij voorkomt, laten zich de heeren Van der Linde en Hessels veel te veel aan zijn jaartallen gelegen zijn: zijn tijdsbepaling behoort niet tot de overlevering en kan deze noch baten noch schaden.

Maar in de overlevering zelve komen aanduidingen voor, die ons uitnemend te stade komen om den tijd, waarin zij de gebeurtenissen stelt, bij benadering te bepalen. De getrouwe knecht Cornelis had, volgens zijn zeggen, met den ontrouwen Jan, kort voordat deze zich uit de voeten maakte, gedurende eenige maanden [1]) in één vertrek geslapen. Niemand, geloof ik, zal twijfelen, of wij hebben hier een bijzonderheid voor ons, door Cornelis zelf vermeld, en onafscheidelijk aan de rest der overlevering verbonden. Zij kan ons derhalve bij onze berekening als punt van uitgang dienen. Nu weten wij met zekerheid, uit het begrafenisboek, dat Cornelis in het jaar 1522 dezer wereld overleden is. Volgens Junius, of liever volgens Junius' zegslieden, Gaal en Talesius, die den man persoonlijk hadden gekend, was hij zeer oud geworden, niet minder dan tachtig jaar. Laten wij gemakshalve stellen dat hij twee en tachtig was toen hij stierf; dan is hij geboren in 1440. Stellen wij verder, dat hij nog heel jong was toen hij al met den dief samen sliep, niet ouder dan vijftien jaar: dan heeft de diefstal niet, gelijk Junius geloofde en schreef, in 1441 maar in 1455 plaats gehad.

Dit jaartal, stond het vast, zou zonder meer een onwraakbare getuige zijn van het feit, dat Mainz zijn kunst niet aan den diefstal te danken heeft gehad. Maar juist om die reden zullen de voorstanders van Haarlem de nauwkeurigheid mijner berekening in twijfel trekken. Zij zullen vragen: „wat verhindert ons

1) Zie den Latijnschen tekst: „tum (Cornelium) devovere consuevisse diris ultricibus sacrilegum caput, noctesque illas damnare atque execrari, quas una cum scelere illo communi in cubili per aliquot menses exegisset" (Junius, p. 257).

aan te nemen, dat Cornelis, van wien alleen gezegd wordt dat hij niet minder dan tachtig jaren oud is geworden, inderdaad zeven en tachtig was toen hij stierf, en dat hij tijdens den diefstal niet vijftien maar slechts tien jaren oud was?" Zoo winnen wij tweemaal vijf jaren uit, en mogen den diefstal tot 1445 terugbrengen, toen er te Mainz nog niet werd gedrukt. Ik zou op deze bedenking slechts kunnen antwoorden, dat wij ons inderdaad de zaken zoo mogen voorstellen als wij willen, maar dat zulk een voorstelling toch geenszins waarschijnlijk is.

Gelukkig hebben wij in de overlevering een tweede aanduiding van tijd, die ons helpen kan om de eerste te beproeven. Toen Coster op zijn uitvinding kwam, was hij grootvader; zijn eerste houten letters sneed hij ten gerieve zijner kleinkinderen, om er mee te leeren lezen; zijn schoonzoon was hem aanstonds bij de verbetering der kunst behulpzaam. Ook hier hebben wij ontegenzeggelijk met een bestanddeel der familie-overlevering, en niet met een opsiering van Junius, te doen. Hoe oud zullen wij nu stellen dat de man was, die kleinkinderen had, in staat om zich met zijn houten letters te vermaken? Mij dunkt, stellig niet jonger dan vijf en veertig jaar. Welnu, wij weten uit den post in de thesauriersrekening, dat Coster in 1483 Haarlem metterwoon heeft verlaten. Het is niet wel aan te nemen, dat hij toen ouder zal geweest zijn dan drie en zeventig jaren. Het zal zelfs maar zelden gebeuren, dat iemand van dien leeftijd nog uit zijn geboortestad naar elders vertrekt, vooral wanneer hij dan een exuegeld, ten bedrage van een percent van zijn vermogen, betalen moet. Maar aangenomen, dat Coster in 1483 drie en zeventig jaar oud was, dan is hij geboren in 1410 [1]) en kan hij niet vroeger begonnen zijn met drukken dan in 1455.

Beide geheel van elkander onafhankelijke berekeningen, de eene uitgaande van een bericht van den knecht, de andere van een bericht der familie van den patroon, leiden ons dus tot een en dezelfde uitkomst, namelijk deze, dat al de gebeurtenissen in de overlevering vervat, met het eerste uitvinden te beginnen, gesteld moeten worden na het jaar 1455 [2]). Maar de oudste gedateerde gedenkstukken van de Mainzer drukkerij, de aflaatbrieven, zijn van één jaar vroeger, en het is volstrekt niet

1) Als hij in 1410 geboren is, dan kan hij in 1436 zijn vader ook met voeg in het Kerstgild hebben opgevolgd.

2) Opmerkelijk is het, dat omstreeks datzelfde jaar Coster zijn wijnhandel schijnt verlaten te hebben: zie hiervoor blz. 184.

zeker dat zij niet door ongedateerde waren voorafgegaan. Het is nauwlijks noodig te doen opmerken, dat ik in mijn berekening overal de cijfers ten voordeele der overlevering zoo veel doenlijk heb vergroot of verkleind, en dat het meer dan waarschijnlijk is dat de gebeurtenissen, op zijn minst genomen, een tiental jaren later te stellen zijn, dan ik deed: in een tijdvak derhalve, toen van de persen van Mainz de meesterstukken al in menigte uitkwamen.

Na dit resultaat, dat mij dunkt langs volkomen zekeren weg gewonnen te zijn, is het voor ons van betrekkelijk gering belang te weten, of Coster te Haarlem al dan niet naar eigen vinding boeken heeft gedrukt op een tijd, toen men te Mainz de kunst reeds tot een hooge mate van volkomenheid gebracht had. Onmogelijk is dit zeker niet; naar mijn oordeel is het veeleer waarschijnlijk. De overlevering dient toch een grond te hebben. Wij weten met zekerheid, dat Cornelis, die in 1522 stierf, placht te verhalen dat zijn patroon, die tot 1483 in de stad had gewoond, de drukkunst had uitgevonden, en dat Cornelis bij zijn hoorders, althans bij sommige, geloof vond. Hetzelfde in hoofdzaak als hij, verzekerden Coster's afstammelingen. Hetzelfde verklaarden geloofwaardige tijdgenooten van Junius, vernomen te hebben van hun ouders. Dit alles schijnt mij haast onmogelijk, indien er aan het geheele verhaal niets waars was geweest. Ook is het op zich zelf volstrekt niet ondenkbaar, gelijk ik boven uiteenzette, dat, toen de tijd eens rijp was voor de kunst, meer dan één vernuftig man op hetzelfde denkbeeld gekomen is en het ook tot een zekere hoogte in toepassing heeft gebracht. Hoevelen hebben niet nagenoeg terzelfder tijd den verrekijker uitgevonden? Het zou kunnen zijn, dat Coster, hoorende van hetgeen te Mainz werd gedaan, getracht heeft dit na te doen en daarin min of meer gelukkig geslaagd is [1]). Een nauwkeurige

1) Dit vermoeden is onlangs door Dr. Campbell, in den Spectator, geopperd. Ik had het den heer Van der Linde indertijd in een brief aan de hand gedaan: vandaar Costerlegende, blz. 179. — Vgl. Athenaeum, 1892, I p. 209 in eene belangrijke recensie van Blades, The Pentateuch of printing: „Now, if we forget the Costeriana for a moment, we should certainly be surprised, if no attempt had been made in the Netherlands (so closely associated with Germany in the fifteenth century) to print before 1473. It would be very curious.... if the mechanical and artistic ingenuíty of the Netherlands had made no attempt to copy the marvellous products of the German Rhine. If the secret of the Mentz presses was more or less closely kept.... it is conceivable that the Dutch printing would be archaic in character. This is only a possibility, but it is worth consideration, when we are debating where between 1446 and 1474 an archaic group of works is to be placed".

vergelijking van het werk der oudste Nederlandsche drukkerij met dat der drukkerijen van Mainz zal misschien kunnen beslissen, of de eerste al dan niet van de laatste afhankelijk is, en in hoeverre. Hoe dit zij, ik acht het waarschijnlijker dat iets van dien aard, wat dan ook, geschied is, dan dat de overlevering op enkel verdichting zou berusten.

Met zekerheid kunnen wij aan de pers van Coster geen enkel drukwerk toekennen. Er zijn Hollandsche drukken in menigte, die zonder opgaaf van jaar of plaats, laat staan van firma, zijn uitgekomen, en ongetwijfeld tot zeer vroegen tijd behooren. Daaronder kan van zijn werk schuilen, het kan zelfs alles zijn werk zijn; maar wie zal het zeggen? Junius wil dat het wijdvermaarde „Speculum humanae salvationis", waarvan reeds vier verschillende drukken bekend zijn, twee in het Latijn en twee in het Hollandsch, van zijn pers is gekomen [1]). Maar is dit slechts zijn meening, of werd het hem door de Thomassen verzekerd, en, zoo ja, was dan hun verzekering gegrond? Op die vragen is alweer geen antwoord te geven. Voorloopig blijve het, zoolang wij geen bewijs voor of tegen bezitten, onbeslist in het midden.

Wat is er van de Haarlemsche drukkerij ten laatste geworden? Het verhaal van den diefstal heeft den toets niet kunnen doorstaan en is ter zijde geschoven. Ik zou vermoeden, dat Coster, voor zijn vertrek uit de stad, de zaak als niet winstgevend heeft opgeruimd. Daarop schijnt een overlevering te doelen, in de familie Thomassen bewaard en door Junius met zijn eerlijke onbedachtzaamheid nevens de andere, van den diefstal, waarmee zij zich kwalijk verdraagt, te boek gesteld. In het huis, waar eens Coster gewoond had en later Cornelis Thomasz. woonde, vertoonde men namelijk nog in de dagen van Junius tinnen wijnkannen, die gezegd werden uit de letters der oude drukkerij vervaardigd te zijn [2]). Maar de dief was immers met de letters op den loop gegaan? Nu is het zeker niet ondenkbaar, dat hij in der haast niet alles had meegepakt; maar hij moet toch al heel veel hebben achtergelaten, als men daarvan nog eenige wijnkannen kon gieten. Misschien valt het opbreken van de

1) Van Meteren (uitg. 1608 en 1614 enz., *niet* in die van 1599) zegt, van het Speculum sprekende: „die wy selve ghesien hebben ende noch te sien is by Jacob Cool, erfgenaem van Abraham Ortelius, dien langhe beseten heeft".

2) Scriverius (Laurecrans, blz. 21 kantteekening) weet te verhalen, dat die kannen gedurende de Spaansche troebelen verloren zijn geraakt.

drukkerij wel samen met het vertrek van den patroon naar buiten de stad. Ware het een uitgemaakte zaak dat het „Speculum" een werk van Coster was, dan zou ik er op willen wijzen, dat nagenoeg ter zelfder tijd de prenten, in dat boek gebruikt, zich in handen van een anderen drukker, van Veldenaer, bevinden. Juist ook als Coster de stad verlaat, zet Jacob Bellaert er zich als boekdrukker neder [1]). Maar het samentreffen van een en ander kan ook bloot toevallig wezen [2]).

Genoeg, dunkt mij, over de Haarlemsche overlevering. Want in haar verdere bijzonderheden behoeven wij ons niet te verdiepen: zij doen tot de hoofdzaak niet af en zouden ons veeleer van deze afleiden.

Doch er bestaat nog een ander bericht over het aandeel, dat aan Holland in de eer der groote uitvinding toekomt, hetwelk wel van de Haarlemsche overlevering onafhankelijk is en noch Haarlem noch Coster noemt, doch er op het nauwst mee samenhangt en er niet van gescheiden mag worden. Ik bedoel het bekende bericht van de Keulsche kroniek. Daarover gaan wij thans, in de tweede plaats, handelen.

De kroniek, in 1499 verschenen [3]), wordt gehouden voor het werk van Magister Johan Stumpff, een inwoner van Keulen, voor zoo ver namelijk als men werk noemen mag wat grootendeels compilatie is. Bij uitzondering heeft echter de auteur over de uitvinding der boekdrukkunst ook een mondeling bericht opgenomen, afkomstig van een man van het vak, dat uit dien hoofde onze aandacht ten volle verdient. Met weglating van al wat niet ter zake doet, luidt het als volgt:

„De kunst is uitgevonden te Mainz in het jaar 1440. De uitvinder was een burger der stad, jonker Johan Gudenburch geboren te Straatsburg. Van 1440 tot 1450 was een tijd van proefnemen en oefenen, maar in het gulden jaar 1450 begon men te drukken. Het eerste boek was de Bijbel in het Latijn, met een grove letter gedrukt, zoo als die waarmede men thans misboeken drukt. Hoewel dus de kunst te Mainz uitgevonden werd op de wijs, die thans algemeen in gebruik is, zoo is toch

1) Zie over Bellaert: Erf. der Buchdr., I, S. 207.

2) Nadat ik dit geschreven had, ontving ik eerst den herdruk van des heeren Hessels artikels, in welks voorrede insgelijks op dat samentreffen wordt gewezen.

3) Zie Erf. der Buchdr., I, S. 329. — De passage is overgedrukt bij: P. van Meurs, De Keulsche kroniek, blz. 19.

de eerste voormaking (die eyrste Vurbyldung) gevonden in Holland uit de Donaten, die daar te voren gedrukt zijn. En daaruit is de aanvang der kunst genomen, en zij is veel meesterlijker en subtieler gevonden dan dezelve manier was, en hoe langer hoe kunstiger geworden. Wat sommigen vertellen van een anderen uitvinder, namelijk Nicolas Jenson, een Waal uit Frankrijk, is gelogen. Er zijn nog in leven die kunnen getuigen, dat er zelfs al te Venetië gedrukt werd voordat Jenson zich aldaar als drukker neerzette. Van Mainz is de kunst allereerst naar Keulen, vervolgens naar Straatsburg en daarna naar Venetië overgebracht. Het begin en den voortgang der kunst heeft mij mondeling verhaald de eerzame meester Ulrich Zell uit Hanau, door wien de kunst te Keulen is gekomen en die nu nog hier ter stede boekdrukker is."

Ziedaar hoofdzakelijk de vermaarde en veel besproken plaats uit de Keulsche kroniek. Haar waarde ontleent zij aan den zegsman, dien zij noemt. Had zij dezen onvermeld gelaten, wij zouden aan haar verhaal geen bijzonder gewicht hechten. Maar Ulrich Zell is een ander man dan Magister Stumpff. Hij wordt op gronden, die ook mij voldoende schijnen te zijn, gehouden voor een dier eerste werklieden van de Mainzer drukkerijen, die na de onlusten van 1462 de stad verlaten hebben om zich elders als meester-drukkers neer te zetten. Hij kan dus wat hij den kroniekschrijver van het begin en den voortgang der kunst meedeelde, zelf vernomen hebben van Schöffer, van Faust, van Gutenberg.

Het eerst wat ons te doen staat is derhalve van het overige af te zonderen hetgeen bepaaldelijk aan Zell moet worden toegeschreven. Maar dit is zoo gemakkelijk niet. Zijn aanhef ontleent de kroniekschrijver waarschijnlijk aan een iets oudere kroniek, die van Hartman Schedel van Neurenberg. Van deze zal hij het jaar der uitvinding, 1440, hebben overgenomen [1]), en daar hij van Zell hoorde, dat het eerste boek, de Bijbel met missaalletters, in 1450 uitgekomen was, zal hij denkelijk uit eigen vermoeden de jaren van 1440 tot 1450 voor oefentijd hebben aangewezen. Wat verder volgt zal hij dan uit den mond van Zell hebben opgeteekend. Maar hebben wij hiertoe ook het bericht aangaande de „Vurbyldung" in Holland te rekenen? Dit is twijfelachtig. Wel bezien is het moeilijk te rijmen met wat er aan

1) Aldus Van der Linde, Erf. der Buchdr., I, S. 331.

voorafgaat, en, zoo men het uit den tekst licht, loopt deze veel geregelder voort. Ook is de aanduiding, dat van Zell afkomstig is wat over het begin en den voortgang der kunst wordt bericht, tamelijk onbepaald en voor meerder of minder uitbreiding vatbaar. Onmogelijk is het dus zeker niet, dat het bericht over de Hollandsche Donaten niet van Zell maar van een ander, misschien van Stumpff zelven, is, en dat het aan het verhaal van Zell eenvoudig werd toegevoegd; waaruit dan de gebrekkige samenhang van het een met het ander zich best zou laten verklaren. Maar in de onzekerheid, waarin wij verkeeren, komt het mij toch raadzaam voor de woorden van den kroniekschrijver in strikten zin op te vatten, en al wat hij over den aanvang der kunst te boek heeft gesteld, zonder uitzondering, toe te schrijven aan den eenigen zegsman, dien hij noemt. Met zeker voorbehoud derhalve stellen wij Zell aansprakelijk ook voor hetgeen de kroniek aangaande de Hollandsche Donaten meldt.

Ik merkte reeds op, dat dit in het verband, waarin het voorkomt, niet gemakkelijk is te verstaan. De eerste uitvinding (wordt ons gezegd) is te Mainz geschied, maar er is nog buitendien een eerste „Vurbyldung" — het woord zelf is onduidelijk [1]) — in Holland gevonden uit de Donaten, die daar al te voren gedrukt zijn. Die Donaten worden dus nog niet als voortbrengsels der nieuwe kunst aangemerkt; zij zijn er de voorloopers van; de kunstproducten vangen eerst aan met den Bijbel van Gutenberg. Maar waarin, vragen wij, bestaat dan nu het onderscheid tusschen de Mainzer kunst en de Hollandsche? Wij krijgen ten antwoord: te Mainz is de kunst veel meesterlijker en subtieler gevonden dan de manier in Holland was, en zij is hoe langer zoo kunstiger geworden. Dus schijnt het verschil in de meerdere of mindere kunst, waarmee gewerkt werd, gelegen te zijn. De Hollandsche Donaten waren zoo gebrekkig uitgevoerd en zagen er zoo onoogelijk uit, dat zij geen toekomst schenen te hebben. Eerst door de uitnemende kunstvaardigheid van Gutenberg is werk voortgebracht, zoo als men tegenwoordig gewoon is te leveren. Van hem af kan men zeggen, dat de kunst zich geleidelijk heeft volmaakt; maar tusschen de Donaten uit Holland en zijn eerste werk, den Bijbel, is de sprong zoo groot, dat men van geen ontwikkeling spreken

1) De heer Van der Linde zet het Duitsche woord over in het Latijnsche praefiguratio, en wordt hierin o. a. door den heer Hessels gevolgd, maar maakt den term zoo doende niet duidelijker. Ik neem hier „bilden" in den gewonen zin van maken, en vat „Vurbyldung" op als voormaking, voormaaksel, eerste proef.

kan. Het is een nieuwe uitvinding voorwaar, die Gutenberg doen moest om zijn voorgangers zoo ver te overtreffen.

Zoo komt het mij voor, dat de plaats het eenvoudigst wordt opgevat, en zoo wordt zij ook doorgaans verstaan. Maar zeker ben ik toch van de juistheid mijner opvatting niet. Wie kan met zekerheid zeggen wat iemand heeft bedoeld, die zich niet duidelijk uitdrukt? Ook is het niet te ontkennen dat de schrijver, zoo hij bedoeld heeft wat wij meenen, onverstandig redeneert en ten onrechte aan Gutenberg de eer eener uitvinding toekent, die vóór hem in Holland reeds uitgevonden was. Want, hoe groot de verbetering mag geweest zijn, die Gutenberg in de manier van drukken heeft aangebracht, die manier, hoe weinig subtiel en meesterlijk ook, was dan toch in Holland gevonden, en in die manier stak ontegenzeggelijk het wezen der kunst. Is de kroniek te verstaan gelijk wij haar opvatten, en spreekt zij tevens waarheid, dan komt de eer der uitvinding aan niemand anders toe dan aan den ongenoemden Hollander, die begonnen is met zijn Donaten op ruwe wijs te drukken.

De heer Van der Linde verwerpt uit dien hoofde onze verklaring als onmogelijk juist, en geeft in haar plaats een geheel andere. Volgens hem heeft de kroniekschrijver (of Zell, zoo men verkiest) willen zeggen, dat Gutenberg het drukken met losse letters heeft uitgevonden, maar dat hij op de gedachte was gebracht door Donaten, die te voren in Holland in tafeldruk verschenen waren. Zoo verstaan blijft de auteur zeker vrij van de onjuiste redeneering, die wij hem ten laste leggen; hij zegt niet dat Gutenberg heeft uitgevonden hetgeen eigenlijk reeds in Holland uitgevonden was; tusschen de uitvinding te Mainz en de vroegere uitvinding in Holland bestaat een wezenlijk verschil. Maar, ontgaat hij aldus ééne dwaze redeneering, hij bezondigt zich daarentegen aan meer andere, die nog veel erger zijn. Hij laat namelijk niet uitkomen, dat de kunst van Gutenberg een andere was dan de Hollandsche; hij doet het integendeel voorkomen als waren zij slechts twee manieren van een en dezelfde kunst, en als bestond het onderscheid tusschen beide hierin, dat de Mainzer manier veel meesterlijker en subtieler was dan de Hollandsche [1]). Hij schijnt dus niet te begrijpen, dat de tafeldruk, hoe meesterlijk en subtiel hij gevonden mag worden, nooit een schrede nader aan de typografie kan komen; dat het verschil

1) Zie Costerlegende, blz. 128 vlg.

tusschen beide niet in den graad der volmaking, maar in den aard van hun wezen gelegen is. Wie geeft ons nu het recht zulk een wanbegrip aan den kroniekschrijver, laat staan aan Zell, op te dringen? Maar er is nog veel meer, dat tegen de uitlegging van Dr. Van der Linde pleit. Als de kroniek waarlijk meent, dat de typografie naar het voorbeeld van den tafeldruk werd uitgevonden, waarom spreekt zij dan niet in het algemeen, maar noemt zij de Donaten uit Holland in het bijzonder? Waren dan die Donaten het meest gewone of het uitnemendste voortbrengsel van den tafeldruk, en was Holland de zetel van die kunst? Noch het een noch het ander. Integendeel, Holland was in de houtgravure achterlijk, vergeleken met zijn naburen; en van de Grammatica van Donatus zijn de tafeldrukken volstrekt niet overvloedig noch bijzonder goed uitgevoerd. Donaten van Hollandschen oorsprong zijn er vele, maar zij zijn in letterdruk; over deze zoo straks. Zoo bestaat er geen enkele omstandigheid, die de uitlegging van den heer Van der Linde boven de algemeen aangenomene aanbeveelt [1]).

Tenzij men voor een aanbeveling verkiest te houden hetgeen een hoveling van Karel V, de Napolitaan Mariangelo Accorso, over de geschiedenis der uitvinding had opgeteekend in een typografischen Donatus [2]). Aan het eind van zijn aanteekening, die in sommige opzichten stellig onjuist is, zegt hij namelijk, dat Johan Faust, dien hij als den uitvinder roemt, op zijn

---

1) In zijn jongste werk wil de heer Van der Linde zijn verklaring van de Keulsche kroniek ook toegepast hebben op de Haarlemsche overlevering. Ook deze had van tafeldruk gesproken, maar het onverstand van Junius heeft er typografie van gemaakt, gelijk men tegenwoordig typografie maakt van de Donaten in blokdruk, die Zell op het oog had. „Wenn herr Campbell (zegt hij) meine gegenwärtige analyse der Costerlegende studieren will, so wird er inne werden, dass ich mich nicht fruchtlos etliche jahre von neuem mit ihr befasst habe. Denn jetzt erst habe ich den dingen auf den grund gesehen: die mythische erfindung im haarlemer wald hat sich einfach auf (unverstandenen) holzdruck bezogen; die typographie ist nur ein anachronistischer unterschleif des Junius gewesen, und von diesem ungefälschten anspruch können wir mit einem wehmütigen lächeln zur tagesordnung übergehen" (S. 294).

Letterlijk is dit wel niet op te vatten. Dr. Van der Linde weet zoo goed als iemand, dat niet Junius alleen maar ook Guicciardini duidelijk van typografie spreekt: „l'arte dello imprimere e stampare lettere e caratteri in foglio *al modo d'oggi*". Dat Coornhert en Van Zuren van een ander gevoelen zouden geweest zijn dan deze twee, is moeielijk aan te nemen. De stelling van den heer Van der Linde zal dus moeten luiden: „de overlevering had oorspronkelijk blokdruk op het oog, maar werd mettertijd misverstaan alsof zij typografie bedoelde". In dien vorm evenwel komt de stelling mij onbewijsbaar en ongegrond voor; zij is niet meer dan een willekeurige gissing.

2) Zie Scriverius, Laurecrans, blz. 99.

uitvinding was gebracht door een Donatus uit Holland, in een tafel gesneden. Wisten wij nu maar, hoe Accorso aan die wetenschap gekomen is. Zelf heeft hij in dezen geen gezag; alles hangt af van den zegsman, dien hij volgt. Is deze, gelijk Dr. Van der Linde vermoedt [1]) en ook ik waarschijnlijk acht, geen andere dan onze Keulsche kroniekschrijver, en hebben wij bij gevolg het toevoegsel, dat de Donaat een tafeldruk was, slechts voor een gissing van den aanteekenaar te houden, dan verliest het voor ons alle waarde. Want wat kan het den heer Van der Linde baten, dat iemand al voor drie eeuwen de plaats uit de Keulsche kroniek even zoo verstaan heeft als hij? Tegen dezen gelden dan dezelfde redenen, die wij tegen hem hebben ingebracht.

Ik blijf dus van gevoelen, dat de Donaten uit Holland, waarvan de Keulsche kroniek gewaagt, typografische Donaten geweest zijn. Deze eerste, ruwe proeven der nieuwe kunst zullen Gutenberg tot zijn veel meesterlijker uitvinding hebben geleid.

Ware dit laatste zeker, het pleit was voor Holland, zoo al niet voor Haarlem, gewonnen. Want onze kroniekschrijver mag redeneeren wat hij wil, niet slechts de eerste „Vurbyldung" is dan in Holland gevonden, maar de kunst zelve, in haar eigenlijkste wezen. Wat Gutenberg er verder aan verbeterd mag hebben, verandert aan dit wezen niet. Doch laat ons niet te haastig zegevieren. Laten wij vooraf zien, of wij van de overwinning wel zoo zeker zijn. Wat voor bewijs bezitten wij eigenlijk voor die Hollandsche „Vurbyldung"? Het zeggen van de kroniek, en waarschijnlijk het zeggen van Zell, een deskundigen voorwaar. Maar op welken grond spreekt Zell? Had hij hetgeen hij meedeelde van den uitvinder rechtstreeks vernomen, of had hij het maar van hooren zeggen? Is het misschien slechts een gissing van hem zelf, uit wij weten niet welke omstandigheden afgeleid? Natuurlijk komt hierop alles aan. Zell *kan* goed zijn ingelicht, maar dat hij in dezen goed ingelicht *was*, is volstrekt niet uitgemaakt. In zijn kort bericht zijn verschillende bijzonderheden stellig onjuist. Gutenberg was niet van Straatsburg geboortig. De drukkunst is uit Mainz niet allereerst naar Keulen overgebracht [2]). Niet in de tweede plaats naar Straatsburg; niet in de derde naar Venetië. Indien wij erkennen moeten, dat Zell zich op die punten vergist heeft, met welk recht zullen wij dan

---

1) Erf. der Buchdr., I, S. 18.
2) Erf. der Buchdr., I, S. 334.

zijn bericht aangaande de Hollandsche Donaten boven allen twijfel verheven achten?

Er bestaat bovendien een gewichtige reden tot twijfelen. Stond het vast, dat er in Holland vroeger dan te Mainz gedrukt is, hoe zouden wij dan het vermoeden van ons kunnen weren, dat dit te Haarlem was geschied [1]), de eenige stad van Holland, die, zonder iets van de kroniek te weten, van ouds beweert dat het bij haar werkelijk gebeurd is. Het zou meer dan wonderlijk zijn, indien er in Holland een andere stad en in deze stad een ander burger was, aan wie werkelijk, zonder dat zij er ooit aanspraak op gemaakt hadden, de eer toekwam, die Haarlem voor zijn Coster steeds heeft gevorderd. Op het ongelooflijke van zulk een onderstelling stuiten alle redeneeringen af, die men heeft aangewend om het bericht in de Keulsche kroniek los te maken van de Haarlemsche overlevering. Naar mijn oordeel althans hangen beiden onafscheidelijk samen. De waarheid van de eene mag wel degelijk voor die der andere getuigen.

Maar dan getuigt ook omgekeerd de onjuistheid van de eene tegen de juistheid der andere. Hetgeen ons, met een mate van waarschijnlijkheid, die aan de zekerheid nabij komt, gebleken is ten aanzien van de overlevering van Haarlem, mag niet buiten aanmerking blijven bij het beoordeelen van het bericht in de Keulsche kroniek. Wij zijn na een nauwkeurig onderzoek tot de slotsom gekomen, dat Coster niet vroeger te Haarlem heeft gedrukt dan toen te Mainz misschien [2]) zelfs reeds in twee verschillende werkplaatsen uitnemend goed gedrukt werd. Wat is nu waarschijnlijker, dat de kroniekschrijver (of Zell misschien) zich in den ouderdom der Hollandsche Donaten heeft vergist en daarop een onjuist vermoeden heeft gebouwd, of dat de Haarlemsche overlevering, in spijt der tijdrekening, toch waarheid zou hebben gesproken? Het antwoord op deze vraag is voor mij althans niet twijfelachtig.

Aangenomen op dezen grond, dat hetgeen de kroniek verhaalt een gissing is van haar schrijver of diens zegsman, dan valt het ons niet moeilijk voor de gissing een aanleiding te vinden. Wij weten immers, dat Cornelis de knecht een ijverig voorvechter was van de aanspraken van zijn meester, en wij hebben al

1) Vgl. Hessels, p. 47.

2) Misschien: immers Dziatzko, Beiträge zur Gutenbergfrage (Berlin 1889), S. 56 ff. betwijfelt, wat anderen beweren, dat de aflaatbrieven van 1454 en 1455 van twee verschillende drukkerijen komen.

opgemerkt dat hij wel niet tot op zijn ouden dag gewacht zal hebben met te verhalen, wat Gaal en Talesius van hem in zijn grijsheid hebben gehoord. Hoe licht kan van zijn verhaal iets naar Keulen zijn overgewaaid en daar bij Zell of bij Stumpff ingang hebben gevonden. De voorstelling der toedracht, gelijk wij die in de kroniek vinden, zou dan een soort van transactie zijn. Mainz behoudt de eer der uitvinding voor Gutenberg, maar Holland krijgt toch ook zijn bescheiden deel; zijn Donaten zijn wel geen eigenlijke voortbrengsels der kunst maar er toch reeds een „Vurbyldung" van.

Ik hecht aan deze gissing niet meer dan zij waard is. Ook wil ik niet uit de onjuistheid der Haarlemsche overlevering terstond tot de onjuistheid van het bericht in de kroniek besloten hebben. Het is mij slechts te doen om aan te toonen, dat wij met het bloote bericht nog niet geholpen zijn en dat twijfel nog alleszins gewettigd blijft. Ik wensch de plaats in de kroniek beschouwd te hebben niet als een stellig bewijs, maar als een hoogst opmerkelijke vingerwijzing naar de richting, waarin het verdere onderzoek zich moet uitstrekken. De Hollandsche Donaten en in het algemeen de overblijfsels der proto-typografie van Noord-Nederland moeten ondervraagd worden, of zij misschien ons naricht kunnen geven.

Dat heeft in zijn tijd Scriverius reeds begrepen, en met vurig verlangen zag hij uit naar een enkel van die Donaten, waarvan de Keulsche kroniek gewaagt en die onmisbaar zijn om haar zeggen te bevestigen.

Waar steekt gij in een hoek, Donate? waar toch heenen
Gebiedt gij dat ik loop....
Zoo ik u wist te vinden,
'k Ontzag de reize niet naar 't uiterste der Inden [1]).

Sedert de brave vaderlander deze dichterlijke verzuchting slaakte, zijn ruim twee eeuwen voorbijgegaan, die veel van wat verholen was aan het licht hebben gebracht. In plaats van één Hollandschen Donaat hebben zij een aantal in verschillende drukken te voorschijn doen komen. Daardoor is de staat van zaken geheel veranderd. Wat Scriverius niet vermocht, vermogen wij. Hij moest de Keulsche kroniek wel op haar woord gelooven of niet gelooven. Wij kunnen en behooren haar te toetsen aan

1) Scriverius, Laurecrans, blz. 104.

de gedenkstukken der drukkerijen van Holland en van Mainz, waarop zij zich voor haar bewering beroept.

Vooraf moet ik betuigen, en ik doe het volmondig, dat ik mij hier op een gebied ga begeven, waarop ik vreemdeling ben en geen stap kan zetten dan aan de hand van een leidsman. Ik heb geen verstand van de palaeo-typografie, zooals de geleerden haar noemen; van eigen aanschouwing ken ik slechts enkele van de overblijfsels der aloude drukkunst, waarover ik ga spreken. Mijn kennis strekt zich niet veel verder uit dan de *Monuments typographiques* van Holtrop. Ik zou het dan ook niet wagen deze stof te behandelen, ware het niet dat ik mij kon toevertrouwen aan de leiding van iemand, wiens gezag wel niet zal worden betwist; ik bedoel den heer Hessels. Hij staat te boek als een der grondigste kenners van incunabelen, en hij heeft in het bijzonder van de oudste gedenkstukken der Hollandsche drukkunst een nauwkeurige studie gemaakt, waarvan hij de uitkomst reeds in 1871, in zijn Engelsche vertaling der Coster-legende van Dr. Van der Linde, bekend heeft gemaakt en thans, na ze opnieuw herzien en aangevuld te hebben, herhaalt in den onlangs verschenen herdruk zijner Academy-artikels. Of hij in degelijkheid van kennis en juistheid van inzicht de heeren Van der Linde en Campbell, die dezelfde stof behandeld hebben, te boven gaat of evenaart, waag ik niet te beoordeelen. Voor mijn oogmerk verdient hij echter buiten twijfel als gids boven deze twee de voorkeur, omdat zij min of meer vooringenomen zijn tegen Haarlem's aanspraken, hij aan den anderen kant veeleer naar de zijde van Haarlem overhelt. Indien ik dus den twijfel, die ten gevolge van het zuiver historische onderzoek bij ons is opgerezen, aan de voorstelling toets, die hij van den staat der gedenkstukken geeft, loop ik stellig het minste gevaar van mij, en mijn lezers met mij, te bedriegen.

De Costeriana, zooals de heer Hessels gemakshalve de overblijfsels onzer proto-typografie pleegt te noemen, maken thans reeds een reeks uit van zeven-en-veertig boeken en boekjes, of juister gezegd van twaalf verschillende boekwerken, waarvan sommige in meer dan éene uitgaaf. Zij zijn in acht onderscheidene maar onderling nauw verwante, lettersoorten gedrukt [1]).

---

1) Het is een der voordeelen, die de herdruk boven de oorspronkelijke uitgaaf der artikels in de Academy voorheeft, dat hij de lijst der Costeriana, daar gegeven, niet slechts aanvult, maar in belangrijke aanteekeningen van typografischen aard toelicht. De belangstellende lezer verzuime niet van deze kennis te nemen.

Dat zij van een Noord-Nederlandsche drukkerij, zoo niet van meer dan ééne, afkomstig zijn, is buiten twijfel, om redenen die het overbodig is hier aan te halen, daar zij, zoover ik weet, door niemand worden betwist. Er bestaat alleen verschil van gevoelen ten opzichte der vraag, in welke stad van Noord-Nederland zij waarschijnlijk te huis behooren. De heer Bradshaw van Cambridge, in den loop van het vorige jaar overleden, die algemeen als een der eerste autoriteiten op het gebied der typografische wetenschap gehuldigd werd, had de gissing geopperd, dat Utrecht, de bisschopsstad en als zoodanig een der zetels van de Nederlandsche beschaving, veeleer voor drukplaats in aanmerking verdiende te komen dan een landstad, zooals Haarlem; en sedert is die gissing door Dr. Campbell, Dr. Van der Linde en meer andere deskundigen als hoogstwaarschijnlijk aangenomen. Bewijzen zijn er nog niet voor gevonden. Wel is waar zijn uit de banden van boeken en handschriften, die van ouds te Utrecht werden bewaard, brokstukken van Costeriaansche drukken te voorschijn gekomen, maar ook in andere steden zijn zoodanige gevonden, en niet het minst in Haarlem zelf. De heer Hessels, die het vermoeden van Bradshaw verwerpt, heeft dit in het licht gesteld. Ook gaat de redeneering van Bradshaw en zijn volgelingen niet op. Ware het eens uitgemaakt, dat de drukkunst hier te lande niet uitgevonden maar van elders ingevoerd was, dan zou men recht hebben om te vragen, welke Nederlandsche stad het aantrekkelijkst moet geweest zijn voor iemand, die zich als boekdrukker wilde vestigen. Als woonplaats van den uitvinder daarentegen heeft de eene stad niets boven de andere vooruit; het toeval beslist in dezen; en zoo bestaat er vooralsnog, naar het mij voorkomt, geen reden om op dit punt van de overlevering af te wijken. Totdat het tegendeel bewezen wordt, houd ik Haarlem voor den zetel onzer vroegste drukkunst. Vreemd is het dan ongetwijfeld, dat van een drukkerij, die zoo veel en zoo velerlei werk heeft geleverd, in de stadsregisters geen spoor is ontdekt. Maar hetzelfde blijft het geval, naar welke stad wij die drukkerij ook overbrengen; zelfs wordt de zaak dan nog vreemder, daar dan niet slechts de oorkonden maar ook de overlevering zou zwijgen, welke laatste althans ten opzichte van Haarlem zich niet onbetuigd heeft gelaten.

Geen enkel der Costeriana draagt een jaarteekening of iets wat naar een colophon gelijkt. Bij benadering kan men echter van sommige den tijd der uitgaaf bepalen [1]). Op den titel van

1) Hessels, p. 37.

vier hunner wordt namelijk Pius II genoemd, die in 1458 den pauselijken zetel beklom en zijn kerkelijken naam aannam. Zij moeten dus van na dat jaar dagteekenen. In een exemplaar van een dezer vier staat verder aangeteekend, dat Conrad, abt van St. Jacob te Rijssel, het kocht; en deze bekleedde die waardigheid slechts gedurende drie jaren, van 1471 tot 1474 [1]). De geheele groep, waartoe dit boek behoort, zal dus omstreeks deze jaren of vroeger, maar niet vroeger dan 1458, gesteld moeten worden. Ook is een fragment van een Donatus gevonden in den oorspronkelijken band van een Haarlemsch register over het jaar 1473. Dit bewijst opnieuw, dat de drukkerij vóór 1470 in vollen gang moet geweest zijn [2]). Maar voor de uitvinding te Haarlem, waarom het ons te doen is, bewijst het niets. Evenmin bewijst aan den anderen kant het jaar 1458, waarna wij zagen dat een groep Costeriana eerst gedrukt kan zijn, iets tegen de uitvinding aldaar. Want deze groep zou de laatste of een der laatste kunnen wezen, die van Coster's pers zijn gekomen. Ook is de heer Hessels van oordeel [3]), dat zij de overige wel niet veel maar toch eenigszins in bewerking overtreft, en daarom achteraan in de rij moet gesteld worden. Overigens is volgens hem de drukkunst in de eerste periode van haar bestaan, tot op ongeveer het jaar 1480, zoo weinig vooruitgegaan of veranderd, dat het niet mogelijk is haar voortbrengsels, naar innerlijke kenteekenen alleen, te rangschikken, laat staan te dateeren [4]).

Wat in het bijzonder de Donaten betreft, wij kennen daarvan reeds een-en-twintig verschillende drukken, in verschillende lettersoorten. Van geen enkel ander Costeriaansch werk zijn op verre na zooveel uitgaven bekend. Indien dus de Keulsche kroniek met haar Donaten uit Holland typografische bedoeld heeft, had zij waarlijk goede reden om deze bij voorkeur als proeven van Hollandsche drukkunst te noemen.

In welke verhouding staan nu deze Donaten tot de vroegste voortbrengsels der Mainzer drukkerijen? Beantwoorden zij aan de verwachting, die de kroniek ons van hen geeft? Vertoonen zij werkelijk een „Vurbyldung" van de kunst, maar ook niet meer,

---

1) Hessels, p. 31.

2) In het Centralblatt für Bibliothekswesen, V, S. 256, beschrijft Dr. A. Wyss een nog onbekend Costerianum van de Darmstadter Hofbibliotheek. Daaruit blijkt, dat de bijeenbehoorende lettertypen 4 en 5 nog in 1472 bij het drukken gebruikt werden.

3) Hessels, p. 44/5.

4) Hessels, p. 39.

geschikt om Gutenberg tot de eigenlijke uitvinding te leiden? Het antwoord op deze vraag is voor ons besluit van zoo groot gewicht, dat ik het in de eigen woorden van den heer Hessels wil meedeelen. „Wij bezitten", zegt hij [1]), „fragmenten van ten minste drie Mainzer uitgaven van Donaten, in de welbekende type van den Bijbel met zes-en-dertig regels op de bladzijde (door de kroniek als het eerste boek van Gutenberg vermeld), die algemeen tusschen 1450 en 1454 worden gesteld, waartegen ik ook geen bezwaar maak. Maar wanneer wij dit aan Dr. Van der Linde en zijn medestrijders voor Gutenberg toegeven, zie ik waarlijk niet in, hoe zij van hun kant zouden kunnen beweren, dat geen enkel dier een-en-twintig Hollandsche uitgaven even vroeg zou mogen worden gesteld [2]). Immers een vergelijking van deze met die van Gutenberg leert zoo klaar als de dag, dat ten opzichte der bewerking beide op een en dezelfde hoogte staan, en dat, zoo er eenig verschil bestaat, de Hollandsche het meest primitief zijn". Hetzelfde valt op te merken omtrent de vier uitgaven van Peter Schöffer, in de type van den Bijbel met twee-en-veertig regels, die vóór of omstreeks 1456 worden gesteld: ook zij staan wat uitvoering betreft met de Hollandsche op één lijn en eer er iets boven dan beneden.

Ik weet niet of het mijn lezers gaan zal gelijk het mij gegaan is, maar ik stond verbaasd toen ik deze beschrijving bij den heer Hessels las. Van den heer Van der Linde zou zij mij niet verwonderd hebben, maar van hem in hooge mate. Hij verklaart zich voor de aanspraken van Haarlem en voor de geloofwaardigheid in het algemeen van zijn overlevering, maar hoe zijn die te rijmen met hetgeen hij hier van den staat der Costeriana getuigt? In zijn ijver om Dr. Van der Linde te weerleggen, die al deze Hollandsche drukken zoo laat wilde stellen als ongeveer 1470, vergeet hij dat het tot de hoofdzaak weinig afdoet, in welk decennium na 1450 zij te plaatsen zijn. Het moge onredelijk zijn van den heer Van der Linde niet sommige hunner althans in ouderdom gelijk te stellen aan de gelijk-

1) Hessels, p. 45.

2) Het verdient opmerking, dat de heer Hessels in den herdruk, dien ik aanhaal, zich nog voorzichtiger uitlaat dan hij reeds in zijn artikel in de Academy had gedaan. Daar zeide hij: „.... I do not see how they could possibly argue, that the twenty editions of the Donatus printed in Holland should be dated one year later". Thans heeft hij dit gewijzigd, aldus: „.... that none of the twenty one editions.... could be dated so early". Vgl. ook p. 55.

soortige Mainzer drukken: daarmee is echter voor de zaak van Haarlem volstrekt niets gewonnen. Het komt er op aan te bewijzen of althans waarschijnlijk te maken, dat zij aan de oudste proeven der Mainzer drukpers vooraf zijn gegaan. Maar is het met hen gesteld, zooals wij door den heer Hessels hebben hooren beschrijven, dan zal dit bewijs wel niet te leveren zijn [1]). Reeds hun talrijkheid maakt ons verlegen. De overlevering, door Guicciardini en Junius geboekt, beweert dat het drukken te Haarlem al gestaakt is voordat men er te Mainz mee begon. Maar dat dit onjuist moet zijn, volgt uit hetgeen de heer Hessels ons leert ten stelligste. Hij heeft zich de moeite gegeven van uit te rekenen, hoeveel jaren er wel besteed zullen zijn om al de bekende Costeriana (en wie weet hoe vele ons nog onbekend zijn gebleven), indien zij uit een en dezelfde drukkerij zijn voortgekomen, aan den man te brengen, en hij komt tot het besluit, dat daar al licht acht en twintig jaren mee gemoeid zijn geweest [2]). De helft van dien tijd is reeds veel te lang voor de overlevering.

Maar gewichtiger bezwaar dan de veelheid der drukwerken levert hun betrekkelijke kunstwaarde op; het geringe verschil, zoo er eenig verschil bestaat, tusschen de eerste voortbrengselen der Mainzer en der Hollandsche persen. Allen, die van Coster's uitvinding gewagen, spreken van de „zeer ruwe manier", de „grove manier", de „armoede" der jeugdige kunst, die eerst na haar uitwijking naar Mainz tot aanzien is gekomen. Wij zijn dus verdacht op gebrekkig, op knoeierig werk, bij dat van Mainz niet te vergelijken — en wat krijgen wij te zien? Boeken, die wat bewerking betreft, met gelijksoortige uit Mainz op ééne hoogte staan.

Waarlijk Magister Stumpff zou verlegen staan als wij hem zulke Donaten uit Holland voorlegden en de bekentenis afvergden, dat hij deze en geen andere op het oog heeft gehad. Hoe durfde hij dan beweren, dat zij geen eigenlijke voortbrengselen der boekdrukkunst, dat zij er slechts voorproeven van zijn? Voorproeven, die met de meesterlijke en subtiele kunstprodukten van

1) Vgl. Costerlegende, blz. 212.

2) In de voorrede van den herdruk erkent de heer Hessels, dat dit cijfer willekeurig is, doch verdedigt het op dezen grond: „I choose that of eighteen months between each edition, because such a calculation has the merit, not only of being possible, reasonable and probable, but of bringing all the historical evidence that we have in perfect harmony with the bibliographical condition of the Costeriana".

Mainz gelijk staan! Als waarlijk zulke Donaten Gutenberg op zijn uitvinding hebben gebracht, heeft deze niet veel behoeven uit te vinden. Hij kon dan met nabootsen volstaan. Klaarblijkelijk heeft de kroniekschrijver of zijn zegsman zich de zaak heel anders voorgesteld dan zij is. Niet met de Mainzer Donaten van vóór 1460, die hij misschien niet eens van aanschouwen kende, of althans niet meer duidelijk voor den geest had, maar met de drukwerken van den tijd, waarin hij schreef, heeft hij waarschijnlijk zulke aloude Hollandsche Donaten, als hem toevallig onder de oogen kwamen, vergeleken, en is zoodoende tot de slotsom gekomen, dat zij uit den voortijd der kunst dagteekenden, voordat Gutenberg nog had uitgevonden te drukken „gelijk nu gemeenlijk in gebruik is".

Om de Haarlemsche overlevering te waarschijnlijker te maken doet de heer Hessels [1]) opmerken, dat het werk der Mainzer persen van den aanvang af een graad van volkomenheid vertoont, die van zelf doet vermoeden dat er proefnemingen aan voorafgegaan zullen zijn, gelijk de Keulsche kroniek zegt dat er ook werkelijk, en wel in Holland, hebben plaats gehad. De opmerking is juist, maar hoe is het mogelijk dat de heer Hessels, toen hij ze neerschreef, niet bedacht heeft, dat de Costeriana naar zijn eigen beschrijving op zulke gebrekkige proeven volstrekt niet gelijken.

Maar, al zijn zij dan ook niet als zoodanig aan te merken, toch meent de heer Hessels twee eigenaardigheden aan hen te bespeuren, die op een vroeger tijdvak der kunst wijzen dan waartoe de drukken van Mainz behooren. Vooreerst werd er in Holland meer dan te Mainz op perkament en minder op papier gedrukt. Hoe dit verschil ooit ten bewijze van den hoogeren ouderdom der Hollandsche drukken zou kunnen strekken, begrijp ik niet. De „Specula", die onze schrijver zelf in de eerste groep plaatst, zijn toch immers op papier gedrukt: bij gebrek aan kunstvaardigheid werd dus het perkament wel niet verkozen. Maar, dit zij gelijk het is, onze schrijver weerlegt in alle oprechtheid zijn opmerking zelf [2]), door er op te wijzen, dat de meeste dier, op perkament gedrukte, boeken schoolboeken waren, waartoe in nog veel later tijd aan perkament, als duurzamer stof, de voorkeur boven het papier placht gegeven te worden.

---

1) p. 52.
2) p. 51.

Even weinig, dunkt mij, houdt zijn andere opmerking [1]) steek. Onder de Costeriana zijn er betrekkelijk vele, die slechts aan éene zijde bedrukt zijn. Dit wordt wel niet algemeen erkend, maar op gezag van onzen auteur willen wij het aannemen. Welnu, zegt hij, dan verraadt dit een onbedrevenheid in de kunst, die slechts in een eersten beginner te onderstellen is; te Mainz drukte men van den aanvang af aan beide zijden van het blad [2]). Ook dit willen wij niet tegenspreken. Maar indien wij werkelijk hier aan onbedrevenheid van den Hollandschen drukker moeten denken, wat hebben wij dan te verwachten? Mij dunkt, wij moeten dan wachten, dat de alleroudste drukken alle, zonder uitzondering, slechts aan éene zijde bedrukt zullen zijn, en dat alle latere, nadat de kunst het eens zoo ver had gebracht dat zij aan weerszijde drukken kon, ook aan beide zijden bedrukt zullen wezen. Maar dit is het geval niet. Met elke lettersoort, zonder onderscheid, vinden wij op beide manieren gedrukt; en twee derzulke, die slechts éene zijde bedrukt hebben [3]), behooren tot de groep, waarvan het vaststaat dat zij van niet vroeger dan 1458 dagteekent, en die dan ook door onzen schrijver achteraan in de rij wordt geplaatst. De Hollandsche drukker heeft dus nu en dan op slechts éene zijde gedrukt, nadat hij reeds de kunst verstond om beide zijden te bedrukken. Zoo moet hij daarvoor een andere reden hebben gehad dan de in hem onderstelde onbedrevenheid. En hiermee vervalt van zelf de grond, waarop de heer Hessels zijn stelling had gevestigd.

Ziedaar, naar mijn beste weten, den tegenwoordigen staat van het geschil tusschen Mainz en Haarlem beschreven. Het laat zich niet aanzien, dat er spoedig verandering in zal komen, maar de mogelijkheid bestaat toch. De rekeningen van steden en corporatiën gedurende de XVe eeuw zijn nog op verre na niet alle doorsnuffeld, en zij kunnen ons nog allerlei verrassingen bewaren. Gesteld, men vond ergens opgeteekend, dat iemand, in een jaar aan 1450 voorafgaand, een boek te Haarlem had gekocht; al stond er dan niet bij, dat het door Coster gedrukt was, zou er toch reeds veel ten voordeele van zijn zaak gewonnen

1) p. 40.

2) „De aflaatbrieven van 1454 zijn slechts aan één zij gedrukt, doch omdat hun aard dit meebracht, niet omdat de toenmalige Duitsche drukkers niet in staat zouden geweest zijn aan beide zijden te drukken", zegt de heer Hessels.

3) Namelijk N°. 27 en N°. 47.

zijn. Ik had reeds gelegenheid om te gewagen van een aanteekening in een der Costeriana, waaruit blijkt dat het exemplaar tusschen 1471 en 1474 door een abt van Rijssel gekocht werd. Zulke aanteekeningen zijn er meer, evenwel van later tijd en daarom voor ons doel van geen nut. Doch wie weet wat nog verholen ligt en slechts op een gelukkigen vinder wacht? Die aan de overlevering geloof blijven schenken, behoeven den moed nog niet op te geven.

De heer Hessels vleit zich [1]), dat uit een sedert lang bekende aanteekening in een dagboek van 1446 althans zoo veel reeds gebleken is, dat toen ter tijd in de Nederlanden typografische boeken in den handel waren; met andere woorden, dat vóór dien tijd de boekdrukkunst al uitgevonden moet geweest zijn. De abt namelijk van St. Aubert te Kamerijk had in Januari van dat jaar, naar hij zelf opteekende, een schoolboek te Brugge laten koopen, een Doctrinale, „getté en molle".

Nu beteekent „jeter" of „mettre en moule" of „en molle" boekdrukken, in den gewonen zin van het woord. Derhalve, zegt de heer Hessels, is de zaak buiten twijfel. Nog niet zoo dadelijk, dunkt mij. Het zou kunnen zijn, dat de uitdrukking ook nog een andere beteekenis had, zoo als de heer Van der Linde [2]), om hem alleen te noemen, ook beweert. Volgens dezen is „jeter en moule" in later tijd zeker hetzelfde als „imprimer", maar werd het oorspronkelijk slechts van tafeldruk gebruikt. De aard der uitdrukking maakt die bewering ook waarschijnlijk. „Moule" is vorm; in een vorm stellen of werpen kan in eigenlijken zin gezegd worden van een geschrift, dat men in een tafel snijdt; welke tafel dan de vorm wordt om afdrukken mee te maken; maar slechts oneigenlijk van een geschrift, dat men met losse letters zet. Evenwel over deze uitlegging kan gestreden worden. Alles is afgedaan daarentegen, als het bewijs wordt geleverd, dat „jeter en moule" niet *uitsluitend*, gelijk de heer Hessels [3]) beweert, van typografischen druk gezegd wordt. Ik ben in staat zulk een bewijs te leveren. Bij Pierre Belon, in zijn *Observations en Grèce* etc. (Paris 1553), lezen wij het volgende: „Les Turcs ont une forme taillée en bois, où il y a quelque belle fleurette, laquelle forme ils frottent de couleurs, comme quand l'on imprime

1) p. 46, 77.
2) Costerlegende, blz. 11. — Erf. der Buchdr., I, S. 681.
3) p. 77.

quelque chose en moule" [1]). Dat hier „imprimer en moule" bepaaldelijk op tafeldruk doelt, zal wel niemand ontkennen. Maar dan moet het ook hetzelfde beteekenen, of kan het ten minste hetzelfde beteekenen in het dagboek van den abt, en is het bewijs vervallen, dat de heer Hessels voor het bestaan der typografie al in het jaar 1446 meende gevonden te hebben.

Vatten wij ten slotte de uitkomsten van ons onderzoek kortelijk samen.

Er heeft te Haarlem vroeger dan 1522 en denkelijk al vele jaren te voren een overlevering bestaan, die omstreeks 1560 verlevendigd en toen ook te boek gesteld is, volgens welke Laurens Jansz. Coster met losse letters zou hebben gedrukt, op een door hem zelf uitgevonden manier. Hoewel er geen enkel bewijs voor de waarheid dier overlevering ontdekt is, valt het echter moeilijk te gelooven, dat zij zoo maar uit de lucht zou zijn gegrepen.

Daarentegen wat zij er bijvoegt, dat de eerste drukkers te Mainz de kunst van Haarlem zouden hebben geleerd: dit moet om redenen van chronologischen aard worden gelogenstraft.

Een bericht, in de Keulsche kroniek van 1499, waarschijnlijk van Ulrich Zell afkomstig, volgens hetwelk de kunst wel te Mainz door Gutenberg zou zijn uitgevonden, maar naar het voorbeeld van Donaten in Holland al vroeger gedrukt, kan evenmin met bewijzen worden gestaafd; het berust uitsluitend op het gezag van den zegsman. Het kan moeilijk van de Haarlemsche overlevering gescheiden worden. Geen Hollandsche stad, behalve Haarlem, maakt op de eer van zoo vroeg gedrukt te hebben aanspraak. Ook zijn de Donaten, die de kroniek denkelijk op het oog heeft, met dezelfde lettersoort gedrukt, waarmee het „Speculum" gedrukt is, dat door Junius aan de pers van Coster wordt toegekend. En daar het nu bewezen is, dat Coster niet vóór 1454 (het jaar der oudste gedateerde drukken van Mainz) gedrukt kan hebben, ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat ook de Hollandsche Donaten verkeerdelijk voor ouder dan de Mainzer drukken zijn aangezien, en dat Zell niet naar zijn zeker weten maar slechts naar zijn vermoeden zal gesproken hebben.

---

1) Aangehaald in de Dictionnaire historique par La Curne de Sainte Palaye, i. v. Moule. — Niet volkomen duidelijk is de volgende passage in de Mémoires de La Huguerye, I, p. 85: „Ce n'est pas ung affaire, qui se jecte en moule" (Het is geen zaak om zoo maar dadelijk uit te maken; zij vereischt langdurige overweging).

Aan deze onderstelling beantwoorden volkomen de overblijfsels der Hollandsche prototypografie, gelijk wij ze uit de beschrijving van den heer Hessels leeren kennen. Zij staan, wat de kunst betreft, nagenoeg op éénе hoogte met soortgelijke werken der Mainzer drukkerijen, en sommige hunner, die wel eenigszins maar toch weinig slechts boven de overige uitmunten, zijn stellig van na 1458. Op zich zelf beschouwd en buiten de overlevering, zouden zij allen even goed voor een nabootsing der Mainzer kunst als voor haar voorbeeld kunnen doorgaan.

Voor deze karakteriseering der Hollandsche prototypografie, die voor de gansche quaestie van overwegend belang is, kan ik echter niet instaan, bij gemis aan de noodige kennis. Ik ben in dezen afgegaan op de beschrijving, die de heer Hessels er van gegeven heeft en waarvoor hij aansprakelijk blijft.

Het doel, waarmee ik geschreven heb, was dan ook niet om het geschil te beslissen. Die dat doen zal, moet zoowel doorkundig bibliograaf als geoefend criticus wezen. In afwachting van dat zoo iemand zich zal voordoen, wilde ik slechts den tegenwoordigen staat van het geding blootleggen voor lezers, die geen gelegenheid hebben om zelf van de gewisselde strijdschriften kennis te nemen. Mocht ik hier nog een vermaning aan toevoegen, dan zou het deze zijn. Laten wij niet door het natuurlijke verlangen om aan een landgenoot de eer eener zoo roemrijke uitvinding toe te eigenen, ons laten verleiden tot beweringen, waartoe op dit oogenblik geen genoegzame grond bestaat. Mochten ooit — wat niet volstrekt onmogelijk is — nieuwe bescheiden uit archieven of bibliotheken aan den dag komen, wier gewicht de schaal naar onze zijde deed overslaan, dan zouden wij het recht om van gevoelen te veranderen geenszins hebben verbeurd door thans onbewimpeld te erkennen, dat de kans vooralsnog veel gunstiger staat voor Mainz dan voor Haarlem.

(Gids, 1888, I, blz. 49 vlg.)

BIJLAGE I [1]).

(1890.)

(Zie blz. 167.)

Sedert ik in de Gids de twistvraag: Mainz of Haarlem besprak, is over dat onderwerp, en in het algemeen over de bakermat en de uitvinding der boekdrukkunst, al weer heel wat geschreven, dat echter naar het mij voorkwam in den stand der kwestie weinig of geen verandering bracht, en mij dan ook geen aanleiding gaf om er mijn lezers van mee te deelen. Maar thans schijnt mij een onlangs verschenen boekje van weinige bladzijden [2]), merkwaardig genoeg om er de aandacht ook van het Nederlandsche publiek op te vestigen, hoewel het met de aanspraken van Haarlem en van Coster in geen rechtstreeksch verband staat.

De schrijver is toevallig aan zijn onderwerp gekomen. Bezig met onderzoekingen naar de oude *artistes* van Avignon en daarvoor snuffelende in de protocollen der verschillende notarissen der stad, ontdekte hij uit de jaren 1444 en 1446 eenige oorkonden, waarin sprake was van de boekdrukkunst. Als wij ons herinneren dat het oudste gedateerde drukwerk van Mainz, een aflaatbrief, uit het jaar 1454 dagteekent, begrijpen wij terstond het gewicht dat hij aan zijn vondst hechtte. Met een korte inleiding, die van niet veel zaakkennis getuigt [3]), heeft hij zich gehaast de vijf belangrijkste dier oorkonden in het licht te zenden. Aan haar echtheid valt niet te twijfelen; maar wel twijfel ik, op grond van enkele uitdrukkingen die er in voorkomen, of er tot haar recht verstand niet meer in dezelfde notarieele archieven te vinden zal zijn. Het is te hopen, en te verwachten ook, dat eerlang een bibliograaf van meer ervaring en helderder inzicht het onderzoek te Avignon herhalen en de resultaten daarvan beter toelichten

---

1) Vroeger verschenen onder den titel: Een nieuwe mededinger van Gutenberg. (N.v.d.R.)

2) L'Abbé Requin, l'Imprimerie à Avignon en 1444. Paris 1890.

3) Zoo spreekt hij, om iets te noemen, van „l'imprimerie xylographique, inventée par Jean Coster de Harlem vers 1420".

zal. Intusschen durf ik het wagen uit mijn historisch oogpunt de vijf bekend gemaakte bescheiden te bezien en er mijn lezers een voorloopig overzicht van te geven.

Het oudste stuk, door den heer Requin, vreemd genoeg, achteraan geplaatst (n°. 5), dagteekent van 4 Juli 1444. Het is een in het latijn gestelde notarieele verklaring van zekeren zilversmid, Procopius de Bragansis, ingezetene van Avignon, die in andere stukken voorkomt als magister Procopius Valdfoghel, uit Praag afkomstig: dat hij onder zich heeft eenige goederen toebehoorende aan magister Manaudus, elders genaamd Menaldus Vitalis [1]), geboortig van Dax (département des Landes) baccalaureus in decretis en student te Avignon. Die goederen bestaan in — ik zal beginnen met de eigen woorden, waarop zooveel aankomt, te herhalen —: „duo abecedaria calibis et duas formas ferreas, unum instrumentum calibis vocatum vitis, quadraginta octo formas stangni necnon diversas alias formas ad artem scribendi pertinentes". Dus een stel gereedschappen ten dienste van *het schrijven*, waaronder een stalen schroef denkelijk met een gewone pers te gebruiken, en verschillende ijzeren en tinnen vormen, lettervormen naar het schijnt [2]). Opmerkelijk komt het mij voor, al heeft Requin het over het hoofd gezien, dat het een geletterde is, die deze dingen aan een goudsmid in handen heeft gesteld. Is het niet alsof een man van theorie zijn gebrekkig proefwerk aan een werktuigkundige ter verbetering heeft toevertrouwd? Maar mogelijk is het ook, dat Procopius, die zich overal elders, ook tegenover Vitalis, als onderwijzer in de kunst voordoet, haar inderdaad had uitgevonden, en slechts met het geld van den ander zijn werktuigen had vervaardigd en zijn proefnemingen voortzette.

Het volgende stuk (n°. 3 van Requin) is van nog geen twee maanden later, van 27 Augustus: een schuldbekentenis van denzelfden Procopius; hij heeft van Georgius de la Jardina 10 gulden geleend, „pro quibus promisit instruere dictum Georgium in arte scribendi bene et condecenter, et administrare necessaria et opportuna, hinc ad unum mensem". Procopius, een man van geringe middelen, zooals blijkt, slaat dus reeds geld uit de uitvinding, en verkoopt het geheim aan een derde. Maar hij bedingt stilzwijgen overigens: „fuit tamen de pacto quod nullus non debeat instruere aliquem in dicta arte scribendi, nisi de licentia alterius".

1) Zekere Raymond Vitalis van Avignon was in 1288 notarius te Carcassonne. (Lea, Hist. of the inquisition, I, p. 499.)

2) Men bedenke, dat *typografie* insgelijks beteekent: *schrijven met vormen of figuren.*

Twee jaren gaan voorbij, waarin wij verder van de zaak niet hooren, maar waarin onze vriend de kunst onderwijl aan meer anderen verklapt heeft. De derde oorkonde, van 10 Maart 1446 (n°. 1), spreekt daarvan. Zij betreft een overeenkomst tusschen Procopius en een jood van Avignon, Davinus de Caderossia, die hem geld voorgeschoten en goederen van hem te pand heeft.

Bovendien heeft de jood beloofd hem het verven van stoffen in verschillende kleuren te leeren, en hij den jood het noodige gereedschap te verschaffen, alweer om *te schrijven*, maar thans in het Hebreeuwsch, en dat wel volgens de manier hem twee jaren geleden reeds geleerd: „Procopius promisit et convenit.... judeo facere et factas reddere et restituere viginti septem litteras ebreaycas formatas, scisas in ferro bene et debite juxta scientiam et practicam scribendi, sunt duo anni elapsi ipsi judeo per dictum Procopium ostensam et doctam, ut dixit, una cum ingeniis (engins) de fuste (de bois), de stagno et de ferro".

Uit een oorkonde van een maand later, 24 April (n°. 2), blijkt dat Davinus aan zijn verplichting nog niet geheel voldaan heeft, en Procopius daarentegen „omnia artificia, ingenia et instrumenta ad scribendum artificialiter in litera latina" (dus nog niet in Hebraïca) aan hem ter hand heeft gesteld. Ook nu weer wordt ten strengste bedongen, dat Davinus aan niemand ter wereld, althans zoolang Procopius te Avignon of in de buurt zich ophoudt, het geheim verklappen of toonen zal: „nemini mundi dicere, notificare nec quovis modo revelare, per se nec per alium ullo modo, presentem scientiam, in teorica nec practica, et nulli mundi eam docere neque revelare eam fuisse ostensam per quemvis".

De laatste oorkonde (n°. 3) is van denzelfden tijd, van 5 April, en leert ons dat Procopius zich ook nog met anderen verbonden had om het geheim te exploiteeren. De ons reeds bekende Menaldus Vitalis, de uitvinder misschien en van wien in alle geval Procopius het plompe gereedschap onder zich had gehad, was een der vennooten, maar verlangt thans zijn aandeel aan de beide anderen over te doen en uit de gemeenschap te scheiden. De acte, waarbij hij dit verklaart, leert ons aangaande de kunst niets nieuws, maar het slot is opmerkelijk. Op verzoek van Procopius getuigt Vitalis onder eede, „dictam artem scribendi, per dictum Procopium artificialiter eidem doctam, esse veram et verissimam esseque facilem, possibilem et utilem laborare volenti et diligenti eam".

Den zin dezer laatste woorden legt Requin mijns inziens geheel verkeerd uit. Hij vermoedt dat Procopius, bevreesd dat de

Inquisitie zijn geheime kunst wel eens voor tooverkunst zou kunnen houden en hem als zoodanig aanrekenen, zich bijtijds door deze verklaring van zijn vennoot hiertegen wenschte te vrijwaren. Maar wat zou hem bij de Inquisitie zulk een getuigenis van een medeschuldige ooit hebben kunnen baten? De bedoeling schijnt mij veel eenvoudiger te zijn [1]). Procopius, altijd in geldverlegenheid, voorzag dat hij in Vitalis' plaats zich een nieuwen vennoot en geldschieter zou moeten zoeken, en ten behoeve van zulk eenen wenschte hij een verklaring van den uittredenden associé, dat deze niet uit wantrouwen aan de uitvoerbaarheid der onderneming zich van hem gescheiden had. Ik meen dat de nadruk in dezen valt op het „facilem, possibilem et utilem laborare esse" der kunst, en ik vermoed dat op dien oogenblik haar levensvatbaarheid nog door geen meer afdoende bewijzen te staven viel.

Want dit is het voorname punt, waarop ik van Requin (en ook van den verslaggever van zijn boekje in den Spectator, n°. 19) verschil: ik neem volstrekt niet aan, dat er te Avignon in die jaren reeds werkelijk eenig boekwerk gedrukt is. Ik zie in hetgeen de besproken acten ons toonen niets meer dan proefnemingen met een kunst, waarvan het denkbeeld meerderen personen voor den geest stond, maar die het nog steeds niet gelukken wilde in praktijk te brengen. Aan „het bestaan eener drukkerij te Avignon in 1444" en aan haar voortbrengselen, die voor handschriften verkocht en nog steeds niet erkend zouden zijn, zooals de Spectator [2]) wil, kan ik onmogelijk geloof slaan. Ik vind integendeel het gevoelen, indertijd door Dr. Campbell uitgesproken en door mij beaamd, dat, nu eens de tijd aangebroken was, waarop de maatschappij een overvloed van boeken, veel ruimer dan de schrijfkunst in staat was te leveren, van noode had en koopen wilde, ook terzelfder tijd aan verschillende plaatsen meerdere vindingrijke breinen en kunstvaardige handen doende waren om in die behoefte te voorzien en er voordeel uit te trekken, — dit gevoelen, zeg ik, vind ik in hetgeen thans uit de archieven van Avignon aan den dag komt treffend bevestigd. Het zal wel altijd onzeker blijven, of Procopius en Vitalis in eenige betrekking tot Gutenberg, die toen ter tijd nog te Straatsburg vertoefde en allerlei „avonturen" aan de hand had, gestaan hebben. Onmogelijk is dat zeker niet, maar even mogelijk schijnt het mij, dat zij geheel

---

1) Zoo verklaart ook J. Shelly in het Athenaeum 1890, II, p. 289 de plaats.
2) Zie Spectator 1890, N°. 32 en 33.

onafhankelijk van hem op het denkbeeld om met losse letters „te schrijven" gekomen zijn en zich, denkelijk zonder veel resultaat, bemoeid hebben om dit denkbeeld te verwezenlijken. Het zou mij daarentegen verwonderen, indien zij en Gutenberg (en Coster, zoo wij er dien mogen bijvoegen) de eenigen waren geweest, die zich aanvankelijk vruchteloos hebben afgetobd om tot het doel te geraken, dat ten slotte Gutenberg alleen bereikt heeft.

Op het eerste tijdvak van Gutenberg's bedrijvig leven schijnt mij de vondst van Avignon insgelijks een verrassend licht te werpen. Wij herinneren ons, dat hij tusschen 1435 en 1440 te Straatsburg, werwaarts hij zich uit zijn geboortestad begeven had, met drie andere ondernemende mannen een vennootschap had aangegaan tot het uitoefenen van verschillende handwerken, waarvan hij beweerde geheimen te kennen. Zoo had hij Andreas Dritzehn, den ijverigsten der drie, het polijsten van steenen geleerd, en gezamenlijk met hen allen vervaardigde hij spiegels, om op het groote feest te Aken ter markt te brengen. Maar inzonderheid hielden zij zich met iets bezig, dat geheim moest blijven. Het was iets dat veel geld verslond. Het weinige dat wij er van weten hebben wij te danken aan de stukken van een proces, hetwelk na den dood van Dritzehn tusschen diens erfgenamen en Gutenberg gevoerd werd, en dat wel voornamelijk over geldzaken loopt, maar van het bedrijf toch ook wel iets aan den dag brengt. Van een der getuigen o. a. vernemen wij, dat Dritzehn niet lang voor zijn dood zich liet ontvallen, dat hij reeds bijna 500 gulden — een enorme som voor dien tijd en voor zoo iemand — in de zaak gestoken had, maar dat hij dat geld binnen 's jaars met woeker terug hoopte te krijgen, als de onderneming gelukte: dan waren zij er allen ineens uit. Na zijn sterven was het eerste waar Gutenberg voor zorgde, dat de pers, die in het sterfhuis stond, uiteen werd genomen, opdat geen vreemde oogen zien zouden waartoe die eigenlijk diende. En al van te voren had Gutenberg al de „formen" door zijn knecht daar van daan laten halen en ze versmolten. Een goudsmid getuigde, dat hij aan Gutenberg haast honderd gulden verdiend had, van „das zu dem trucken gehöret".

Als wij Dr. Van der Linde zullen gelooven, hebben wij hierbij geenszins aan boekdrukkunst te denken; het behoort alles bij het kunstig vervaardigen en versieren van spiegels, of iets van dien aard. Eerst later te Mainz komt dan het drukken van boeken aan de beurt. Wel mogelijk; ik was vroeger ook van die meening.

Maar wat wij thans in de notarieele acten te Avignon zien plaats hebben, heeft dit niet een in het oog loopende overeenkomst met hetgeen Gutenberg's proces aangaande zijn bedrijf te Straatsburg leert? De stalen schroef te Avignon doet aan de Straatsburgsche pers denken, en vooral de *formen*, welke Gutenberg versmelt, aan de metalen *formae* van Procopius, die ook *formatae litterae* genoemd worden. Bedriegen wij ons hierin niet, dan is in beide gevallen ook de uitkomst dezelfde: te Straatsburg komt Gutenberg, zoo min als Procopius en Vitalis te Avignon, tot een voldoend resultaat. Het denkbeeld, dat zij zoeken te verwezenlijken, is goed en waar, maar de technische bezwaren zijn vooralsnog niet te overwinnen [1]). In vruchtelooze worsteling met deze verdoen beide vennootschappen haar financieele middelen. Van Procopius en zijn gezellen hooren wij verder niet: zij zijn spoorloos, roemloos verdwenen. Maar Gutenberg heeft volgehouden, en is geëindigd met, te Mainz, het denkbeeld tot daad te maken. Hij heeft bewezen wat Vitalis slechts beweerde, dat de kunst „facilis et possibilis" was. Hij is dan ook de uitvinder, de eenige uitvinder; want wat de overigen te vergeefs beproefden heeft hij alleen ten uitvoer gelegd, en zijn voorbeeld uitsluitend volgen allen na, die zijn handwerk uitoefenen, tot op heden toe.

Ik heb het in mijn vorig opstel reeds opgemerkt, en het zij mij geoorloofd er opnieuw aan te herinneren: noch Gutenberg noch iemand, die hem zijn eer betwist, heeft ooit in de colophon achter eenig boek zich beroemd de eigenlijke uitvinder der kunst te zijn. De kunstvaardigheid, waarmee zij hun bedrijf uitoefenen, hun letters graveeren en hun boeken drukken, ziedaar waarop zij roem dragen, denkelijk omdat het in die dagen bekend was, dat het denkbeeld bij meerderen was opgerezen, die het bij gebrek aan technische bekwaamheid niet in praktijk hadden kunnen brengen. „Non calami, stili aut penne suffragio, sed mira patronarum formarumque concordia, proporcione et modulo impressus atque confectus est", zegt Gutenberg van zijn *Catholicon* van 1460. En Brunnen, zoo een waarschijnlijke gissing waar is, roemt achter de *Institutiones Justiniani* van Peter Schöffer in 1468 de eerste drukkers als „eximios sculpandi in arte magistros". Inderdaad, op het denkbeeld om met losse letters te zetten en te drukken

1) Hieruit laat zich verklaren, dat noch onder de goederen van de Straatsburgsche, noch onder díe van de Avignonsche vennootschap papier of perkament wordt genoemd. Eerst te Mainz, als de techniek ver genoeg gevorderd is, is daarvan sprake in de contracten tusschen Gutenberg en Fust.

kon een gelukkige inval menigeen brengen, daar stak zoo veel eer niet in, maar de technische zwarigheden te boven te komen, die aan de verwezenlijking ervan in menigte in den weg stonden, vereischte een kennis, een kunst, een volharding, die zeldzaam zijn en hem die ze bezit en aanwendt van de menigte onderscheiden en wereldberoemd kunnen maken.

(Gids 1890, III, blz. 342 vlg.)

BIJLAGE II [1]).

(1869.)

(Zie blz. 178.)

Wij zijn Constanter [2]) dank schuldig voor zijn krachtige opwekking tot een vernieuwd onderzoek naar de gronden, waarop de aanspraak van Coster berust [3]). Faust en Gutenberg zijn nog niet uit het veld geslagen. De tijd om de wapenen uit de hand te leggen en op de gewonnen lauweren te gaan rusten is nog niet aangebroken.

Vooral het onderzoek, door Koning voor jaren in het archief van Haarlem gedaan, moet opnieuw met onkreukbare eerlijkheid en onpartijdige volledigheid worden overgedaan, sedert er twijfel opgerezen is, „of hij ook misschien alleen heeft meegedeeld wat hem in zijn kraam te pas kwam en het overige opzettelijk verzwegen". Zulk een twijfel mag niet duren. Hij moet tot zekerheid worden gebracht, hetzij tot beschaming van den verdachte, hetzij tot zijn rechtvaardiging. De heer archivaris Enschedé heeft zich met die taak belast. Wij zullen op zijn onderzoek met onze gissingen niet vooruit loopen.

Maar Constanter heeft nog elders aanleiding gevonden, om tot een nadere overweging van hetgeen voor en tegen Coster pleit ons op te wekken. In een vervolg op de kronijk van Jan Gerbrands van Leiden, dat omstreeks 1520 zal zijn opgesteld door iemand die in de buurt van Haarlem leefde, heeft hij het volgende ontdekt: „Anno domini 1440 ars imprimendi libros in Maguncia ortum habuit et Johannes Fust eiusdem artis primus omnium indubitatus inventor fuit."

Aan deze aanteekening hecht Constanter groote waarde. „Nu een Hollander van de 15e eeuw (zegt hij — ik zou zeggen van

---

1) Vroeger verschenen onder den titel: Uitvinding der boekdrukkunst. (N. v. d. R.)

2) Constanter was wijlen de hoogleeraar De Hoop Scheffer.

3) Vgl. Navorscher, XVIII, blz. 497.

de 16e eeuw) als onder de muren van Haarlem, den palm aan Mainz toekent — wat nu?" enz.

Ik moet erkennen dat de uitspraak van dien Hollander der 16e eeuw mij wel verrast, maar geenszins opgeschrikt heeft. Ware het een bericht aangaande iets dat de man bijgewoond en opgemerkt had, ik zou zijn getuigenis niet gering achten. Maar het is een oordeel dat hij uitspreekt, en nu stel ik twee vragen:

Vooreerst, was het circa 1520 gemakkelijker dan thans, in het geschil tusschen Faust en Coster een juist oordeel te vellen?

Ten andere, hebben wij reden om te gelooven dat onze onbekende de zaak behoorlijk onderzocht en het voor en tegen zorgvuldig overwogen had?

Op de eerste vraag volgt het antwoord van zelf. Omstreeks 1520 ontbraken nagenoeg alle bescheiden, waarop wij thans een oordeel willen bouwen, maar nauwlijks durven bouwen omdat wij ze daartoe niet volkomen voldoende keuren. Om in den tijd van Karel V recht te hebben om een oordeel in deze zaak te vellen, zou men zoowel te Mainz als te Haarlem een opzettelijk en uitvoerig onderzoek hebben moeten instellen. Reeds ten minsten tachtig jaren was de ontdekking oud; de ooggetuigen waren overleden; met berichten uit de tweede hand moest men zich behelpen. Die berichten dienden in een partijzaak zooals deze zorgvuldig en met oordeel geschift en beproefd en tegen elkander gewogen. Hoe velen waren toen ter tijd tot zulk een arbeid in staat?

Op de andere vraag kan het geschrijf van den onbekende alleen het antwoord geven. Ik heb zijn aanteekeningen gelezen en herlezen, maar er niets in gevonden dat den schrijver als deskundig of oordeelkundig doet kennen. Buiten de aangehaalde plaats spreekt hij over de uitvinding van de boekdrukkunst geen woord. Over niets spreekt hij op een wijze die van scherpzinnigheid of kritiek zou kunnen getuigen. Hij is een kronijkschrijver als een ander. Aan zijn verhaal van wat hij bijgewoond heeft, zou ik allicht geloof schenken. Maar zijn oordeel heeft voor mij geen waarde. Het kan even goed door partijdigheid, door afgunst jegens het geslacht van Coster, als door liefde voor de waarheid zijn ingegeven. Het kan toevallig juist zijn, maar even goed onjuist. Voor de juistheid pleit niets. Van een voorafgegaan onderzoek blijkt niets. Kortom in het proces van Faust contra Coster hecht ik oneindig meer aan het gevoelen van onzen tijdgenoot Constanter dan aan dat van den onbekende uit de 16e eeuw.

Evenwel zijn aanteekening is niet zonder belang. Hij zegt dat Faust *zonder twijfel* de uitvinder is geweest („fuit *indubitatus* inventor"). Nu weten wij dat, als ons iets als ontwijfelbaar zeker wordt voorgesteld, wij zeker kunnen zijn dat aan de waarheid wel degelijk wordt getwijfeld. Dit gevoelt Constanter ook en hij zegt volkomen juist, „dat de ongenoemde met zijn *indubitatus* toont te weten dat er verschil van opinie omtrent de quaestie bestond". En ziedaar, naar het mij voorkomt, het eenige belangrijke van de geheele aanteekening. Het is den vrienden van Costers aanspraak dikwerf tegengeworpen, dat de overlevering, die hem de eer geeft, eerst na 1561 te boek is gesteld. Thans blijkt het dat zij althans vóór 1520 in omloop was, algemeen genoeg om onzen onbekende lust te geven om ze tegen te spreken. Het verhaal van Junius, het eenige dat iets beteekent, wordt dus bevestigd in zoover de oudheid der overlevering aangaat; zij klimt stellig op tot den tijd der mannen, die Junius als zijn zegslieden noemt.

Naar mijn oordeel zijn het de oude gedenkstukken der drukkunst die den strijd tusschen Haarlem en Mainz moeten beslissen. De berichten en uitspraken der kronijken komen slechts in de tweede plaats in aanmerking. Maar bij deze moeten wij toch wel onderscheiden tusschen bloote berichten en afgeleide oordeelvellingen. Een bericht als dat van Ulrich Zell in 1499, dat men te Mainz is gaan drukken naar het voorbeeld der Hollandsche Donaten, heeft waarde, omdat het een bericht is aangaande een feit dat den schrijver gemakkelijk bekend kan geweest zijn. Een uitspraak als die van onzen onbekende, dat Faust buiten twijfel het eerst de kunst heeft uitgevonden, heeft daarentegen geen waarde, omdat de man onmogelijk afdoende redenen kan gehad hebben om zoo stellig te spreken.

Ik stem dus volkomen in met de conclusie van Constanter: laat ons voortgaan met onderzoeken. Ik verschil daarentegen te eenenmale van hem in de waardeering van het oordeel van onzen onbekende. Dit acht ik, om met den dichter te spreken, „aan het niets gelijk te stellen". Slechts zijn indirect bericht aangaande de oudheid der overlevering te Haarlem is van eenig belang.

(Navorscher, XIX, Nieuwe Serie II, p. 1.)

BIJLAGE III [1]).

(1897.)

(Zie blz. 179.)

In het artikel, dat ik in de Gids van 1888 over de aanspraken van Mainz en van Haarlem op de eer van de geboorteplaats der drukkunst te zijn, geschreven heb, liet ik met opzet ter zijde al wat mij voorkwam overbodig te zijn. Zoo sprak ik slechts ter loops van het onderwerp, dat de heer Boeles thans in eene brochure [2]) voornamelijk behandelt. „Wie de Coster is, (zeide ik) dien de overlevering voor den uitvinder der kunst wil gehouden hebben, behoeft niet meer onderzocht. Het is een der verdiensten van den heer Van der Linde, dat hij de grove dwaling, die op dit punt door Scriverius is begaan en naar zijn voorbeeld algemeen werd gevolgd, ontdekt en voor goed wederlegd heeft. Om den lezer niet noodeloos op te houden, ga ik die thans verouderde meening, dat Coster een schepen der stad zou zijn geweest en omstreeks 1423 de drukkunst zou hebben uitgevonden, stilzwijgend voorbij. Wie van pikante lectuur houden durf ik echter de bladzijden, waarin de heer Van der Linde „het uitspinnen van dit legende-rag" zoo geestig ten toon heeft gesteld, nog altijd ter lezing aanbevelen".

Van achteren blijkt echter, dat ik mij van de kracht der bewijzen en van den klem der bewijsvoering van den heer Van der Linde te veel had beloofd en dat hij de oude dwaling niet „voor goed" had weerlegd. Immers zij komt in de brochure, alsof er niets was gebeurd, opnieuw voor den dag, en wordt aanbevolen door een even degelijk als bekwaam rechtsgeleerde en oudheidkundige. De achting, die ik voor zijn persoon en zijn wetenschap koester, verplicht mij thans nog te doen wat ik vroeger

1) Vroeger verschenen onder den titel: De uitvinder der boekdrukkunst nog eens op het tapijt. (N. v. d. R.)

2) De uitvinder der boekdrukkunst te Haarlem, door Mr. W. B. S. Boeles. Groningen 1897.

als onnoodig had nagelaten, en met de oude tegenwerpingen van den heer Van der Linde en de nieuwe, die ik daaraan toe kan voegen, de stelling van den heer Boeles te bestrijden, die mij nog altijd toeschijnt wezenlijk reeds weerlegd te zijn.

Zooals men weet noemt de Haarlemsche overlevering, door Hadrianus Junius te boek gesteld, den uitvinder der drukkunst Laurens Janszoon Coster. In de eerste plaats heeft dus de historische kritiek, die de geloofwaardigheid dier overlevering beproeven wil, te onderzoeken, of iemand van dien naam, in den tijd waarin de uitvinding gesteld wordt, waarlijk te Haarlem geleefd heeft. Dit is dan ook in de gelijktijdige echte stukken, de thesauriers-rekeningen, de gemeente- en kerkregisters en wat dies meer zij, met de meeste zorg gedaan en met gewenschten uitslag ook. Tusschen 1436 en 1483 komt menigmaal in bescheiden van ontwijfelbaar gezag een Laurens Janszoon Coster voor, die aan hetgeen de overlevering van den uitvinder onderstelt voldoende beantwoordt. En, let wel, buiten hem, de gansche 15ᵉ eeuw door, geen tweede. Men zou dus zeggen, er valt hier niet te twijfelen of te weifelen: wij hebben den rechten man bij de hand.

Maar — deze Laurens Janszoon Coster leeft helaas wat laat om de overlevering in haar geheel waarschijnlijk te doen voorkomen. Als wij op zijn leeftijd acht geven, zouden wij allicht meenen dat, indien hij de bedoelde uitvinder is, hij zijn kunst heeft uitgevonden niet voor-, maar nadat zij te Mainz reeds werd uitgeoefend. Een naamgenoot in een iets vroeger tijdvak levende zou dus beter van pas komen. Zoo is men in dezelfde registers en oorkonden naar een anderen Laurens Janszoon Coster gaan omzien, aan wien men met meer voeg de uitvinding zou kunnen toeschrijven.

En waarlijk men heeft ontdekt, dat in den tijd, waarin men de uitvinding wenscht te plaatsen, te Haarlem een Laurens Janszoon heeft geleefd, die schepen der stad geweest is en een man van bedrijf en van aanzien. Meer dan zeventig malen wordt zijn naam in gelijktijdige bescheiden tusschen 1417 en 1439 aangetroffen. Maar ongelukkig geen enkele maal met den bijnaam van Coster. Dit laatste is zeker een bezwaar, al laat het zich desverkiezende wegredeneeren.

Immers de later levende Laurens Janszoon Coster wordt ook niet altijd met al zijn namen voluit genoemd, soms kortaf Laurens

Coster, soms zonder toenaam Laurens Janszoon. Wat belet ons dan aan te nemen, dat de schepen Laurens Janszoon eigenlijk ook Coster bijgenaamd was, en slechts bij toeval in de registers altijd (70 of 80 malen) zonder dien bijnaam voorkomt? En als wij dit mogen onderstellen, waarom zullen wij dan ook niet aannemen, dat de schepen de grootvader is van zijn lateren naamgenoot? Wij weten immers, dat dikwerf de oudste kleinzoon naar den grootvader wordt genoemd. Zoo gedacht, zoo besloten. Van de onderstelling is de overgang gemakkelijk tot de bewering. Scriverius, die den schepen had opgespoord, beweert dat deze de door Junius bedoelde uitvinder is, en bij de geloovigen geldt zijn bewering voor bewezen waarheid. Niet voor den Coster der overlevering maar voor den Coster van Scriverius' vinding is op de markt te Haarlem een standbeeld opgericht.

Tegen deze persoonsverwisseling nu is de heer Van der Linde met spot en smaad, maar ook met degelijk betoog, opgetreden. Hij heeft er op gewezen, dat die bloote gissingen inderdaad door niets worden gewettigd. Dat, als men in plaats van een Laurens Janszoon Coster tevreden mag zijn met een Laurens Janszoon, die nooit Coster wordt bijgenaamd, er meer anderen zijn van gelijken naam, die met den schepen kunnen meedingen naar de eer der uitvinding. Tegenwoordig is de naam Laurens vrij zeldzaam, maar in de 15e eeuw te Haarlem leefden er in menigte die zoo heetten, en komen er velen in authentieke stukken voor, onder welken meer dan één, wiens vader den gewonen naam van Jan droeg. Geen enkel evenwel, buiten den eenigen dien wij hebben aangewezen, met den bijnaam van Coster. Dus, hebben wij een Laurens Janszoon Coster van noode, dan is er slechts één dien wij gebruiken kunnen, en willen wij ons met een Laurens Janszoon zonder meer behelpen, dan hebben wij tusschen meerderen te kiezen.

Dat verder de Laurens Janszoon Coster der echte stukken naar zijn grootvader zou hebben geheeten, is alweer een gissing zonder eenigen grond. Zijn vader kennen wij goed. Deze, Jan Coster, komt tusschen 1417 en 1436 in de thesauriers-rekeningen herhaaldelijk voor; maar nooit met bijvoeging van zijns vaders naam. Dat die vader Laurens zou geheeten hebben, wordt door niets bewezen of zelfs maar waarschijnlijk gemaakt. Dat hij de schepen zou zijn van tusschen 1417 en 1439 nog minder. Dit laatste is integendeel zeer onwaarschijnlijk; de jaren in aanmerking genomen, waarin zij beiden voorkomen (de een van 1417

tot 1439 en de ander van 1417 tot 1436), zouden wij ze eer voor tijdgenooten dan voor vader en zoon willen houden.

En zelfs toegegeven voor een oogenblik, dat Jan Coster de zoon was van den schepen Laurens Janszoon, dan zouden wij hieruit toch nog niet mogen afleiden, dat de schepen ook reeds den bijnaam Coster had gedragen. Even mogelijk immers en ten minste even waarschijnlijk zou het zijn, dat de zoon allereerst den bijnaam, waarmee hij steeds voorkomt, had aangenomen, als dat de vader of eenig voorvader het gedaan had, zonder ooit zoo genoemd te worden in authentieke stukken.

Eindelijk, het doel, waarmee men in plaats van den man, die werkelijk Coster heet, een vroeger levenden heeft gesteld, van wien men slechts vermoedt dat hij zoo geheeten zal hebben, om namelijk de uitvinding te kunnen vervroegen, dat doel is toch niet te bereiken, indien het niet tevens gelukt de tijdsopgaven van Junius te verdraaien. Want volgens den ongedwongen zin van diens woorden heeft de uitvinding omstreeks 1440 plaats gehad, is de diefstal door den knecht op Kerstmis 1441 gepleegd, en is met de gestolen letters het eerste boek te Mainz in den loop van 1442 gedrukt. Van den schepen, aan wien men de uitvinding wil opdringen, is het daarentegen zeker dat hij in 1439 begraven werd.

Nadat dit alles reeds hoofdzakelijk door den heer Van der Linde was aangetoond, zien wij thans niet zonder verwondering den heer Boeles nog eens met dezelfde losse en willekeurige gissingen van Scriverius en anderen te berde komen, en, wat ons nog meer verbaast, zonder van de tegenspraak van den heer Van der Linde veel notitie te nemen. Het is alsof deze slechts gebeuzeld had. Achter elkander, als waren zij buiten twijfel leden van dezelfde familie, noemt de heer Boeles: Jan Louwerijszoon, Louwerijs Janszoon, Jan Coster, Lourijs Coster op, en zegt dan: Lourijs Coster is buiten twijfel een zoon van Jan Coster „en dus een kleinzoon van Lauwerijs Janszoon (den schepen)". Dus! Met dit enkele machtwoord, waarvan wij de krachteloosheid ervaren hebben, meent de geachte schrijver te kunnen volstaan. Waarom hij den schepen, die niet Coster genoemd wordt, voor den vader van Jan Coster gehouden wil hebben, geeft hij ons zelfs niet te raden. Als of dit van zelf sprak! Eveneens zonder redengeven kent hij den schepen den bijnaam van Coster toe, dien hem de echte stukken onthouden, en spreekt van Laurens Janszoon Coster I en Laurens Janszoon Coster II,

hoewel de gelijktijdige bescheiden slechts een enkelen kennen.

Tot dus ver hebben wij in de brochure nog niets aangetroffen, dat nieuw of verrassend mag heeten, en ons zou kunnen bewegen om tot de oude, door den heer Van der Linde gewraakte, zienswijze terug te keeren. Maar vervolgens komt de schrijver met een opmerking aan, die, als ik mij niet vergis, nog door niemand was gemaakt, en die even juist als nieuw is. Hij wijst er ons op, dat hetgeen Junius van de verwantschap van den uitvinder met het geslacht der Thomassen bericht, in strijd is met de waarheid, die uit de echte stukken blijkt, indien wij namelijk aannemen dat hij den lateren Coster voor den uitvinder houdt, maar die waar kan zijn, indien hij aan den vroeger levenden schepen heeft gedacht. Immers Junius zegt, dat de uitvinder de schoonvader was van Thomas Pieterszoon, die vier zonen heeft gehad, waarvan meer dan een burgemeester is geworden. Dit nu is onmogelijk: de burgemeesterlijke gebroeders zijn op de regeeringslijsten en in de registers gemakkelijk terug te vinden, en daaruit blijkt ten duidelijkste, dat zij te vroeg hebben geleefd om kleinzoons te zijn van den Coster, die tusschen 1436 en 1483 gebloeid heeft. Oordeel zelf. Laurens Coster, die in 1483 nog uit Haarlem verhuisde, kan niet veel vroeger dan in 1410 geboren zijn; zijn dochter niet vroeger dan 1430; zijn oudste kleinzoon niet vroeger dan 1450. En nu treffen wij den oudsten der burgemeesterlijke gebroeders, Pieter Thomaszoon, reeds in de thesauriersrekening van 1447 als volwassen aan.

De opmerking van den heer Boeles is dus volkomen juist en wij zijn er hem erkentelijk voor. Maar zoo juist zijn opmerking is, zoo gewaagd schijnt mij de gevolgtrekking toe, die hij er uit afleidt, te weten, dat Junius derhalve een ander en vroeger levend persoon, en wel den schepen, als den uitvinder heeft willen aanduiden. Hoe onwaarschijnlijk dit vermoeden om andere redenen is, hebben wij reeds gezien, zoodat wij hiertoe niet zonder dringende noodzakelijkheid onze toevlucht zouden nemen. En noodzakelijkheid bestaat allerminst; een andere gevolgtrekking is even mogelijk: Junius kan omtrent de genealogie verkeerd zijn ingelicht.

En nu is het zeker opmerkenswaardig, dat ik reeds bij het schrijven van mijn vorig artikel tot ditzelfde besluit geraakt was, geheel onafhankelijk van het feit, waarop de heer Boeles doelt en dat mijn aandacht toen nog niet getrokken had. Laat mij hetgeen ik toen slechts kortelijk aanmerkte, omdat het de

hoofdzaak van mijn betoog slechts van ter zijde raakte, thans iets breeder uiteenzetten.

Zijn kennis van de geslachten Coster en Thomassen en van hun onderlinge verwantschap had Junius hoogst waarschijnlijk te danken aan een kleinzoon van een der reeds herhaaldelijk genoemde gebroeders Thomassen, aan Gerrit Thomaszoon namelijk, een tijdgenoot en goede kennis van hem, dien hij hoogachtte — „quem honoris causa nomino", zegt hij — en bij wien nog relieken van de drukkunst uit haar kindsheid te zien waren. Deze bekende nu had omstreeks 1560, toen de uitvinding van Coster weer druk in de stad besproken werd, en meer dan één auteur, Van Zuren, Coornhert, Guicciardini, de overlevering weldra in hun boeken vermelden zouden, een stamboom laten vervaardigen, een kalligrafisch gedenkstuk, waaruit blijken zou, dat hij in rechte lijn afstamde van de dochter des mans, „die d'eerste print in de wereld brocht". Die stamboom, dien Junius waarschijnlijk gezien heeft, is bewaard gebleven en berust thans in het Haarlemsche archief. Voor de overlevering in haar geheel, zooals Junius ze ons meedeelt, een oorkonde van gewicht, maar waaraan wij niet onvoorwaardelijk geloof hechten. Want een stamboom, met een zekere bedoeling opgemaakt, heeft altijd iets verdachts. Wij weten, hoe veel er in vroeger en later tijd met geslachttafels is geknoeid en bedrogen, hoe vaak zij moesten dienen om te bewijzen, niet wat waar was, maar wat men geloofd wilde hebben. Dat de stamboom van Gerrit Thomaszoon ook inderdaad met zulk een bepaalde strekking is samengesteld, blijkt al dadelijk hieruit, dat hij niet volledig is, niet alle takken aanwijst, maar alleen dat bevat, wat noodig is om aan te toonen, hoe hij, die hem liet vervaardigen, afstamt van Coster's dochter. Dat kan nu naar waarheid zoo gesteld zijn, maar het tegendeel is ook mogelijk. Hoe zullen wij het aanleggen om in dezen tot zekerheid te komen?

Door een gelukkig toeval wordt ons het middel aan de hand gedaan. Nog niet veel jaren geleden zijn andere aanteekeningen betreffende de verwantschap der Costers en Thomassen ontdekt, die een volkomen betrouwbaar karakter dragen, omdat zij zonder eenige bijbedoeling indertijd zijn opgeschreven. Van ouds bestond er te Haarlem een gezelschap, het H. Kersmis-gild geheeten, welks leden bij hun vergaderingen elk op een eigen genommerden stoel zaten, die aan hun erfgenaam of rechtverkrijgende overging. Van die opvolgingen werd aanteekening, met vermelding van het jaar waarin zij voorvielen, in de gildeboeken gehouden.

Ongelukkig zijn die oorspronkelijke boeken verloren gegaan, doch eerst nadat een zekere Van Alkemade er een uittreksel uit gemaakt had, dat tot ons is gekomen, een Stoelboek, zooals hij het noemde, waarin van elken stoel de elkander opvolgende bezitters, met het jaar van hun aankomst, bijeen zijn gevoegd. Nu is een van die stoelen, n^0. 29, gedurende de 15^e en de 16^e eeuw eerst door eenige Costers, later door eenige Thomassen bekleed, over wier onderlinge verwantschap wij dus bijzonderheden vernemen, aan wier juistheid wij geen reden hebben te twijfelen, en die ons in staat stellen om de geloofwaardigheid van den stamboom met zekerheid te beoordeelen. Jammer maar, dat Alkemade het onduidelijke schrift der oorspronkelijke gildeboeken niet overal heeft kunnen lezen, en daarom een en ander weglaat en door stippen vervangt, dat wij ongaarne missen. Wat hij voor ons doel belangrijks mededeelt is hoofdzakelijk het volgende lijstje:

Anno 1421. Jan Coster, bij ....
„ 1436. Lourijs Coster, bij erfenis.
„ 1484. Frans Thomas Thomasz., bij ....
(„ 14... Thomas Pietersz., bij .... [1]))
„ 1497. Gerrit Thomas Pietersz., bij erfenis van zijn vader.
„ 1564. Cornelis Gerritsz., bij erfenis van zijn vader.

De voorlaatste in de rij is de man die den stamboom liet vervaardigen; uit het jaar waarin zijn zoon hem opvolgde, blijkt dat hij kort voordat Junius schreef overleden is, gelijk deze ook zegt. De eerste is Jan Coster, wiens voorganger op het gestoelte wij zoo gaarne ook genoemd hadden gezien, omdat wij over zijn vader in het onzekere verkeeren. Doch daar hij, naar het schijnt, niet bij erfenis opvolgde, is het onwaarschijnlijk dat die voorganger zijn vader zal geweest zijn.

Vergelijken wij thans met deze betrouwbare gegevens den stamboom, die, ontdaan van hetgeen voor ons onderzoek overbodig is, zich aldus voordoet:

Thomas Pieterszoon = Lucye, Laurens Jansz. Coster's dochter.

Pieter   Andries   Thomas
|
Thomas
|
Gerrit Thomasz.

1) Waarom deze regel noodzakelijk moet worden ingelascht, heb ik in mijn boven aangehaald artikel uitgelegd, waarnaar ik kortheidshalve verwijs.

Zooals wij al dadelijk opmerken, komt hier de naaste opvolger van Laurens Coster op zijn stoel, Frans Thomas Thomasz., niet voor. Maar waar deze ingevoegd moet worden, behoeven wij niet te vragen: hij is de zoon van Thomas, den zoon van Thomas (Pieterszoon): hij moet dus rechts, onder Thomas, staan. Bij gevolg is hij kleinzoon van Lucye, en achterkleinzoon van Laurens Janszoon Coster — althans zoo de stamboom waarheid spreekt. Maar dat is zeer te betwijfelen. Toen Coster in 1483 of 1484 uit Haarlem verhuisde kan hij moeilijk een achterkleinzoon hebben gehad, oud genoeg om hem in het gilde op te volgen. Om die reden heb ik in mijn vorig artikel de gissing gewaagd, dat de stamboom de verhouding verkeerd voorstelt: dat Frans Thomas Thomasz. (die in 1492 in echte stukken als mondig voorkomt) niet de achterkleinzoon, maar de kleinzoon van Coster zal geweest zijn; waaruit dan volgen zal dat Lucye niet met Thomas Pieterszoon, maar met diens jongsten zoon, Thomas, gehuwd is geweest [1]).

Deze gissing nu, die hoewel waarschijnlijk toch nog al gewaagd scheen, krijgt thans, door hetgeen de heer Boeles heeft doen opmerken, een hoogst welkome bevestiging. Evenmin toch als Frans een achterkleinzoon van Laurens zijn kon, kunnen de burgemeesterlijke gebroeders kleinzonen van hem wezen. De tweeërlei fout wijst op een en dezelfde onware voorstelling in den stamboom. En waarom die juist op dat punt onwaarheid spreekt, is licht te begrijpen: de waarheid was in strijd met hetgeen zijn vervaardiger voorgaf en geloofd wilde hebben. Want, als de gissing juist is, zou de ware stamboom, aangevuld met de opgaaf van het Stoelboek, er aldus hebben uitgezien:

Thomas Pietersz.

Pieter — Andries — Thomas = Lucye, Coster's dochter.

Pieter | → Thomas | → Gerrit Thomasz.

Thomas = Lucye | → Frans Thomas Thomasz.

Waaruit klaar als de dag zou blijken, dat Gerrit Thomasz., op wiens last de stamboom vervaardigd werd, *niet* afstamde van

1) Dat vermoeden is in overeenstemming met de tijdsopgaven: Thomas Thomasz. komt het eerst voor in 1462, hij is dan secretaris der stad. In datzelfde jaar kan de dochter van Laurens Coster (wiens geboorte wij op omstreeks 1410 mogen stellen) ongeveer 30 jaren oud zijn geweest. Dat in 1484 een zoon van haar, Frans, haar vader op den gildestoel vervangt, heeft niets dat ons bevreemden kan.

Coster's dochter, maar van den oudsten van haar schoonbroeders, waarop hij natuurlijk geen reden had zich te beroemen. Uit de volgorde in het Stoelboek mogen wij overigens afleiden, dat Frans op jeugdigen leeftijd kinderloos overleden is, en bij zijn dood het bezit van zijn stoel oversprong op zijn neef Thomas, uit den ouderen staak, den vader van hem die den stamboom liet opmaken.

Maar, zal iemand misschien mij tegenwerpen, wat gij ons aan de hand doet is een gissing, eveneens als hetgeen de heer Boeles ons aanbeveelt: waarom zullen wij dan aan de uwe boven de zijne de voorkeur geven? Ik antwoord: mijn gissing berust op het feit, dat Laurens, de zoon van Jan Coster, de eenige is, die in echte stukken den naam draagt, welken de Haarlemsche overlevering aan den uitvinder der boekdrukkunst geeft; terwijl de gissing van den heer Boeles zich aansluit aan eene tweede, volgens welke een zekere Laurens Janszoon, die nergens, in geen enkel authentiek stuk, Coster genoemd wordt, toch wel Coster geheeten zal hebben en de held der overlevering wezen zal.

Diė laatste en voornaamste gissing heb ik tot nog toe slechts als hoogst onwaarschijnlijk voorgesteld en bestreden. Maar alleen daarom sprak ik niet stouter, omdat ik het bewijs van haar stellige onwaarheid nog niet te pas had kunnen brengen. Thans heb ik het echter ingebracht: het ligt opgesloten in de aangehaalde lijst uit het Stoelboek. Want waaraan zullen wij het zekerst onderkennen, wie van beiden, de schepen (gesteld voor een oogenblik dat deze ook Coster geheeten heeft) of zijn latere naamgenoot, de man is, dien de overlevering voor den uitvinder der boekdrukkunst houdt? Ongetwijfeld aan de verwantschap met de Thomassen. Een Thomas was de schoonzoon en de medehelper van den uitvinder. En nu toont het Stoelboek ten stelligste aan, dat die verwantschap niet bij den schepen van vroeger tijd, maar bij den lateren Laurens, den zoon van Jan Coster, begint. Op Laurens Coster volgt de eerste der Thomassen. Had de heer Boeles hierop gelet, waarschijnlijk zou hij zich niet met de handhaving der verouderde onderstelling hebben belast. Voordat het Stoelboek gevonden was, kon deze desnoods nog worden volgehouden, op hoe zwakke gronden dan ook; thans schijnt zij, tegen het gezag van het Stoelboek in, mij althans, volstrekt onhoudbaar geworden.

(Gids, 1897, II, blz. 352 vlg.)

HET PROCES VAN ANGELUS MERULA.

(1898.)

I [1]).

Onder de slachtoffers der Inquisitie in ons vaderland bekleedt Angelus Merula een zeer bijzondere, bijna eenige plaats. Niet omdat zijn lot zoo veel harder zou geweest zijn dan dat der overigen: er zijn er die althans aan den lijve smartelijker geleden hebben dan hij. Maar omdat hij boven verreweg de meesten uitstak in godgeleerdheid en bekwaamheid, zoodat hij aan de inquisiteuren Sonnius en Tapper het hoofd kon bieden, en omdat de redetwisten, die hij met hen voerde, door zijn zorg te schrift gesteld en voor het nageslacht bewaard zijn gebleven. Daar komt bij, dat hij noch vóór noch gedurende zijn proces zich van de katholieke kerk wilde afscheiden, integendeel zich beriep op zijn afkeer van de wederdoopers en scheurmakers, waartegen hij steeds zijn gemeente had gewaarschuwd. Hij is een der zeldzame vertegenwoordigers onder ons van die roomsche geestelijken, die de Kerk in de Kerk wilden hervormen en aan de mogelijkheid hiervan geloofden en vasthielden.

De zorg die hij van den aanvang van zijn proces af gedragen heeft om zijn disputatiën met de inquisiteurs en de met hen gewisselde brieven en bescheiden te boek te stellen en wereldkundig te maken, heeft volkomen doel getroffen, dank zij de liefde en den ijver van zijn naastbestaanden. Zijn talrijke opstellen, waarvan de afschriften bij tijds in veiligheid waren gebracht, werden door zijn neef Willem de Merle zorgvuldig bewaard en aan diens zoon Paulus, den Leidschen hoogleeraar en geschiedschrijver,

---

1) Deze eerste afdeeling is in 1898 verschenen als aankondiging van Dr. Hoog's uitgave van: *De verantwoording van Angelus Merula, volgens het handschrift in het archief der Oud-Bisschoppelijke Clerezij.* (N. v. d. R.)

nagelaten [1]), die er een doorloopend verhaal van de gansche procedure uit samenstelde en onder den titel: Historia Tragica in 1604 in het licht gaf. Wat er van die papieren naderhand, nadat Paulus Merula ze gebruikt had, geworden mocht zijn, was onbekend [2]), en niemand twijfelde of zij waren, als zoovele, verloren gegaan, totdat enkele jaren geleden de Rijksarchivaris in Utrecht, Mr. S. Muller Fz., een gedeelte er van terugvond, waar niemand ze zou vermoed hebben, in het archief der Oud-Bisschoppelijke Clerezij. Hoe zij daar beland waren, verhaalt in een er bij gelegd biljet niemand minder dan de Hoogeerwaarde Petrus Codde, de opvolger van Neercassel in het Apostolisch Vicariaat, totdat hij in 1702, ook al wegens onrechtzinnige gevoelens en gedragingen, werd afgezet, bij welke gelegenheid de roomsche kerk hier te lande zich in tweeën splitste. Dat biljet, door den heer Hoog op blz. VIII van zijn Inleiding afgedrukt, verdient ook om den verdraagzamen toon, waarin het gesteld is, de bijzondere aandacht van den lezer.

Nauwelijks was door het bericht van den heer Muller het nog bestaan van een deel der geschriften van den, vooral door wijlen professor Moll en zijn in het Hollandsch geschreven monografie zoo beroemd geworden martelaar bekend geraakt, of een zijner nazaten, Jhr. I. B. van Merlen van Heemstede, trok zich hun lot belangstellend aan en verklaarde zich bereid om de uitgaaf zoo noodig te bekostigen. De heer Hoog, die van zijn kant zich gaarne de niet geringe moeite getroostte, aan het uitgeven verbonden, droeg zijn werk dan ook, „als blijk van erkentlijkheid voor de belangstelling en den steun hem verleend", aan den heer Van Merlen op. Merkwaardig! De inquisiteur had in der tijd, om den ketter te eerder tot afzwering te bewegen, er op gewezen, dat hij door den vuurdood te sterven ook zijn gansche geslacht tot schande zou strekken. Maar bij het vermelden van die waarschuwing teekende reeds de geschiedschrijver aan: „Falsus vates! Nam felix mihi meisque hinc fama, magnum decus!" En thans, na drie eeuwen van ervaring, hecht een van zijn verre nazaten nogmaals het familiezegel aan die roemdragende getuigenis.

1) Hij stierf 70 jaren oud in Mei 1599 te Dordrecht.

2) Kort nadat ik dit geschreven had, werd ik, naar iets anders zoekende, opmerkzaam op hetgeen de heer P. Nijhoff heeft medegedeeld over Merula's letterkundige nalatenschap in: Kron. v. h. Hist. Genootschap, VIII, blz. 304—324, en bepaaldelijk op blz. 306. Van een onmetelijk aantal nagelaten papieren is door zijn erven veel verscheurd.

Onder de teruggevonden papieren is verreweg het belangrijkste een lijvig cahier, dat een door den martelaar zelven gedicteerd en met de hand van zijn neef Willem, naar het schijnt, geschreven [1]) verhaal bevat van zijn wedervaren gedurende het eerste tijdvak van zijn proces, met inlassching en bijvoeging van vele documenten, daarop betrekking hebbende. Het begint met de komst van Sonnius, den provincialen inquisiteur, te Heenvliet en Merula's wegvoering naar Den Haag, in April 1553, en loopt voort tot aan het optreden van Tapper, generalen inquisiteur van Nederland, die door de Landvoogdes met het ten einde brengen van het door Sonnius aangevangen doch gestaakte onderzoek belast was geworden, in Juli van het volgende jaar. Wel volgen hierop nog een paar beschreven bladzijden, maar met een andere hand geschreven en in een anderen vorm, in dien van korte dagelijksche aanteekeningen, gesteld: het allereerste begin, zou ik meenen, van hetgeen een voortzetting van het voorafgaande verhaal had moeten worden, doch onder de veranderde en verzwaarde omstandigheden al spoedig afgebroken en nimmer hervat werd. Ik meen ook aan de Historia Tragica te bespeuren, dat zij, waar haar het verhaal van den martelaar zelven begeeft, van stijl verandert en verder de blijken draagt van uit verschillende documenten, aanteekeningen, brieven en bescheiden, ook uit minder zekere berichten van anderen, door den geschiedschrijver voor het eerst te zijn samengesteld.

De uitgever heeft opgemerkt, en niemand die het zal tegenspreken, dat de bundel geen afgerond geheel vormt. De bundel namelijk van al het bewaard geblevene. Maar een andere vraag is het, of het cahier op zich zelf niet een afgerond geheel vormt? Ik weet niet of de heer Hoog zich die vraag heeft gesteld, maar zoo hij ze zich gesteld en ontkennend beantwoord heeft, verschil ik te eenenmale van hem in meening, en ik betreur het dan ook zeer, dat hij, gedeeltelijk om deze reden, gemeend heeft het cahier niet volledig te moeten drukken. Evenmin kan ik de andere reden, die hem hiervan weerhouden heeft, beamen. Het is waar, dat de Historia Tragica het verhalende gedeelte van het cahier op den voet volgt en „soms woordelijk gelijk-

---

1) De heer Hoog meent aan eenige schrijffouten te zien, dat wij niet het oorspronkelijk gedicteerde, maar een afschrift daarvan voor ons hebben (blz. IX). Doch sommige van de lezingen, die hij voor foutief houdt, komen mij voor juist te zijn, en andere van zoo weinig beteekenis als iemand, die opschrijft wat hem wordt voorgezegd, al licht begaat.

luidend overneemt", zoodat een volledige uitgaaf onder meer haast een herdruk zou bevat hebben van de 52 eerste bladzijden van de Historia. Maar dan zou toch de uitgaaf het oorspronkelijke hebben gegeven van hetgeen in de Historia niet zonder wijzigingen, en daaronder gewichtige, wordt herhaald. Wij zouden den martelaar zelven, en niet zijn biograaf hooren. En in den toon althans maakt dit een aanmerkelijk verschil. Een enkele proeve uit den aanhef, om hiervan een denkbeeld te geven. De geschiedschrijver, het gansche proces tot aan het gruwelijk uiteinde overziende, noemt te recht zijn verhaal een historia tragica. De martelaar daarentegen, die schrijft aan het einde van de eerste periode, toen de afloop zich nog geheel anders liet aanzien, zegt niet te weten, of hij zijn wedervaren een tragedie of een comedie zal noemen. Blijkbaar is hij onder het beschrijven van gevoelen, dat hij den inquisiteur Sonnius, die zich al sedert een geruime poos verwijderd heeft en voorwendsels zoekt om niet terug te keeren, *ad terminos non loqui* heeft gebracht. Hij beklaagt er zich over bij het Hof, dat de inquisiteur geen voortgang maakt; hij dringt aan op een uitspraak in het geding, die hij zich als een mogelijke vrijspraak voorstelt [1]). Al zou dus een uitgaaf van dit gedeelte van het cahier geen nieuwe feiten aan het licht hebben gebracht, hetgeen ik, althans voorwaardelijk, den heer Hoog kan toestemmen, zij zou toch de tegenstelling tusschen het begin en het einde van het proces, tusschen de handelwijs van Sonnius en die van Tapper, in een helderder licht hebben gesteld dan de Historia Tragica doet. Maar ik wensch hierover niet breeder uit te weiden. Liever dan te klagen dat ons nog niet meer wordt gegeven, wil ik den geëerden uitgever dank zeggen voor hetgeen hij ons geeft, en erkennen dat het door hem uitgekozene, de dogmatische stof, inderdaad de aandacht van de

---

1) In een request aan het Hof van Holland, voorkomende in het cahier, maar dat, even als meerdere documenten van dien aard, door den heer Hoog, overeenkomstig zijn plan van uitgaaf, niet kon worden opgenomen noch zelfs vermeld, verzocht Merula, den 9den April 1554: „dat denzelfden Sonnius ende allen anderen des noods sijnde bevolen zy up peyne, hem suppliant alhyer in den Haghe rechters te vercryghen ende daervore te procederen tott absolutie ofte condempnatie, zoe dye redene zall eyschen, ende hemluyden daertoe tijt te wilen stellen ten eynde hy nyet eeuwelich ghevanghen blyve". Zoo goed van vertrouwen op den afloop was de gevangene nog twee maanden voordat Tapper een gansch ander einde aan zijn zaak kwam maken, dan hij zich voorstelde. Dat dit op den toon van zijn verhaal van het voorafgaande van merkbaren invloed was, behoeft wel niet gezegd.

lezers in de eerste plaats verdient, omdat juist dit uit het cahier in de Historia Tragica niet is overgenomen.

Het was den geschiedschrijver inzonderheid te doen om het tragische wedervaren van zijn voorzaat even uitvoerig als nauwkeurig te beschrijven; al wat hij daartoe dienstig in het cahier aantrof nam hij gereedelijk over. Daarentegen begreep hij, om niet al te uitvoerig te worden, slechts een betrekkelijk klein gedeelte van het onderzoek naar het geloof van den verdachte, van de vragen hem gedaan en van zijn antwoorden daarop, en vooral van zijn schriftelijke belijdenissen en verantwoordingen in het verhaal der gebeurtenissen te mogen inlasschen. Ongelukkig moeten wij, met het volledige cahier voor ons, wel erkennen, dat zijn keus niet de beste is geweest. Wat hij ter zijde heeft gelegd is voor ons van grooter belang dan dat, wat hij in een breed uittreksel mededeelt. Sonnius was begonnen met sommigen uit de gemeente van Heenvliet, die den verdachte hadden hooren preeken, te ondervragen over zijn leer, en verder de aanteekeningen te lezen, die deze zelf aan den kant van sommige boeken had geschreven, bepaaldelijk bij het *Interim* en de *Formula Reformationis* van Keizer Karel V, en uit een en ander een aantal punten van beschuldiging, ten slotte honderd acht en vijftig in getal, te trekken, waarover hij vervolgens den gevangene ondervroeg. Van al die vragen en antwoorden, die een onsamenhangend en verwarrend geheel vormden, geeft ons de geschiedschrijver een breed overzicht (dat door de volledige uitgaaf van Dr. Hoog thans overbodig is gemaakt), maar meent dan ook hiermee te kunnen volstaan. Als Tapper, bij een kortstondige verschijning in Den Haag, zich incidenteel in het proces mengt en met den beklaagde onderhoudt, en schriftelijk met hem van gedachten wisselt, vindt de geschiedschrijver raadzaam daar niet over uit te weiden. „Eos" (de 12 artikels, waarin Merula zijn *professio fidei* samenvatte), zegt hij, „quod superiorum omnium sint medulla, brevitati studens hic praetereo, ut et sex propositiones quos Ruardus Tapperus, post lectos duodecim articulos, Angelo ostendit deditque probandos" [1]). Het klinkt al dadelijk vreemd, kortheidshalve ons het merg te onthouden en het meer omslachtige en minder kernachtige mee te deelen. Maar als wij dan daarbij nog bedenken, dat het onderzoek van Sonnius tot geen uitkomst heeft geleid, en het eigenlijke proces eerst door Tapper, in den

1) p. 22.

geest van zijn zes *propositiones*, tot een gewenscht einde, de overreding van den ketter, is gevoerd, dan zullen wij wel niet twijfelen, of de keus van den geschiedschrijver is een misgreep geweest. En dat komt thans het gelukkig teruggevonden cahier ten overvloede bewijzen, dat ons eindelijk geeft wat wij tot nu toe ongaarne hadden gemist.

Behoef ik nog te zeggen, dat naar mijn oordeel de waarde der uitgaaf van den heer Hoog voornamelijk bestaat juist in het verhandelde tusschen Merula en Tapper, in de *professio fidei* van den eersten, vermeerderd met vier uitvoerige tractaten van zijn hand over de voornaamste dier geloofsartikelen (waarvan de geschiedschrijver volstrekt geen gebruik had gemaakt), en in de daartegenover voorgeslagen *propositiones* van den hoofdinquisiteur? Zoowel de een als de ander zijn wat de Engelschen *representative men* noemen, vertegenwoordigers van groote stroomingen der denkwijs van hun tijd, en in de geschriften, tusschen hen bij deze gelegenheid gewisseld, toonen zij ons hun willen en hun streven op het duidelijkst.

Merula — ik had reeds gelegenheid om het op te merken — behoorde niet tot de hervormers naar het Duitsche voorbeeld, al had hij de pamfletten en boeken van Luther en zijn voornaamste medestrijders met levendige belangstelling en met instemming op de hoofdpunten gelezen en overdacht. Van de Kerk evenwel, waarin hij was opgegroeid en wier dienaar hij was, wenschte hij zich niet af te scheiden, veel minder zich vijandig tegen haar over te stellen. Hij vleide zich, dat zij onder den drang der tijdsomstandigheden zich zelf in leer en leven zou hervormen, overeenkomstig zijn eigen adspiratiën, en hij meende daarvan de voorboden al te bespeuren. Er was immers reeds, gelijk zijn geestverwanten van den aanvang hadden gewild, een concilie bijeengekomen, om dit grootsche werk te volbrengen, en slechts tijdelijk weer uiteengegaan. Ook had in afwachting van zijn beslissingen de Duitsche Keizer, in de volheid van de macht die hem zijn jongste overwinningen verzekerd hadden, in den zomer van 1548 zijn *Interim* uitgevaardigd, behelzende voorloopige bepalingen omtrent de christelijke leer en kerkgebruiken. Dat van de naleving dier bepalingen ten slotte de aanhangers van het oude geloof waren vrijgesteld [1]), zal Merula wel niet hebben geweten, niet vermoed. Integendeel, zijn kerkelijke overheden,

1) Ranke, Zeitalter der Reformation, V, S. 36.

de Aartsbisschop van Keulen, de Bisschop van Utrecht en de Deken van Voorne hadden 's Keizers *Formula reformationis* ter kennisse van de gezamenlijke geestelijken van de diocese gebracht en ter naleving aanbevolen, en hen vermaand om hun gedachten er over te laten gaan. Dat althans hij aan die uitnoodiging gaarne gehoor had verleend, toonden de talrijke kantteekeningen van zijn hand op zijn exemplaren der beide keizerlijke verordeningen. Zij toonden tevens, op welke gewichtige punten hij met het leeren en streven der Duitsche hervormers meeging [1]).

Bovenaan onder deze punten stond het leerstuk der justificatie, de heilige overtuiging, dat de mensch niet uit zijn eigen werken maar alleen en uitsluitend uit het geloof in Christus, als den eenigen middelaar, voor God gerechtvaardigd wordt. Wat met dit grondbeginsel van het gezuiverde geloof onvereenigbaar was in de leerstellingen en gebruiken der Kerk, verwierpen en versmaadden onvoorwaardelijk alle oprecht hervormden. Niet minder dan de Duitsche, de Nederlandsche uit deze eerste voor-calvinistische periode, wier geschiedenis wijlen professor De Hoop Scheffer in zijn zoo leerzaam boek, aan dit onderwerp gewijd, heeft beschreven, en waarvan de *Oeconomia Christiana* (door professor Van Toorenenbergen in 1882 herdrukt en aan het licht gebracht) het schoonste gedenkteeken mag heeten [2]). Dat Merula van de waarheid en de herscheppende kracht van dit hoofdbeginsel doordrongen was, toonde en beleed hij bij iedere gelegenheid. In zijn *professio fidei* staat het op den voorgrond, en een der vier tractaten, waarin hij de belangrijkste artikelen nader uitwerkt, handelt *de justificatione quae fit per fidem solam.* Met nog meer vuur sprak hij tegenover den inquisiteur zijn gehechtheid aan juist dit leerstuk uit. Toen hij beschuldigd werd onder andere te leeren dat „scriptura nominat solam fidem, qua iustificamur, et male scholastici audent addere Dei verbo etiam charitatem, opera bona et praecepta", antwoordde hij zonder aarzelen: „Scio me hanc tenere sententiam de fide, nec quisquam excutiet; etiam si angelus de coelo aliud annunciet, anathema sit" [3]). En later, toen hij te kiezen had tusschen den vuurdood en het afzweren van zijn overtuiging, en de, hem wel willende, president van

1) Cf. Ranke, l. c., V, S. 37. — Ranke, Päpste, I, S. 173, 205, 214.

2) Over het standpunt van den auteur der Oeconomia vgl. Van Toorenenbergen Het oudste Nederlandsche verboden boek, blz. XXXV.

3) Bij Dr. Hoog, blz. 145.

het Hof van Holland hem trachtte over te halen tot het laatste, verklaarde hij aan dezen, liever verbrand te willen worden dan zijn geloof te verzaken, „praecipue articulum de satisfactione" [1]).

Uit die onwrikbare overtuiging, die hem en zijn geloofsgenooten bezielde, volgde hoofdzakelijk een afschuw van tweeërlei dwaalleer en misbruik in de toenmalige Kerk (die ten gevolge der Hervorming zoo goed als in onbruik zijn geraakt): den aflaathandel, een uitwas van het leerstuk der *opera supererogationis*, en de aanbidding der heiligen en hunner beelden, een uitvloeisel van de leer, dat God op hun voorbidding den mensch gunsten verleent, die Hij hem zonder die tusschenkomst zou hebben onthouden [2]). Het schijnt mij kenmerkend voor onze landgenooten, dat, terwijl de ergernis over den aflaathandel Luther en zijn Duitsche volgelingen tot verzet en opstand dreef, hier te lande het inzonderheid de aanbidding der heiligen was, die de verontwaardiging gaande maakte. Op de eerste openbare prediking van het hervormde geloof, in het voorjaar van 1566, volgde dien eigen zomer de beeldenstormerij, die het sein gaf tot den godsdienstoorlog: inderdaad de plotselinge uitbarsting van een lang gekoesterden en verkropten afschuw van hetgeen in de oogen van het protestantsche volk een gruwelijke afgoderij moest wezen.

Het was die luid uitgesproken afkeer van den beeldendienst, die de aandacht der inquisitie het eerst op de kettersche gevoelens van Merula vestigde, en de zee van jammeren over hem uitstortte, waarin hij na jarenlange beproeving en foltering eindelijk bezweek. In den aanhef van het verhaal zijner wederwaardigheden, zoo als het in het cahier geboekt staat, betuigt hij, dat hem deze overkomen zijn „propter Dei restaurandum euangelium divulgandamque veritatem, et sanctorum defunctorum invocationem et adorationem extirpandam". Ook leverde het eerste onderzoek naar zijn prediking te Heenvliet bij zijn gemeente nagenoeg geen andere punten van beschuldiging op dan dat hij „dikwijls in sijn sermoenen leerde, als de luden den beelden wat offerden, dat sij afgoderij deden die den houten blokken eerden, zeggende: wat wilt gij tot de houten blokken loopen, 't en geldt niet, gaet tot God, en diergelijke woorden". Ook „aengaende de santen die in den hemel sijn, dat die luden souden doen gelijck deselve santen gedaen

1) Historia Tragica, p. 60.

2) Sonnius leerde aan Merula, dat de aanroeping der heiligen diende, „ut impetremus a Deo quod alioquin soli orantes non obtineremus". Bij Dr. Hoog, blz. 46.

hebben en bidden God Almachtig aen, die de macht hadde om henluden te helpen" [1]). Van daar dat zijne *professio fidei* voornamelijk deze onderwerpen betreft [2]) en dat van de vier tractaten (die ik zeide dat hij tot adstructie der voornaamste artikelen er van heeft opgesteld, in den tusschentijd nadat zich Sonnius verwijderd had en voordat Tapper in diens plaats was opgetreden) de drie eerste handelen: *De cultu vel invocatione Sanctorum; De cultu et veneratione Sanctorum; Solum Christum esse mediatorem et advocatum*", en de vierde, zoo als ik reeds zeide, *De justificatione per fidem solam.*

Ik deed opmerken dat de gevangene, tijdens het schrijven dier opstellen en voordat hem Tapper onder handen nam, in den waan verkeerde van zich misschien voor zijn kerkelijke overheden van strafwaardige ketterijen te zullen vrijpleiten. Hoe bedrogen moest hij uitkomen! Zijn betoog, voor hen die op zijn kerkelijk standpunt stonden overtuigend, kon geen indruk maken op theologen van de oud-kerkelijke richting. Hij grondvestte het op het woord van God in de Heilige Schrift, en daar die Schrift ook door zijn tegenpartij als Gods Woord geëerbiedigd werd, kon hij meenen op denzelfden grondslag met haar te staan en haar met zijn logische redeneering te zullen overwinnen en overreden. Maar het standpunt, waarop hij zich geplaatst had, was inderdaad een geheel ander dan dat waarop van ouds de Kerk berustte. Hij en zij erkenden wel beiden evenzeer de Heilige Schrift als het Woord van God, maar hechtten aan die benaming gansch verschillende beteekenissen. Voor hem was de Schrift de onfeilbare toetssteen, waaraan de kerkelijke leeringen en inzettingen beproefd moesten worden, met dien verstande dat al wat die proef niet doorstaan kon als onwaar en onchristelijk moest worden verworpen. Voor zijn tegenpartij daarentegen behoefde de Schrift, om als toetssteen te kunnen dienen, voorafgaande uitlegging door de Kerk, met dien verstande dat elke opvatting die met de kerkelijke verklaring in strijd was als onwaar en onchristelijk

1) Het verslag van deze getuigenverhooren komt noch in de Historia noch in het volledige cahier voor, maar is het eerst meegedeeld, uit de Sententiën van den Hoogen Raad, door Van Alkemade in zijn Beschrijving van den Briel, en hieruit overgenomen door Moll in Bijl. V van zijn aangehaald boek.

2) Tegen de mis had hij geen ernstig bezwaar, zoo als later de Calvinisten; hij wenschte er alleen een gewijzigde beteekenis aan gehecht te zien; bij Dr. Hoog, blz. 100: „Non reprobo missam", enz.

niet in aanmerking kwam. Dus al zijn beroep op den Bijbel en al zijn betoog, daarop gebouwd, vermocht niets tegen de leer der Kerk, die den Bijbel zoo verklaarde dat hij voor of althans niet tegen haar getuigde.

Dat was het standpunt, waarop met beslistheid vooral Tapper post vatte bij het bestrijden der ketters, en waarvan hij opzettelijk rekenschap geeft in de voorrede van zijn groot en onder zijne katholieke tijdgenooten, ook onder de buitenlandsche, beroemd boek: *Explicatio articulorum venerandae facultatis sacrae theologiae Generalis Studii Lovaniensis circa dogmata ecclesiastica*, waarvan het eerste deel niet veel later, in 1555, verscheen, met een opdracht aan Philips van Spanje, toen nog kroonprins. Hij spreekt in die voorrede met de meeste minachting van het disputeeren uit den Bijbel alleen tegen kettersche leeraars, zooals te Worms en te Regensburg was geschied, en waarvan anderen zich zoo veel heils hadden beloofd, maar dat de ervaring nu reeds geleerd had volkomen nutteloos, ja zelfs schadelijk voor de Kerk te zijn. En dat was waarlijk, zegt hij, ook wel te voorzien geweest. „Sunt enim multa verba in scripturis divinis, quae possunt trahi ad eum sensum quem sibi unusquisque sponte excogitat. Quod fieri non oportet .... Oportet ab eo intelligentiam scripturarum discere, qui eam a maioribus secundum veritatem sibi traditam servavit, qui et ipse possit ea quae recte suscepit competenter asserere. Ex quibus omnibus satis patet, qua machina irruendum sit in haereticos, quibus telis sint expugnandi: non quidem scripturis solis, quas ingeniosi facile torquent ad sensum sibi placentem, sed scripturis secundum maiorum et veterum scriptorum ecclesiasticorum intelligentiam expositis, item per communem et concordem sententiam ac observationem per totum orbem fidelium a temporibus Apostolorum ad haec usque tempora receptam. Hanc enim pervertere aut alio torquere nequeunt".

Inderdaad, om de kerkleer te verwrikken en uit haar voegen te wringen, moest de ketter zijn standpunt kunnen kiezen buiten haar, in de Heilige Schrift. Bleef hij genoodzaakt stelling te nemen binnen haar kring, dan vermocht hij niets tegen haar overweldigende macht. Dat hadden Luther en de zijnen begrepen en zij hadden de Kerk verlaten. Maar wie daartoe niet kon besluiten, zooals Merula bij voorbeeld, moest noodzakelijk de neerlaag lijden, wanneer hij met een inquisiteur te doen kreeg die de kracht van zijn positie zoo volkomen begreep als Tapper.

Bij dezen stond in dit opzicht Sonnius verre achter. Sonnius was inquisiteur zijns ondanks, verlegen met zijn houding te midden eener van geloofsvervolging afkeerige bevolking, en niet genegen de algemeene verontwaardiging te trotseeren door een bejaard en om zijn onbesproken gedrag en vroomheid geëerd geestelijke ten doode toe te vervolgen [1]). Zoo lang hij met de leiding van het proces tegen Merula belast bleef, vorderde dit slechts tragelijk en bleef eindelijk steken, zoodat de aangeklaagde zich met een gelukkigen afloop mocht vleien. Dit lag ook voor een gedeelte aan Sonnius' gebrekkig beleid bij het onderzoeken en ondervragen: hij bleef zich met de afzonderlijke punten van beschuldiging bezig houden en wist zich niet van deze los te maken, om den wortel aan te grijpen, waaruit al die afwijkingen van de kerkleer voortsproten, en die den ketter als zoodanig kenmerkte.

Dat werd plotseling anders, zoodra Tapper tijdens een kortstondig verblijf in Den Haag zich bij den gevangene vervoegde en zich met hem begon te onderhouden. Met terzijdestelling van al die 158 artikelen, die hij verklaarde niet eens te willen lezen, noodigde hij hem vriendelijk uit — hij gedroeg zich even *suaviter in modo* als *fortiter in re* — om een korte geloofsbelijdenis op te stellen, die zijn afwijkingen van de kerkleer in samenhang vertoonen zou. En toen Merula dit dadelijk en volgaarne had gedaan, schoof hij weer diens twaalf artikelen, die voor hem van luttel belang waren, zachtjes terzijde, en kwam van zijn kant met zes andere stellingen, *propositiones*, te berde en verzocht dat Merula die aandachtig overwegen, en, zoo hij van haar waarheid overtuigd werd, ze toestemmen zou, ten einde een gemeenschappelijken grondslag voor verdere besprekingen te leggen. Die *propositiones* betroffen uitsluitend het gezag, dat over betwiste leerstukken te beslissen heeft, welk gezag gezegd wordt in hoogste ressort te berusten „in conciliis legitime in spiritu sancto congregatis"; wat daar besloten wordt, moet worden geloofd, al begrijpt ook de geloovige niet dat de Schrift het leert, noch hoe het uit de Schrift wordt afgeleid. In geloofsverschillen tusschen leeken heeft de herder, in verschillen tusschen herders onderling heeft hun

---

1) Elders, in mijn artikel over de Wederopluiking van het Katholicisme in de XVIIe eeuw, heb ik dit uit brieven van Sonnius aangetoond. — Sonnius had insgelijks (evenals Tapper) een uitlegging van de katholieke leer gegeven in 1555, die meermalen herdrukt is. Zie De Ram, Ad Viglium epistolae Sonnii, p. XXVIII. De uitgave van 1568 is getiteld: Claer Bewijs uten Woordt Godts van tghene dat men kerstelijck behoort te gheloven ende te beleven. Tantwerpen by Peeter Verberghe, 1568.

gemeenschappelijke opperherder te beslissen, wiens uitspraak gevolgd en geloofd moet worden, wanneer de Schrift niet zelve beslist. De traditie, dat is wat door het voorgeslacht in acht genomen en gebruikt werd en met de Schrift vereenigbaar is, moet voortdurend worden betracht. Deze zes artikelen, hier in de hoofdzaak samengevat, en die niet in de Historia Tragica maar voor het eerst in de uitgaaf van den heer Hoog voluit staan afgedrukt [1]), verdienen onze bijzondere aandacht. Liet mijn bestek het toe, ik ontleedde ze gaarne en trok er de gevolgen uit, die er in liggen opgesloten en bij de praktijk er noodzakelijk uit voortvloeien. Maar ik kan mij daar te eer van onthouden, omdat ik zoo straks nog zal moeten aantoonen, welk gewicht de steller zelf er aan hechtte.

Ter loops zij echter gewezen op de bescheiden plaats, die aan den oppersten herder, bepaaldelijk in vergelijking met het oecumenisch concilie, in deze *propositiones* wordt toegekend. Wij erkennen hierin den geest van den toenmaligen tijd, van het tijdvak dat aan de komst van Paulus IV op den pauselijken zetel voorafgaat.

---

1) Blz. 24. Tapper heeft zijn *propositiones* hoofdzakelijk ontleend aan de *Articuli, orthodoxam religionem sanctamque fidem nostram respicientes* (vgl. P. F. X. de Ram, Disquisítio de dogmatica declaratione a Theologis Lovaniensibus edita a°. 1544, in Nouv. Mém. de l'Acad. Roy. des sciences et belles lettres, XIV, 1841), die de theologische faculteit aan de Universiteit van Leuven op last van Keizer Karel, tijdens hij in 1544 hier te lande vertoefde, had opgesteld, om den getrouwen geestelijken tot leiddraad bij het onderwijzen der gemeenten en het bestrijden der ketterijen te dienen, en die in de Latijnsche, Waalsche en Dietsche talen in menigte van exemplaren werden verbreid (zie de pamfletcatalogussen van Tiele, n°. 21, van Petit n°. 71 en van Knuttel n°. 95). Tapper, de vermaarde Leuvensche professor en kanselier der Universiteit, had aan het samenstellen van dit kort-begrip, om het zoo eens te noemen, van het rechtzinnige geloof een voornaam, zoo niet het voornaamste, deel genomen, en gebruikte het van stonde aan bij zijn Academische lessen als tekst, dien hij uitwerkte en met de leeringen van kerkvaders en beroemde theologen staafde, en tegen de weerleggingen der hoofdketters van zijn tijd handhaafde, totdat hij in den zomer van 1551 naar Trente werd afgevaardigd en zijn lessen staken moest. Een vrucht van dat Academisch onderwijs was het, voor zoo ver ik oordeelen kan, zeer geleerd en scherpzinnig boek, van welks even merkwaardige *Praefatio* ik boven reeds gebruik maakte, dat echter door het afsterven van den schrijver onvoltooid is gebleven: het eerste deel, dat in 1555 verscheen, en het tweede, dat in 1557 volgde, behandelen te zamen slechts de eerste twintig der twee en dertig Leuvensche artikels. — Wat aan die artikels een bijzondere waarde bijzet, is de tijd waarop zij ontworpen en uitgevaardigd werden, onmiddellijk vóór het eerste samenkomen van het Concilie, door welks decreten zij vervolgens niet weersproken, veeleer bevestigd werden, inzonderheid artikel 6, dat het allergewichtigste dogma der *Justificatio* behandelt, en waarvan Tapper mag getuigen dat het Concilie het in zijn zesde zitting volkomen goedkeurde: „ubi totus hic noster articulus probatur" (II, p. 46).

Opmerkelijk is tevens, dat tegen Merula noch door Sonnius noch door Tapper gebruik wordt gemaakt van de decreten, door het Trentsche concilie in zijn vroegere zittingen vastgesteld en uitgevaardigd (hoewel zij beiden gedurende eenige maanden, van September 1551 tot het laatst van April van het volgende jaar, aan zijn werkzaamheden deel hadden genomen) [1], en bepaaldelijk niet van het *decretum de Justificatione*, dat reeds van 13 Januari 1547 dagteekent en het grondbeginsel der Hervorming, waarop zich ook Merula zoo onwankelbaar staande hield, ten stelligste veroordeelt.

Droeg Merula kennis aan dit decreet, toen hem Tapper zijn *propositiones* ter goedkeuring voorlegde? Hij maakt er geen gewag van in zijn tractaat over het onderwerp; en had de inhoud hem duidelijk voor den geest gestaan, hij zou begrepen hebben, dat hij door de stelling te aanvaarden, die het geloovig aannemen vorderde der dogmata op een oecumenisch concilie vastgesteld, het leerstuk prijsgaf, dat hem boven alles gold, de *justificatio per fidem solam.* En toch nam hij Tapper's *propositiones* aan: als lid der kerk, in wier gemeenschap hij begeerde te blijven, kon hij kwalijk anders doen. En hij deed het bovendien onder een, naar zijn inzicht gewichtig, voorbehoud. Hij zou gelooven wat in een oecumenisch concilie als waarheid was erkend of nog erkend worden zou, mits dat het niet streed tegen de Schrift: „si tamen Scripturae non adversetur". Tegen zulk een voorwaarde had Tapper van zijn kant volstrekt geen bezwaar, hij kon haar zelfs gereedelijk in zijn stellingen invoegen: immers voor hem was de Schrift de schrift naar de kerkelijke uitlegging, en daartegen streed uit den aard der zaak nooit een decreet, dat door de Kerk in overeenstemming met haar traditie na rijp beraad was vastgesteld.

Hoe weinig Tapper dan ook aan die voorwaarde hechtte, blijkt uit zijn vermaning, aan het slot van een brief, dien hij den gevangene bij wijze van afscheid schreef, en dien wij niet in de Historia Tragica maar alweer voor het eerst in de uitgaaf van den heer Hoog aantreffen [2]. „Ostende te paratum, venerabilis domine Angele, (zoo sprak hij hem toe) sequi, prout obtulisti [3]), definitiones conciliorum in spiritu sancto congregra-

1) Cf. Viglius aan Granvelle, in Hoynck's Analecta, II, p. 343/4.

2) p. 26.

3) Zoo als de Historia Tragica de zaak voorstelt zouden wij gelooven moeten, dat Merula de *propositiones* niet geheel had toegestemd. Maar het tegendeel blijkt uit dit zeggen van den inquisiteur „prout obtulisti" en uit de erkentenis van den martelaar in zijn antwoord: „uti convenimus", p. 41.

torum, et veterem usum a patribus acceptum, sed et praepositorum concordantem sententiam. Si eam Scripturae putes adversari plurimum falleris .... Et huius veritatis tanta habemus testimonia, quod Deo dicere possemus, si eam sequendo fallamur: Domine, tu me decepisti; nec in culpam error imputari possit; quis enim unquam innocens periit? Et contrarium docens (etiam si verum esset, quod tamen est impossibile) ex hoc solo damnaretur, quod Ecclesiae, quae est columna et firmamentum veritatis, in sua doctrina adversaretur ...." Dus de waarheid en de kerkleer zijn noodzakelijk één; doch gebeurde het onmogelijke en verschilden zij van elkander, dan behoorde, op straffe van verdoemenis, de kerkleer boven de waarheid geloofd en betracht te worden!

Er behoort de moed van een fanaticus als Tapper toe — die ook van oordeel is, dat de Kerk de kudde des Heeren niet bewaren kan zoolang er ketters in leven blijven [1]) — om deze gedachte onder woorden te brengen en te verkondigen. Zij overtreft in kracht van uitdrukking de monsterachtigste beweringen, die de bittere spot van Marnix aan zijn uitlegger van de Biënkorf der Heilige Kerke in den mond heeft gelegd. Gezegend de Hervorming, gezegend de scheuring der Kerk in tweeën! Wat zou het lot zijn geweest der wetenschap, als Tappers geestverwanten bij machte waren gebleven om dit motto van hun overmoed te handhaven en de waarheid afhankelijk te stellen van de kerkleer? Een proeve van antwoord op die vraag geeft ons de geschiedenis van een ander proces, het proces van Galilei.

Bij het einde van het eerste bedrijf der procedure, waarin het optreden van Tapper slechts een kortstondig tusschenspel vormt, en dat tusschen Sonnius en den beschuldigde wordt afgespeeld, eindigt, zoo als ik opmerkte, het teruggevonden cahier en tevens het boek van den heer Hoog. Van het tweede bedrijf van het drama, dat nu eerst een ware tragedie wordt: van de inquisitie, door Tapper overgenomen van Sonnius en voortaan heel wat krachtiger en doelmatiger gevoerd; van de afzwering van den nu weldra overtuigden ketter en van zijn veroordeeling tot eeuwige gevangenschap; en van het derde en slot-bedrijf, dat die gevangenschap omvat, totdat de relapsus zich al meer en meer als zoodanig kennen en ten vuurdood veroordeelen doet, en op weg naar den brandstapel bezwijkt: van dat alles leeren ons de weinige

1) In de (ongepagineerde) praefatio van zijn aangehaald boek.

papieren, die bij het cahier liggen, nagenoeg niets, en blijft de Historia Tragica, die den inhoud der voor ons verloren gegane bescheiden gelukkig nog resumeert, onze eenige berichtgever. Slechts een enkel los blad, een fragment van een briefwisseling tusschen den inquisiteur en zijn verdachte, is aan den algemeenen ondergang ontsnapt en berust bij het cahier, maar is door den heer Hoog in zijn boek niet opgenomen, en blijft bijgevolg ook in deze aankondiging buiten besprek. Ik acht dat stuk echter van eenig historisch belang, en vlei mij gelegenheid te zullen vinden om het bekend te maken [1]).

De heer Hoog heeft zich van zijn taak als uitgever op loffelijke wijze gekweten. Hij heeft ons, wat de hoofdzaak is, een betrouwbaren tekst geleverd, dien ik doorgaans, waar ik aan zijn juistheid twijfelde en hem met het handschrift vergeleek, correct heb bevonden. Misschien is hij nu en dan wat al te ver gegaan in het onveranderd afdrukken van hetgeen hij meende te lezen en heeft hij wat al te spaarzaam tekstkritiek geoefend. Zoo heeft hij om één voorbeeld te noemen, in Merula's *professio fidei* (p. 22, art. 8) gedrukt: „externam habet vitam fides ...."; en waarlijk het woord lijkt in het handschrift meer op externam dan op aeternam, dat er toch werkelijk staat en noodzakelijk staan moet, zoo wel wegens den zin als om de juiste lezing op de parallelplaats, p. 114, art. 8. Op dezelfde bladzijde drukt hij, juist zoo als het handschrift heeft, eerst art. 9*b* en dan art. 10*a*, hoewel met die letters *a* en *b* in het handschrift slechts wordt aangeduid, dat art. 10 aan art. 9 vooraf had behooren te gaan. Doch waartoe zulke misstellingen hier alle opgesomd? Liever erkend, dat als een uitgever in een van beide uitersten zal vervallen, overdreven getrouwheid aan het handschrift het minste kwaad is. Evenmin wil ik klagen over de vrij talrijke drukfouten, die immers de oplettende lezer vanzelf verbetert. Waarvoor wij integendeel den heer Hoog hebben te danken is de groote moeite, die hij zich gegeven heeft, om de tallooze plaatsen, die Merula uit de Schrift, uit de kerkvaders en uit theologen van nieuweren tijd in zijn tekst aanhaalt, na te sporen, en aan te wijzen waar zij staan. Maar ook hier paart zich aan onze dankbaarheid een zekere onvoldaanheid. Wij zouden gewenscht hebben, dat hij de bedoelde plaatsen tusschen aanhalingsteekens had gevat, zoodat wij ze terstond van Merula's eigen tekst konden onderscheiden. Nu weten wij dikwerf niet,

---

1) Zie de 2e afdeeling van dit stuk. (N. v. d. R.)

waar de aanhaling eindigt en de schrijver zijn eigen redeneering hervat. Door zoo te doen zou de uitgever, zonder dat het hem meer moeite gekost had, den lezer de moeite van het naslaan hebben uitgehaald.

(Theologisch Tijdschrift, XXXII, blz. 517 vlg.)

II [1]).

De heer Dr. A. H. L. Hensen, hoogleeraar aan het Seminarie te Warmond, neemt zeker niet de minste plaats in onder die katholieke geschiedschrijvers, die er zich op toeleggen om de oordeelen en vooroordeelen van onroomschen, strekkende ten nadeele hunner Kerk en geestelijkheid, te weerleggen, en dit doen volgens wetenschappelijke methode en op beleefden toon. Wij schromen dan ook niet om, wanneer er aanleiding toe bestaat, met hem in debat te treden.

Zoo wensch ik thans tegen zijn laatste opstellen van geschiedkundigen aard, die hij in *de Katholiek* en in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem* geplaatst heeft, eenige bedenkingen in het midden te brengen. Zij betreffen een bijzonder bekend bedrijf uit de geschiedenis der inquisitie in Nederland en de rol, daarin door eenige even bekende roomsche geestelijken gespeeld: het proces namelijk van Angelus Merula, den martelaar, door de monografie van wijlen professor Moll vooral in uitgebreiden kring vermaard. Voor hem onder mijne lezers, dien de gang van dat proces op het oogenblik niet duidelijk meer voor den geest mocht staan, wil ik in hoofdzaak herinneren, dat Merula een geleerd, braaf en weldadig pastoor van Heenvliet was, die in 1553 van ketterij beschuldigd, naar Den Haag gevoerd en daar eerst door Sonnius, provinciaal inquisiteur, en vervolgens door Tapper, algemeen inquisiteur van Nederland, ondervraagd en „beter onderricht", maar geenszins tot erkenning van gedwaald te hebben gebracht werd, zoodat ten slotte een ieder meende,

---

1) Deze tweede afdeeling is in 1899 (na schrijvers dood) verschenen als afzonderlijke studie onder den titel: *Ruard Tapper en Nicolaas van Nieuwland tegenover Angelus Merula.* Haar inhoud sluit zich echter geheel aan bij de eerste afdeeling, waarin aan het slot reeds dit tweede artikel wordt aangekondigd. (N. v. d. R.)

dat bij de openlijke terechtstelling, waarvoor de dag reeds was bepaald, het doodvonnis over hem gewezen en uitgevoerd stond te worden. Doch op het allerlaatste oogenblik begaf hem zijn standvastigheid, naar het scheen, en verklaarde hij, tot algemeene verbazing en teleurstelling zijner vrienden, die beter van hem verwacht hadden, zijn kettersche gevoelens te herroepen en af te zweren, met dit gevolg dat hij niet ter dood maar tot eeuwigdurende gevangenschap, met vooruitzicht op bijzondere goedgunstige behandeling, veroordeeld werd. Maar weldra verbreidde zich het gerucht, dat hij door de inquisiteurs misleid was geworden en in den waan had verkeerd van slechts op ondergeschikte punten zijn gevoelen te herroepen. Dat vond te eerder geloof, omdat zijn vrienden wisten, dat de oude man hardhoorig was en gedurende het verhoor ook telkens de hulp van zijn jeugdigen neef Willem (die bij de terechtstelling afwezig was) had behoefd om hem duidelijk te maken wat hem eigenlijk gevraagd of voorgehouden werd. Zeker is het in alle geval, dat hij naderhand tijdens de gevangenschap, die hij te Leuven en elders in de zuidelijke provinciën onderging, de inquisiteurs en Tapper inzonderheid zelf in hun aangezicht van bedrog en verraad beschuldigd heeft en de gevoelens, die hij oogenschijnlijk had afgezworen, tegen hen opnieuw heeft volgehouden, zoodat hij eindelijk, als in zijn dwalingen teruggevallen en hardnekkig ketter, tot den brandstapel is veroordeeld en op den weg van de gevangenis naar de gerechtsplaats, te Bergen in Henegouwen, van zwakte en uitputting is bezweken.

Ter beoordeeling van het gedrag der inquisitie in dat proces is natuurlijk boven alles de vraag gewichtig, of de beschuldiging tegen haar ingebracht, van Merula misleid en onder bedriegelijken schijn tot afzwering zijner gevoelens overgehaald te hebben, al dan niet gegrond is. Professor Moll twijfelde aan de waarheid hiervan niet en op zijn gezag vestigde zich de algemeene overtuiging, althans bij de protestantsche lezers van zijn boek, dat Tapper en de zijnen in dezen gehandeld hadden „naar een plan, zoo laag en boos als, Gode zij dank, ook in de geschiedenis der Inquisitie slechts zelden voorkomt" [1]).

Tegen dat barre oordeel, dat professor Hensen voor niet genoegzaam gewaarborgd, dat hij integendeel voor ten hoogste onwaarschijnlijk houdt, is hij eerst in *de Katholiek* van 1897 en

---

1) Woorden van Moll, in de eerste uitgaaf op blz. 132.

nog eens in de *Haarlemsche Bijdragen* van het volgende jaar in verzet gekomen. Leefde professor Moll nog, geen twijfel of hij zou, na vernieuwd onderzoek en na zorgvuldige overweging van het betoog van zijn bestrijder, het punt, waarop het aankomt, nog eens voor het belangstellend publiek hebben behandeld. Nu hij daartoe buiten staat is, voel ik mij opgewekt om in zijn plaats, zoo goed ik kan, den heer Hensen te woord te staan, hem toe te stemmen wat professor Moll bij nader inzien ook wel zou hebben toegegeven, maar tevens de aandacht te vestigen op de gewaagde en onhoudbare gevolgtrekkingen, waartoe, mijns inziens, de begeerte om de geestelijken zijner Kerk vrij te pleiten den heer Hensen verleid heeft.

Vooraf moet ik tot recht verstand der zaken bij mijn lezers in herinnering brengen, waaraan het te danken is, dat wij van het kettergericht over Merula zoo buitengewoon goed en breedvoerig onderricht zijn.

De geleerde pastoor, aan het opteekenen van gewichtige zaken, die om en bij hem voorvielen, en aan het bewaren van brieven en bescheiden gewend, had gedurende zijn proces en de gevangenschap, die hierop volgde, al wat hem wedervoer, al wat hem gevraagd werd en hij ten antwoord gaf, uitvoerig op schrift gesteld en alle gewichtige stukken, die hij overlegde of ontving, in het oorspronkelijk of in afschrift zorgvuldig bewaard. Door de zorg zijner neven, die hem, de een na den ander, gezelschap hielden en in zijn schrijfwerk behulpzaam waren, is uit dien overvloed van geschriften een aanzienlijk gedeelte bij verschillende gelegenheden uit den kerker en buiten het bereik der inquisiteuren in veiligheid gebracht, jaren lang na zijn dood bewaard, en eindelijk nagelaten aan den zoon van een hunner, Paulus Willemszoon Merula, die professor te Leiden was geworden en 's lands geschiedschrijver tevens. Deze, trotsch op zijn oud-oom, den martelaar, van wien zijn vader hem zoo vaak had verhaald, verkoos dien schat van papieren niet ongebruikt te laten liggen, maar achtte zich aan zijn geslacht en naam verplicht, daaruit, alsmede uit de mondelinge berichten van zijn vader, de „tragische historie" van het martelaarschap te schrijven. Hij deed het, en gaf de vrucht van zijn uitvoerig onderzoek, in het latijn gesteld, in 1604 uit.

Dat boekje draagt zoo zeer de kenmerken van oprechte waarheidsliefde en betrouwbaarheid, dat de geleerden van lateren tijd

die zich met den martelaar hebben bezig gehouden, en onder hen ook professor Moll, er zich haast onvoorwaardelijk op verlaten. En voor zoo ver het op de schriftelijke en mondelinge berichten van Merula en zijn neven berust, schijnt mij dat vertrouwen ook volkomen gewettigd. Juist in onze dagen is een nieuw en sterk bewijs daarvoor aan den dag gekomen. Een gedeelte, een klein gedeelte slechts, helaas, van de papieren, die de martelaar had nagelaten en de historieschrijver ten gebruike heeft gehad, is teruggevonden en, ook weer voor een gedeelte, door den heer Dr. J. M. J. Hoog uitgegeven; en daaraan getoetst, blijkt thans op afdoende wijze de goede trouw en nauwgezetheid van den schrijver der Historia Tragica, althans voor zoo ver hij uit die onwraakbare papieren heeft geput [1]).

Maar hij is ook nog met andere bescheiden te rade gegaan: hij betuigt dit zelf in zijn voorbericht. Hij heeft het *Martelaarsboek* van Haemstede gebruikt, en vooral een heftig strijdschrift, tegen den inquisiteur Tapper gericht door iemand, Hendrik Geldorp, die persoonlijk onder de vervolging van dezen geleden had en er voor gevlucht was naar Duitschland. De verbitterde en smadelijke toon van dat pamflet, dat *Ruard Tapper's Hemelvaart* heet, is genoeg om de critici van onzen tijd tot achterdocht, althans tot bijzondere voorzichtigheid bij het raadplegen van dezen vijandigen zegsman te stemmen. En nu blijkt, dat juist voor dat gedeelte van het verhaal, dat over het herroepen der kettersche gevoelens handelt, waarbij het bedrog der inquisiteurs in het spel zou zijn geweest, de historieschrijver hoofdzakelijk het bedoelde pamflet gevolgd heeft en het grootendeels letterlijk in zijn boek heeft ingelascht. Te recht heeft de heer Hensen hierop onze aandacht gevestigd. Want het is een geheel andere zaak, of de schrijver der Historia Tragica, na onderzoek der op hem verstorven papieren, de overtuiging, waartoe zijn studie hem gebracht heeft, in zijn eigen woorden te boek stelt, dan of hij slechts herhaalt wat een hartstochtelijk pamfletschrijver aan zijn persoonlijken vijand, wij weten niet op welke gronden, ten laste legt. En wat den twijfel aan de betrouwbaarheid van het pamflet te meer bevestigt: het verhaal, zoo als het ons dan wordt opgedischt, lijdt in zijn bijzonderheden aan volstrekte onwaarschijnlijkheid. De heer Hensen heeft dit ten duidelijkste uiteengezet, zoo dat ieder onpartijdige met zijn slotsom zal instemmen, dunkt

1) Zie de eerste afdeeling van dit artikel.

mij: „dat het verhaal (van Geldorp, betreffende de afzwering) zoo wonderlijk en verwrongen is, dat wij zonder aarzelen het in dien vorm moeten rangschikken onder de overige apocryfe anecdoten, welke de man op zijn geweten heeft".

Maar, zoo volmondig ik in dit oordeel met den geachten schrijver overeenstem, zoo onmogelijk kan ik met hem meegaan in de gevolgtrekkingen, die hij er uit afleidt en die hij ten slotte dus samenvat:

„Die *Apotheosis* (het pamflet van Geldorp) is voor mij volkomen onvertrouwbaar en waardeloos om de houding der inquisiteurs en die hunner medehelpers in de zaak van Merula te beoordeelen. Paulus Merula heeft in zijne Historia Tragica de lasterlijke beschuldigingen van Geldorp, in zoo verre zij het proces van zijn oud-oom betroffen, trouw overgenomen; een belangrijk deel van zijn geschrift is daardoor eveneens onbruikbaar geworden voor het beoogde doel. Waarde hebben de brieven en andere bescheiden, uit de nalatenschap van de familie afkomstig en in zijn boekje gelascht. Niet slechts geven die stukken het middel aan de hand om de gansche persoonlijkheid van den „Hervormer en Martelaar" beter te leeren kennen, maar zij kunnen ook dienstbaar worden gemaakt aan de geschiedenis van zijne tegenstanders".

Tot zoover de heer Hensen. Wat mij in deze redeneering onjuist voorkomt, is vooreerst het niet onderscheiden van hoofdzaak en bijzaken. Hij was begonnen met volkomen juist als slotsom zijner ontleding van het opgesmukte verhaal van Geldorp vast te stellen, dat het „in dien vorm" niet meer was dan een apocryfe anecdote. Let wel: in dien vorm. Maar dat geeft nog geen recht om den hoofdinhoud, afgezonderd van de opsiering, voetstoots als waardeloos op zijde te schuiven. En dat Paulus Merula zich niet ontzien heeft om den hoofdinhoud in den vorm en met den opsmuk, waarin Geldorp dien heeft ingekleed, in zijn historie te herhalen, bewijst zeker de ongenoegzaamheid van zijn kritiek, maar geenszins de volslagen onbruikbaarheid van dat gedeelte van zijn geschrift. Immers bruikbaar blijft in alle geval dat, wat hij niet aan Geldorp maar blijkbaar aan de familiepapieren en familieoverlevering heeft ontleend, wier bruikbaarheid de heer Hensen zelf erkent en prijst. En is nu dat wat op gezag dier papieren in de Historia Tragica wordt bericht, voldoende om den hoofdinhoud van Geldorp's versierd verhaal te handhaven, dan krijgt de zaak een geheel ander aanzien.

Vragen wij ons zelf af: wat kan Paulus Merula, die zeker niet

met genoegzame kritiek, maar toch niet geheel zonder kritiek te werk is gegaan, bewogen hebben om, in plaats van zelf het woord te voeren, den pamfletschrijver in diens eigen woorden de toedracht te laten verhalen? Aangenomen, zoo als ook de heer Hensen aanneemt, dat hij waarheidlievend was: dan moet hij waarheid hebben vermoed in hetgeen hij bij Geldorp las. En dat gunstige vooroordeel kan op niets anders berust hebben dan op de hoofdzakelijke overeenkomst tusschen Geldorp's verhaal en het verhaal, dat hij voorheen van zijn vader had vernomen en door de bescheiden, die hij voor zich had, bevestigd vond. Wat te meer grond voor deze mijn opvatting geeft: aan het ingelaschte verhaal van Geldorp heeft onze historieschrijver enkele nieuwe bijzonderheden toegevoegd, die hij van elders, waarschijnlijk uit zijn papieren, bekomen had, en die met de hoofdzaak van Geldorp's verhaal vrij wel overeenkwamen. Ik zal dit zoo straks in een voorbeeld aantoonen. En hieruit wordt het waarschijnlijk dat, afgezien van den zeker opgesmukten en onjuisten vorm, de hoofdinhoud van hetgeen Geldorp verhaalt niet in strijd was, veeleer in overeenstemming, met hetgeen de, helaas verloren, papieren en de mondelinge overlevering der familie voor Paulus Merula waarschijnlijk hadden gemaakt.

En nu nog een andere vraag: hoe zal Geldorp aan het verhaal gekomen zijn, dat hij in zijn hatelijke voorstelling publiek heeft gemaakt? Uit de lucht gegrepen heeft hij het zeker niet, want niettegenstaande de grove onjuistheden, die wij er in aantreffen, komen er bijzonderheden in voor, die niet waren te gissen en die toch overeenkomstig de waarheid zijn. Zoo is het bijvoorbeeld juist, wat hij beweert, dat Nicolaas van Nieuwland, toenmaals wijbisschop van Utrecht, bovenal zich beijverd heeft om den martelaar tot de afzwering te bewegen. Mij komt het voor, dat de berichten omtrent dit punt, waarop hij verder voortborduurt, hem verstrekt moeten zijn door wel ingelichte personen, misschien wel door leden van de familie, middellijk of onmiddellijk door Willem, den vader van den geschiedschrijver zelf; zoo zou het zich ook best laten verklaren, dat deze, die dan van zulk eene omstandigheid wel niet onkundig zou geweest zijn, al te onvoorwaardelijk geloof hechtte aan hetgeen hij in de *Apotheosis* vermeld vond.

Maar dit zijn gissingen, die ik opper zonder er eenige waarde, laat staan bewijskracht, aan toe te kennen. Want, hoe dit alles zij en welke omstandigheden zijn handeling mogen verschoonen,

dat Paulus Merula verkeerd heeft gedaan met Geldorp's verhaal in al zijn kleuren over te nemen in zijn historie, en zoo doende onoplettende lezers te doen gelooven, dat deze inlassching hetzelfde vertrouwen verdiende als de rest van zijn boek — dat schijnt mij buiten kijf. Wij voor ons willen ons daarvan onthouden en laten, bij het overwegen der vraag, of de inquisiteurs den martelaar al dan niet door misleiding tot het herroepen van zijn overtuiging bewogen hebben, het verhaal van Geldorp voorloopig buiten aanmerking.

De misleiding, zoo als men weet, zou hierin hebben bestaan, dat men den ouden en hardhoorigen man in den waan had gebracht, dat het slechts ondergeschikte geloofspunten van niet veel gewicht waren, die hij te herroepen zou hebben, terwijl inderdaad de schuldbekentenis en de afzwering, die men hem haast onverstaanbaar voorlas en deed beamen en onderteekenen, alles omvatte waarin zijn overtuiging ten stelligste verschilde van de kerkleer. Zoo verhaalt Paulus Merula, omstandiger dan Geldorp had gedaan. Hij bedient zich hierbij echter ook weer grootendeels van de woorden van een ander, van het oudste *Martelaarsboek* namelijk, dat van Haemstede, dat in 1559 was uitgekomen.

Om die reden, en ook omdat hij aan dat boek, als van ketterschen en partijdigen oorsprong, weinig gezag toekent, hecht de heer Hensen aan dat gedeelte der Historia Tragica evenmin geloof. Maar hier vooral komt het weinig klemmende van zijn betoog aan het licht. Hij heeft namelijk voorbijgezien, dat de geschiedschrijver aan het verhaal van het *Martelaarsboek* iets heeft toegevoegd, dat er een geheel eigenaardige beteekenis aan geeft. Terwijl dit namelijk verhaalt, dat de oude man, toen hij na afloop der plechtige afzwering, te weten kwam wat hij, zonder het zich bewust te zijn geweest, had afgezworen, in strijd met zijn heiligste overtuiging, uitbarstte in gejammer over het bedrog aan hem gepleegd, voegt de geschiedschrijver hierbij, dat de arme man de wezenlijke toedracht vernam van zijn neef Willem, die er wel niet zelf bij tegenwoordig was geweest, maar het van de omstanders had gehoord. De bevestiging van wat het *Martelaarsboek* vermeldde, door den eigen vader van den geschiedschrijver, was dus voor dezen een afdoend bewijs van de waarheid, en zoo verklaart het zich, dat hij het haast woordelijk in zijn boek herhaalde.

En al gaat men met de redeneering van den heer Hensen mee

en weigert geloof aan dat gedeelte der Historia Tragica, omdat hetzelfde als bij haar reeds in het minder betrouwbare *Martelaarsboek* was verhaald, en wil men niet aannemen, dat zich de bedrogene zoo terstond over het gepleegde bedrog beklaagd heeft: dat hij het althans iets later heeft gedaan en steeds is blijven doen, in het aangezicht zelfs van hen die hij beschuldigde, kan niet in twijfel worden getrokken.

Kort na de herroeping en de veroordeeling tot eeuwige gevangenschap, vergunde het Hof van Holland, op advies van den wijbisschop van Utrecht, dat de hulpbehoevende oude man, die buitendien in een zware ziekte was gestort, te Delft in het convent der zusteren van Sinte Marie Magdalena zou worden gehuisvest, waar hij dan ook van half October 1554 tot het begin van Maart den winter heeft doorgebracht. Gedurende dien tijd schreef hij, volgens den geschiedschrijver, die denkelijk de stukken voor zich heeft gehad, een apologie van zijn geloof en een weerlegging van zijn vonnis, dat hij onwettig en onrechtvaardig noemde, valsch en verdichtsels bevattende en leugens [1]). Een jaar daarna, in Januari 1556, tijdens hij te Leuven, waarheen hij uit Delft was weggevoerd, bij de Cellebroeders gevangen zat, weigerde hij zich door Tapper opnieuw te laten ondervragen, wanneer hem niet vooraf zijn papieren en andere bescheiden, die hem tegen recht en reden ontnomen waren, terug werden gegeven, en beklaagde zich in tegenwoordigheid van den officiaal en andere aanwezigen over den intusschen vertrokken inquisiteur, „die (zeide hij) vele artikelen (in zijn vonnis vermeld) had verdicht en andere ter kwader trouw had veranderd en verminkt" [2]). En eenige maanden later, in April van hetzelfde jaar 1556, herhaalde hij zijn aanklacht aan den pastoor van St. Jacob te Leuven, aan wien hij bij die gelegenheid ook een geschrift overhandigde, voor Tapper zelf bestemd, waarin hij de nietigheid, onrechtvaardigheid en valschheid van het vonnis betoogde en „ter loops aanwees, welke van de artikels valsch, welke veranderd, welke verminkt waren" [3]). Dat dus de aanklacht tegen de inquisiteurs, van bij het proces bedrog te hebben gepleegd, niet van Geldorp of van Haemstede afkomstig is, maar van Angelus Merula in eigen persoon, zal een ieder moeten toestemmen,

1) Historia Tragica, p. 73.
2) Ibid. p. 80.
3) Ibid. p. 86.

die, met den heer Hensen, van oordeel is, dat Paulus Merula de papieren, die hij van zijn ouders had geërfd, met zorg en nauwkeurigheid heeft gebruikt. Maar, al staat dit thans vast, de vraag, waarop het aankomt, blijft nog altijd open: hoe ver strekt zich zijn beschuldiging uit en heeft hij met recht beschuldigd?

Om den aard der beschuldiging te begrijpen, moet de lezer eenigermate bekend zijn met de procedure, tegen Merula gevoerd.

Wat was het doel, dat Tapper met het proces voorhad? Een martelaar van den verdachte te maken? Volstrekt niet. Wat hem dreef, was het belang zijner Kerk, en dat belang werd niet gediend, onder de toenmalige tijdsomstandigheden, door gevaarlijke terechtstellingen. Het waren niet meer de tijden der Albigenzen, toen de geestelijkheid bij diergelijke *autos da fe* op de goedkeuring en den steun der groote menigte rekenen kon. De bevolking, inzonderheid de hoogere standen, waren thans integendeel ten opzichte der theologie in het algemeen libertijnsch en verre van geestdriftig, en dat wist de geestelijkheid zeer goed. Het doel van Tapper was en moest zijn den ketter door alle middelen, bij voorkeur door zachte, tot herroeping van zijn aanstootelijke dwaling te bewegen, en niet dan bij onoverkomelijke hardnekkigheid tot de doodstraf zijn toevlucht te nemen. Want, in alle geval, de ketterij moest worden uitgeroeid; kon het niet anders, dan in Gods naam maar door het ter dood brengen van den ketter. Om dat uiterste, voor de Kerk evenzeer als voor den ketter noodlottig, te vermijden, moest men op de middelen van overreding tot afzwering niet al te nauwgezet wezen. En dit was Tapper dan ook niet in het geval van Merula.

Zoodra hij in Juli van het jaar 1554 de inquisitie tegen hem van Sonnius overnam, begon hij hem te ondervragen over een aantal punten, waarop zijn rechtzinnigheid verdacht werd gehouden, naar aanleiding van zijn antwoorden breedvoerig met hem te disputeeren, en de slotsom van het debat, waarin hij, naar het schijnt, de sterkste was, kortelijk te formuleeren. Zoo ontstond allengs een dubbele lijst, aan de eene zijde van kettersche gevoelens, oorspronkelijk door Merula gekoesterd en geuit, en daartegenover de meer rechtzinnige uitkomsten, waartoe het debat hem had geleid, geformuleerd door Tapper en door Merula onderteekend. Toen al die punten op deze wijs besproken en afgehandeld waren, werd van Merula verlangd, dat hij nu ook hetgeen beschreven stond in het openbaar gestand zou doen: de vroeger geloofde en beleden dwalingen herroepen en de tegenover-

gestelde rechtzinnige leeringen voor waar erkennen. Met moeite verkreeg hij, op zijn dringend verzoek, eenige dagen tijd om dit zoo hoogst gewichtige document te lezen en te overwegen [1]). En wat bleek hem nu? Dat de slotsom der besprekingen niet overal juist geformuleerd stond, en dat hem integendeel op sommige punten een veel sterkere belijdenis in den mond werd gelegd dan waartoe hij zich had laten overhalen. Met verontwaardiging en op heftigen toon beklaagde hij zich hierover in een brief aan de inquisiteurs, die, jammer genoeg, verloren is gegaan, maar welks inhoud wij toch hoofdzakelijk leeren kennen uit het antwoord van Tapper, dat door een niet genoeg te prijzen toeval bijna alleen bewaard is gebleven uit een schat van processtukken, die vernietigd zijn geworden na den ontijdigen dood van den geschiedschrijver [2]). Dat hoogst leerzame antwoord benevens het wederantwoord van Merula, te zamen op een folio vel geschreven en vroeger onbekend, zijn thans teruggevonden. Het voornaamste er van deel ik hier in Hollandsche vertaling mee [3]).

Na Merula te hebben verweten, dat hij het wil doen voorkomen, alsof er tusschen hem en de inquisiteurs iets is verhandeld en overeengekomen, in plaats van te erkennen dat hij door hen van zijn dwalingen overtuigd en in de daartegenover staande waarheid onderricht is geworden, en dat hij zich slechts bereid verklaart om eenige leerstellingen, als leidende tot ergernis der geloovigen en tot verdenking van zijn gezindheid, te herroepen, maar niet

1) De Historia Tragica verhaalt de toedracht aldus (p. 54): „quibus lectis rogatus Angelus quid ipsi videretur, respondit: Non ita ex tempore posse aliquid ad eos dici, temporis nonnihil, ut hoc commode fieret, flagitans. Subinferens Fiscus (die de stukken gebracht had) sibi injunctum ab inquisitoribus ut nulla interposita mora responsum .... exigeret doctoresque nolle, ut quid amplius scriberetur .... Tandem concedit, ut pauca scriberet in eorum reditum”.

2) Omtrent het lot der papieren nalatenschap van Paulus Merula vinden wij eenig naricht in de opdracht aan de Leidsche Magistraat zijner Opera varia posthuma, door C. A. Maersche in 1684 in 4°. uitgegeven. „Mihi sane religio fuit (zegt deze) hunc thesaurum eruditionis philologicae, per septuaginta annos reconditum et proprio aere comparatum, publico amplius invidere; et hoc (dat die stukken zoo verholen zijn gebleven) sine dubio ideo contigit, quod auctoris filii, quos habuit, omnes confecti ante XXX aetatis suae annum parenti suo non diu supervixere .... Dolendum est sane tot egregias Auctoris huius lucubrationes negligentia heredum eius periisse et mirandum est adhuc hasce conservatas fuisse, iam lacerationi destinatas”. — Of dat verscheurd worden omstreeks dien tijd ook het lot is geweest van het apparaat der bij het schrijven der Historia Tragica gediend hebbende papieren, blijft natuurlijk onzeker.

3) Het stuk zelf is afgedrukt bij het artikel van Fruin in de Bijdr. v. Vaderl. Gesch. 3e R., X. (N. v. d. R.)

als in zich zelf valsch en verkeerd, gaat Tapper aldus voort: „En (wat uw klacht over onjuiste formuleering uwer antwoorden betreft) omdat wij onder de artikelen uwer jongste belijdenis van de katholieke waarheid, door u overeenkomstig ons onderwijs in schrift gesteld, eenige gevonden hebben, die wat duister waren uitgedrukt, hebben wij den zin, die het zeker is dat de door u gebruikte woorden hebben, een weinig verduidelijkt. Zoo als bijv. in het artikel over het vormsel, waarin stond: als een teeken, hebbende kracht om de zielen te rechtvaardigen, hebben wij dit veranderd in: als een sacrament der nieuwe wet, hebbende de belofte der genade, welke uitdrukking gebruikelijker is en blijkbaar van dezelfde beteekenis. En dat er in de artikels van hetgeen u door onzen officiaal ten laste wordt gelegd, nog eenige punten zijn bijgevoegd, is geschied, omdat wij onder het debatteeren hebben bespeurd, dat gij ook omtrent deze in dwaling verkeerdet, en dat daarom noodig was de dwaling aan de eene zijde te plaatsen en aan de andere zijde uw afzwering daarvan, alsmede uw belijdenis der tegenovergestelde waarheid, die gij met uw eigen hand onderteekend hebt. Ook zijn er geen stellingen afgekort dan misschien ten opzichte van kleinigheden, die de waarheid en den zin van het gezegde verduisterden. Zoo is er ook hier en daar iets bijgevoegd, om de belijdenis der waarheid en de afzwering der ketterij stelliger te doen uitkomen; want gij hebt immers zelf meer dan eens betuigd, dat gij niet zoo dadelijk de waarheid, die wij u leerden, begrijpen kondt. — Geef de eer aan God en erken uwe dwalingen. Christus heeft aangevangen u te verlichten, zoodat gij op de meeste punten anders en beter dan te voren gevoelt en oordeelt, hetgeen gij zelf in uw geweten zult moeten toestemmen". Het overige leze, wie er belang in stelt, in het stuk zelf.

Dat Merula bij het lezen van dit tergende antwoord, deze kalme, overmoedige erkentenis, dat men hem in den mond had gelegd, wat hij geenszins had gezegd, en wat hij gezegd had eigendunkelijk had veranderd; dat men in één woord de hem afgeperste belijdenis nog had vervalscht, buiten zich zelf raakte van verontwaardiging, laat zich begrijpen. Aan het wederantwoord, dat hij, naar het schijnt onmiddellijk, opstelde, zien wij nog in den hortenden stijl, in de niet afloopende zinnen de ergernis en drift, die hem bevangen had en zijn hand onder het schrijven deed trillen. Ook dit leze men in zijn geheel; ik bepaal mij tot den hoofdinhoud.

Hij werpt de verwijten, die de inquisiteur uit de hoogte van zijn macht tot hem richt, verre van zich. Het is onwaar, dat deze hem van dwaling zou hebben overtuigd: hij had niet gedwaald, geen nieuwigheden verkondigd; hij had alleen de ergerlijke misbruiken gewraakt, waaraan zich tegenwoordig de geestelijken bezondigen. „Maar gij (zoo vervolgt hij), zoo als blijkt en door u niet ontkend kan worden, gij hebt u niet geschaamd om de stellingen, die gij mij voor waar hadt opgedrongen, willekeurig te veranderen en te verminken, en zelfs door geheel andere te vervangen, onder voorgeven altijd van niets veranderd te hebben, dat den zin verandert, hoewel gij het tegendeel zelf bewijst door het voorbeeld, dat gij aanhaalt, van de oplegging der handen en de daarbij passende aanspraak, waarmee de heilige geest aan de gedoopten gegeven wordt, die gij verdraait en verwisselt in het hedendaagsche vormsel met zijn olie en zijn belachelijken handslag, zonder de door het evangelie en de concilies voorgeschreven woorden [1]). Gij meent, dat alles u vrij staat, dat gij doen moogt wat u lust, ons overbluffen, onderdrukken, ontzetten en belasten, en dat wij van onze zijde hebben te zwijgen en stil te zijn". Zoo gaat hij voort in heftige verwijten tegen zijn belagers, totdat hij eindelijk verklaart, zijn belijdenissen, gelijk zij hem zijn opgedrongen en naderhand nog verdraaid en verminkt, en die hem misschien in eenig opzicht zouden kunnen benadeelen, te herroepen en te niet te doen, zich voorbehoudende haar ter gelegener tijd en plaats nader uit te leggen: alles in onderwerping aan Gods beschikking, in wiens handen hij zijn lot vol vertrouwen overgeeft.

Waarschijnlijk is de correspondentie tusschen beide mannen hiermede gestaakt. Het doel, dat Tapper zich had voorgesteld, was oogenschijnlijk gemist. Een goedschiksche belijdenis der kerkleer, zoo als hij hem die had toegedicht, was van Merula niet langer te verwachten; het zou op zijn executie, met al den opzienbarenden en afschuwwekkenden aankleve van dien, tot schande der Kerk, moeten uitloopen, tenzij anderen hem nog ter elfder ure wisten te bedaren en tot inkeer te brengen. Hij was geen heldhaftige natuur, geen geloofsheld, niet belust op de martelaarskroon. Wellicht, dat hij voor de aanzoeken van vrienden en verwanten nog bezwijken zou. Aan zijn neef Willem werd

1) Zie den zin van dit verwijt verklaard in mijn noot bij deze plaats in de uitgave van den tekst.

opgedragen den ouden man te overreden om niet zoo op zijn stuk te staan en te bedenken, welk een eeuwige schande het voor hem, Willem, en voor de gansche familie zijn zou, zoo zijn oudoom als ketter werd verbrand. In gelijken geest werkte het Hof, met zijn welwillenden president aan het hoofd, mede op hem. Evenzoo de wijbisschop van Utrecht, die, naar een waarschijnlijke onderstelling van den heer Hensen, naar Den Haag was ontboden om, zoo dat onverhoopt noodig was, den geestelijken ketter te ontwijden, vóór hij aan de wereldlijke macht werd uitgeleverd om terecht gesteld te worden.

Het is hier de plaats voor een opmerking van gewicht. Het kettergericht met het geloofsonderzoek, dat er een integreerend deel van uitmaakt, is alleen te verdedigen in de onderstelling, dat het niet gelooven van wat de katholieke Kerk gelooft en geloofd wil hebben, in de oogen van God zulk een gruwelijk misdrijf is, dat wie er zich aan schuldig maakt — of beter gezegd aan schuldig staat, veelal omdat hij niet anders kan — niet waardig is te leven, en op de schrikkelijkste wijs moet worden gedood. Maar, in die onderstelling is natuurlijk nog schuldiger dan de oprechte ongeloovige, de ketter, die veinst rechtgeloovig te zijn. Het is uit dien hoofde de duurste plicht van den inquisiteur zulk een veinzaard zoo mogelijk te ontmaskeren, en een die, zoo lang hij in vrijheid was en geen gevaar liep, zich als ketter ten duidelijkste heeft doen kennen, niet tot de afzwering toe te laten, terwijl hem de doodstraf boven het hoofd hangt, zoo lang hij niet ten volle overtuigd is, dat de bekeering ernstig is gemeend en niet maar wordt voorgewend uit vrees voor den brandstapel of uit eenige andere wereldsche berekening.

Maar wat zien wij gebeuren? Ik zeg niet doorgaans, om niet af te dwalen in algemeene beschouwingen. Ik vraag, wat zien wij gebeuren, hier in dit bepaald geval met Merula? Vooral na de laatste correspondentie met hem was het buiten twijfel, dat hij uit volle overtuiging zijn kettersche gevoelens omtrent de hoofdpunten van de katholieke leer nog steeds beleed. Er bestond voor de inquisiteurs alle reden om hem zonder meer uitstel ter dood te laten brengen. Maar zoo al hun menschelijkheid en goedertierenheid hen belette nu reeds het vonnis te vellen, en hen dreef om nog nieuwe pogingen tot het bekeeren van den zondaar in het werk te stellen, dan moesten het slechts middelen van geestelijken en zedelijken aard zijn, die zij aanwendden. En zijn nu de middelen, waartoe zij hunne toevlucht nemen, waarlijk

van dien aard? Oordeelt zelf. Gij kent die middelen, gij hebt gehoord, waartoe Willem Merula, de neef, door de inquisiteurs in den arm werd genomen. Of hij aan hun wensch heeft voldaan, wordt ons door zijn zoon, den geschiedschrijver, niet gezegd. Maar dat althans de wijbisschop van Utrecht zich tot gelijk bedrijf heeft laten vinden, is ons uit de Historia Tragica bekend.

Die wijbisschop, Nicolaas van Nieuwland, wordt wegens zijn tusschenkomst in de zaak van Merula zeer hard, en naar het mij voorkomt zeer onbillijk, beoordeeld door de vereerders en vrienden van den martelaar. Bakhuizen van den Brink gaat zelfs zoo ver van te zeggen, dat „aan hem, als handlanger der inquisiteurs, voor een goed gedeelte de dood van den edelen Merula te wijten is" [1]). Dat is, naar mijn inzicht, ten eenenmale onjuist. Bakhuizen had waarschijnlijk zijn kennis aan het proces alleen uit de tweede hand bekomen, ik zou meenen uit het boek van Moll. Gaan wij echter te rade met de Historia Tragica, voor zoo ver zij onafhankelijk is van Geldorp's *Apotheosis*, dan komen wij tot de slotsom, dat integendeel de wijbisschop zich beijverd heeft om Merula zoo mogelijk aan den marteldood te ontrukken.

Van elders weten wij, dat Nieuwland het tegenovergestelde was van een ketterjager. Hij behoorde volstrekt niet tot de nieuwe strijdlustige, vervolgzieke richting in de katholieke kerk. Hij komt ons voor als een prelaat van den ouden stempel, een geestelijke zonder geloofsijver, zonder eigen verworven overtuiging, genegen om te gelooven wat de Kerk leerde en geloofd wilde hebben, vooral genegen om goed en rijkelijk van zijn kerkelijke inkomsten te leven. Dat laatste dreef hij wel wat ver, zoodat hij te Utrecht in de wandeling de wijnbisschop, in plaats van de wijbisschop, en Dronken Klaasje werd geheeten. De heer Hensen kan en wil dat niet van hem gelooven, in de eerste plaats niet, omdat het Geldorp is die het verhaalt, en ten andere omdat geestelijke heeren van gezag gunstig over hem spreken, en Karel V hem weldra tot bisschop van Haarlem benoemde, die toch, volgens Nuyens, er in slaagde voor het meerendeel voortreffelijke personen voor het bezetten der nieuwe bisschoppelijke zetels aan te wijzen [2]).

1) Studiën en schetsen, I, blz. 39.

2) Zoo gunstig oordeelde de landvoogdes niet. In 1564 schreef zij aan den koning: „On dirait encore que les évêques, institués pour le rétablissement de la religion, sont ceux qui lui portent dommage, car l'évêque d'Ypres est le seul dont on ait une entière satisfaction". (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 329.)

Wat vermogen echter zulke gunstige getuigenissen en verwachtingen tegenover het feit, dat hij reeds na een beproeving van enkele jaren gedwongen is geworden zijn bisschopszetel, als onwaardig om hem te bekleeden, weer te verlaten? En jaren vóór zijn afzetting stond hij bij de regeering reeds ongunstig bekend. „Il existe aux archives du Royaume" (zegt Gachard [1])) „une espèce d'interrogatoire, qu'on fit subir à ce prélat en 1563, et d'après lequel il paraît qu'il s'acquittait de ses devoirs avec négligence; qu'il s'adonnait même à l'ivrognerie et n'avait pas des moeurs très-régulières: la pièce est de la main d'Hopperus". Nu is het zeker waar, dat het feit dat iemand in 1563 te boek stond voor een dronkaard, nog niet bewijst dat hij reeds omstreeks 1560, toen Geldorp schreef, in de wandeling Dronken Klaasje heette; maar zoo men Geldorp geen profetische gave wil toeschrijven, wat de heer Hensen allerminst zal willen doen, moet men toch erkennen, dat het zeer waarschijnlijk is dat die neiging tot dronkenschap al voor drie jaren bij hem bestond. Ik merk dit op om Geldorp, dien de heer Hensen waarlijk veel te laag stelt, en die, behalve zijn anti-roomsche smaadschriften, verscheiden pamfletten van politieke beteekenis heeft geschreven, waarvan één zelfs voor het werk van Marnix is aangezien door iemand als Bakhuizen van den Brink [2]), te verdedigen tegen een onverdiende beschuldiging, en meteen om aan te toonen, dat er van schrijvers zooals hij, toch altijd nog wat te leeren valt en dat hun berichten niet maar zoo *en bloc* en voetstoots verworpen mogen worden.

Menschen van Nieuwlands soort, paters-goedleven [3]), zijn zelden onverdraagzaam en vervolgziek. Ik heb dit reeds opgemerkt in mijn artikel over „De wederopluiking van het katholicisme". De zoodanigen bezaten meestal ook de goede hoedanigheden, die aan hun gebreken verwant zijn. Zij wilden leven en laten leven.... De aan den drank verslaafde bisschop van Haarlem, Nicolaas van Nieuwland, heeft zijn vleeschelijke zonden meer dan goed gemaakt door den edelaardigen brief, waarin hij in

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 75.

2) Vgl. mijn voordracht in de Handel. van de Maatschappij der Nederl. Letterk. van 1895—96, blz. 152.

3) Als zoodanig karakteriseert hem in Juni 1564 in een brief aan Granvelle diens gedurige correspondent Morillon, op hem toepassende wat Vader Jacob van zijn zoon Aser profeteerde (Genesis 49, 20): „Zijn brood zal vet zijn en hij zal koninklijke lekkernijen leveren".

1568 van den zegepralenden Alva deernis voor zijn afgedwaalde schapen durfde vragen.

In geen ander karakter, dan ik hem toen beschreef, doet hij zich ook bij het proces van Merula aan ons voor. Nog voordat Tapper de leiding daarvan aanvaardde, in den tusschentijd, die op het eerste onderzoek door Sonnius volgde, had zich Willem Merula, volgens opdracht van zijn oudoom, bij hem te Utrecht vervoegd en hem onder andere vier verhandelingen te lezen gegeven, waarin de van ketterij beschuldigde zijn geloof ontvouwde en zocht te handhaven, maar integendeel zijn onrechtzinnigheid te stelliger deed uitkomen, zoodat Sonnius, die ze ook te zien kreeg, er van getuigde, dat zij voldoende waren om hem als ketter te doen veroordeelen. En wat was de raad, dien in dit geval Nieuwland den verdachte gaf? Die verhandelingen voor zich te houden en aan geen mensch te laten zien [1]). Ware hij een ketterjager geweest, hij zou zich integendeel beijverd hebben om die gewichtige bewijsstukken in handen der inquisiteurs te spelen. Ware hij zelfs maar een gehoorzaam en gewillig dienaar der Kerk geweest, hij zou zich verplicht hebben gevoeld hetzelfde te doen, althans het vrijwillig overleggen er van door Merula of diens neef niet hebben ontraden. Was waarlijk ketterij een afschuwlijker misdaad zelfs dan verraad en moord, had hij, een kerkprelaat, zich dan mogen bemoeien om overtuigende bewijzen van schuld aan de kennisneming van den rechter te onthouden?

Aan die eerste bemoeienis beantwoordt zijn volgend gedrag. Nadat het onderzoek was afgeloopen en alle uitzicht verdwenen om den ketter tot herroepen van zijn dwalingen te bewegen, toen niets meer scheen over te schieten dan het vellen en uitvoeren van het doodvonnis, wilde Nieuwland, hetzij uit zichzelf, hetzij op aanzoek der inquisiteurs, nog een poging wagen om den ter dood gedoemde tot andere gedachten en tot onderwerping aan de Kerk te brengen. Hij gedroeg zich daarbij gelijk wij reeds bevonden dat geen vriend van de inquisitie zich behoorde te gedragen; hij spoorde den van ketterij overtuigde aan, om toch af te zweren, en bediende zich hiertoe van de ons reeds bekende onzedelijke drangredenen: hij hield Merula voor, welk een oneer hij over zijn eigen hoofd en over zijn gansche geslacht zou brengen, indien hij, die steeds als een braaf, geleerd, katholiek man bekend had gestaan, zich als ketter ter dood liet brengen, en voegde daar

1) Historia Tragica, p. 44.

meer soortgelijke vermaningen aan toe. Geen enkel woord daarentegen van aanmoediging om in elk geval zijn schuld niet nog te verzwaren door te veinzen, en door te beleiden het tegendeel van wat hij in zijn hart gevoelde en geloofde waar te zijn.

Maar aan den anderen kant ook geen enkel woord om Merula in den waan te brengen, dat hij zou kunnen volstaan met een niet algeheele herroeping, met een afzwering van slechts eenige tamelijk ondergeschikte leerstellingen, zoo als aan den wijbisschop, door Geldorp en vervolgens in de Historia Tragica en later door Moll en tegenwoordig nog algemeen, te laste wordt gelegd. Wel was er sprake tusschen hen beiden van dit onderscheid, en verklaarde Merula zich tot zulk een voorwaardelijke herroeping, als ook het Hof van Holland aanried en oordeelde dat voldoende zou zijn, niet ongeneigd; maar Tapper, voegde hij er bij, wilde zich hiermee niet vergenoegen en vorderde, dat hij alle ketterijen, waarvan hij beschuldigd werd, inzonderheid de gewichtigste, onvoorwaardelijk herroepen en afzweren zou. Dat verklaarde hij nooit te zullen doen, veel liever den dood te willen sterven. — Zoodanig was in hoofdzaak de gang en de uitkomst van het onderhoud tusschen hen beiden, gelijk de geschiedschrijver, blijkbaar naar de eigen aanteekeningen van den martelaar, ze te boek heeft gesteld.

Niets dus in dezen, dat reden geeft om den wijbisschop van de hem toegeschreven verraderlijke bedoeling ernstig te verdenken. Alle reden daarentegen om, met den heer Hensen, als een der motieven van zijn gedrag aan te merken „oprecht medelijden met den beschuldigde, die èn om zijn ouderdom, èn om zijn geleerdheid en onbesproken wandel meer dan gewone belangstelling verdiende". Maar wanneer wij den heer Hensen als tweeden drangreden hooren gewagen van „bezorgdheid voor het zieleheil van den ketter", dan glimlachen wij onwillekeurig. Waar is schijn of schaduw van zulk een verheven bezorgdheid te bespeuren? Neen, bezorgdheid voor het gezag van de Kerk, dat door de veldwinnende ketterij wordt bedreigd, werkte met het medelijden voor den beklagenswaardigen medemensch samen om Nieuwland te doen handelen gelijk hij deed. Zelf zonder geloofsijver, zelf genegen om te gelooven zooals de Kerk, in wier dienst hij leefde, gebood, kon hij zich moeilijk begrijpen, hoe iemand aan zijn eigen afwijkende meeningen zoo gehecht kon zijn, dat hij er zijn leven voor opofferde. Wil toch niet wijzer zijn, zoo vermaande hij hem, dan de geheele Kerk!

Maar Merula was nu eens van een andere gezindheid, en wilde van zijn overtuiging niet afstaan. Dan moest hij, ook dat begreep Nieuwland, hebben wat er opzat en voor de eer der Kerk den vuurdood ondergaan. Zoo werd dan ook nu door de inquisiteurs besloten, dat onverwijld geschieden zou, gelijk blijkt uit een request aan het Hof van 27 September gedagteekend door den ambachtsheer van Heenvliet, op welk dorp Merula als pastoor had gestaan, en die als zoodanig geroepen was om bij het einde van het proces een rol te vervullen, waarvan hij zich liever ontslagen zag. Hij zegt in zijn adres, dat door de inquisiteuren „eindelijk geresolveerd is denzelven heer Merula op morgen te verklaren ketter en den wereldlijken rechter over te leveren, om dien navolgende, en ook om de placaten van de Keizerl. Maj., terstond daaraan over hem te vonnissen en over te gaan tot capitale executie" [1]). Niemand in Den Haag, die ook niet stellig meende, dat dit stond te geschieden.

En toch is het niet geschied. Nog op het allerlaatste oogenblik legde Merula het hoofd in den schoot, voldeed aan den eisch der inquisiteurs, zwoer zijn lang gevestigde overtuiging af en beleed, als alleen waar, de leer der Kerk.

Wat was er intusschen gebeurd, waaruit zich die plotselinge ommekeer laat verklaren? Wij weten wat door zijn vereerders werd geloofd en verbreid, dat niet hij van inzicht of gedrag veranderd was, maar dat men hem bedriegelijk in den waan had gebracht van slechts ondergeschikte en weinig beteekenende verschilpunten te herroepen, waartoe hij zich al vroeger bereid had betoond, doch waarmee de inquisiteurs tot nu toe nooit genoegen hadden willen nemen; en dat hem opzettelijk het vonnis en de daarbij behoorende bescheiden zoo haastig en onverstaanbaar waren voorgelezen, dat hij, hardhoorig als hij was en ontsteld bovendien, niet had opgemerkt dat zij iets geheel anders inhielden dan hij waande, een volledige herroeping namelijk van al zijn tot nog toe gehandhaafde dwalingen en van alle andere bovendien, en een onvoorwaardelijke belijdenis daarentegen der kerkelijke instellingen, zoo als die door de inquisiteurs, met vervalsching van zijn eigen woorden, was opgesteld. Eerst nadat hij de gevorderde eeden afgelegd en zijn naam onder de vereischte verklaringen gezet had en in zijn gevangenkamer was teruggekeerd, zou hij uit den mond van anderen hebben vernomen

1) Bij Moll, Bijlage XIV.

wat hij, zonder het zich bewust te zijn, zijns ondanks had gedaan.

Is zulk een toedracht echter waarschijnlijk? Is het zelfs denkbaar, dat Merula een oogenblik heeft kunnen gelooven, dat Tapper, om dezen alleen te noemen, wiens volharding, wiens onverbiddelijkheid hij kende, plotseling toegaf wat hij altijd ten stelligste had geweigerd, en zich tevreden stelde met eenige niets zeggende betuigingen? Om het eenigermate geloofiijk te maken, verhaalt men van de dreigende houding, die het volk aannam, alsof bij het uitvoeren van het doodvonnis een opstand te wachten was, waarvoor de inquisiteurs terugschrikten; maar van zulk een oproerigheid is niets gebleken en, naar hetgeen bij andere dergelijke gelegenheden placht te gebeuren, is het integendeel zeer waarschijnlijk, dat de afkeer, waarmee het publiek de terechtstelling ongetwijfeld bijwoonde, zich geenszins in feitelijkheden zou hebben geopenbaard. Zoo ver wij kunnen oordeelen, kon de vrees geen beweegreden zijn voor de inquisiteurs om zich als overwonnenen tegenover Merula te gedragen, en kon deze zich onmogelijk voorstellen, dat zulk een reden de inquisiteurs bevangen hield en tot inschikkelijkheid noopte.

Neen, naar mijn oordeel althans zijn al die verhalen eenvoudig voorwendsels, door Merula's geestverwanten uitgedacht om zijn anders voor hen niet te begrijpen afval te verklaren. Zij konden te eer in zulk een fout vervallen, omdat zij geweten moeten hebben dat hun vriend in zijn gevangenschap zich gedurig beklaagde over bedrog, door Tapper tegen hem gepleegd. Alleen omtrent den aard van dit bedrog vergisten zij zich en gaven in de eerste plaats aan Nieuwland de schuld, die toch in de zaak der vervalsching van Merula's belijdenissen zelfs niet betrokken was geweest. De waarheid was, dat Merula, standvastig en onverschrokken tot op het laatst toe, ten allerlaatste nog bezweken was voor den afschuw van den vuurdood en voor de verleiding, waaraan hij van alle kanten was blootgesteld. Zijn omgeving in de raadkamer van het Hof, waar hij vóór het uitspreken van het vonnis verwijlde, de inquisiteurs en hun handlangers, de raadsheeren, de verdere aanwezigen, de wijbisschop bovenal, verlangden vurig, dat hij zich onderwerpen en zoodoende den gruwelijken dood nog ontkomen zou. Of hij daarbij tegen zijn geweten zou handelen, ging hun, ook die hem het meest genegen waren, minder ter harte: dat was een zaak die zij aan hem overlieten. Er wordt verhaald, dat hij, in strijd met zich zelf,

den president van het Hof om raad vroeg wat te doen, en dat deze hem, oprecht en waardig, antwoordde, dat hij niet met anderen maar met zijn eigen gemoed te rade moest gaan. Maar de overigen waren niet zoo nauwgezet als hij. Men verhaalt, dat de wijbisschop integendeel hem knielend smeekte om zich met de Kerk nu nog te verzoenen, en dat een der raadsheeren zich aanbood om de verantwoordelijkheid bij God wegens zijn onderwerping aan de Kerk in zijn plaats te dragen. Wat hiervan zij, zoo veel schijnt in alle geval zeker, dat alle middelen van overreding op hem werden aangewend om hem te brengen tot de daad, die zijner onwaardig was en waarvan hij weldra het bitterste berouw had. Maar dat hij niet zou geweten hebben, wat hij ging doen, welken omvang de afgedwongen herroeping hebben moest, dat werd eerst naderhand ter verschooning van zijn even vergeeflijke als verklaarbare zwakheid door zijn vrienden en geestverwanten uitgedacht en verbreid.

Met den heer Hensen, dien de eer toekomt van dit het eerst in het licht te hebben gesteld, acht ik dit aannemelijk reeds a priori. En bovendien geloof ik het ook te kunnen bewijzen uit het latere gedrag van Merula zelven. Hij heeft zich — ik heb reeds gelegenheid gehad het met zijn eigen woorden uit de *Historia Tragica* aan te toonen — later steeds beklaagd door Tapper bedrogen te zijn, en hoe gegrond die beschuldiging was, hebben wij uit den mond van den bedrieger zelven vernomen. Tapper had Merula's belijdenissen, in antwoord op de hem toegeschreven ketterijen, die als bewijsstukken van zijn vonnis, bij het uitspreken daarvan waren voorgelezen, als waren zij uit zijn mond opgeteekend, voorbedachtelijk vervalscht om ze meer te laten schijnen dan zij waren, en dat in die mate, dat hij Merula het vormsel een *sacrament* liet noemen, terwijl die het integendeel voor niet meer dan voor een *signaculum* had willen erkennen. Over deze vervalschingen beklaagde zich de bedrogene later bij iedere gelegenheid, en uit dien hoofde verklaarde hij ook het tegen hem gevelde vonnis voor valsch en nietig, want (zeide hij) er staan leugenen en valschheden in, en al stond er slechts een enkele leugen in, dan zou reeds daarom het geheele vonnis valsch en nietig wezen. Hoe krachtiger hij zich hierover, voor en na, beklaagde, hoe opmerkelijker het is, dat wij hem nooit hooren beweren, dat men hem voor het afzweren in den waan had gebracht, waarin hij volgens zijn vrienden zou verkeerd hebben. Zeker zou hij dit niet hebben verzwegen, indien

het zich werkelijk zoo had toegedragen. Zijn zwijgen schijnt mij een afdoende weerlegging van het op zich zelf zoo onwaarschijnlijk voorgeven zijner vrienden.

Neen, niet misleid in dat opzicht is de arme man, maar verleid en in een onbewaakt oogenblik voor de verleiding en voor de bedreiging met den brandstapel bezweken. Daarvan is de heer Hensen evenwel niet zeker. „Of zijn onderwerping al dan niet oprecht gemeend is geweest, blijft (zegt hij) natuurlijk het geheim tusschen God en het geweten van den bekeerling".

Even zoo moeten de inquisiteurs ook geredeneerd hebben; want hadden zij zich verzekerd gehouden, dat een herroeping, op deze wijze afgeperst, niet anders dan met den mond en in strijd met het geweten zou worden afgelegd, hoe zouden zij zich dan met een blooten eed tevreden hebben kunnen stellen? Naar hun meening was het hun plicht de ketterij uit te roeien door aan de ketters het leven te benemen; hoe konden zij dan meenen hun plicht vervuld te hebben, indien zij zich met een eed, die zoo goed als zeker een meineed was, lieten paaien? Een zaak tusschen God en het geweten van den bekeerling! Maar wat hadden zij gedaan om dat geweten tot oprechtheid te stemmen? Of beter gevraagd, wat hadden zij niet gedaan om het te blinddoeken en op een verkeerd spoor te leiden? Met welke bedoeling hadden zij anders hem door zijn neef en door den wijbisschop laten vermanen om toch te bedenken, welk een schande hij zich zelven en bovendien zijn verwanten en zijn gansche geslacht zou aandoen, als hij aan zijn overtuiging vasthield en weigerde toe te geven? Eene bekeering, door zulke drangredenen verworven, kon in de oogen der Godheid wel geen waarde hebben.

Maar voor de Kerk en voor haar triomf over de gevaarlijke ketterij was zulk een onderwerping althans beter dan geene. De ketter bleef leven, maar gevangen, levenslang; en kon hij zijn onderdrukte overtuiging niet verkroppen en niet verzwijgen, verviel hij weer tot zijn oude tegenspraak en verzet, dan was hij als *relapsus*, zonder omslag, voor goed tot zwijgen te brengen en te verbranden. Zoo is het inderdaad met dezen bekeerling afgeloopen. Hem was door den wijbisschop, uit naam der inquisiteurs, een dragelijk lot in de gevangenis, zelfs een bijzonder dragelijk, toegezegd, en geen twijfel of men zou hem woord hebben gehouden, als hij het er naar gemaakt had. Maar toen hij alras begon te toonen, wat te voorzien was geweest, dat hij, ook na zijn herroeping, dezelfde was gebleven en even ongehoorzaam

jegens de Kerk en haar voogden, werd hij weggevoerd naar het zuiden, eerst naar Leuven, vervolgens naar het Walenland, buiten het bereik zijner vrienden, en werd daar ten slotte veroordeeld om, met zijn uitgeteerd en afgeleefd lichaam maar steeds ongebroken geest, den vuurdood te sterven, dien hij slechts nog ontging door te sterven van zwakte en uitputting.

(Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis,
3e Reeks, X, blz. 205 vlg.)

HET VOORSPEL VAN DEN TACHTIGJARIGEN OORLOG.

(1859/60.)

De opkomst van de Nederlandsche Republiek, door John Lothrop Motley, met inleiding en aanteekeningen van Dr. R. C. Bakhuizen van den Brink. (Aflevering 1—6.)

Het jaar 1566, een historische proeve uit den Nederlandschen vrijheidsoorlog. Meerendeels naar onuitgegeven bescheiden bewerkt, door M. L. van Deventer.

Nederland's opstand tegen Spanje, in zijn beginselen, aard en strekking geschetst door Johs. van Vloten.

„Het werk van Motley komt mij voor een zoo degelijken grondslag te leggen voor de geschiedenis van de wording van het Gemeenebest der Vereenigde Nederlanden, dat het bijna plicht wordt alles bij te dragen wat men zelf bezit om op dien grondslag voort te bouwen”.

Zoo gunstig oordeelt Bakhuizen van den Brink, in zijne inleiding tot de Hollandsche vertaling, over het beroemde boek, waarvan wij den titel aan het hoofd dezer bladzijden gesteld hebben. Wij stemmen met dat gunstige oordeel van ganscher harte in; ook ons komt het in het belang der Vaderlandsche geschiedenis wenschelijk voor, dat wij Motley's boek als handboek aannemen, aan welks aanvulling en verbetering wij arbeiden, zonder vooreerst aan het samenstellen eener nieuwe beschrijving te beginnen. Juist dit is het nut van zulk een doorloopend verhaal, dat het ons een overzicht geeft van wat er reeds voor de verzameling der bouwstof en voor hare verwerking gedaan is; dat het onze aandacht vestigt op de leemten, die er in onze wetenschap nog bestaan, en, door het opwekken der belangstelling van het publiek, ons lust geeft tot nieuwe navorsching, tot het opsporen van nieuwe bronnen, tot vernieuwd onderzoek van hetgeen nog maar gebrekkig begrepen wordt.

Die goede gevolgen zijn ook hier niet uitgebleven. Door het lezen van Motley's boeiend verhaal, dat uit de berichten van zoo vele getuigen is opgemaakt, is bij het publiek de belangstelling in bronnenstudie verlevendigd. Eene vereeniging van mannen van aanzien en geleerdheid heeft zich in België gevormd met het doel om nog onuitgegeven of zeldzaam geworden gedenkschriften uit den tijd van den opstand tegen Spanje aan het licht te brengen. Reeds zijn door hare zorg eenige hoogst belangrijke bescheiden in druk gegeven: om van minder merkwaardige niet te spreken, de *Mémoires de Pasquier de la Barre*, die Motley nog in handschrift gelezen had; de *Description de l'estat, succès et occurences advenues au Pais-Bas au faict de la religion* van Jacob van Wesenbeke, die tot nog toe bijna uitsluitend uit eene slordige vertaling bekend was. Spoedig zullen wij het levendige verhaal van Pontus Payen, dat nog nooit gedrukt is, ontvangen; nog andere even belangrijke uitgaven zijn ons toegezegd. Onder ons is voor het uitgeven van onbekende bescheiden nog weinig gedaan. Maar de heer Van Deventer heeft over het jaar 1566 eene merkwaardige proeve geleverd, grootendeels bewerkt naar de oorkonden, die zich de heer Bakhuizen van den Brink uit de archieven van België en van Nederland verzameld had. De heer Van Vloten heeft het archief van Brussel zelf bezocht, en uit den overvloed van bouwstof, dien hij daar gevonden heeft, zijne voorlezingen opgesteld, waarin sommige leemten van Motley's geschiedenis aangevuld en menige kleine onnauwkeurigheid verbeterd worden. De heer Bakhuizen eindelijk heeft zijne medewerking aan de vertaling van het boek van Motley verleend; hij tracht in breedvoerige aanteekeningen en in eene meesterlijk geschreven inleiding juist dat te verhelpen, waarin de schrijver vooral te kort schiet, de opvatting der drijfveeren, die de geschiedenis van den opstand bewegen, de beoordeeling der daden en bedoelingen van de hoofdpersonen. Wij bejammeren het, dat die aanteekeningen, in den beginne zoo rijkelijk ten beste gegeven, zoo spoedig schaarscher worden en allengs ophouden. Heeft de spoed, waarmeê het noodig scheen de vertaling aan de lezers in handen te geven, misschien het gelijktijdig uitgeven der aanteekeningen moeilijk gemaakt, en mogen wij dus verwachten, dat, als de vertaling voltooid is, de aanteekeningen, die wij zoo ongaarne zouden missen, in een aanhangsel volgen zullen? Wij hopen het. De heer Bakhuizen heeft zelf erkend, dat het „bijna plicht" is aan het werk van Motley toe te voegen, wat wij ter verbetering

kunnen bijbrengen: en wie heeft zulk een overvloed van bijdragen gereed als hij, op wiens bijdragen stelt het publiek zoo hoogen prijs als op de zijne?

Wij voor ons wenschen naar ons vermogen meê te werken om tot eene juistere kennis van dit gewichtig tijdvak onzer geschiedenis te geraken. Wij hebben geen nog ongebruikte bronnen ontdekt. Wij hebben geen andere bescheiden geraadpleegd dan die onze boekerijen ons aanbieden. Maar kan daarom ons opstel niets nieuws bevatten? Zijn de oude bronnen reeds volkomen uitgeput? Is de samenhang der gebeurtenissen, waaruit zij zoo vaak beoordeeld moeten worden, reeds overal met juistheid aangewezen? Ik durf het betwijfelen. De lezing van Motley's boek heeft mij tot het opzettelijk onderzoeken zijner bronnen geleid, en die studie heeft mij eene andere voorstelling der feiten, van hunne oorzaken en samenhang gegeven, dan ik in zijne boeiende beschrijving had aangetroffen. Ik wil ze aan het oordeel mijner lezers onderwerpen; ik ga uit van de onderstelling, dat allen het werk van den Amerikaanschen schrijver kennen; nu het in de Hollandsche vertaling binnen het bereik van allen gebracht is, zou het schande zijn, als de landgenooten verzuimden te lezen, wat de vreemdeling belangrijk genoeg geacht heeft om te beschrijven. Ik onderstel dus dat de feiten, waarover wij handelen, reeds bekend zijn; ik waag er mij niet aan ze, na Motley, nog eens te verhalen; alleen over de beteekenis der feiten in hun onderling verband, en in samenhang met de algemeene Europeesche geschiedenis, veroorloof ik mij eenige opmerkingen. Om niet al te uitvoerig te worden, bepalen wij ons voorloopig tot het tijdperk, dat aan de komst van Alva voorafgaat.

Het wordt algemeen erkend, Motley munt uit in het beschrijven. Hij is een bekwaam stylist, en de sympathie die hij gevoelt voor het volk, welks lijden en strijden hij schildert, geeft kleur en gloed aan zijne tafereelen. Maar minder gelukkig is hij in het doorgronden van de verborgene oorzaken, die de voorvallen te weeg brengen; van de beweegredenen die zoo en niet anders doen handelen. Wat de getuigen, die hij oproept, berichten, weet hij beter dan zij na te vertellen; maar hij ondervraagt hen niet scherp genoeg naar hetgeen zij soms maar ter loops, met een enkel woord, aangeven; hij maakt uit hunne getuigenis niet alles op wat er in ligt. Zoo komt hij niet altijd tot eene juiste waardeering der daden en van de bedoelingen der handelende personen.

Het „hoe" staat in zijn verhaal meestal juist genoeg te lezen; het „waarom" is niet altijd even duidelijk verklaard. Gedeeltelijk ligt dit daaraan, dat de schrijver zich al te nauw bij zijn onderwerp bepaald heeft; hij heeft zijn oog niet ver genoeg laten weiden over hetgeen vooraf was gegaan, niet genoeg over hetgeen in den omtrek ter zelfder tijd plaats greep. En juist in deze omstandigheden ligt niet zelden de aanleiding tot hetgeen hier te lande gebeurde. Door dit uit het oog te verliezen, wordt hij jegens sommige hoofdpersonen van zijn verhaal onbillijk. Zijn oordeel over Karel V, dien hij in een ander licht dan in dat zijner eeuw beschouwd heeft, is te hard: de heer Bakhuizen heeft het aangetoond. Zijne veroordeeling van sommige regeeringsdaden van Philips en Granvelle berust op onhoudbare gronden: in het algemeen, hij heeft zin voor de vrijheidsliefde, die het Nederlandsche volk bezielde, maar hij heeft geen besef van het recht der regeering, die den modernen staat op de puinhoopen der middeneeuwsche privilegiën stichten moest. En toch had de groote Ranke, wiens werken hij bestudeerd heeft, dien geest des tijds meesterlijk geteekend, en het juiste standpunt aangewezen, waaruit onze vrijheidsoorlog moet beschouwd worden. Het overzicht, dat Ranke van dit tijdvak onzer geschiedenis in weinige bladzijden gegeven heeft, hoewel in bijzonderheden onnauwkeurig — gelijk te verwachten was, daar hij het slechts in het voorbijgaan behandelde — is ter beoordeeling van den opstand tegen Spanje van hooger waarde dan menige uitvoerige beschrijving. De eigenaardigheid der Nederlandsche beroerten, te midden der algemeene beweging, die over geheel Europa terzelfder tijd plaats greep, wordt ons in enkele maar vaste trekken sprekend voor oogen gesteld.

Gedurende het tijdvak, waarin onze vrijheidsoorlog valt, ontwikkelt zich de hedendaagsche staat uit den afgeleefden middeneeuwschen leenstaat, in het eene land iets vroeger, in het andere iets later, en onder eene verscheidenheid van vormen, waarin zich het karakter der verschillende volken vertoont. Het algemeene van deze staatshervormingen bestaat hoofdzakelijk hierin, dat, in plaats der vroegere zelfstandigheid van corporatiën en personen, ondergeschiktheid aan eene centrale regeering, en in plaats der aloude afzondering van de maatschappelijke standen, de eenheid der natie opkomt. De vrijheid wordt ingekort in het belang der orde. Dat vorderden de toenemende nijverheid en handel, die, meer nog dan vrijheid, veiligheid en orde behoefden om hun werkkring uit te breiden. De bevoorrechte standen der midden-

eeuwen hadden vooral voor hunne voorrechten en vrijheden gewaakt; de derde stand zoekt bij zijn opkomen bescherming voor zijn arbeid in een krachtige regeering. Hij wordt de getrouwe bondgenoot der vorsten, die tot uitbreiding van hun gezag den adel en de geestelijkheid vernederen. Wat ook in onze dagen aan de materieele belangen pleegt verweten te worden, dat zij de handhaving der volksrechten en vrijheden in den weg staan, kon hun toen al met zeker recht te laste worden gelegd. Dat in zoo menigen staat de middeneeuwsche vrijheid in volstrekte onderwerping aan een regeering is overgeslagen, hebben wij hoofdzakelijk aan de liefde tot orde te danken, die den derden stand tot al te onvoorwaardelijken bondgenoot van heerschzuchtige vorsten gemaakt heeft. Want die hervorming in het belang der orde ging overal met wanorde, met burgertwisten gepaard: het bestaande week niet voor het nieuwe zonder wederstand; om dien weêrstand te overwinnen liet de derde stand de regeering eene overmacht verwerven, waarvoor hij in het vervolg zelf bukken moest.

Justitie en politie zijn de handhavers der orde, de grondzuilen waar de moderne staat op rust. Met hem komen dan ook gelijktijdig de staande legers en de koninklijke gerechtshoven te voorschijn. Om die dienaars te onderhouden schieten de gewone staatsinkomsten te kort: geld te krijgen wordt eene levensquaestie voor de regeeringen, en de vorsten laten niets onbeproefd om het recht te verwerven van eigenmachtig belastingen te heffen.

In ons land hebben de Bourgondische en Oostenrijksche hertogen dien nieuwen staat gesticht [1]). Allengs hun gebied over de

---

1) Hoe dezen het recht der vorsten opvatten onder den invloed van het herlevend Romeinsche recht en de denkbeelden aan de Heilige Schrift ontleend, blijkt duidelijk uit de uitspraken van Karel den Stoute in zijne door Gachard (Collection de Documents inédits concernant l'histoire de la Belgique, dl. I) uitgegevene „Remonstrance aux députés des trois estats de Flandres" (12 Juli 1475). Daarin komt o. a. het volgende voor (p. 258/9):

„Dist oultre que puisque sesdits subjectz avoient mis en non chaloir estre gouverné soubz lui comme enffans soubz père, au moyen de quoy ilz pourroient estre exhérédez, comme le filz des biens de son père pour ses démérites, ilz seroient gouvernez et viveroient doresenavant soubz lui comme subjectz soubz leur seigneur, au plaisir (*de Dieu*), son créateur, de qui et non d'aultruy, il tient sadite seigneurie, et demoureroit prince, tant que à Dieu plaira, malgré la barbe de tous ceulx à qui il en desplairoit, dont il ne faisoit point de doutte, car Dieu lui en avoit bien donné la puissance et la manière, et ne conseilloit point de l'expérimenter.

Dist oultre que, pour démonstrer que povoir il a de governer comme seigneur, et que Dieu lui a donné non pas sesdits subjectz, il ne fault que visiter et lisre au livre des rois, en la bible, où, par motz exprès, Dieu a désigné et déclairé le povoir

zeventien provinciën uitbreidende, nemen zij gestadig in macht toe en verschaffen zich meer en meer de middelen die zij behoeven, om den modernen staat te grondvesten. De eenheid van den staat zoeken zij door eenheid van rechtspraak voor te bereiden; aan den Hoogen Raad, dien zij oprichten, wenschen zij de provinciale Hoven ondergeschikt te maken. Boven de Rekenkamers [1]) stellen zij een Raad van Financiën, die voor het geldwezen zijn moet, wat voor de rechtspraak de Hooge Raad is. In de Raadsheeren en de Hoofden van financiën verwerven zij zich een lichaam van ambtenaars, geschikte werktuigen in de hand der regeering, waarvan hunne toekomst afhangt, vol dienstijver en *esprit de corps* en zonder meêgevoel met het volk. In de benden van ordonnantie vormen zij de kern van een staand leger, die zij echter spoedig als te nationaal en te onafhankelijk laten vervallen, en door uitheemsche huurlingen vervangen. Geholpen door den geest des tijds, die zich in hunne richting beweegt, naderen zij hun doel, volstrekte beheersching der natie, meer en meer.

Ongelukkig vervreemden zij zich tevens hoe langer hoe meer van hunne Nederlandsche onderdanen. De erfdochter van Bourgondië brengt de kroon der Nederlanden in het Oostenrijksche huis over. Haar zoon huwt eene prinses van Spanje, die ten gevolge eener reeks van sterfgevallen erfdochter wordt: Spanje en Nederland komen ten laatste onder éene kroon.

Weinige dagen verdienen zoo zwart in onze jaarboeken aangeteekend te staan als de twintigste Juli van het jaar 1500 [2]), de sterfdag van den nauwelijks tweejarigen infant Don Miguel, den zoon van Emanuel van Portugal en van wijlen de oudste dochter van Ferdinand en Isabella. Ware hij in het leven gespaard, hij had Portugal met Spanje vereenigd; eene vereeniging, die, zoo zij op deze vreedzame wijs geschied was, voor beide staten heilrijk zoude geweest zijn. Maar hij stierf, en door zijn dood bleef Portugal van Spanje gescheiden — tot Philips het

---

des princes sur leurs subgestz et que puisqu'il n'a peut estre obéy, par prières et requestes, disoit qu'il avoit assez longuement esté prieur, et qu'il seroit doresenavant commandeur; et ceulx qui lui seroient désobeissans, il les puniroit tellement qu'ilz les expérimentroient ce que plusieurs aultres ont expérimenté, lequel il ne conseille point, comme dessus, car il ne fait pas bon expérimenter toutes choses".

1) Er waren vier Rekenkamers, eene te Rijssel, eene te Brussel, eene in Holland (te 's Hage of elders) en eene te Arnhem (Van Hasselt, Apologie van Prins Willem I van 1580, blz. 161 noot).

2) Sandoval, Historia del Emperador Carlos Quinto, t. I, p. 6, ed. 1634. — Petri Martyris Epistolae, N°. CCXVI, p. 123.

tachtig jaren later met geweld er bij inlijfde — en zijne erfrechten gingen over op de jongere zuster zijner moeder, die kort te voren het leven geschonken had aan Karel V. Zoo werd de erfenis van Spanje bij die van Nederland gevoegd: twee natiën, ver uiteen gelegen, die niets gemeens hadden, van verschillenden taalstam, van verschillende zeden, met strijdige belangen, werden als bij toeval aaneengekoppeld. Hoevoel bloed zou er stroomen, hoevel tranen geschreid worden, eer die onnatuurlijke vereeniging weêr verbroken zou zijn.

In Nederland geboren en opgevoed, was Karel V een Nederlander in zijn hart. Zijne regeering over Castilië moest hij aanvangen met de onderwerping der opgestane steden, die niet het minst vergramd waren om de voorkeur door den landsheer aan zijne Nederlandsche gunstelingen betoond. Spanje leed het eerst de rampen, die uit zijne vereeniging met het ongelijksoortige Nederland ontstonden. De Castiliaansche boer [1]) die eens, niet wetende wien hij voorhad, aan Karel zelven verklaarde, dat van al de vorsten, die hij op den troon van Castilië had gezien, verreweg de slechtste koning Karel was, die Spanje, ter liefde zijner overige staten, telkens verliet en vergat, uitte slechts wat de geheele natie op het hart had. Het belang van Spanje was het niet, waarnaar de keizer van het Roomsche rijk regeerde. Maar dat kon op den duur zoo niet blijven: het machtige Spanje kon niet voortdurend achterstaan in de schatting zijner landsheeren. De zoon van Karel groeide in Spanje onder Spanjaards op en gevoelde zich Spanjaard. Toen hem de Duitsche keizerskroon ontgaan was, koos hij Castilië tot steunpunt zijner regeering; naar de belangen van Spanje ging hij zijn groot rijk besturen. Nederland werd de vasal van den vreemdeling, dien het nog zoo onlangs aan zich ondergeschikt had gezien.

En die terugzetting viel voor te midden der staatshervorming, die wij zoo even beschreven. De regeering, wier taak het was haar beschermend gezag ten nadeele van oude voorrechten en vrijheden uit te breiden, werd eene vreemde, eene gewantrouwde regeering, die, vereenzelvigd met den Spaanschen landaard, naar rechtsbegrippen en met middelen te werk ging, waarvan het Nederlandsche volk een afschuw had. Zoo was het nu reeds bij den aanvang te voorzien, dat volk en regeering in strijd zouden geraken.

---

1) Sandoval, t. II, p. 369.

Overal elders heeft de regeering bij hare staatshervorming tegenstand ontmoet: die er door leden, zijn in verzet gekomen. Maar overal heeft zij bij een deel des volks steun en bijstand gevonden. Alleen in Nederland niet. Daar vereenigden zich adel en geestelijkheid en burgerij tegen de regeering. Natuurlijk, immers de regeering was vreemd, anti-nationaal; hare tegenstanders kwamen op voor de natie, in naam der natie. De godsdiensttwisten alleen hebben later aan de regeering eene partij bezorgd, zonder welke zij zich niet had kunnen staande houden.

Ziedaar het oogpunt waaruit wij, als ik mij niet bedrieg, den strijd tegen Spanje beschouwen moeten. Niet om deze of gene handeling der regeering is het volk in opstand gekomen; niet om de geloofsvervolging, niet om den tienden penning [1]). Maar het gevoelde dat eene anti-nationale regeering het een anderen weg opdreef dan dien het altijd bewandeld had; een weg, die ten verderve leidde. Na langdurig tegenstreven, na duchtig gezweept en gespoord te zijn, wierp het ten laatste, als een moedig ros, den roekeloozen ruiter af, en koos zich zijn eigen weg.

Beschouwen wij den opstand van deze zijde, dan zullen wij, geloof ik, gunstiger en billijker tevens over de Spaansche regeering, in het bijzonder over koning Philips, oordeelen. Hij was een Spanjaard, en als zoodanig moet hij beoordeeld worden. Hoe zullen wij het verklaren, dat hij, die in onze jaarboeken als een Tiberius, als een Nero staat aangeschreven, in de geschiedenis van Spanje als een voortreffelijk, bijna als een heilig koning geprezen wordt? De oplossing ligt in het verschil tusschen het Spaansche volkskarakter en het onze. De inquisitie, die ons een gruwel is, was in de oogen der Spanjaards een noodzakelijk en heilzaam middel van regeeren. De absolute monarchie, die met de vrijheidsliefde der Nederlanders in strijd was, vond bij de Spaansche natie al minder en minder tegenstand. De koning, die dus in overeenstemming met de volksbegrippen en zeden regeerde, was voor Spanje een nationaal en goed koning. Voor ons, die naar andere zeden en andere begrippen leven, was hij een dwingeland, dien wij met recht weêrstonden.

---

1) Vgl. het oordeel van Requesens, Correspondance de Philippe II, t. III, p. 311 (n°. 1474) en de uitspraak van de Groot (Verantwoordingh van de wettelicke Regeering van Hollant ende Westfrieslant, Parijs, 1622, p. 25): „De rechte oorsaak waarom de wapenen zijn aangenomen, is gheweest de conservatie van een vrije Nederlandtsche Regeeringe, na de oude wetten, coustuymen en privilegiën, jeghens de nieuwe Spaansche dominatie, ende daar benevens vrijheydt van conscientie, waaronder buyte twijfel sonderlingh is begrepen de vrijheyt van de ghereformeerde Religie".

Want welk recht is heiliger dan het recht der natie, om naar hare zeden en herkomsten geregeerd te worden? De voorstanders van het goddelijk recht der overheid en van de verplichting der onderzaten tot lijdelijke gehoorzaamheid mogen zien hoe zij den opstand der vaderen wettigen zullen. Wij voor ons, instemmende met onze wakkere voorouders, achten de natie niet gebonden aan eene regeering, die, vreemd van landaard en karakter, naar uitheemsche beginselen van recht en plicht, tegen de zeden en belangen des volks in, regeeren wil.

Zoo was dus, naar onze overtuiging, het goed recht aan de zijde der grooten en der Staten, die het volk in bescherming namen tegen de regeering. Maar daarmeê loochenen wij niet, dat hun gedrag ook door minder edele drijfveeren bestuurd werd. Niemand, die onbevangen de talrijke brieven doorleest, die uit dezen tijd tot ons gekomen zijn, de briefwisseling van Granvelle en van de landvoogdes met den koning en met zijne Spaansche ministers, en die van Oranje met zijne vrienden, kan zich verhelen dat de tegenstanders der regeering veelal om eigenbelang, uit gekrenkt eergevoel, uit heerschzucht handelden. Maar hun belang en hun hartstocht waren één met de begeerten en belangen der natie. En als niemand edel en groot mocht heeten, dan die zich zelven om het gemeene best verloochent, hoe weinige groote mannen zou de geschiedenis kunnen aanwijzen. Ook zij zijn roemwaardig, die, gelijk de voorvechters van onzen vrijheidsoorlog, hunne toekomst onafscheidelijk aan die der natie verbinden; overwinnen zij, dan geeft het gelukkige volk hun de eer bij de zegepraal; vallen zij in den strijd, dan blijft het verre nageslacht hen eeren als de martelaars der vrijheid.

De geschiedschrijvers beginnen doorgaans hun verhaal van hetgeen er tusschen het Nederlandsche volk en zijne regeering is voorgevallen, bij het vertrek van Philips naar Spanje in 1559 [1]). Uit de vier voorafgaande jaren zijner regeering hebben zij van niets dan van den oorlog tegen Frankrijk, van de slagen van St. Quentin en Grevelingen, van het krijgsbeleid van Egmont, van den moed der Nederlandsche edelen en van de zware beden, door het volk aan den koning toegestaan, te gewagen. Van de binnenlandsche aangelegenheden spreken zij meestal met geen enkel woord; trouwens, zij vinden daarvan in hunne bronnen

1) Vgl. het oordeel van Granvelle, Hopperi Epistolae, p. 148.

weinig of niets, enkele berichten, die evenwel, zorgvuldig vergeleken en in verband gebracht, ons in staat stellen om ten minste te gissen, hoe in dien tusschentijd de verhouding der regeering tot de grooten des lands zal geweest zijn.

Toen Karel V zijn stellig voornemen, om afstand te doen van de regeering, het eerst te kennen gaf, sidderden zijne vertrouwde raadslieden voor de toekomst der monarchie: zij voorzagen dat Philips op andere wijze en naar andere beginselen dan zijn vader regeeren zou. Granvelle [1]), die in de laatste jaren den meesten invloed op den keizer had uitgeoefend, en die in het afwijken van de tot nu gevolgde gedragslijn het verlaten van den alleen goeden weg zag, was bezorgd voor zijne toekomst en die van den staat [2]). Zijn creatuur Viglius van Zuichem, die als president van den Geheimen Raad de eerste plaats na de landvoogdes in de Nederlandsche regeering bekleed had, deelde zijne bezorgdheid en dacht er aan zijn ambt te verlaten [3]), te meer omdat ook de landvoogdes Maria, koningin-weduwe van Hongarije, vast besloten was, te gelijk met den afstand des keizers, het bewind over Nederland neêr te leggen. En wat vreesden die beproefde staatslieden van Philips? Dat hij — om het hedendaagsche woord te gebruiken — te liberaal [4]) regeeren zou. Zij voorzagen dat de nieuwe koning, in plaats van met weinigen te raad te gaan, zoo als zijn vader gedaan had, zich een breeden raad van hovelingen zou vormen, jonge menschen, zoo als hij zelf. En wat zij voorzagen, gebeurde. Voor het algemeen bestuur der monarchie werd een Raad van State opgericht, uit de voornaamste der Castiliaansche hovelingen samengesteld, waarin Alva en Ruy Gomez het meest te zeggen hadden, en Granvelle wel zitting kreeg, maar slechts zelden gehoord werd. Met den fijnen takt, die hem eigen was, trok deze zich terug, zoodra hij bemerkte dat hem de voorrang niet langer gegund werd; hij veroorloofde zich geen raad te geven, tenzij hem daarom gevraagd werd.

1) Van belang voor de kennis van den toestand na Karels vertrek zijn eenige aanteekeningen van Granvelle, uitgegeven door Gachard (Bulletin de la Commission Royale d'Histoire, Serie I, t. IV, p. 112 suiv.). Zij zijn opgesteld om voor een verweerschrift tegen de aantijgingen van den prins van Oranje in diens Justification van 1568 te dienen.

2) Groen van Prinsterer, Archives de la Maison d'Orange-Nassau, t. I, p. 39. Vgl. Justification du prince d'Orange, gedrukt achter 's prinsen Apologie (ed. Lacroix), p. 165.

3) Vita Viglii ab Aytta Zuichemi, p. 31, in Hoynck van Papendrecht's Analecta, t. I.

4) Namelijk liberaal wat den vorm betreft, niet wat de richting der regeering aangaat. Philips was toen reeds doodvijand van de geloofsvrijheid en de volksprivilegiën. Hij is later niet van doel, wel van middelen veranderd.

Ook keurde hij de eerste daden der nieuwe regeering stellig af: den oorlog tegen den Paus, hoewel door den overmoed van dezen uitgelokt, achtte hij onstaatkundig en ongeraden; den krijg tegen Frankrijk had hij aanstonds krachtiger gevoerd willen hebben [1]). Nog minder stond hem het nieuwe bestuur der Nederlanden aan. Ook daar toonde Philips zich een vriend der edelen [2]), in wier schatting hij derhalve ver boven zijn vader, den vriend der steden, stond aangeschreven. Van de negentien nieuwe Vliesridders, die hij in zijn eerste regeeringsjaar benoemde, waren negen Nederlandsche heeren. Tot landvoogd had hij den verdreven hertog van Savoye aangesteld, maar hem een Raad van State ter zijde gegeven [3]), waarin de aanzienlijkste jonge edelen van Nederland zitting hadden. Granvelle liet duidelijk genoeg blijken, dat hem zulk een veelhoofdig bestuur mishaagde, en dat hij er niets dan onheil van verwachtte.

Doch wij kunnen niet verder gaan, vóór wij den regeeringsvorm der Nederlanden, zoo als Philips hem vond, van naderbij beschouwd hebben.

Zijn vader, keizer Karel, had in de eerste jaren zijner regeering doorgaans zijn verblijf in Nederland gehouden, en zelf het opperbestuur over deze gewesten gevoerd. Als hij tijdelijk naar elders vertrekken moest, stelde hij voor zoo lang een landvoogd aan, en naast dezen een raad van regeering, samengesteld uit den Geheimen Raad, het hoogste collegie van wetgeving, vermeerderd met eenige hooge geestelijken, Vliesridders en andere grooten des lands [4]). Doch toen hij in 1531 voor langer tijd de Nederlanden verlaten ging, verordende hij eene blijvende landvoogdij over al de provinciën; hij stelde ter zijde van den landvoogd den Geheimen Raad en den Raad van Financiën, met dezelfde bevoegdheid als te voren; maar naast, en in zekeren zin boven hen beiden, richtte hij thans een Raad van State op, waartoe de aanzienlijksten des lands geroepen werden, die op den algemeenen gang der regeering invloed zou oefenen, en in zaken van oorlog en vrede,

1) Zoo berichten twee Venetiaansche ambassadeurs, Badoero en Soriano. Zie Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, Serie I, vol. III: Relazione di Filippo II di Federico Badoero, p. 228, 245; Relazione di Spagna di Michele Soriano, p. 381/2.

2) Mémoires de Pontus Payen, t. I, p. 20. Vgl. Gachard, Correspondance de Philippe II, t. I, p. 370.

3) Memorie van Lodewijk van Nassau (Archives, t. II, p. 447).

4) De Nény, Mémoires historiques et politiques des Pays-Bas Autrichiens, t. II, p. 89 suiv.; Van der Haer, De initiis tumultuum Belgicorum, p. 112 (ed. 8°. 1640).

van landsverdediging en rustbewaring, en bij alle onvoorziene voorvallen, den landvoogd zou voorlichten en bijstaan. Uit Nederlanders samengesteld, strekte deze raad aan de natie ten waarborg, dat, wie ook landvoogd wezen mocht, de strekking der regeering niet anti-nationaal wezen zou. Maar de eerste landvoogdes, koningin Maria, eene moedige en fiere vrouw, was met dien nieuwen raad, die haar minder ten steun dan ter beperking van haar gezag scheen toegevoegd, weinig ingenomen; zelden maar riep zij hem op; en daar hij niet bevoegd was ongeroepen te spreken, zoo bestond hij gedurende haar bewind niet meer dan in naam. De Geheime Raad [1]) en de Raad van Financiën waren onmisbare werktuigen der regeering; de Raad van State was een bloot sieraad, dat haar een aristocratischen en nationalen glimp moest geven, en niet meer te voorschijn kwam dan noodig was om het volk te bekoren en te verblinden. Granvelle [2]), die van alle medereregeering van onderdanen een afkeer had, was een bewonderaar der kloeke vorstin, en hij stelde hare krachtige regeering ten voorbeeld aan hare opvolgster; hij rekende het haar als eene bijzondere verdienste toe, dat zij slechts met weinige vertrouwden regeerde, en van niemand raad ontving, dan dien zij goed vond om raad te vragen.

Dus kunnen wij ons voorstellen hoe Granvelle en Viglius te moede waren, toen de keizer en de landvoogdes de regeering nederlegden en Philips met zijn hofstoet haar in handen nam. In het plan van den nieuwen landsheer lag het, dat de Nederlandsche Raad van State voortaan wezenlijk deel zou nemen aan het bestuur [3]). Zoodra hij de regeering aanvaard had, vulde hij hem aan met eenige jonge edellieden [4]), van welke wij slechts Oranje, Egmont en Bergen behoeven te noemen, om te toonen, dat Philips op dit tijdpunt nog goed van vertrouwen was. Maar de nieuw benoemden maakten zwarigheid in den Raad van State zitting te nemen. Zij vreesden dat het denzelfden weg zou opgaan als onder de koningin van Hongarije, en zij waren ongenegen te figureeren in een collegie, dat geen invloed zou oefenen, en zoo

1) Over het gezag van den Geheimen Raad zie Kluit, Geschiedenis der Hollandsche Staatsregeering, dl. V, blz. 566.

2) Weiss, Papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle, t. IX, p. 237, 239. Zoo ook zijn broeder Champagney. Zie diens Mémoires (in de Coll. de Mémoires relatifs à l'histoire de Belgique), p. 237, noot 2.

3) Memorie van Granvelle (Archives, t. I, p. 39).

4) Gachard, Correspondance de Guillaume le Taciturne, t. II, p. IX.

doende de verantwoording op zich te laden van maatregelen, die zij niet hadden helpen beramen en die zij misschien zelfs afkeurden. Welke beloften hun gedaan zijn, weten wij niet; maar, daar zij zich ten slotte hunne benoeming hebben laten welgevallen, moeten wij aannemen, dat zij tevreden zijn gesteld. Spoedig evenwel vinden wij hen in oppositie tegen de regeering. Zoo lang keizer Karel hier te lande nog vertoefde, schijnt zijn geëerbiedigd gezag hun misnoegen bedwongen te hebben; maar onmiddellijk na zijn vertrek verschenen zij, met den graaf van Lalaing aan het hoofd, bij den landvoogd, en verklaarden hem hun voornemen, om zich geheel aan de regeering te onttrekken, tenzij er aan hunne grieven voldaän werd [1]). Zij klaagden dat Nederland aan Spanje werd opgeofferd; dat de oorlog tegen Frankrijk alleen gevoerd werd om Spanje vasten voet in Italië te verzekeren [2]); dat daarvoor Nederland verwoest en uitgeput werd, en nog bovendien de oorlogskosten voor het grootste gedeelte betalen moest. Zoo was toen reeds de grond van het misnoegen der natie in de tegenstrijdigheid der Spaansche en Nederlandsche belangen gelegen. Hoe deze klachten beantwoord zijn, is ons alweêr onbekend: aan goede woorden zal het zeker niet ontbroken hebben. Een jaar later vinden wij denzelfden graaf van Lalaing, zoo lang de hertog van Savoye ten oorlog is, als tijdelijk landvoogd aan het hoofd der regeering [3]). En van den anderen kant wordt ons verzekerd, dat thans Granvelle klaagde, dat alles naar den zin der Nederlandsche grooten tegen het belang des konings beleid werd, en zelf weigerde, als dat zoo moest voortgaan, in den Raad van State te verschijnen [4]). Maar de koning had te midden van den kostbaren oorlog de Nederlanden te veel noodig, dan dat hij hunne edelen had durven verbitteren. Bede op bede moest van hen gevergd worden, en wie konden hen daartoe overhalen dan de inheemsche grooten? Zelfs werden Oranje en die met hem samenstemden in den Raad van Financiën gekozen [5]); maar zij, begrijpende waartoe men hen gebruiken wilde, bedankten voor de eer der benoeming — Granvelle verweet hun later, dat zij ze met verachting van zich gewezen

---

1) Bull. Comm. d'Hist., S. I, t. IV, p. 117; Pap. d'état, t. VII, p. 183; t. IX, p. 42; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 267.

2) Pap. d'état, t. VI, p. 178/9. Granvelle billijkt die klachten (Archives, t. I, p. 73).

3) Corresp. de Guillaume le Tac., t. I, p. 402.

4) Dom L'Evesque, Mémoires, t. II, p. 48; Strada, de Bello Belgico, t. I, p. 131, ed. 1648.

5) Justification du prince d'Orange, p. 163.

hadden [1]). En ter zelfder tijd onttrokken zij zich, thans voor goed, aan den Raad van State. Er moet zeker veel zijn voorgevallen, eer het verschil zoo hoog liep, maar ongelukkig weten wij van de toedracht niets naders. De zooveel heviger twisten van het volgende tijdvak hebben de verdeeldheid van dezen tijd in vergetelheid gebracht. Maar dat de tweedracht en de verwarring in het landsbestuur hoog moeten geklommen zijn, blijkt daaruit [2]), dat Granvelle de regeeringloosheid, die eenige jaren later na zijn vertrek plaats greep, niet beter weet te beschrijven, dan door te zeggen: het gaat er weêr toe als in de dagen van den hertog van Savoye [3]).

Dit alles was voorafgegaan aan de beschikkingen, die Philips bij zijn vertrek naar Spanje gemaakt heeft, waarmeê Motley, in navolging der oude geschiedschrijvers, het verhaal der onlusten

---

1) Pap. d'état, t. VII, p. 136.

2) Pap. d'état, t. VIII, p. 623. Vgl. t. VII, p. 651 en t. IX, p. 83. Vgl. Mémoires de Champagney, p. 238, 255.

3) Deze bijzonderheden zijn meestal opgemaakt uit losse gezegden van Granvelle zelven, hier en daar in de door Weiss uitgegeven „Papiers d'État", in de Mémoires van Dom L'Evesque, en elders verspreid (Vgl. Gachard, Le duc Emmanuel Philibert de Savoye, in zijne Etudes, t. III, p. 9 suiv.). Sommige vinden wij nog bevestigd in de *Relazioni* der Venetiaansche ambassadeurs, Badoero en Soriano, in de Apologie van prins Willem, en in een merkwaardig fragment eener Chronique scandaleuse van den kardinaal Granvelle, ons door Le Petit (Grande Chronique de Hollande etc., t. II, p. 35 suiv.) bewaard, die haar aldus beschrijft: „Comme nous est venuë ez mainz, que nous a suppedité quelque bon Amy, passé longtemps, la legende dudit Cardinal, il nous a semblé bon.... d'adjouster icy les principaux poincts qu'en avons extraict". De legende is, zooals zich denken laat, vol laster en overdrijving, maar er staan enkele wetenswaardige bijzonderheden in, die ontegenzeggelijk waar zijn, en die men elders niet aantreft. De schrijver moet van nabij met Granvelle bekend zijn geweest; het vermoeden is bij mij opgerezen, dat wij hier een der vele schotschriften van Renard voor ons hebben. Zoo ik mij niet zeer bedrieg, heeft ook de nauwlettende Van der Haer (p. 126. Vgl. Bakhuizen v. d. Brink, Het Huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen, blz. 8), die overigens niet tegen Granvelle ingenomen is, uit deze legende geput. Zoo schrijft hij, bij voorbeeld, dat de grooten de benoeming van Margaretha van Parma tot landvoogdes aan Granvelle en Alva weten — „totam culpam Albano atque Atrebatensi adscribere, quos Bruxellis in hortis cuiusdam Marci Antonii collatis consiliis in Parmensem conspirasse affirmarent". Geen der andere schrijvers weet van die bijeenkomst in den tuin van Marc Antoine — behalve de schrijver onzer legende: „ce qui fut traitté (zegt hij van de benoeming der landvoogdes) en un soupper que le cardinal fit au Duc d'Alve, au jardin de Marc Antoine à Bruxelles". Van der Haer kon dit niet uit Le Petit te weten zijn gekomen, want hij heeft vóór dezen geschreven, en Le Petit niet uit Van der Haer, want zijn bericht is blijkbaar vollediger. Er schiet dus niets over dan te stellen dat beide dezelfde bron, de bewuste legende, gebruikt hebben; en dan strekt het deze tot aanbeveling dat Van der Haer het niet beneden zich heeft geacht haar te raadplegen. Zij verdient dus meer de aandacht der geschiedschrijvers dan haar tot nog toe te beurt is gevallen.

aanvangt. Hoeveel beter begrijpen wij thans hare strekking, hoeveel billijker beoordeelen wij het wantrouwen des konings tegen de grooten. Granvelle was in zijne achting aanhoudend gerezen; wat deze gevreesd had, was gebeurd. De veelhoofdige regeering was machteloos bevonden, de nationale raad had de bijzondere belangen van Nederland voorgetrokken aan de belangen der monarchie. De koning was door de ervaring tot de staatkunde van den beproefden dienaar zijns vaders bekeerd: voortaan zou de regeering van Nederland bij weinige vertrouwde staatslieden berusten, en wel hoofdzakelijk bij Granvelle [1]). De Raad van State moest allengs tot de onbeduidenheid van vroeger teruggebracht worden. Zooveel mogelijk moest alles blijven zooals de wijze keizer Karel het verordend had [2]). Van de keus van den nieuwen landvoogd — want de hertog van Savoye kreeg bij den vrede zijne staten terug — zou veel afhangen. Veel is daarover te doen geweest. Er wordt ons verzekerd [3]), dat de hertog van Feria voor dien post in aanmerking is gekomen. Maar een Spanjaard aan het hoofd des bestuurs te stellen, zou de bedoelingen van den Spaanschen koning al te onvoorzichtig hebben verraden [4]).

Egmont en Oranje hadden zich een oogenblik gevleid, zegt men, dat op een hunner de keus vallen kon. Maar wij kunnen het nauwelijks gelooven; zij moeten Philips te goed hebben gekend, om zoo iets van hem te verwachten. Spoedig werd er slechts over twee mededingers ernstig gedacht: de hertogin van Parma en de hertogin van Lotharingen, beiden na aan den koning verwant. Voor de laatste ijverden de Nederlandsche grooten: zij hoopten onder haren naam te regeeren, Oranje, weduwenaar geworden, stond naar de hand harer dochter [5]). Maar juist die vriendschap, die de grooten haar toedroegen, maakte dat de koning haar voorbijging, en dat hij de hertogin van Parma benoemde, die, zonder betrekking tot de Grooten en zonder kennis van het land,

1) Justification, p. 166. Vgl. Archives, t. II, p. 448 suiv.

2) Le Petit, t. II, p. 38.

3) Door Cabrera (Historia de Felipe II, p. 229*a*), die misschien Van der Haer (p. 109) volgt; volgens Burgundius (Historia Belgica, p. 23) en Relazione di Spagna di Marcantonio da Mula (Relazioni Ven. S. I, vol. III, p. 398) was Feria bestemd tot lid van den Raad van State.

4) Aan Feria was het bovendien vooral te wijten, dat, niettegenstaande Viglius en anderen, in 1556 de Jezuietenorde werd toegelaten, „sed ob conditiones adiectas aditu perangusto, quas postea anno 1584 idem Philippus rex plane sustulit” (Orlandius, Historia Societatis Jesu, p. 547).

5) Archives, t. IV, p. 36.

aan den leiband van Granvelle loopen zou. Hare benoeming was eene neêrlaag voor de nationale partij; Granvelle beroemde er zich later bij Margaretha op, dat zijn ijver voor hare belangen hem het eerst den haat der groote edelen berokkend had [1]).

De Raad van State, die aan de landvoogdes toegevoegd diende te worden, moest nu weêr worden, wat hij in den goeden tijd van koningin Maria geweest was, een behagelijk mom, waarachter de vreemde regeering haar terugstootend gelaat verborgen hield. Oranje en Egmont, die op nieuw gekozen werden, begonnen dan ook met te weigeren; doch de koning had hun een aanzienlijk geschenk in geld toegezegd [2]), dat hun bij hunne uitgeputte of verwarde financiën best te pas zou komen, en dat natuurlijk niet zou worden uitbetaald, indien zij thans weigerden aan de regeering hun naam te leenen, die zoo wel luidde in de ooren des volks. Zij lieten zich derhalve overhalen door de belofte, dat voortaan tot niets belangrijks buiten den Raad van State besloten zou worden [3]). Waren zij ook overtuigd? Wij twijfelen er aan. Zij behoefden de instructie van den Raad van State maar in te zien, om te weten dat het aan de landvoogdes bleef overgelaten den Raad op te roepen, als het haar goed dacht, en dat zij niet gehouden was zich naar het gevoelen der meerderheid te gedragen [4]); dat daarentegen de leden van den Raad geheimhouding beloofden van hetgeen er in hun midden voorviel, en dat zij verplicht waren de eens genomen besluiten, ook al hadden zij er in den Raad tegen gestemd, toch daarbuiten naar hun vermogen te handhaven. Wij begrijpen licht, waarom zij later beweerden de instructie nooit gezien te hebben; immers deze bewees ten duidelijkste dat hunne aanspraak op mederegeering ongegrond was [5]).

---

1) Dom L'Evesque, t. II, p. 74.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 185. Vgl. Pap. d'état, t. V, p. 632/3, 654.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 195. Vgl. Justification, p. 165.

4) Onjuist is hetgeen hiervan Jan van Nassau schrijft (Archives, 2e Serie, t. I, p. 87). Eveneens Van Reyd, Historie der Nederlandsche Oorloghen, blz. 75*a* en de Staten-Generaal bij Bor, Oorsprongh, Begin en Vervolg der Nederlandsche Oorlogen, dl. II, blz. 986. ed. 1680 (XXIIe boek, fo. 96).

5) Daar de twist van de grooten met Granvelle vooral de bevoegdheid van den Raad van State betreft, zou men meenen dat onze geschiedschrijvers zich zouden bevlijtigd hebben om de instructie van dien raad aan den dag te brengen. Ik heb echter bij geen hunner daaromtrent eenig naricht gevonden. Gachard geeft in zijne Correspondance de Philippe II een aantal commissies en instructies, maar die van den Raad van State niet. Gelukkig staan in de bijlagen van de Déduction de l'innocence du comte de Hornes (p. 460), vijf artikels van deze instructie afgedrukt, die reeds op zich zelve belangrijk zijn, maar dubbel omdat zij ons het bewijs leveren,

Indien zij zich desniettegenstaande met ijdele beloften hebben laten paaien, zijn zij beter van vertrouwen geweest dan wij van hen gedacht zouden hebben. Maar hun belang bracht mede, dat zij zich lieten tevreden stellen [1]), en in den onbeduidenden raad zitting namen, in afwachting van eene gelegenheid om hunne bevoegdheid verder uit te breiden. Op gelijke wijze aanvaardden zij, na eenige aarzeling, het opperbevel over de twee regimenten Spanjaards, die de koning voorloopig in het land wilde laten, en over welke Romero en Mendoça inderdaad bevel voerden [2]); ook hier was het alleen hun naam, dien zij aan de regeering leenden [3]).

Een kapitein-generaal werd er niet benoemd, want een Spanjaard zouden de Nederlandsche oversten niet boven zich geduld hebben, en een hunner zulk eene macht toe te vertrouwen, daarvoor wachtte zich de Spaansche regeering wel. Granvelle, die in al deze beschikkingen de hand had, wist te goed wat de krijgsmacht te zeggen heeft, om haar onder het bevel van een der Nederlandsche grooten te stellen. „Die de wapens in handen heeft" (schrijft hij bij eene latere gelegenheid) [4]) „is de ware landvoogd, en de landvoogdes zal zijne dienares wezen en het geld mogen innen, om de soldaten meê te betalen". Zoo liet Philips, daar het toch vrede heette, de plaats van kapitein-generaal onvervuld; eerst Alva heeft haar, acht jaren later, bekleed. De benden van ordonnantie, het nationale leger waarin vooral de lagere adel diende, moesten, krachtens hare statuten, onder bevel der Vliesridders blijven. Maar niet op haar steunde de regeering; zij dacht Spaansche en Duitsche troepen in de vestingen en in de grenssteden te legeren, en over deze gebood zij onmiddellijk.

---

dat de instructie van 1559 dezelfde is als die van 1531, die in het Groot Placaetboeck (dl. IV, blz. 29 volg.) te vinden is; dit wordt trouwens reeds bewezen door het feit dat deze laatste tot op Leicester regel is gebleven (Vgl. Bor, dl. II, blz. 688, boek XXI f°. 7), en nog bevestigd door de Interrogatoires du comte d'Egmont (Bavay, Procès du comte d'Egmont, p. 225, n°. 13 en 14), waar van een ander artikel der instructie gesproken wordt, dat eveneens in de vroegere voorkomt. Dat de grooten later voorgaven de instructie niet te kennen, verhaalt Hopper (Recueil et Mémorial des troubles des Pays-Bas, p. 39, in Hoynck's Analecta, t. II), en blijkt verder nog uit de genoemde Interrogatoires. Hoe Hoorne zich de bevoegdheid van den Raad voorstelt, leest men in bovengenoemde Déduction, p. 82/3.

1) Pap. d'état, t. V, p. 632.

2) De Tassis, Commentarii, p. 133, in Hoynck's Analecta, t. II.

3) Dat de koning aan Oranje zou hebben toegezegd wat Du Maurier (Mémoires, p. 7) hem zeggen laat, is onjuist. Hij zeide echter iets soortgelijks: Zie Corresp. de Guill. le Tac., t. IV, p. 146. Vgl. Van Vloten, Nederland's Opstand tegen Spanje, dl. I, blz. 31.

4) Pap. d'état, t. VIII, p. 566. Vgl. t. VII, p. 201; t. IX, p. 388, 596.

Tot admiraal werd Hoorne aangesteld; hij vergezelde als zoodanig den koning naar Spanje [1]). Hij had die hooge eer aan zijn vijand Granvelle te danken, die hem op deze wijs eervol uit Nederland verbande [2]), waar hij anders als lid van den Raad van State en stadhouder van Gelderland — men kon hem die dubbele waardigheid onmogelijk onthouden — lastig had kunnen wezen. De stadhouderschappen werden aan de aanzienlijkste heeren vergeven; het was niet mogelijk hen voorbij te gaan [3]). Zelfs lieten de tijden niet toe, het oude plan van de koningin van Hongarije, dat Philips op nieuw in beraad bracht, te volvoeren, en de stadhouders slechts voor een bepaalden tijd, voor drie of vier jaren, aan te stellen. Granvelle waarschuwde den koning [4]), dat op zulke ongewone voorwaarden geen der groote heeren het stadhouderschap zou willen aanvaarden [5]). Het was overigens een invloedrijke post; want hoezeer de instructie den stadhouder aan de landvoogdes volstrekt ondergeschikt verklaarde, beschikte deze inderdaad in zijne provincie over vele aangelegenheden eigenmachtig. Ook in dit opzicht had de nieuwe regeeringsvorm zich nog te vestigen: de centrale regeering van Brussel werd nog te dikwerf buiten de provinciale aangelegenheden gehouden.

Het lag in het plan der regeering allengs de verschillende gewesten aan de eenheid van den staat te onderwerpen, en in dit opzicht althans was hare bedoeling niet in strijd met het welbegrepen belang der natie. Over gansch Europa vereenigden zich de kleinere staten der middeneeuwen tot machtige rijken; de Nederlanden konden zonder gevaar voor hunne veiligheid niet onvereenigd blijven. En niet alleen hunne veiligheid, ook de ontwikkeling van hun handel en nijverheid vorderde nauwer aaneensluiting. Zoo had Karel V zich verdienstelijk jegens Nederland gemaakt, toen hij zijne overmacht op de Duitsche standen, na de ontwapening van het Smalkaldische verbond, in 1548

---

1) In de Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 6, wordt gezegd dat hij: „Sa Majesté partant vers l'Espagne, l'est suivy à grandes instances d'icelle, pour y être superintendant des affaires des Pays-Bas". Vgl. hiermede Corresp. de Phil. II, t. III, p. 251 en Pap. d'état, t. V, p. 671/2.

2) Pap. d'état, t. VI, p. 387. Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 391; Bull. Comm. d'Hist., S. I, t. IV, p. 119.

3) Later beklaagde zich Granvelle, dat weinige stadhouders over de verschillende provinciën waren aangesteld (Correspondance du Cardinal de Granvelle, t. IX, p. 67, 220, 225, 228, 456).

4) Pap. d'état, t. V, p. 396.

5) Alva herhaalde dit. (Corresp. de Phil. II, p. 239/40).

gebruikte [1]), om de zeventien provinciën, wat ook hare vroegere verhouding tot Duitschland of Frankrijk geweest mocht zijn, tot ééne kreits te doen verklaren, met geringe verplichtingen jegens het Duitsche rijk. Op deze wijs werd de eenheid van den staat, althans tegenover het buitenland, gevestigd, en in het volgende jaar bestendigde de Pragmatieke Sanctie die vereeniging: in overleg met de Staten bracht Karel daarbij de erfopvolging van alle provinciën op eenparigen voet.

Tegenover het buitenland één geworden, bleven echter de provinciën onderling nog te weinig vereenigd. De oude veeten begonnen wel uit te slijten, maar waren nog niet vergeten. Van de verzoenende werking des tijds was veel te hopen. Niet minder had eene wijze regeering daartoe kunnen bijdragen.

Om de eenheid des Nederlandschen volks bij de ingezetenen der verschillende provinciën tot bewustzijn te brengen, had niets beter kunnen dienen dan de vereeniging der Staten, die het volk vertegenwoordigden. En Karel V had dan ook niet verzuimd die Staten als Staten-Generaal bijeen te roepen [2]). Maar één lichaam er uit te vormen had hij niet beproefd: de Staten der verschillende provinciën zaten naast elkander, doch even afgescheiden als hunne provinciën naast elkander lagen. Oude herkomsten en privilegiën maakten de eenparigheid der volksvertegenwoordiging in de verschillende provinciën vooralsnog onmogelijk te bereiken: eene krachtige regeering echter, die zich bewust was nationaal te wezen en in overeenstemming met den volkswil te regeeren, had haar allengs kunnen voorbereiden [3]). Karel V was na 1549 spoedig in moeilijkheden en tegenspoed geraakt, die hem geen tijd gelaten hadden op den ingeslagen weg voort te gaan. Aan zijn opvolger bleef het voorbehouden zijn werk te voltooien. Ongelukkig was die zoon een vreemdeling, die zijne eigene bedoelingen, des noods tegen den wil der natie, dacht door te drijven. Hoe kon hij dan eene goed geordende, aaneengesloten

1) Dit weten wij door Granvelle (Corresp. de Phil. II, t. I, p. CLXXXVII suiv.).

2) Vgl. Wagenaar, Vaderlandsche Historie, dl. V, blz. 101 en Van Wijn e. a., Bijvoegsels op Wagenaar (dl. V, blz. 36); Henne, Histoire du règne de Charles Quint en Belgique, t. III, p. 303.

3) Eene ware vereeniging van alle Staten zou een eenparig stelsel van belasting hebben kunnen invoeren. Op den wijn bestond er reeds een (Vgl. Pap. d'état, VI, p. 555; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 279/80); op het zout had hetzelfde wel kunnen toegepast worden, hoezeer Holland tegenspartelde. Meermalen hebben de grooten juist ten opzichte van een eenparige belasting het houden van Staten-Generaal aanbevolen (Vgl. Pap. d'état, t. VII, p. 446, 494; t. VIII, p. 50).

vertegenwoordiging dier natie tegen zich over wenschen? Sedert hij in 1559 Nederland verliet, stond geen stelregel vaster bij hem en zijne ministers, dan dat de Staten der provinciën, onder geen voorwendsel hoegenaamd, als Staten-Generaal bijeengeroepen mochten worden [1]).

Ook in dit opzicht was hij anders begonnen dan hij na 1559 voortging. In strijd met het voorbeeld van koningin Maria, die vóór hem ondervonden had dat eendracht macht maakt, dat de Staten-Generaal in gemeen overleg zaken durfden zeggen en doen, die ieder afzonderlijk zich nooit zou hebben veroorloofd [2]), en die daarom in de latere jaren van haar gouvernement steeds met elke provincie in het bijzonder onderhandeld had — in strijd met de waarschuwing van Granvelle, had Philips kort na den afstand zijns vaders de Staten-Generaal bijeengeroepen [3]). Gelijk in de uitbreiding van den Raad van State, zoo toonde hij zich ook hierin liberaler dan zijn voorganger. Maar de uitslag was niet naar wensch. Telkens nieuwe beden moest hij van zijne Staten vorderen [4]); de krijg verslond de schatten sneller dan Nederland ze kon opbrengen; telkens werden zij met openlijker tegenzin en na langduriger beraad ingewilligd; telkens werden harder voorwaarden aan de toestemming verbonden [5]). De negenjarige bede, die ten laatste in 1558 doorging [6]), werd toegestaan onder beding, dat zij door commissarissen, van wege de Staten te benoemen, en niet door den Raad van Financiën beheerd zou worden [7]). Dat was eene beleediging voor de koninklijke ambtenaars, waardoor zich de koning zelf gekrenkt gevoelde. En het benadeelde zijn krediet daarenboven, want nu kon hij niet, zoo als anders de kwade gewoonte was, op onderpand der toegestane bede bij de wisselaars gereed geld opnemen. Noode nam hij

1) Vgl. Pap. d'état, t. V, p. 599. Zoo nog in 1574 (Vgl. Corresp. de Phil. II, t. III, p. 368) en 1578 (Vgl. Corresp. de Granvelle, t. VII, p. 235/6).

2) Pap. d'état, t. VI, p. 26, t. VII, p. 373; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 231.

3) Bull. Comm. d'Hist. S. I, t. IV, p. 118.

4) Pap. d'état, t. VI, p. 26.

5) De geldnood dateert reeds van 's Keizers tijd (Pap. d'état, t. V, p. 608, 612) en is zeer drukkend (ibid t. VI, p. 179). Soms is de regeering om 10 ducaten verlegen (ibid. t. VI, p. 182); de administratie wordt niet betaald (ibid. t. VI, p. 248). Vgl. Wagenaar, dl. VI, blz. 9—10, 21.

6) Slingeland, Staatkundige Geschriften, dl. II, blz. 153; Van der Haer, p. 85/7, 123/4; Archives, t. I, p. 38; Wagenaar, dl. VI, blz. 24; Corr. de Guill. le Tac., t. I, p. 412; Pap. d'état, t. VII, p. 184, 374/5. Vgl. ibid. t. VI, p. 26, 27, 148, 181; Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 87.

7) Bor, dl. III, blz. 79 (boek XXIII, f°. 53).

de dus voorwaardelijk ingewilligde bede aan, en later betuigde hij zijn berouw over zijne inschikkelijkheid, en hij vergaf het nooit aan Lalaing, dat deze de Staten zoo ver had laten gaan [1]).

Nog gevoeliger werd Philips beleedigd, toen hij, op het punt van naar Spanje af te reizen, de Staten-Generaal nogmaals bijeen liet komen, om afscheid van hen te nemen. In antwoord op zijne toespraak, waarin hij het achterlaten der Spaansche troepen met een enkel woord vergoêlijkte, werd hem zonder omwegen verzocht, dat krijgsvolk, dat den landzaat mishandelde, onverwijld weg te nemen, en Nederland uitsluitend door Nederlanders te regeeren. Uit den mond van een ooggetuige heeft Pontus Payen [2]) ons beschreven, hoe Philips, door die woorden gekwetst, van houding en kleur veranderde, en den wrevel niet onderdrukken kon, dien zij bij hem verwekten. Hij mocht den rechtmatigen eisch niet afslaan, nu in zijn afwezen een nieuw gouvernement zich moest vestigen, maar dien in te willigen viel hem hard, want in het Spaansche krijgsvolk verloor zijne regeering den hechtsten steun harer anti-nationale politiek. Zoo als bekend is, de koning verbond zich [3]), hoe onwillig ook, de gehate vreemdelingen binnen drie of vier maanden uit het land te zenden.

Maar dat stond van nu af bij hem vast: nooit meer, onder welke omstandigheden ook, zouden de Staten-Generaal bijeen komen. Hij moest het erkennen, ook in dit opzicht had Granvelle beter gezien dan hij. Men kon het niet verhinderen dat zij ter verdere regeling van de negenjarige bede nog nu en dan vergaderden [4]), maar ze in de gelegenheid te stellen van nieuwe voorwaarden te maken, nieuwe wenschen te uiten, daarvoor zou de regeering zich wel wachten.

Na zulke ervaring en met zulke voornemens vertrok de koning in het najaar van 1559. Het is niet te ontkennen, dat hij aan de landvoogdes en hare raadslieden de regeering onder verontrustende voorteekenen overdroeg [5]).

Hij had Margaretha, die met de Nederlandsche zaken nog niet vertrouwd was, op het hart gedrukt vooral Granvelle, Viglius

---

1) Pap. d'état, t. VI, p. 149; Apologie du prince d'Orange, p. 84/5. Vgl. over het gebeurde in 1557 vooral Corresp. de Granvelle, t. X, p. 97, 132.

2) Mémoires, t. I, p. 13.

3) Pap. d'état, t. VI, p. 166.

4) Pap. d'état, t. VI, p. 181.

5) Over den toestand des lands en den invloed der grooten bij Philips' vertrek, zie Da Mula l. c.

en Berlaymont te raadplegen [1]). Met deze drie moest zij al wat zij liever niet in den Raad van State brengen wilde, in het geheim overleggen. Zij hadden gezamenlijk al de leidsels der regeering in handen: Viglius was president van den Geheimen Raad en tevens president van den Raad van State; hij stond aan het hoofd der magistratuur [2]), die hem om zijne buitengewone geleerdheid en bekwaamheid hoogschatte en naar de oogen zag; hij had over een aantal posten te beschikken, meer dan de landvoogdes zelve [3]), en hij gebruikte die bevoegdheid om zich vrienden te maken. Berlaymont [4]) was een der drie hoofden van Financiën, invloedrijk bij de leden der Rekenkamers en de onderhoorige ambtenaars, en lid van den Raad van State. Granvelle had tot alle drie de raden toegang [5]). Hij opende de depêches uit Madrid en las ze eer zij in den Raad van State ter tafel kwamen, en hij schrapte aan wat hij beter vond geheim te houden, en Viglius bij het voorlezen moest overslaan. Alle posten, die ter beschikking der landvoogdes stonden, werden volgens advies dezer drie mannen vergeven. Zij brachten ter kennisse van den Raad van State juist zooveel als zij goed vonden. Niemand kon langs anderen weg dan den hunnen tot de landvoogdes naderen. Zeker, als Oranje en Egmont een oogenblik geloofd hadden dat zij op de regeering merkbaren invloed zouden oefenen, moeten zij dien waan wel spoedig hebben opgegeven.

In den beginne gingen de zaken redelijk goed [6]). Onmiddellijk na 's konings vertrek hooren wij Margaretha en Granvelle nog klagen over tegenwerking van den kant van menschen, die de

---

1) Strada, p. 45; Van der Haer, p. 114/5; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 423. Reeds den 26sten April 1560 schrijft Languet uit Antwerpen (Epistolae secretae, lib. II, p. 50): „In his regonibus non est admodum magna authoritas Parmensis. Videtur esse gubernatrix nominatenus. Atrebatensis praecipue administrat". Eveneens had vroeger Maria van Hongarije in last gehad den raad te volgen van Louis de Flandre, heer van Praet (Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 3).

2) Pap. d'état, t. VIII, p. 337.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 335, 388.

4) Alva achtte hem een onbeduidend man, maar van onkreukbare trouw (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 239).

5) Strada, p. 118.

6) Door het bekend worden van de in de archieven van Simancas bewaarde stukken (vooral in de Correspondance de Philippe II door Gachard aan ons medegedeeld), zijn wij van alles wat de „troebelen" betreft veel beter ingelicht dan voorheen. Dat archief bevat een haast onuitputtelijken voorraad van de meest belangrijke stukken. Het is zijn bestaan verschuldigd aan Philips II zelven, die de oprichting er van in 1566 verordende (Cabrera, t. I, p. 424).

koning zoo beweldadigd had: Egmont was zeker een der bedoelde tegenstanders, misschien Oranje een ander [1]). Maar die klachten houden weldra op. Een jaar ging voorbij, eer zich het misnoegen, zoo het al bestond, luide deed hooren. Den ergsten aanstoot gaf de vergeving der ambten: de arme adel hunkerde naar al wat geld gaf; bij iedere vacture had ieder der grooten een adelijken candidaat, en Granvelle, hoe volgaarne hij een iegelijk, die hem schaden kon, te vriend wilde houden en believen, had zijne eigene creaturen voort te helpen, en ging voor dezen niet zelden de cliënten der groote heeren voorbij. Zij namen hem dit euvel genoeg, maar vonden er geen grond in, om zich tegen hem te kanten [2]). Zij wisten zeer goed dat zij, om hem met voordeel te bestrijden, de natie achter zich moesten hebben, en de natie zou zich de terugzetting hunner gunstelingen niet hebben aangetrokken. Wel heerschte er bij de bevolking een hevig misnoegen over het tot het begin van 1561 [3]) gerekt verblijf der Spaansche soldaten, van het Spaansche ongedierte, zoo als Oranje hen wel noemen mocht [4]), maar Granvelle stemde zelf in met de klachten der grooten en drong bij den koning op hun onverwijld vertrek aan [5]). De natie had een afschuw van de bloedige plakkaten tegen de ketters; maar Granvelle was zelf niet bloeddorstig, en zocht, zooveel de hoveling durfde, den roekeloozen geloofsijver zijns meesters te matigen [6]); in later tijd kon Egmont zijne lauwheid in het vervolgen der ketters verontschuldigen [7]) met te wijzen op het voorbeeld van Granvelle, die meer dan eens in den Raad van State de plakkaten al te hard had genoemd. Ook werden zij niet naar de letter uitgevoerd [8]); de magistraten waren over het

1) Pap. d'état, t. V, p. 651, 665; Strada, t. I, p. 117.

2) Het was een der grieven der grooten, dat de posten niet naar hun wil vergeven werden (Pap. d'état, t. VII, 137/8, t. VIII, p. 270). Bepaaldelijk Bergen klaagde hierover (ibid. t. VII, 173, 508).

3) Waarom Philips de Spaansche soldaten hier langs de Fransche grenzen noodig achtte, zie Pap. d'état, t. V, p. 640, 643/4, 674, t. VI, p. 7, 11.

4) „Ceste vermine d'Espagnols" (Apol., p. 89). Oranje en Egmont hadden zeer tegen hun zin het quasi-bevel der troepen aanvaard (Pap. d'état, t. V, p. 633, t. VI, p. 179; Strada, t. I, p. 49). De wezenlijke oversten waren Juan Mendoça en Juliano Romero (Pap. d'état, t. VI, p. 227; Tassis, p. 133. Vgl. Gachard, Collection de Documents inedits concernant l'histoire de la Belgique, t. I, p. 330).

5) Pap. d'état, t. V, p. 653, 167; t. VI, p. 183, 195. Hij had verzonnen de Staten voor het vertrek der Spanjaarden te laten betalen (Pap. d'état, t. VI, p. 25, 88, 166. Vgl. Resolutiën der Staten van Holland 1560, Dec., blz. 96/7).

6) Pap. d'état, t. VI, p. 537 noot.

7) Bavay, p. 133.

8) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 384.

algemeen niet tot strengheid geneigd; de dweper, die ergernis gaf en schandaal maakte, werd streng genoeg gestraft, maar slechts bij uitzondering werden de stillen in den lande opgezocht en terecht gesteld. Granvelle [1]) geeft steeds in zijne brieven aan Philips de schuld der ontoereikende ketterjacht, waarover de koning niet ophoudt te klagen, aan de magistraten; maar hij was daarover in zijn hart zeker niet zoo geërgerd, als hij het bij zijn meester deed voorkomen. Ook zouden de grooten, op dit tijdstip, het voor die geringe, slechte ketters wel niet hebben opgenomen: zoo veel wij uit de brieven en andere bescheiden kunnen bemerken, bestond er omtrent het vervolgen der nieuwe leer tusschen hen en Granvelle geen verschil [2]).

Eerst de zaak der nieuwe bisdommen wekte den weêrzin van alle standen; van daar uit begonnen de grooten hun aanval op de regeering, bepaaldelijk op Granvelle, dien zij als den ontwerper dier nieuwigheid deden voorkomen en aan den haat der menigte prijs gaven. Wel mocht de kardinaal in later tijd jammeren: „Gave God, dat men aan die nieuwe bisdommen nooit gedacht had!" [3])

Het plan was niet nieuw: Karel V had er reeds over onderhandeld [4]), en lang te voren zelfs de Bourgondische hertogen [5]). Het behoorde tot die reeks van maatregelen, waardoor zij de Nederlandsche provinciën tot een onafhankelijken staat hadden willen vereenigen. Op kerkelijk gebied moest het uitrichten wat in het wereldlijke het verdrag met de rijksvorsten van 1548 had

1) Pap. d'état, t. VI, p. 186, 210, 290.

2) Ik acht deze stelling van te veel gewicht, dan dat ik haar onbewezen zou laten. In Dec. 1560 schrijft Granvelle aan den koning: „no veo ninguno destos señores en el consejo destado que, hablandose de las cosas de la religion, no se metan en ello fasta qui con la voluntad que V. M. puede dessear, que es harto gran bien". — Den 4den Aug. 1563 schrijft Hoorne aan Philips: „Quant à ce qui touche la religion, je promets à V. M. que tous les seigneurs sont prêts à la faire observer, puisque nous savons à quoi nous oblige notre devoir". — Margaretha beklaagt zich in het voorjaar van 1563 over den te geringen geloofsijver der grooten, „quoiqu'elle ne puisse dire qu'aucun des seigneurs ne soit pas bon catholique". — Toen Armenteros naar Spanje vertrok (Aug. 1563), had Egmont hem verzocht den koning van zijnentwege te verzekeren: „que pour la défense de l'ancienne religion, il exposeroit toujours sa vie et sa fortune; que si son propre fils ou frère faisait quelque chose contre elle, il le jetterait dans le feu de ses propres mains" (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 477).

3) Pap. d'état, t. VI, p. 341.

4) Op verlangen van Karel V had Leo X onder de orde der Dominicanen een bijzondere Inferioris Germaniae provincia ingesteld en onder een eigen vicaris geschikt (Paul Frédéricq, Corpus documentorum Inquisitionis, dl. I, n°. 426).

5) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 376.

verricht: het moest de banden losmaken, die sommige Nederlandsche gewesten aan buitenlandsche bisdommen en aartsbisdommen verbonden hielden; Nederland, dat eene afzonderlijke kreits van het Roomsche rijk uitmaakte, zou door deze verandering ook eene eigene afdeeling van de Roomsche kerk worden. De zestien provinciën — want Luxemburg bleef, om redenen, die wij hier niet bespreken zullen, uitgesloten [1]) — werden in drie aartsbisdommen verdeeld, een Waalsch, een Vlaamsch en een Geldersch, dat is een Noord-Nederlandsch, elk met de noodige bisdommen onder zich [2]). Aan den aartsbisschop van het Vlaamsche kerkgebied werd het primaat of althans de voorrang toegekend: die hooge waardigheid was voor Granvelle, tot nog toe maar bisschop van Atrecht, bestemd. In zoo verre was de nieuwe kerkregeling eene hoogst gewenschte staatszaak; te meer nog, omdat het recht van benoeming aan den koning bleef voorbehouden, met opheffing van daarmede strijdige voorrechten. Maar Philips bedoelde er nog iets hoogers mede: hij had het aantal bisdommen niet zoo sterk behoeven te vermeerderen als hij van den Paus verlangd en verkregen had (in plaats van vier [3]) kwamen er achttien), indien hij alleen op de kerkelijke onafhankelijkheid van het land bedacht was geweest; maar vooral hoopte hij dat de nieuwe bisschoppen krachtig zouden medewerken om de gehate ketterij uit te roeien [4]). Vier bisschoppen, het valt niet te ontkennen, konden onmogelijk het scherpe toezicht op hunne al te uitgebreide diocesen houden, dat in deze tijden van beroering en afval vereischt werd [5]). Uit dien hoofde had keizer Karel, bij het opkomen der ketterij, bijzondere inquisiteurs van den Paus moeten verzoeken, die het geloofsonderzoek zouden instellen, dat de bischoppen niet in staat waren behoorlijk waar te nemen. Het was zeker voor het land beter en gewenschter geweest, indien de pauselijke inquisitie nu

1) Vgl. Van der Haer, (1e uitg.), p. 96. Zie ook den brief van Philips van 30 Juli 1574 aan paus Gregorius XIII ter ondersteuning van het verzoek van zijn ambassadeur Don Juan de Çuniga om een bisdom te Luxemburg te stichten: Bull. de la Comm. d'Hist., S. I, t. II, p. 331.

2) Waalsch aartsbisdom Kamerijk, bisdommen Atrecht, Doornik, St. Omer; Vlaamsch aartsbisdom Mechelen, bisdommen Antwerpen, Gent, Brugge, Yperen, 's Hertogenbosch, Roermond; Geldersch aartsbisdom Utrecht, bisdommen Haarlem, Deventer, Leeuwarden, Groningen, Middelburg.

3) Kamerijk, Utrecht, Atrecht, Doornik. De oude inrichting staat juist beschreven in: Paul Frédéricq, Geschiedenis der Inquisitie, dl. I, blz. 8.

4) Pap. d'état, t. VI, p. 48, 55.

5) Zoo zegt Philips zelf bij Foppens, Supplément à Strada, t. II, p. 369.

weêr voor de bisschoppelijke had plaats gemaakt. En het zou, naar ons inzien, eene verstandige en verzoenende politiek geweest zijn, tegelijk met het afkondigen van de nieuwe kerkregeling het uitzicht te openen op het afschaffen dier gehate inquisitie, zoodra de bisschoppen op hunne nieuwe zetels bevestigd waren. Het volk zou, om van de inquisiteurs ontslagen te worden, zich lichter in de nieuwe kerkorde gevoegd hebben. Maar, zoo als thans de zaak werd voorgedaan, kon de natie in de nieuwe bisschoppen slechts nieuwe en machtiger inquisiteurs vermoeden.

Ik heb echter geen blijk bespeurd van ernstig misnoegen der menigte bij de eerste bekendmaking van de pauselijke bul. Het waren de grooten, die er zich gedurig heftiger tegen verklaarden. Granvelle zegt naar waarheid: als de heeren niet zoo hard schreeuwden, het volk zou den mond niet opdoen [1]).

Er was vooral eene bepaling in de bul, die den grooten mishaagde: om voortaan bisschop te kunnen worden, moest men doctor in de theologie wezen [2]). Dat stond gelijk met eene uitsluiting van den hoogeren adel [3]): immers ook de edelen die studeerden achtten het toch beneden zich den graad van doctor te halen. Onder de nieuw benoemde bisschoppen was dan ook niet één man van hoogeren adel: de meesten waren zelfs van geringe geboorte [4]). Dus alweêr uit een nieuwen en een hoogst geachten en begeerden post zouden de edellieden moeten wijken en plaats maken voor die *longues robes*, die hun eene ergernis waren [5]). Tot nog toe hadden eenige der eerste families, de Croys, de Bergen, de van der Marcks, als het ware de bisdommen in pacht gehad, en er voor hare jongere zonen een uitnemend uitzet in gevonden. Was het wonder, dat zij zich in hare verkregene rechten verkort rekenden door de bepaling, die haar het verkrijgen, zelfs het bejagen van die posten, voor het vervolg onmogelijk maakte? Maar aan den anderen kant, zullen wij het der regeering ten kwade duiden, dat zij de geestelijke belangen der natie bij voorkeur niet aan hooggeboren, maar aan geleerde en ijverige [6]) mannen wilde toevertrouwen? Zullen wij, burgers,

---

1) Pap. d'état, t. VI, p. 330.

2) Pap. d'état, t. VI, p. 188, 248/9. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 218.

3) Vgl. Ritter, Deutsche Geschichte zur Zeit der Gegenreformation, Bd. I, S. 287/8.

4) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 235.

5) Volgens getuigenis van Montigny (Recueil de Hopperus, § C. p. 79) was gekrenkte eerzucht der edelen de oorzaak van den opstand.

6) Vgl. Pap. d'état, t. VI, p. 617.

het haar kwalijk nemen, dat zij den derden stand den toegang opende tot de hoogste rangen der maatschappij? Buitendien de regeering volgde slechts de richting van haar tijd, die overal den eigendunkelijken adel terugzette, en meer onderdanige en gezeggelijke dienaars op het kussen bracht: werktuigen behoefde zij, geen eigenzinnige bondgenooten [1]).

En eerlang kwam eene nieuwe bepaling het misnoegen der grooten nog vermeerderen [2]). Het oorspronkelijke plan had gewild dat aan elken bisschop een bedrag van 3000 ducaten aan geestelijke goederen en tienden binnen zijne diocese tot zijn onderhoud zou worden toegekend. Maar bij het ten uitvoer leggen bleek het dat deze beschikking aan groote moeilijkheden onderhevig was. Om die te ontgaan bedacht de commissie, die de zaak verder moest regelen en waarin Granvelle de hoofdpersoon was, een veel eenvoudiger wijs van dotatie [3]); zij stelde voor aan iederen bisschopszetel een rijke abdij te verbinden, die dan onder den bisschop door een prior beheerd kon worden, en waarvan de inkomsten tot onderhoud van den bisschop dienen zouden. De koning vereenigde zich met dit voorstel, en verzocht van den Paus de bekrachtiging er van. Ongelukkig was Paulus IV, die de nieuwe kerkregeling had verordend [4]), in Augustus 1559 overleden, en zijn in Januari 1560 gekozen opvolger, Pius IV, vond niet goed de wijzigingen, die de koning in de bul gemaakt wenschte, *motu proprio* uit te vaardigen; hij onderwierp ze aan het onderzoek van het consistorie, dat volstrekt geen haast maakte zijn advies uit te brengen; het verlangde eerst het Spaansche geld te zien [5]). Granvelle werd door deze ontijdige hebzucht zeer in het nauw gebracht. Het geld was in de Spaansche schatkist op het oogenblik schaarsch; eer het te Rome was uitgedeeld, verliep een kostbare tijd; het geheim der onderhandeling kon zoo lang niet bewaard worden. Spoedig hoorden de Nederlandsche abten wat er gaande was; zij kregen zelfs een afschrift der wijzigingen, zoo als de Spaansche regeering ze had voorgedragen,

1) Vgl. Bakhuizen van den Brink's bekend opstel: De Adel, in zijne Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen Vrijheidsoorlog.

2) Vgl. vooral Corresp. de Phil. II, t. II, p. 19, 41, 65, 79, t. IV, p. 89 s. s. Ook Scriptum a doctore Sonnio caeterisque exhibitum Regi Catholico super dote Episcoporum et incorporatione abbatiarum, bij Miraeus, t. III, p. 540.

3) Pap. d'état, t. VI, p. 64, 68.

4) Pap. d'état, t. V, p. 647.

5) Pap. d'état, t. VI, p. 245, 247, 339, 341.

in handen. En nu barstte de storm los [1]). De abten, die in hun overvloed bedreigd werden, bepaaldelijk die van Brabant, de rijkste van alle, rustten zich tot den hevigsten tegenstand toe; zij beriepen zich op hunne privilegiën; zij namen consult bij de grootste juristen van Europa, bij Molinaeus zelfs, die te Rome erger dan de ongeloovigste ketter gehaat werd [2]); zij zochten bij de andere leden der Staten en bij de grooten des lands bijstand in den nood. Granvelle zag aanstonds in, dat het nu spannen zou, en hij verwenschte de hebzucht van Rome, zonder welke de abten verrast zouden geweest zijn, eer zij het gevaar hadden vermoed, en dan, om de straffen tegen de tegenstanders van den maatregel gedreigd, in de afgedane zaak wel hadden moeten berusten.

En de abten hadden niet veel moeite om de medewerking der grooten te verwerven. Deze waren even verbolgen als zij. Want de nieuw ontworpen dotatie had ook eene politieke strekking, en juist om deze waren Philips en Granvelle er zoo meê ingenomen [3]). De bisschoppen namelijk, als abten der met hun bisdom vereenigde abdijen, zouden zitting krijgen in het eerste lid der Staten, en daar zij door de regeering gekozen waren en van de regeering bevordering konden wachten, liet het zich aanzien dat zij zich doorgaans naar den wil der regeering zouden voegen, gewilliger dan men dat van de abten gewoon was [4]). In het bijzonder zou Granvelle, als abt der overrijke abdij van Affleghem, de eerste der prelaten wezen, die het eerste lid der Staten van Brabant vertegenwoordigden. Hij zou door zijn invloed en door zijne bekwaamheid dat lid en misschien de geheele Statenvergadering leiden. Het werd hoe langer hoe duidelijker, welk een krachtig en handelbaar werktuig de regeering zich door de nieuwe kerkorde in de geestelijkheid verschaft had. Geheel ondergeschikt aan

---

1) Pap. d'état, t. VI, p. 188, 260, 308, 330.

2) Vgl. Ranke, Französische Geschichte, Bd. I (Sämmtliche Werke, Bd. VIII), S. 273.

3) Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 136. Corresp. de Granvelle, t. VI, p. 75. De kardinaal schreef 27 April 1582 aan de hertogin van Parma: „J'ay sollicité Sa Majesté pour estre déschargé de ladite église de Malines, que, comme Vostre Altesse sçait, j'acceptai for mal voulontiers, car je prévoyai assez ce qu'en adviendroit. Et par mon absence l'on ne consuyvoit le fruict que Sa Majesté prétendoit par l'union des abbayes aux eveschez, qu'estoit afin que les évesques entrevinssent en la négociation des estatz de Brabant, pour s'opposer aux prince d'Orange et autres de sa suyte, que troubloyent les affaires, et pour mieux encheminer les abbez, lesquels abbusez par ledist prince, luy ont donné la commodité de mal faire à eux mesmes et à la reste" (Corresp. de Granvelle, t. IX, p. 154. Ook uitgegeven in de Lettres interceptées, n°. 190 in Tiele, Bibliotheek van pamphletten).

4) Rec. de Hopperus, p. 23/4. Pap. d'état, t. VI, p. 617/8.

de bisschoppen, die door den koning benoemd waren, zou de regeering op hare medewerking kunnen rekenen, althans in de zaken, die haar het meest ter harte gingen. En de primaat der geestelijken was tevens de eerste raadsman der kroon: Granvelle hield de breidels der regeering en van de Kerk beiden in handen. In macht was geen der grooten hem gelijk, en waarin zij hem tot nog toe overtroffen, in rang, werd hij thans (Februari 1561) eveneens boven hen gesteld: de Paus benoemde hem tot kardinaal; vroeger had hij in den Raad van State beneden Oranje en Egmont gezeten; als kardinaal bekleedde hij voortaan de eerste plaats.

Geen wonder dus, dat de grooten oogenblikkelijk aan de abten de verzochte medewerking verleenden: zij verheugden er zich in de geestelijkheid tot bondgenoot tegen de regeering naast zich te krijgen. Maar zij vatten de zaak van een andere zijde aan dan deze: zij beweerden openlijk, Oranje zelfs tegen Granvelle in persoon, dat de koning niet bevoegd was, tot eene zoo belangrijke staatshervorming, als in de inlijving der abdijen en in het algemeen in de nieuwe kerkregeling lag opgesloten, te besluiten zonder voorkennis en goedvinden der Staten des lands [1]). Oranje en zijn vriend Bergen, een man van uitstekende bekwaamheid en van een vast karakter, meer dan iemand der grooten waardig nevens Oranje genoemd te worden [2]), waren de invloedrijkste edelen van Brabant: de regeering kon dus zeker zijn, dat zij met de beide eerste leden der Statenvergadering te doen zou krijgen. Hoe zou het derde lid, dat der vier hoofdsteden, zich houden? Beide partijen was er ten hoogste aan gelegen dat lid te winnen. Granvelle en Oranje zijn bij deze gelegenheid in openlijken strijd geraakt.

Bakhuizen van den Brink heeft [3]) het eerst op eene brochure opmerkzaam gemaakt, in 1578 door den kanselier van Brabant, Jean Scheyfve [4]), tegen Granvelle uitgegeven, waarin als aanleiding tot de veete tusschen Oranje en den kardinaal, de regeeringsverandering van Antwerpen in Mei 1561 wordt opgegeven [5]).

---

1) Pap. d'état, t. VI, p. 187, 260, 387, 553/4. Vgl. ook p. 284, 378.

2) Lang voor de onlusten aanbraken, zeide Granvelle van den markies van Bergen: „il est véhément et diligent solicitateur en ce qu'il veult". Hij heeft het later zelf ondervonden. Vgl. ook het oordeel van Brederode (Archives, t. II, p. 107).

3) Het Huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen, blz. 47.

4) Vgl. Tiele, Bibliotheek van pamphletten, n°. 182. Over zijn gedrag in 1576 zie De Tassis in Analecta van Hoynck van Papendrecht, t. II, pars II, p. 210.

5) Granvelle geeft zelf ook een soortgelijke reden op van Oranje's wrok tegen hem (Pap. d'Etat, t. VII, p. 138).

Onze geschiedschrijvers hebben dien wenk gevolgd, en de vijandschap van den prins en Granvelle uit dit voorval afgeleid, maar zij hebben verzuimd het, uit andere berichten, bepaaldelijk die de *Papiers d'état de Granvelle* ons geven, te verklaren en in zijne volle beteekenis voor te stellen. Om het volkomen te doen begrijpen, moeten wij ons eene uitweiding veroorloven.

De zwakke zijde der regeering, die zich van de natie los wilde maken om haar te beheerschen, was het geldwezen [1]). Toegerust met een klein staand leger, met een stoet van gewillige beambten, thans ook met eene afhankelijke geestelijkheid, ontbrak het haar nog altijd aan de middelen, om geregeld en gemakkelijk het geld te heffen, dat tot instandhouding van dien toestel vereischt werd. Geld was slechts van de Staten des lands te verkrijgen, en in de Staten ontmoette de regeering de natie, van wier wil zij zich onafhankelijk zocht te maken [2]). Wij zullen hier de geschiedenis der Staten niet ophalen. Het is bekend, dat in hunne vergadering, die de drie standen des volks vertegenwoordigde, de eenheid der natie tegenover de regeering het eerst te voorschijn kwam. Zoolang het de regeering nog niet gelukt was, de macht te verkrijgen om zonder toestemming des volks belasting te heffen, had zulk eene vertegenwoordiging veel te zeggen: zij dwong de regeering, die haar geld kwam vragen, naar de wenschen der natie te hooren en er, eenigermate althans, naar te handelen [3]). Eene anti-nationale regeering was onbestaanbaar op den duur, zoolang de Staten zich het recht voorbehielden, om het volk belasting op te leggen. Waarom vreesden de ministers van Philips het misnoegen der abten en edelen over de dotatie der bisschoppen? Alleen omdat zij hunne toestemming in de beden behoefden. Hadden de Staten de strengen der beurs niet vastgehouden, zij hadden kunnen morren en het hoofd toonen zoo zij wilden, de regeering zou het zich niet hebben aangetrokken. Om den koning te maken tot wezenlijken monarch, om hem te ontslaan van het toezicht en de mederegeering zijner onderdanen, zoo als de juristen meenden dat het behoorde, was in de eerste plaats noodig, de

1) Zie wat Alva zegt (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 209, 222, 226) en Viglius (De decimo denario, p. 289).

2) Granvelle raadt daarom zuinigheid aan en bijstand in geld van Spanje als een middel om de regeering te bevestigen (Pap. d'état, t. V, p. 653).

3) Maria van Hongarije beschrijft de Nederlandsche regeering treffend in haar brief in Pap. d'état, t. IV, p. 469.

beschikking over de beurs des volks aan de Staten te ontnemen en aan de regeering over te geven.

Hoe dit geschieden kon, leerde het voorbeeld van andere volken. De koning van Frankrijk was eerst wezenlijk koning geworden, sedert hij de *taille* eigenmachtig was gaan heffen. Langs denzelfden weg hadden Philips en zijn vader zich tot absolute monarchen van Castilië gemaakt [1]). Als wij Granvelle mogen gelooven, is er, nog vóór keizer Karel afstand van de regeering gedaan had, tijdens de belegering van Metz [2]), onder de hovelingen van Philips sprake geweest om die voorbeelden in Nederland na te volgen. Een geheel Spaansch *tercio*, twaalfduizend man sterk, zou in Nederland worden ingelegerd, en tot betaling daarvan zou eene blijvende belasting, soortgelijk als de Spaansche *alcavala*, van de ingezetenen worden gevorderd. Als dit plan was doorgegaan, was het uit geweest met de Nederlandsche vrijheid. Vreemde troepen, levende van den arbeid des volks, hadden het in onderwerping aan eene vreemde regeering gehouden. Maar zou zich het Nederlandsche volk geduldig zulk een juk op de schouders hebben laten leggen? Granvelle begreep dat de poging al te gewaagd was, dat men op hardnekkigen tegenstand gewapend moest zijn, eer men haar beproefde. Hij drong er ten sterkste op aan, dat althans de keizer eerst geraadpleegd zou worden. Of deze zich tegen het plan verklaard heeft, dan of de ontwerpers zelven opzagen tegen het gevaar, aan de uitvoering verbonden, zeker is het, dat er geen gevolg aan gegeven is. Doch nog lang heeft Philips soortgelijke plannen gekoesterd; van daar zijne herhaalde, maar telkens afgeslagen beden aan de Staten, om een honderdsten, een vijftigsten, een tienden penning [3]). Toen hij op het punt stond van naar Spanje te vertrekken, opperde hij nog eens zijn geliefkoosd plan in een brief aan Granvelle [4]). „De Nederlanders" (schreef hij) „beklagen zich, dat zij meer opbrengen dan de Castilianen, maar zij betalen geen *alcavala*, zoo als dezen; wilden zij mij die maar toestaan, ik zou hun om geen beden meer lastig vallen".

---

1) Archives, t. I, p. 75. Pap. d'état, t. VII, p. 507. Vgl. het zeggen van Lodewijk van Nassau: Archives, t. II, p. 448.

2) 31 October 1553—20 Januari 1554.

3) Viglius, De decimo denario, p. 289. Wagenaar, dl. VI, blz. 10, 23, 36. — Ook in 1542 waren 10de en 100ste penning voorgesteld en, voor korten tijd, bewilligd geworden (Vgl. Register van Adriaan van der Goes bij Wagenaar, dl. V, blz. 239 volg.).

4) Pap. d'état, t. V, p. 594, 600.

Granvelle was afkeerig van alle nieuwigheden, die hem nieuwe moeiten konden veroorzaken, en hij antwoordde aan Philips, dat de Nederlanders even goed als de Castilianen van hun eigendom, hunne nijverheid en hun handel belasting betaalden, maar aan de steden en provinciën, ter voldoening der aan den koning toegestane beden, en dat er niet aan te denken viel, om die belastingen onmiddellijk door de regeering te laten heffen. Philips berustte toen in dit antwoord van zijn minister. Maar later heeft Alva trachten uit te voeren, wat den koning reeds zoo vroeg voor den geest had gestaan [1]). Immers, wat zijn de Spaansche benden, die hij in Nederland legerde, en de tiende penning, dien hij tot haar onderhoud van de Staten afdwong, anders dan de *tercio* en de *alvacala*, waarvan in het leger voor Metz gehandeld was? En hadden de Staten-Generaal, en de grooten die hen opruiden, geen recht om in het achterlaten der twee Spaansche regimenten het begin te duchten der vreemde overheersching?

Hun tegenstand maakte het verwezenlijken der beraamde plannen vooralsnog ondoenlijk. Van de mederegeering der Staten kon de koning zich nog niet ontslaan; hunne toestemming in de beden bleef hem onmisbaar. Zoo moest hij hen onder zijn invloed zoeken te brengen. En daartoe verzuimde zijne regeering ook niets. Wij zagen het reeds, zij wachtte zich zorgvuldig voor het bijeenroepen van de Staten-Generaal: verdeel om te heerschen, zegt het oude voorschrift der sluwe politiek. Op de afzonderlijke Statenvergaderingen der provinciën was het veel gemakkelijker te werken. Het eerste lid, de geestelijkheid, zou door de nieuwe kerkorde aan de regeering verknocht worden; de edelen konden hoofd voor hoofd, door winstgevende of eervolle benoemingen, gewonnen worden. Maar de derde stand was moeilijker te bereiken. Aan het bestuur der groote, stemhebbende steden hadden zoo vele burgers deel, dat er niet aan te denken viel hen door een of ander voordeel om te koopen. De breede raden, die in zaken van hoog belang ten laatste beslisten, waren te talrijk en te onafhankelijk om binnen het bereik der regeering te vallen. Van daar de weêrzin, waarmeê de bewindslieden die breede stadsraden beschouwden; hoe gaarne hadden zij ze afgeschaft en in de plaats een meer aristocratischen vorm van bestuur ingevoerd. De Fransche koning Lodewijk XI, die zich op het stichten van overheersching verstond, had ditzelfde middel met goed gevolg

1) Vgl. Bakhuizen van den Brink, Notice sur le Xe denier (Gand, 1848), p. 24.

aangewend [1]). Ook Granvelle zou het bij de eerste gelegenheid hebben aangegrepen. In het ontwerp van staatshervorming, aan hem toegeschreven, dat in 1567, toen de landvoogdes den opstand meester geworden was, in omloop werd gebracht [2]), werd onbewimpeld aanbevolen die breede raden af te schaffen, en in iedere hoofdstad een koninklijken commissaris aan te stellen, die bij de raadsvergaderingen tegenwoordig zou zijn en van het verhandelde der regeering kennis zou geven. Een uitmuntend middel voorwaar, om de zelfstandigheid der steden te vernietigen! Maar het kon eerst na een gelukkig bedwongen opstand worden aangewend. Vooralsnog moest men zich behelpen met de werktuigen die men had. De regeering bezat eene bevoegdheid, waardoor zij althans eenigen invloed op de stadsregeeringen kon uitoefenen. In de meeste steden werkte zij van ouds mede tot de jaarlijksche vernieuwing van den magistraat: zij koos de nieuwe raadsleden uit eene nominatie, die haar door de burgerij werd voorgedragen. Zoo kon zij althans hare verklaarde tegenstanders weren. Er was haar ten hoogste aan gelegen die bevoegdheid te handhaven en zoo mogelijk uit te breiden. En hoe hoogen prijs zij er inderdaad ook op stelde, leeren ons de instructies der stadhouders. De stadhouder van Holland — zijne instructie is de eenige, die tot ons gekomen is [3]), maar uit die eene kunnen wij den inhoud van alle met eenige waarschijnlijkheid opmaken — de stadhouder is verplicht telken jare aan de landvoogdes vooraf te kennen te geven [4]), welke personen hij in de hoofdsteden in den magistraat denkt te kiezen, ten einde te vernemen of zij zich met die keuze vereenigen kan. En in die steden, waar de keus der wet onvoorwaardelijk aan den koning is voorbehouden, zal de stadhouder

1) Tocqueville, L'ancien régime et la révolution, p. 366.

2) Uitgegeven o. a. Archives, Supplément, p. 73. Volgens Gijsius (ed. 1616, blz. 34, ed. 1626, blz. 4) is het in 1568 uitgegeven onder den titel: Copie van seeckere dertien articulen, gheïntituleert: Het advis der Spangiaerden op den teghenwoordighen staet van de Nederlanden, gedruckt tot Tubingen bij Ulrich Morhart. Anno 1568. Een exemplaar er van bij Schinkel (zie Catalogus der auctie, blz. 51, n°. 427) is gekocht door Meulman (Pamfl. n°. 193). Het was echter reeds in September 1567 (Sermoenen van Broer Cornelis, dl. I, blz. 241) bekend. Zie Languet (Epist. Secr. p. 41, 20 Dec. 1567), die ze voor onecht houdt. Volgens Marnix (Vraye Narration et apologie des choses passées au Pays-Bas touchant le faict de la religion en l'an 1566, Ed. Toorenenbergen, p. 46), was het reeds twee jaren vroeger, in 1565, in omloop.

3) Gordon, Dissertatio de Potestate Guillelmi I Hollandiae sub Philippo II gubernatoris cum ordinario tum extraordinario, p. 157. Additamentum B.

4) Art. 31.

zorgen, dat niet tegen dit recht gehandeld wordt [1]). Wij zien uit deze voorschriften, dat de regeering in de keus der wet te groot belang stelde, dan dat zij die zelfs aan de stadhouders zou hebben overgelaten. De koningin van Hongarije was nog verder gegaan: zij had aan den stadhouder van Vlaanderen het recht ontnomen van in de groote steden binnen zijn gebied de wet te veranderen; zij had dit uitdrukkelijk aan zich zelve voorbehouden [2]). Maar ook dit voorbehoud had Philips in den eersten, liberalen tijd zijner regeering opgegeven, en Egmont had thans, evenzeer als de andere stadhouders, de bevoegdheid tot medewerking aan de vernieuwing der wet in zijne hoofdsteden, onder goedkeuring der regeering van Brussel. Er was maar ééne provincie, waarin de landvoogdes onmiddellijk deel nam aan de wetsverandering, en dat was Brabant, waarover geen bijzondere stadhouder was aangesteld, omdat de landvoogdes in de hoofdstad Brussel resideerde, en dus zelf de plaats van stadhouder vervullen kon. In de vier hoofdsteden van Brabant moest derhalve de regeering meer dan elders den magistraat onder haar invloed hebben, en het trof gelukkig, dat juist dit gewest het eerste, en in zekeren zin het hoofd der zeventien provinciën was, naar wier leiding de andere zich plachten te voegen.

Hoe ver die invloed der regeering op de Brabantsche hoofdsteden reikte, willen wij in een voorbeeld gadeslaan, dat ons bijzonder te pas komt. Te Antwerpen [3]), in de maand Mei van ieder jaar, mocht de landvoogdes van de achttien leden der wet er negen aanwijzen om af te treden, en in hunne plaats andere kiezen uit een dubbeltal, dat voor de helft door de wet zelve en voor de andere helft door de dertien wijkmeesters benoemd werd. Aan deze zoo vernieuwde wet beval zij vervolgens twee personen aan voor de openstaande burgemeestersplaatsen, en doorgaans werden deze gekozen. De invloed der landvoogdes was dus niet gering. Om het eergevoel der burgerij, dat zich door die beperking van haar kiesrecht gekrenkt kon gevoelen, door eerbetoon weêr te streelen, werden de nieuw gekozenen met veel plechtigheid geïnstalleerd: eene commissie van twee Vliesridders of althans van twee der edelsten uit Brabant, vergezeld door den kanselier der provincie, begaf zich naar Antwerpen en bracht het besluit der landvoogdes ter kennisse van de wet.

1) Art. 35.

2) Pap. d'état, t. VII, p. 137/8.

3) Guicciardini, 1e Ital. uitg., p. 91 (Fransche uitg. van 1582, p. 139).

In het jaar 1561 was de keus der nieuwe stadsregenten van meer dan gewoon belang; het was te voorzien, dat de abten en edelen van Brabant de Staten tot een protest tegen de inlijving der abdijen bij de bisdommen zouden aanzetten. Het zou er van afhangen hoe de stadsbesturen waren samengesteld, of zulk een voorstel al dan niet bij het derde lid der Staten zou doorgaan. Bovendien de zaak der bede, wier afhandeling de regeering vurig wenschte, bleef bij Brabant slepende, en de overige provinciën weigerden, zonder de toestemming van dat gewest, tot een eindbesluit over te gaan. Wij kunnen ons dus voorstellen hoe angstvallig de landvoogdes met hare drie raadslieden het voorgedragen dubbeltal onderzocht; ten laatste maakte zij hare keus op; en nu werden Oranje en Aremberg uitgenoodigd die keus aan den magistraat van Antwerpen kenbaar te gaan maken. Maar dat was te veel gevergd van de lijdzaamheid dezer groote heeren. Oranje weigerde op hoogen toon als een lakei de boodschap van een ander over te brengen [1]). Had men hem als commissaris naar Antwerpen willen afvaardigen, dan had men hem, die burggraaf der stad was, vooraf bij het doen der keus kunnen raadplegen. Zijn voorbeeld volgende, bedankte Aremberg insgelijks, tot bitteren spijt van Granvelle.

Ik kan niet gelooven, dat het de bedoeling van den kardinaal geweest is Oranje baldadig te vernederen en te krenken. Dat lag niet in zijn karakter: hij was heerschzuchtig, en wilde zoo weinig mogelijk van de regeering aan anderen meêdeelen. Maar met ijdel eerbetoon was hij niet karig; hij beschouwde en behandelde de grooten als kinderen, die men met den schijn kan paaien [2]). Hen in hun eer aan te tasten, vermeed hij zorgvuldig. Hij had het zich tot stelregel voorgeschreven, nooit iemand als vijand te behandelen, die hem benadeelen kon [3]). Hoe zou hij zich dan moedwillig den prins van Oranje, voor wiens buitengewone bekwaamheid hij niet blind kan geweest zijn, tot vijand gemaakt hebben? Ik geloof eer dat hij zich ter goeder trouw had

1) Een soortgelijke uitdrukking in een soortgelijk geval bericht Oranje zelf (Archives, t. II, p. 138). Zijn neef René was dienstvaardiger geweest. Granvelle schrijft van dezen: „J'ai souvent oui dire et louer par l'Empereur et la feue Reine.... le feu prince d'Orange. René, de ce qu'en toutes charges, que l'on le vouloit employer des grandes ou des moindres, il s'y mettoit sans repliquer, qu'est quelque chose fort agréable aux princes, et certes c'est à mon advis le plus sur chemin en cour, et tant plus pour ceux qui ne sont pas princes" (Memoires de Granvelle, t. II, p. 95).

2) Pap. d'état, t. V, p. 651, t. IX, p. 650.

3) Hij had zich ook volgens de Déduction de l'Innocence du comte de Hornes (p. 73/4) de grooten in den beginne te vriend zoeken te maken.

ingebeeld den prins genoegen te doen met aan hem de plechtige installatie der nieuwe wet op te dragen. Dat hij hem niet geraadpleegd had over de voorgedragen personen, was natuurlijk; want de prins was de eerste der oppositie, die het zijn toeleg was te breken; de personen, die de prins had aanbevolen, zouden hem reeds daarom verdacht zijn voorgekomen. Hoe het zij, Oranje had volkomen recht zich beleedigd te achten: toen drie jaren vroeger de koning hem met dezelfde taak had willen belasten, had hij hem eerst geraadpleegd over de te kiezen personen [1]. Dat hem thans de dienaar des konings minder eer bewees, was voor een man van zijn hoog hart onverdragelijk.

Doch het was niet enkel gekrenkt eergevoel, dat Oranje deze zaak zoo hoog deed opnemen [2]. Meer dan de boodschap, die hem was opgedragen, ergerde hem de *consulta*, waarvan hij was uitgesloten [3]. Vroeger werden de posten, zoodra zij openvielen, door den landsheer of zijn landvoogd vervuld; er bestond geen collegie dat daarbij ambsthalve geraadpleegd werd. Maar Granvelle had, in navolging van de Spaansche regeering, in zwang gebracht, dat slechts op gezette tijden de vacaturen vervuld werden na advies van een collegie, consulta geheeten [4]. In dien

1) Corresp. de Guillaume le Tac., t. I, p. 399.

2) Strada, p. 117; Hopperus, Recueil, p. 30.

3) Pap. d'état, t. VII, p. 136, 139.

4) De meeste onzer geschiedschrijvers hebben een zoo onjuiste voorstelling van deze consulta, waarvan de werkkring echter reeds duidelijk is beschreven in de blz. 275 aangehaalde Apologie van Granvelle (Bull. Comm. d'Hist., S. I, t. IV, p. 114), dat het niet overbodig zal zijn de ware beteekenis van dit woord, zoo als de schrijver der aangehaalde „Legende du Cardinal de Granvelle" haar opgeeft, hier aan te teekenen: „Par mesme artifice il fit abolir l'ancienne costume de la maison de Bourgogne sur la provision des estats, offices, charges et benefices qui vaquent par mort ou autrement.... Car combien que le prince en eut de tout temps pourveu incontinent qu'ils estoyent vaquans et qu'il estoit requis: ce revérendissime et son père inventèrent ez Pays-Bas une forme nouvelle de les pourvoir, nommé par les Espagnols consulta. Remonstrant qu'il estoit plus convenable et mieux séant à la gravité du Roy d'ainsi en disposer meurement, que légerement les donner au premier venant, d'autant que les consultes n'en pourvoyent qu'à certain temps, lesquelles se tenoyent par an deux fois, ou trois, plus ou moins", etc. Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 242, t. IV, p. 220. De Nény, (Mémoires Hist. et Pol., t. II, p. 98) haalt het art. XII der instructie van den Geheimen Raad van 1725 aan: „Que le conseil privé aura la consulte des provisions et collations en matières ecclésiastiques, politiques et civiles". Dat dit inderdaad de beteekenis van het woord is, blijkt uit een aantal plaatsen, waar het voorkomt in de Pap. d'état (b.v. t. VII, p. 137) en elders. De Diccionario compuesto por la Real Academia, geeft o. a. deze verklaring: „Consulta. La proposicion que hacen los consejos.... al Rey, proponiendole las personas que hallen dignas para que se provea en ellas algun empléo vacante".

achterraad, zoo als de Nederlanders hem noemden, hadden alleen de driemannen, Granvelle, Viglius en Berlaymont, zitting. Zij waren het dus, die over de openstaande posten beschikten, en wier gunst men behoefde om voort te komen. Reeds lang hadden de grooten zich over hunne terugzetting beklaagd, en bepaaldelijk over de geringe waarde, die aan hunne voorspraak bij het vergeven van posten gehecht werd. Tot nu toe hadden zij hun wrevel ingehouden. Maar nu eens de veete was uitgebroken zwegen zij niet langer. Twee maanden na den twist over de wetsverandering van Antwerpen, 23 Juli 1561, teekenden Oranje en Egmont [1]) een brief aan den koning, waarin zij zich over den gang der regeering, sedert hij vertrokken was, ernstig beklaagden [2]). Zij herinnerden hem, dat zij, ervaren hebbende hoe weinig de Raad van State onder den hertog van Savoye te zeggen had gehad, geaarzeld hadden bij zijn vertrek op nieuw in dien Raad zitting te nemen, en daartoe alleen waren overgehaald door zijne verzekering, dat voortaan alle gewichtige zaken in den Raad van State overwogen en afgehandeld zouden worden, en door zijne vergunning, om zich bij hem te beklagen, als er buiten hen om geregeerd werd. Van den beginne af waren zij alleen in onbelangrijke aangelegenheden gekend, en hadden moeten toezien hoe de gewichtigste zaken door weinigen werden beleid: toch hadden zij gezwegen. Maar nu had de kardinaal Granvelle in den Raad van State verklaard, dat alle leden verantwoordelijk waren voor de maatregelen, die de regeering goedvond te nemen [3]); dat ging te ver. En zij verzochten daarom eerbiedig, dat de koning hen ontslaan wilde uit den Raad van State, of gelasten dat in dien raad alle zaken van belang werden behandeld en afgedaan. Overigens hadden zij zich alleen over Granvelle te beklagen, geenszins over de landvoogdes.

Deze brief opent een nieuw tijdvak in de geschiedenis van den opstand: het middenpunt der regeering wordt daardoor, als het ware, van Brussel naar Madrid overgebracht [4]). Niet meer tot de landvoogdes, maar tot den koning wendt men zich voortaan

---

1) Uit Hopper en de Corresp. de Phil. II (t. III), p. 251 blijkt het, dat Hoorne's brieven uit Spanje daarop niet zonder invloed waren.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 195. Vgl. Archives, Supplément, p. 20.

3) Hoorne had dit zeggen van den kardinaal, volgens zijne getuigenis, uitgelokt; de tijdsorde weerspreekt dit echter. (Zie Inn. du comte de Hornes, p. 224).

4) Men denke hier aan wat de Raad van Mechelen in 1538 omtrent het appel op den keizer verklaarde (Henne, Hist. du règne de Charles V, t. VI, p. 270).

met zijne klachten en wenschen. Een half jaar later gaan gedeputeerden van de Staten van Brabant, kort daarop gedeputeerden van Antwerpen naar den koning. Wat daaruit ten nadeele der regeering van Brussel moet voortvloeien, voorziet Granvelle aanstonds; hij smeekt den koning de edelen te gelasten die bezendingen tegen te houden, in plaats van ze uit te lokken, zoo als zij deden. Alles te vergeefs. Over de landvoogdes en Granvelle heen steken de misnoegde Nederlanden de handen naar den koning uit.

Wat moest er op die wijs van de Brusselsche regeering worden, nu het gewoonte werd van haar op den koning te appelleeren? Spanje lag in dien tijd van langzaam vervoer ver van Nederland verwijderd; meer dan eene maand [1]) moest er verloopen, eer men te Brussel op eenige depêche antwoord uit Madrid hebben kon. Soms [2]) gingen er drie, vier maanden voorbij, eer het reikhalzend verwachte antwoord ontvangen werd. Want zoo langzaam als de depêches reisden, zoo langzaam was de koning in het nemen van een besluit [3]). Chantonay, de broeder van Granvelle, zeide het eens geestig: het vaste besluit van den koning in moeilijke gevallen is steeds — besluiteloos te blijven [4]). En terwijl hij wikkende en overwegende en raadplegende den tijd liet verloopen, stond te Brussel de regeering noodzakelijk stil. Wat voortging en toenam was het ongeduld en het misnoegen der onderzaten.

Zeven weken nadat de brief van Oranje en Egmont verzonden was, had Philips zijn antwoord gereed. Het was kort: Hoorne, die eerstdaags naar Nederland zou terugkeeren, zou hun zijn besluit overbrengen. Eer Hoorne aankwam, verliepen er nog drie maanden [5]). Wat deze hun ten slotte heeft bericht, is ons niet bekend; daar zij in den Raad blijven zitten, mogen wij echter onderstellen,

---

1) Zelfs 6 weken rekent de landvoogdes Margaretha in 1563 (Pap. d'état, t. VII, p. 8).

2) In 1566 zeven en vijftig dagen (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 22). In 1572 kwamen brieven van Alva eerst na 14 dagen in 's konings handen (b.v. een van 11 Maart den 25sten, een van 19 Maart den 4den April (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 241/3). Vgl. den brief van Granvelle (Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 296) en Corresp. de Granv. t. VI, p. 116. Nog in 1807 waren, volgens Thiers (Histoire du Consulat et de l'Empire, t. VIII, p. 361), zeven dagen noodig om van Parijs naar Madrid te reizen.

3) Archives, t. I, p. 438. Vgl. Bakhuizen van den Brink, Het Huwelijk van Willem van Oranje, blz. 107.

4) Pap. d'état, t. IX, p. 568/9.

5) Vgl. nog over zijn verblijf in Spanje en over de reden van zijn misnoegen Corresp. de Phil. II, t. III, p. 251/3 en Pap. d'état, t. VIII, p. 423, 443.

dat hun eenige belofte van beterschap gegeven is. Zeker is het dat Philips, wat hij hun mag beloofd hebben, te gelijker tijd aan de landvoogdes gelastte, allerlei hoogst belangrijke buitenlandsche en kerkelijke zaken, waarover tusschen de hoven van Madrid en Brussel gehandeld was, voor den Raad van State geheim te houden en slechts met Granvelle en Viglius te bespreken [1]).

Intusschen had het openlijk klagen der grooten velen kleineren moed gegeven om zich insgelijks te doen hooren. De Staten van Brabant, en bepaaldelijk de prelaten, lieten geen steen ongekeerd om de bisschoppen te weren [2]); niet alleen tegen de dotatie bleven zij zich verzetten, zij kantten zich thans tegen de geheele kerkregeling. Antwerpen wilde van geen bisschopszetel binnen zijne muren weten. De noord-oostelijke provinciën, die eerst onlangs onder bijzondere voorwaarden aan het huis van Oostenrijk gekomen waren, achtten de oprichting der nieuwe bisdommen met die voorwaarden in strijd. Overal ontmoette de regeering tegenstand. Zoo zeer was haar gezag in dit ééne jaar ondermijnd en aan het wankelen gebracht, dat Granvelle en Margaretha beiden [3]) den koning smeeken, hoe eer hoe liever naar Nederland over te komen: alleen zijne tegenwoordigheid kan het gezag der kroon herstellen; hunne ijverigste bemoeiingen in zijn afwezen zouden ontoereikend zijn om zelfs maar verder verval te voorkomen. Doch, voegen zij er bij, de tegenwoordigheid des konings zal alles aanstonds goed maken, want het volk is loyaal en aan zijn vorst verknocht, en de grooten zullen het niet wagen de bevelen des konings te weêrstreven, indien hij hun die zelf komt geven.

Maar Philips gevoelde geen lust zich onder een misnoegd volk en muitende edellieden te vertoonen. Hij had den moed niet hun in de oogen te zien. In zijn kabinet rustig plannen te vormen en bevelen uit te vaardigen, die een burgeroorlog ontsteken zouden, daartoe was hij in staat; maar door zijn tegenwoordigheid een dreigend oproer te voorkomen, eene reeds begonnen muiterij te stillen, dat ging zijne zielskracht te boven. Op een van de menigvuldige brieven, waarin Granvelle het onvermijdelijke van 's konings overkomst ontvouwt, antwoordt hij: „dat hij zelf inziet hoeveel goeds zijne tegenwoordigheid zou te weeg brengen,

---

1) Pap. d'état, t. VI, p. 436.

2) Zie over de verhouding der abten tot Oranje: Corresp. de Granvelle, t. VII, p. 119/120, 230.

3) Pap. d'état, t. VI, p. 448, 460.

maar dan moest hij een streng gelaat kunnen toonen, en dat ging niet zonder eene indrukwekkende krijgsmacht, waarover hij vooreerst wegens geldgebrek niet beschikken kon. Met woorden alleen zou hij de weerbarstigen niet tot hun plicht kunnen brengen: buitendien, hij verstond hunne taal niet, en in de taal die hij verstond wist hij toch niet zoo te spreken, dat hij hen overtuigen zou". Ongelukkig Nederland onder een landsheer, die dus openlijk erkennen moet, dat hij ongeschikt is Nederlanders te regeeren!

Zoo werd er niets gedaan om de grieven van Nederland weg te nemen, niets om zijn klimmend misnoegen te bedaren of anders te bedwingen. Alle zaken werden slepende gehouden. De Staten van Brabant bleven protesteeren tegen de nieuwe bisschoppen; de regeering, zonder door te tasten, bleef bij haar voornemen om ze op hunne zetels te bevestigen. De Staten weigerden daarop in de zaak der bede een besluit te nemen; de regeering bleef vruchteloos op een besluit aandringen. De tegenstand, dien de regeering bij de steden ondervond, maakte dat de vervolging der ketters nog trager voortging dan anders. Iedere brief, dien de koning naar Brussel zond, bevatte dringende vermaning tot scherper onderzoek en strenger kastijding; ieder antwoord dat hij van Margaretha of Granvelle ontving, herhaalde de oude klachten, dat de Nederlandsche magistratuur een afkeer had van het dooden om ketterij.

Die afkeer, die onzen landaard tot de grootste eer verstrekt, had altijd bestaan, en werd gedurig krachtiger naarmate het getal der strafwaardigen klom, naarmate hun geloofsijver in het onverschrokken ter dood gaan schitterender uitblonk. En de deugd der verdraagzaamheid werd gesteund en versterkt door het welbegrepen belang van den handel [1]). De eigenbaat en de liefde tot den naaste, die zoo dikwerf in strijd zijn, werkten hier samen tegen de vervolgzucht van den Spaanschen koning. De Staten van Brabant en de stad Antwerpen in het bijzonder protesteerden tegen de bisschoppen en de inquisitie, vooral omdat zij vreesden dat de vreemde kooplieden, van welke vele den nieuwen godsdienst beleden, de Nederlandsche markten zouden vermijden, indien er het geweten niet vrij was.

Maar het was niet alleen van den blinden geloofsijver der

---

1) De vreemdelingen hadden te Antwerpen vrij groote vrijheid van godsdienst (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 349/50).

regeering, dat het welvaren der Nederlanden schade leed. Het belang van hunnen handel was onvereenigbaar met het staatsbelang der monarchie, waartoe zij, tot hun ongeluk, behoorden. Zonder aarzelen werd hun welvaren aan de staatkunde van Spanje opgeofferd.

Zoo was het reeds gegaan in den tijd van Karel V. In de eerste jaren van zijne regeering was er in het Noorden eene revolutie uitgebarsten: de dwingeland, die de drie Scandinavische rijken met bloedig geweld tot een eenigen staat had willen samenpersen, was door alle drie uitgestooten; Zweden had zich tot zelfstandigen staat afgezonderd, en over Denemarken regeerde een tegenstander van den verdreven tyran. De Nederlanden, wier welvaart voor een gedeelte aan den ongestoorden handel op de Oostzee hing, waren in de binnenlandsche verwikkelingen dier landen niet betrokken; het was zelfs in hun belang dat aan de Oostzee meer dan één vorst gebood, opdat hun handel daar niet van de luimen van één alleenheerscher zou afhangen. Niets kon hen dus nopen voor den verdreven vorst partij te trekken. Maar hij was ongelukkig de zwager van Karel V, en deze, hoewel hij hem niet toegenegen was, wilde gaarne dat het Noorden aan één vorst gehoorzaamde, op wien hij als bondgenoot bij zijne algemeene Europeesche politiek rekenen kon. Dus hoezeer de toenmalige landvoogdes der Nederlanden in het belang van hare provinciën zich er tegen verklaarde, legde hij zijne sympathie voor den verdreven koning zoo duidelijk aan den dag, dat diens vijanden er onzen handel voor deden boeten. En uit de weerzijdsche vijandelijkheden brak ten laatste een openlijke oorlog los, die vooral aan Holland gevoelige verliezen berokkende, zoodat de Staten weigerden de kosten van den oorlog op te brengen, die hun niets dan schade kon berokkenen, en de Hollanders dreigden in opstand te komen tegen de regeering, die hunne belangen zoo roekeloos in de waagschaal stelde.

Ook nu nog, gedurende de eerste jaren van koning Philips, was de verhouding der Spaansche en Deensche regeeringen verre van vriendschappelijk [1]). De dochter van den verjaagden koning, de hertogin van Lotharingen, smeedde tegen de gevestigde orde van zaken in Denemarken nog gedurig aanslagen, die zeker voor

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 342; Pap. d'état, t. VI, p. 3. Toch had keizer Karel bij zijne instructie aan Philips van Januari 1548 uitdrukkelijk tegen het helpen van Christiaan II gewaarschuwd (Pap. d'état, t. III, p. 307).

dat rijk niet gevaarlijker waren dan voor de scheepvaart van Holland. En het is opmerkelijk dat Granvelle, die in later tijd de plannen der hertogin bij Philips ondersteunde, zoo lang hij in Nederland aan het bewind was, ze stellig tegenwerkte. Zoo strijdig waren de belangen van Nederland en van de Spaansche monarchie, dat dezelfde staatsman dezelfde onderneming goed- en afkeurde, naarmate hij ze uit een bijzonder Nederlandsch of uit een algemeen Spaansch oogpunt beschouwde.

Veel erger nog ging het met onze handelsbetrekkingen op Engeland. Engeland was van ouds de naaste, de beste bondgenoot en handelsvriend der Nederlanden. De geschiedenis vertoonde beide rijken in bijna onafgebroken samenspanning tegen Frankrijk. Beide verrijkten elkaar door een winstgevenden handel. Maar koningin Elisabeth, die sedert den vrede van Cateau-Cambresis op den troon van Engeland zat, had overeenkomstig de wenschen van haar volk den protestantschen godsdienst tot godsdienst van den staat verheven, en was dus in onheelbare tweespalt met Philips, den kampioen der Roomsche Kerk, geraakt. Hoewel de meerderheid van het Nederlandsche volk nader aan het protestantisme van Engeland dan aan het katholicisme van Spanje verwant was, moest toch onze handelstand tot zijn schade ondervinden, dat het verschil van godsdienst tusschen de beide vorsten ook hun aanging. De Spaansche regeering begon het handelsverkeer met Engeland te bemoeilijken, en de regeering van Elisabeth haastte zich gelijk met gelijk te betalen. Zonder tot oorlog te komen werden de weerzijdsche verhoudingen vijandelijk. De handel werd verontrust en begon stil te staan [1]). Het was voor Nederland van groot belang dat het misverstand hoe eer hoe liever werd opgeruimd en de oude vriendschap hersteld [2]). Antwerpen vooral drong op minnelijke schikking aan. Maar Granvelle — wij zouden het niet gelooven als hij zelf in zijne brieven het niet beleed [3]) — zag met heimelijke vreugde de vredebreuk verwijden; hij hoopte dat het wederzijdsche ongelijk de beide natiën zoo van elkaar vervreemden zou, dat het verkeer tusschen beiden allengs geheel ophield. Immers de handel met de kettersche kooplieden van Engeland maakte het nog moeilijker dan het al was, het Nederlandsche volk van ketterij vrij te houden.

1) Resol. Holland, aangehaald bij Wagenaar, dl. VI, blz. 61.
2) Zoo oordeelde ook, in Augustus 1564, Willem van Oranje (Archives, t. I, p. 281).
3) Pap. d'état, t. VII, p. 63; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 244.

De kardinaal had geen begrip van wat de handel vereischte en evenmin van wat de handel ook voor de intellectueele beschaving des volks vermocht. Geen staat van Europa, waarover hij zich in zijne brieven zoo ongunstig uitlaat als over de koopmansrepubliek Genua [1]): zij is ondankbaar, oproerig, vijandelijk jegens iederen vorst; zij heeft de wereld door haar woeker verslonden; als men haar bedrijf gadeslaat, twijfelt men of kooplieden wel eene ziel hebben. En de Genueesche koopman is in de schatting van den kardinaal niet erger dan ieder andere [2]). Herhaaldelijk merkt hij op, dat het den koopman maar te doen is om geld te winnen, en dat hij daarbij geen onderscheid maakt tusschen vriend en vijand. Voorwaar een man van zulke denkbeelden en zulke vooroordeelen was een uitnemend regent voor een handeldrijvenden staat als den onzen!

Niet minder dan tegen Engeland was Granvelle tegen Duitschland verbitterd. Hij vergold den Duitschers den haat, dien hij hun had ingeboezemd, van ganscher harte. In zijn oog was Duitschland het vaderland der ketterij en van het oproer: als hij later zijn afschuw van de godsdienstige beweging hier te lande wil uitdrukken, zegt hij: „het kan niet erger toegaan in het hart van Duitschland". Hoe gaarne had hij langs de Duitsche grenzen een onoverkomelijken scheidsmuur opgetrokken! Niets dan kwaad kwam ons uit het Oosten toe: de Duitsche handelaars brachten en onderhielden hier de ketterijen van Maarten Luther en van Melchior Hoffmann. De Duitsche vorsten en edellieden boezemden door hun voorbeeld en hunne raadgeving aan hunne Nederlandsche verwanten een eergevoel en een zelfvertrouwen in, die kwalijk pasten aan de onderdanen van een absoluten koning [3]). Hoe moest het hem ergeren dat Willem van Oranje zich eene Duitsche, eene kettersche gemalin koos, eene dochter van dien Maurits van Saksen, die aan de heerschappij van Karel V over Duitschland een eind had gemaakt [4]). En behalve Oranje waren nog zoo vele grooten des lands aan Duitsche vorstenhuizen verwant: Egmont, Hoorne, Brederode en andere hadden Duitsche vrouwen gehuwd. Hoe die verbintenissen de regeering mishaagden, kan daaruit blijken, dat Margaretha den stadhouders verbood ter

1) Pap. d'état, t. VII, p. 160.

2) Pap. d'état, t. IX, p. 561.

3) Zie het oordeel van Granvelle in zijn Memorandum (Archives, t. I, p. 39). Vgl. Pap. d'état, t. VII, p. 34; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 226/7.

4) Pap. d'état, t. VI, p. 175/6.

bruiloft van Oranje naar Duitschland te gaan [1]). En het bewijst daarentegen voor de ongezeggelijkheid der grooten, dat sommige niettegenstaande dit verbod toch de voorgenomen feestreis volvoerden.

Oranje drukte het eens treffend uit [2]). Nederland, zeide hij, is geen wereld op zich zelf. Daartoe wilden Philips en Granvelle het maken. Zeker, door de wijze maatregelen van keizer Karel waren de provinciën gelukkig bevrijd van de leenbanden, die haar aan Frankrijk of aan Duitschland verbonden hadden, en meer in naam dan in der daad waren zij een Duitsche kreits. Maar dat nam niet weg dat Nederland een Germaansch land bleef, stamverwant met Duitschland, Engeland en het Noorden, de voormuur van Germanië tegen Frankrijk, gelijk de koningin van Hongarije eens gezegd had [3]). Aan die bestemming mocht het echter niet langer beantwoorden. Een onzinnig erfrecht had Nederland ingelijfd in eene Romaansche monarchie, en voortaan zou het tegen zijn aard, tegen zijn belang, de staatkunde van deze moeten dienen. Het zou aan Spanje tot eene vesting verstrekken, om er Midden-Europa uit te bestoken. Het zou de voorhoede uitmaken van deze Romaansche en Roomsche mogendheid tegen het protestantsche Germanië, waarvan het zelf een deel was.

De nieuwe kerkorde, wij zagen het reeds, bevorderde in alle opzichten deze staatkunde der regeering. Zij isoleerde Nederland in het kerkelijke, en gaf het opzicht der gemeenten aan mannen naar het hart van den Spaanschen koning. Geen Duitsche, geen Fransche prelaat zou zich voortaan in de kerkzaken van Nederland mogen mengen. Maar dat was nog niet genoeg. Ook het hooger onderwijs moest geheel aan vreemden invloed onttrokken worden. Tot nog toe was er slechts ééne universiteit in Nederland, te Leuven, waar de Vlamingen doorgaans hunne opvoeding voltooiden. Maar de Walen, de Waalsche edelen vooral, trokken meestal naar de hoogescholen van Duitschland en Frankrijk, naar Genève zelfs, om hunne opvoeding te volmaken [4]), en zij brachten van daar

---

1) Pap. d'état, t. VI, p. 394; Corresp. de Marguérite d'Autriche, duchesse de Parme, t. I, p. 545. Ook Alva (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 175, 183) en niet minder de koning zelf (ibid. p. 226/7) lieten zich zeer ongunstig over die huwelijken buitenslands uit.

2) Archives, t. II, p. 435.

3) IJssel de Schepper, Missions diplomatiques de C. D. IJssel de Schepper, p. 80; Th. Juste, Marie de Hongrie, p. 78.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 372, 410; Pap. d'état, t. IX, p. 596/7.

denkbeelden en zeden met zich, die met de onderworpenheid aan de Kerk en aan den koning, zoo als de regeering die verlangde, niet overeenstemden. Daarom werd in 1562 te Douai [1]) eene nieuwe universiteit, ten dienste der Waalsche gewesten, opgericht. En er is sprake geweest dat er nog eene derde, te Deventer, voor de Noord-Nederlanders, gesticht zou worden: drie universiteiten gelijk er drie aartsbisdommen waren. Maar dan ook verlangden de geestverwanten van de regeering dat het bezoeken van buitenlandsche scholen verboden zou worden [2]): zoo had Nederland geen besmetting zijner zonen met vreemde ketterijen meer te duchten; zoo eerst zou Nederland worden wat het zijn moest, eene wereld op zich zelf.

En wat bood Spanje aan Nederland tot vergoeding dier onnatuurlijke afzondering aan? Niets. Granvelle begreep zelf dat men de Nederlandsche edelen in de voordeelen der Spaansche moest laten deelen, wilde men hen aan de staatkunde der regeering verbinden [3]): hij stelde Philips voor, aan de grooten, zoo als Oranje en Egmont, Italiaansche onderkoningschappen, en aan den lageren adel Spaansche commanderieën te vergeven; hij wenschte eveneens den Spaanschen en Nederlandschen adel door huwelijksverbintenissen te vereenigen. Met de sluwheid, die aan zijne politiek eigen was, rekende hij den koning voor, hoe zulk eene weldaad niet alleen de weinige beweldadigden winnen zou, maar eene menigte eerzuchtigen en hebzuchtigen bovendien, die op dat lokaas zouden afkomen. De koning evenwel kon het niet van zich verkrijgen zijne Castilianen van een deel der hooge en rijke posten te berooven, die zij als hun uitsluitend eigendom beschouwden. En noch bij Philips noch bij Granvelle kwam het op, dat het gansche volk van Nederland in den bloei der monarchie eerst belang zou gaan krijgen en belang zou gaan stellen, indien men voor zijne scheepvaart, voor zijne nijverheid de nieuwe wereld opende, die waarlijk uitgebreid genoeg was om aan twee natiën te doen te geven; die stellig te uitgestrekt was voor den geringen ondernemingsgeest der Spanjaarden. Gelukkig voor ons dat Philips te bekrompen en te kortzichtig was om aan de hebzucht van Nederland zulk een lokaas voor te houden. Onze vaderen hebben

---

1) Van der Haer, p. 194 (1e ed. p. 127); Pap. d'état, t. VI, p. 412, 504.

2) In 1569 schreef Granvelle aan Hopperus, dat hij meer dan eens in den Raad van State had voorgesteld „que l'on fit deffense d'envoyer la jeunesse en Allemaigne et en France" (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 108).

3) Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 411; Pap. d'état, t. VII, p. 53/4, 86/7, 156.

toch op Spanje weten te veroveren wat het hun niet vrijwillig had meêgedeeld. En wie durft zeggen dat, als Philips voor de eerzucht van onzen adel en de winzucht onzer burgers zijne overzeesche bezittingen had opengesteld, onze nationaliteit toch zuiver bewaard zou gebleven zijn? Wie durft verzekeren, dat de vrijheidsoorlog even standvastig ten einde toe gevoerd zou zijn, als de hebzucht meer bij de onderwerping dan bij den strijd hare rekening had gevonden? Maar de Spaansche regeering stelde de deugd der vaderen niet op zoo zware proef. Zij wilde Nederland de lasten der monarchie opleggen, maar niet laten deelen in de voordeelen die Spanje zelf er van trok.

Hoe treurig was in die dagen de toestand des lands; hoe donker liet de toekomst zich aanzien! Welk eene regeering, die Nederland dus als levend begraven wilde! Tot op de Fransche overheersching toe heeft zulk een anti-nationaal bestuur als dat van Philips de Nederlanden nooit onderdrukt. Een heer van spionnen begluurde al wat er voorviel en bracht het bij Philips aan. Van Madrid werd de Brusselsche regeering op geringe ketters opmerkzaam gemaakt [1]). De inquisitie van Sevilla zond lijsten over van protestanten, die de Nederlandsche magistraten over het hoofd hadden gezien. De koning hield uit zijn kabinet het oog gevestigd op een armen schoolmeester, die de nieuwe leer verkondigde; op een vergeten burger, die de vasten brak. De jesuit Strada [2]) moge zoo groote nauwlettendheid in den heer van zooveel staten roemen, bij ons wekt die bespieding van het huiselijk leven en die overheersching der gedachten den diepsten afschuw. Was het wonder, dat de adel en de burgerij en de volksmenigte onder den druk van zulk eene regeering zich beklemd gevoelden, en een onbepaald wantrouwen koesterden tegen alles wat van haar uitging? Het is merkwaardig in de brieven van den Engelschen agent Gresham na te gaan, hoe gestadig hij het misnoegen der bevolking tijdens het bewind van Granvelle zag toenemen.

Maar aan den anderen kant, zoo wij ons op het standpunt van den koning verplaatsen, kunnen wij voor zijne handelwijs voldoende verontschuldiging vinden. Nederland was een deel van het groote rijk, waarover hij geloofde door God gesteld te zijn; het moest dienstbaar gemaakt worden aan de algemeene belangen

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 265; Pap. d'état, t. VII, p 73.
2) Strada, p. 143.

van dat rijk. Geen belang kwam in aanmerking nevens dat van het ware geloof; wat hadden handel en welvaren, huiselijk geluk en burgervrijheid te beteekenen, vergeleken met het eeuwige heil der zielen? Hij had dus, van zijn standpunt, recht; hij was zelfs verplicht de macht hem door God verleend te gebruiken tot bereiking van het doel hem door God aangewezen. Zoo als zoo vaak in de wereld, het kwaad kwam minder uit den boozen wil des menschen voor, dan uit onverstand en ongelukkige omstandigheden.

Dat Philips verder, met zulk een doel voor oogen, aan de Nederlandsche grooten, die hij in zijn staatsraad gekozen had, geen werkzaam deel aan de regeering geven kon, spreekt van zelf [1]). Hij kon hun de leidsels der regeering niet toevertrouwen, daar hij wist dat zij den door hem afgebakenden weg niet zouden volgen. Om hun en het volk te voldoen, had hij niet alleen met andere ministers, maar bovenal volgens een ander stelsel moeten regeeren. Een van beiden: hij moest Nederland een eigen bestaan, een eigen bestuur verleenen, of hij moest het ondergeschikt en dienstbaar aan Spanje houden. Een middenweg was er niet. Nederland door de Nederlandsche grooten naar de zeden en belangen van Spanje te regeeren, was onmogelijk. De ervaring had het hem vroeger geleerd; en hij ondervond het op nieuw, nu hij, in het najaar van 1561, zijne maatregelen nam om in de Fransche burgertwisten tusschen beiden te komen.

Het is bekend, dat bij den vrede van Cateau-Cambresis de koningen van Spanje en Frankrijk zich voornamen de ketterij krachtdadiger dan tot nog toe geschied was te keer te gaan [2]). Het is eveneens bekend, dat de prins van Oranje, in zijne Apologie van 1580 [3]), verhaalt dat hij, toevallig van den Franschen koning vernemende wat Alva dezen had voorgeslagen, zich aanstonds voornam althans de Nederlanden voor de Spaansche inquisitie, die hen bedreigde, te bewaren. Er is wel eens aan de juistheid van dit, eerst zoo laat geschreven verhaal, getwijfeld [4]). Maar de brieven van Granvelle leveren het bewijs, dat reeds in Juni 1562 Oranje en Egmont aan den kardinaal hetzelfde, althans

---

1) Hoe weinig zelfs de Nederlandsche staatslieden, die te Madrid in 's konings raad zaten, te zeggen hadden, blijkt uit het schrijven van Alva in Corresp. de Phil. II, t. II, p. 97.

2) Ranke, Französische Geschichte, Bd. I (Werke, Bd. VIII), S. 139.

3) Apologie du Prince d'Orange, p. 88.

4) O. a. door Bakhuizen van den Brink (Notice sur le Xe denier, p. 20). Deze noot is echter weggelaten in den herdruk (Studiën, dl. I, blz. 401; dl. VI, blz. 544, 569).

wat de hoofdzaak betreft, hadden meêgedeeld. Zij hadden hem verzekerd uit goede bron te weten, dat Alva aan Hendrik II, na het sluiten van den vrede, had voorgesteld de Spaansche inquisitie in Frankrijk en in Nederland in te voeren, en daartoe een verbond van weêrzijdschen bijstand aan te gaan [1]). Wat de kardinaal daartegen mocht zeggen, hij kon hun dien argwaan maar niet uit het hoofd praten. Mij dunkt, door deze onwraakbare getuigenis van Granvelle wordt de verzekering van den Prins in zijne Apologie aanmerkelijk versterkt [2]). Dat hij Granvelle niet inlichtte hoe hij zelf van den koning van Frankrijk de toedracht vernomen had, kan ons niet bevreemden, als wij ons herinneren dat hij in zijne Apologie bekent den koning misleid en uitgehoord te hebben. Maar dat hij en Egmont de juistheid van hun bericht tegen den kardinaal durfden volhouden, toont wel dat zij er zelf op vertrouwden; en op zich zelf heeft het verhaal in de Apologie ook niets onwaarschijnlijks [3]). En dan begrijpen wij licht, dat bij de eerste poging der Spaansche regeering om de ultra-katholieke partij in Frankrijk hulp te zenden, de Nederlandsche grooten voor zich zelf en voor hun land begonnen te vreezen. Het moest hun voorkomen dat het lang beraamde plan thans ten uitvoer gelegd zou worden; en, al waren zij de ketterij niet toegedaan, tegen de Spaansche inquisitie drong hen hun eigen belang zich met kracht te verzetten. De ervaring had geleerd, dat nooit een dwingeland geschikter werktuig van overheersching had uitgedacht, dan de inquisitie in de handen van de Spaansche vorsten bevonden was. Al wie de Spanjaards door andere middelen niet onder den voet hadden kunnen krijgen (zegt de Prins in de Apologie), zouden daardoor lichtelijk in hunne handen gevallen zijn, want de onschuldigste handeling was

1) Alva zelf herinnerde in 1571 aan de Fransche regeering, dat de vrede gesloten was, om Hendrik II de hand vrij te geven tegen de ketterij (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 181).

2) Ook La Huguerye verhaalt in zijne Mémoires (t. I, p. 279) van den Prins van Oranje gehoord te hebben: „qu'il scavoit, ayant esté commissaire du Roy d'Espaigne pour le traicté de la paix, à quelle fin elle avoit esté faicte”.

3) Ortelius zag Oranje en zijne medecommissarissen te Parijs komen zes of zeven dagen vóór den 21sten Juni (Hessels, Ortelii Epistolae, p. 18. Vgl. Archives, t. I, p. 34). Oranje was daar nog den 10den Juli, bij den dood van Hendrik II (ibid.). Hij was terug den 24sten Juli (Pap. d'état, t. V, p. 622). Zijn gesprek met den koning valt dus stellig *na* diens declaratie in het Parlement van 10 Juni (Zie: Ranke, Französische Geschichte, Bd. I (Werke, Bd. VIII), S. 138; Lutteroth, Histoire de la Réformation en France, p. 184).

voorwendsel genoeg om den dader voor de inquisitie te recht te stellen. Minder nog als een werktuig van geloofsvervolging derhalve, dan als een werktuig van vorstendwingelandij, waren Oranje en de grooten voor de inquisitie beducht.

Tot op het eind van 1561 liep het katholicisme in Frankrijk geen gevaar, en behoefde het geen bijstand van den Spaanschen koning. Na den dood van Hendrik II regeerde de jonge Frans II, die zich geheel aan de leiding der Guises, de ooms zijner gemalin Maria Stuart, had overgegeven. Doch toen in December 1560 de jeugdige koning overleed, en door zijn minderjarigen broeder, Karel IX, werd opgevolgd, kwam de koningin-moeder Katharina de Medicis als regentes aan het bewind, en nevens haar de Bourbons, voor wie de Guises plaats moesten maken. Die ommekeer werkte op Nederland terug: de val van den kardinaal van Lotharingen, een der Guises, gaf misschien aan Oranje en Egmont moed om zich openlijk tegen Granvelle, die zoo dikwerf met den Franschen kardinaal vergeleken was, te verklaren. Wat aan Bourbon, aan Condé, aan Coligny gelukt was, kon ook hun gelukken. Met vreugde zagen zij in Frankrijk de moderatie in eere komen, eene poging tot verzoening der kerkelijke partijen beproeven, in Januari 1562 een edict van verdraagzaamheid uitvaardigen. Zij waren geneigd dit voorbeeld hier te lande na te volgen. Maar met gansch andere aandoening beschouwden Philips en Granvelle die zelfde gebeurtenissen. Granvelle's broeder Chantonay, de Spaansche gezant te Parijs, jammerde dat het met den godsdienst in Frankrijk gedaan was.

Het was niet mogelijk de godsdienstige beweging aan de grenzen te stuiten; zij breidde zich uit over de Waalsche gewesten van Nederland. Reeds vertoonden zich te Doornik en vooral te Valenciennes de voorboden van het nakend onheil [1]): de psalmen van Marot en Beza, die de krijgszangen waren, waaronder de Hugenoten optrokken, werden er openlijk op de straten aangeheven, en de pogingen der overheid om die beginselen van oproer tegen te gaan lokten veeleer nieuwe onlusten uit. Het scheen onvermijdelijk in Frankrijk den oorsprong van het kwaad te vernietigen; bleef het daar onaangetast, dan waren hier de gevolgen niet af te wenden. In December [2]) 1561 kwam Courteville van Madrid naar Brussel om aan de landvoogdes de plannen der Spaansche

1) Strada, p. 105; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 221; Pap. d'état, t. VI, p. 542.
2) Zijn instructie is van October, naar het schijnt.

regeering meê te deelen, en haar te verwittigen dat denkelijk de strijdkrachten van Nederland ter beschikking der Fransche katholieken zouden gesteld worden [1]). De koning dacht zich met de Guises te verbinden tegen de Hugenoten, en in samenwerking met hen Maria Stuart, die een zijner naaste bloedverwanten huwen zou, op den troon van Elisabeth van Engeland te plaatsen. Dan eerst, als in Engeland en Frankrijk de Kerk buiten gevaar gesteld was, zou zij ook in Nederland veilig wezen.

Een veelomvattend plan, dat alleen uit Nederland en met medewerking der Nederlanders te volvoeren was. Maar tevens zoo lijnrecht in strijd met de belangen en wenschen van het Nederlandsche volk, dat het onmogelijk scheen er zijne grooten toe over te halen. Daarom, hoewel juist op dit tijdstip Hoorne met goede beloften aan den Raad van State uit Spanje terugkeerde, had Courteville in last [2]) met niemand dan met de landvoogdes, Granvelle en Viglius over de beraamde verstandhouding met de Guises en het Schotsche huwelijksplan te spreken; aan den Raad van State mocht alleen worden meêgedeeld dat een interventie in Frankrijk wellicht onvermijdelijk zou worden, en dat de koning in dat geval op den bijstand van de heeren en Staten der Nederlanden rekende.

Maar aanstonds bleek het, dat van hen geen medewerking te wachten was. Zij verklaarden zich stellig tegen eene tusschenkomst in Frankrijk, die op een nieuwen oorlog met dat rijk kon uitloopen. Zij ontveinsden het niet, dat zij voor de plannen van de Guises en voor de Spaansche inquisitie bevreesd waren. Margaretha en Granvelle zagen zich gedrongen den koning voor te bereiden dat hij voor zijne plannen geen ondersteuning in Nederland vinden zou, en hem te waarschuwen dat geen der groote heeren aan het hoofd van het Nederlandsche leger te vertrouwen zou wezen [3]).

Intusschen ontwikkelde zich de kiem van den godsdienstoorlog in Frankrijk sneller dan men gewacht had. De godsdienstvrede, dien het Januari-edict had moeten stichten, werd versmoord in het bloedbad van Vassy (1 Maart 1562). Even onverdraagzaam grepen Hugenoten en katholieken naar de wapenen. Thans was het de tijd voor Philips om zijne geloofsverwanten, aan wier hoofd

1) Pap. d'état, t. VI, p. 435/9.
2) Pap. d'état, t. VI, p. 436.
3) Pap. d'état, t. VI, p. 452, 459.

zich de Fransche regeering zelve geplaatst had, bij te staan. Hij zond hun zoo veel hij kon uit Spanje en uit Italië geld en troepen, en hij beval dat uit Nederland twee duizend ruiters der benden van ordonnantie Frankrijk binnen zouden rukken.

Maar dat bevel was onuitvoerbaar. Granvelle zelf bracht Philips onder het oog, dat hij in Nederland zoo maar niet te bevelen had: de Raad van State diende eerst gehoord te worden. En Oranje en Egmont dreven thans door [1]), hetgeen zij vroeger bij gelegenheid van Courteville's zending te vergeefs hadden beproefd, dat voor deze hoogst gewichtige aangelegenheid al de stadhouders der provinciën en al de Vliesridders in den Raad van State ontboden zouden worden. Die volle Raad verklaarde zich met meer dan gewoon gezag tegen het afzenden der ruiterbenden: zij werden ter verdediging des lands uit de opbrengst van het land onderhouden, en konden niet voor een ander doel buitenslands gebruikt worden zonder toestemming der Staten. Om die toestemming te verwerven behoefde de regeering minstens twee maanden tijds, en Granvelle zelf erkende dat het meer dan twijfelachtig was, of zij wel in het geheel verleend zou worden. Bij transactie bewerkte hij dat, in plaats van troepen, geld naar de Fransche regeering gezonden werd [2]). Die hulp was haar niet minder welkom; toch was Philips ontevreden, en morrend berustte hij in het besluit van den Raad van State, zonder het goed te keuren [3]). Hij gevoelde dat hij voor de nationale partij had ondergedaan.

De bijeenroeping van de stadhouders en Vliesridders was reeds op zich zelf eene overwinning voor Oranje en Egmont. Overtuigd dat hun streven overeenkwam met den volkswil, trachtten zij zoo veel Nederlanders mogelijk in de regeering te betrekken. Bovendien zij hadden reeds vroeg hunne partij onder de Vliesridders versterkt [4]); in de vergadering der orde, die kort voor het vertrek van Philips gehouden was, hadden zij, tegen het uitdrukkelijk verlangen des konings, drie of vier jonge edelen, op wie zij rekenen konden, gekozen gekregen: Hoochstraten, Montigny, de Ligne; en deze ondersteunden thans hunne voorslagen bij de overige ridders.

---

1) Pap. d'état, t. VI, p. 445.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 211; Vita Viglii, p. 36.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 221; Strada, p. 105.

4) Pap. d'état, t. V, p. 631; t. VII, p. 153; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 219; Archives, t. I, p. 35; Strada, p. 82; Apologie du Prince d'Orange, p. 91.

Maar aan een nog gewichtiger doel had Oranje die samenkomst van zoo veel groote heeren dienstbaar gemaakt: hij had al de leden van den Raad van State, alleen Granvelle en Viglius uitgezonderd, bij zich genoodigd [1]), en, na eerst de aangelegenheid, waarvoor zij door de landvoogdes waren opgeroepen, besproken te hebben, was hij, en Egmont en Bergen na hem, begonnen zich over Granvelle te beklagen, over de heerschzucht en den hoogmoed van dien vreemdeling, over het geringe aandeel dat hij den grooten en Staten des lands aan het bestuur liet nemen; zij eindigden met aan de vergadering voor te stellen zich eendrachtig tot den koning te wenden, hem hunne grieven voor te dragen en eerbiedig om verbetering van de regeering te verzoeken. Barlaymont en een enkele vriend meer van den kardinaal spraken tegen het voorstel, maar bij de groote meerderheid vond het gereeden ingang.

En weinige dagen later (Mei 1562) kwam er een stellige *ligue* — zoo noemden de verbondenen het zelf — tegen den kardinaal tot stand [2]): bij Oranje en Egmont, die begonnen waren, sloten zich Hoorne, van ouds op Granvelle gebeten [3]), en zijn broeder Montigny, Bergen en Mansfelt, zelfs Aremberg en Megen aan. Met uitzondering van Barlaymont traden dus al de stadhouders in het verbond. Om ook dezen te winnen verzuimde men niets. En daar hij kort te voren zich zeer gebelgd had getoond over de ontworpen dotatie der bisdommen, had men in den beginne hoop van te slagen. Maar de landvoogdes deed hem opmerken, dat de vermeerderde bisschopszetels misschen wel zijnen talrijken zonen te stade zouden komen, mits hij zich aan de regeering hield. Die opmerking bracht den huisvader tot inkeer, en hij bleef voor alle verdere aanzoeken der verbondenen doof [4]). Zijne weigering was van groot gewicht, want had hij zich bij de ligue gevoegd, dan zou denkelijk Aerschot gevolgd zijn, die nu echter, gedreven door zijne ijverzucht op Oranje en Egmont, zich stellig onttrok. Zoo bleek het dus reeds van den beginne, dàt, als het ooit tot een strijd tusschen Spanje en Nederland komen zou, niet al de grooten gemeene zaak voor het vaderland zouden maken.

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 202; Recueil de Hopperus, p. 25; Strada, p. 118; Bavay, p. 227.

2) Pap. d'état, t. VI, p. 553; Bavay, p. 167.

3) Innocence du Comte de Hornes, p. 73/4.

4) Pap. d'état, t. VI, p. 332; t. VII, p. 17/18; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 314

De verbondenen dreven thans (7 Mei 1562) [1]) in den Raad van State door, dat de landvoogdes een hunner naar Madrid zou zenden, om den koning omtrent al wat er was voorgevallen en voorgenomen in te lichten. Montigny werd voor die zending gekozen. Voor hij te Madrid was aangekomen, wist de koning uit de vooruitgezonden brieven van Margaretha en Granvelle reeds wat hij kwam zeggen. En de grooten konden, voor hij zelfs nog was afgereisd, reeds weten dat hij niet veel van den koning zou verwerven. Zij zonden hem toch eene instructie na omtrent hetgeen hij uit hun naam aan Philips moest zeggen; daarbij voegden zij een geloofsbrief, door hen allen onderteekend: zoo kon de koning zien, dat de klachten in den brief van het vorig jaar, door Oranje en Egmont geuit, door al de stadhouders, op den eenen Barlaymont na, gedeeld werden [2]).

Terwijl Montigny een half jaar te Madrid verwijlde zonder iets bij den koning te vorderen, nam de ligue aanhoudend toe: de verbondenen begrepen, dat zij alleen door vrees aanjagen hun zin konden krijgen. Van den hoogeren adel voegden zich de meesten bij hen; van den lageren werden in het bijzonder de officiers der benden van ordonnantie aangezocht; zelfs de bevelhebbers over het voetvolk, dat in de grenssteden lag, werden niet te gering geacht [3]). Blijkbaar zocht de ligue zich eene krijgsmacht te verzekeren [4]): dezelfde mannen, die vroeger een interventie in Frankrijk ten sterkste hadden afgekeurd, dreven thans, onder dit zelfde voorwendsel, tot het aanwerven van meer troepen [5]). Egmont beijverde zich bovenal voor de uitbreiding van het verbond, meer nog dan Oranje; menschen van allerlei stand vermaande hij tot eendracht: allen moesten zich aaneensluiten uit liefde tot de vrijheid en het vaderland. De groote volksmenigte werd eveneens opgeruid; allerlei paskwillen en

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 203 noot 1.

2) Ook over de *ligue* tegen Granvelle zijn onze geschiedschrijvers onnauwkeurig. Van de instructie, aan Montigny toegezonden, en van den geloofsbrief, door Oranje, Egmont, Hoorne, Bergen, Mansfelt, Megen en Aremberg onderteekend, gewagen noch Motley, noch Gachard, Sur la chute du Cardinal de Granvelle (Bulletin de l'Academie royale de Belgique, XVI, p. 72). Toch had de schrijver der Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes ze reeds vermeld; wij weten thans dat hij zijne kennis er van geput had uit den door Bavay, (p. 167), uitgegeven Mémoire de défense rédigé par les conseils du Comte d'Egmont.

3) Pap. d'état, t. VII, p. 8.

4) Bull. Comm. d'Hist., S. I, t. IV, p. 119.

5) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 248.

libellen tegen Granvelle werden in omloop gebracht [1]). Want de oppositie, die eigenlijk tegen het regeeringsstelsel gericht was, had zich met groote behendigheid den kardinaal tot mikpunt van alle aanvallen gekozen: het is gemakkelijker het volk tegen een persoon dan tegen een stelsel in beweging te brengen.

Doch een ongeordende volkshoop kan niet als steunpunt aan eene staatspartij verstrekken. De ligue trachtte op de Staten der provinciën en op de Staten-Generaal [2]) te steunen. Oranje kwam in dezen tijd met een nieuw plan bij den Raad van State te berde. Hij wees op de onhandelbaarheid der Staten van Brabant, die onder allerlei uitvluchten gedurig het inwilligen der gevraagde bede verschoven, waartoe de andere gewesten hunne toestemming reeds gegeven hadden. Het kwam hem daarom wenschelijk voor dat er over die provincie een superintendent gesteld werd, gelijk de andere gewesten hunne stadhouders hadden [3]). Misschien zou het dien gelukken de Staten tot toegevendheid te stemmen. Hoe fraai ingekleed, het kon niet anders of Granvelle moest de strekking van dit voorstel aanstonds doorzien. Het was duidelijk dat Oranje dien post voor zich zelf geschapen wilde hebben. En niet minder viel het in het oog, dat hij niet om de regeering in de hand te werken zijn invloed dus vermeerderen wilde. Als superintendent zou hij de vernieuwing der wet in de hoofdsteden bezorgen, en dus op de samenstelling van het derde lid der Staten aanmerkelijken invloed oefenen [4]). Hij leidde nu reeds den adel en de geestelijkheid; kreeg hij daarenboven de steden nog aan zijn snoer, dan zou hij de geheele vergadering naar zijne hand kunnen zetten. Juist over den invloed op de steden was de veete tusschen hem en den kardinaal uitgebroken. Het sprak van zelf, dat Granvelle dien thans zoo maar niet aan zijn mededinger zou opgeven. Met meer hevigheid dan hij gewoon was, bestreed hij het voorstel van Oranje [5]): „zulk een superintendent", riep hij uit, „zou hertog over Brabant wezen en met den koning het bewind over de Nederlanden deelen". Wij gelooven zijne verzekering gereedelijk, dat Oranje hem om geen reden

1) Pap. d'état, t. VI, p. 528, 557.

2) Bergen drong reeds in deze dagen op het bijeenroepen der Staten-Generaal aan (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 202).

3) Ecrit de Laurent Metsius in Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 741. Vgl. Corresp. de Marguérite d'Autriche, t. II, p. XX.

4) Pap. d'état, t. VII, p. 138/9.

5) Strada, p. 117. Vgl. Pap. d'état, l. c.; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 232.

meer haatte dan om zijne opene bestrijding van dit gewichtige voorstel [1]).

Het stond niet op zich zelf, het hing samen met een nog veel uitgebreider plan: de verbondenen hadden al in December 1561 [2]) plan gemaakt de Staten-Generaal bijeen te doen roepen. Naarmate de regeering zich voor die vergadering beduchter toonde, drongen hare tegenstanders er natuurlijk te vuriger op aan. Reeds bij het beraadslagen over den lastbrief van Courteville was er in den Raad van State op de noodzakelijkheid van het oproepen der Staten-Generaal gewezen. Granvelle had dit eerste voorteeken van opkomende oproerigheid onverwijld aan den koning overgebriefd, en nog eens opzettelijk al het gevaar, dat in zulk eene vergadering te voorzien was, uiteengezet. Later, bij de samenkomst der Vliesridders en stadhouders, was hetzelfde onderwerp op nieuw ter sprake gebracht; Bergen vooral had er voor geijverd [3]). Maar de landvoogdes, door Granvelle voorgelicht, had eens voor goed verklaard dat het haar bepaaldelijk verboden was de Staten-Generaal bijeen te roepen, zonder uitdrukkelijk verlof van den koning. Eerst nu, na het voorstel van Oranje, bleek het volkomen wat het plan der ligue geweest was: de Staten-Generaal moesten bijeenkomen en onder voorzitting van Brabant beraadslagen; de prins van Oranje en Bergen zouden de ziel der geheele vergadering wezen [4]). Zoo bewerkt kon het niet anders of de Staten zouden herhalen wat de Raad van State den koning reeds meermalen te kennen had gegeven, de noodzakelijkheid om Nederland door Nederlanders naar de zeden en belangen der natie te regeeren. Natuurlijk was Granvelle, nu hij den toeleg doorzag, vaster dan ooit besloten in geen geval die gevaarlijke Staten-vergadering op te roepen.

Hoe sterk zich toch reeds de ligue gevoelde, toonde zij in den herfst van ditzelfde jaar. Er werd te Frankfort een rijksdag belegd tot verkiezing van een Roomsch koning. Oranje verlangde daarheen als vertegenwoordiger van Philips afgevaardigd te worden. Maar de landvoogdes, in overleg met den koning, koos Aerschot [5]), om hem te beloonen voor zijne tot nog toe bewaarde onzijdigheid, en hem over te halen tot nog stelliger aansluiting

1) Dom L'Evesque, t. II, p. 74.
2) Pap. d'état, t. VI, p. 445.
3) Zie boven, blz. 319 noot 1.
4) Van der Haer, p. 229. Vgl. Pap. d'état, t. VII, p. 185.
5) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 224/5.

aan de regeering — een oogmerk dat zij volkomen bereikte. Oranje, dus voorbijgegaan, vroeg verlof om ter behartiging zijner bijzondere belangen naar den rijksdag te reizen. Het werd hem beleefdelijk geweigerd. Desniettegenstaande trok hij er heen [1]; hij was dit aan het Duitsche vaderland en aan zich zelven verschuldigd, durfde hij de landvoogdes nog toevoegen. Even als hij, gingen Megen, Mansfelt en Aremberg; zij verlieten hunne stadhouderschappen zonder verlof, tegen hunne instructie. Zelfs eene deputatie van de Staten van Brabant ging naar Frankfort; de provincie wilde deel hebben aan de privilegiën, vooral aan de godsdienstige vrijheid van Duitschland [2].

Ter zelfder tijd waarop de groote heeren uit Duitschland terugkeerden (December 1562), in hun opzet nog gestijfd door den omgang met hunne verwanten, de vrije vorsten van het Roomsche rijk, kwam ook Montigny uit Spanje terug. Zijne zending had tot niets geleid. Zijne klachten over Granvelle, over het eigenmachtig invoeren der nieuwe kerkorde, over de Spaansche inquisitie, voor wier overplanting naar Nederland men vreesde, waren door den koning met vriendelijke, maar weinig geruststellende woorden beantwoord.

Zijn verslag in den Raad van State en aan de leden der ligue deed meer kwaad dan goed. De slechte afloop van zijne zending schrikte niet van verdere pogingen af; integendeel, de verbondenen begrepen dat zij op den ingeslagen weg moesten voortgaan. IJveriger dan ooit togen zij er op uit om nieuwe leden te werven. Egmont reisde in Januari 1563 zelf naar Beaumont [3], waar Aerschot sedert zijne terugkomst van Frankfort vertoefde; hij liet niets onbeproefd om den hertog voor het verbond te winnen, maar te vergeefs: naijver op het huis van Nassau weêrhield den afstammeling der Croys met dezen samen te spannen. De bijeenkomst eindigde met hooge woorden: hij wilde geen partij kiezen, verklaarde Aerschot, noch voor noch tegen den kardinaal; hij zou zich den vriend der verbondenen betoonen, zoo lang zij hem als vriend behandelden, maar aan hun leiband wilde hij niet loopen; hij was van even hoogen rang als de beste hunner, hij had even veel edelen in zijn gevolg, even veel geld en even veel krediet; hij stelde zich beneden niemand in het land.

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 228.
2) Récit de Metsius (l. c. p. 740).
3) Pap. d'état, t. VII, p. 15/6, 191/2.

Merkwaardig is het nu reeds die tweedracht en naijver onder de grooten te zien ontstaan, die in vervolg van tijd den Nederlanden zoo duur te staan is gekomen. Voor de regeering was de onzijdigheid van den machtigen Aerschot veel waard. Barlaymont durfde zich nu ook buiten de ligue houden; hij overreedde zelfs zijn zwager Aremberg, die tot nog toe met de verbondenen had meêgedaan, van partij te veranderen [1]). De ligue breidde zich echter onder den lageren adel gestadig uit.

Zoo verliepen er weêr eenige maanden, zonder aanmerkelijke verandering in den staat des lands te weeg te brengen. Aller oogen waren naar Frankrijk gericht, waar de godsdienstoorlog voortwoedde en telkens door zijne wendingen verraste [2]). De slag van Dreux (19 December), tijdens Montigny's terugreis uit Spanje geleverd, had den Katholieken de overhand bezorgd. Maar de moord van Guise, die er spoedig op volgde (18 Februari), herstelde de zaken der Hugenoten weêr geheel, en de vrede van Amboise verzekerde hun de behaalde voordeelen voor goed. De Spaansche regeering, die gejubeld had op het vernemen van de overwinning van Dreux, jammerde thans om het verlies van Guise en om den goddeloozen en, zooals Philips het uitdrukt [3]), hoogst verderfelijken vrede van Amboise (19 Maart 1563). Granvelle verzocht den koning, dat zijn broeder, die thans bij de koninginmoeder en bij de Chatillons niets goeds meer kon uitrichten, uit Parijs teruggeroepen zou worden.

Niet minder dan Granvelle zich bedroefde, verhieven zich de Nederlandsche grooten op den voorspoed der Hugenootsche edelen [4]). Hunne verhouding tot Granvelle was ongeveer dezelfde als die der Chatillons tot den kardinaal van Lotharingen. De neêrlaag van den laatsten deed hen tot een nieuwen aanval op den eersten besluiten.

Nog voor het sluiten van den vrede van Amboise huwde Philippe de Beaufort met Madeleine de la Marck [5]): bruid en bruidegom waren beide aan de voornaamste verbondenen verwant; de bruiloft werd te Brussel gevierd in het huis van Egmont [6]). Daar kwam

1) Pap. d'état, t. VII, p. 6, 172; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 228.
2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 230.
3) Pap. d'état, t. VII, p. 91.
4) Pap. d'état, t. VII, p. 52, 61.
5) De zuster van den later bekenden Watergeus Willem van der Marck, baron van Lumey (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 157/8).
6) Pap. d'état, t. VII, p. 5/6; Bavay, p. 231/2.

toen, onder voorwendsel der huwelijksfeesten, de gansche ligue bijeen, en besloot nog eens, maar met meer aandrang dan te voren, over Granvelle bij den koning te klagen. De brief, die in algemeen overleg werd opgesteld [1]), werd slechts door Oranje, Egmont en Hoorne geteekend [2]): de stadhouders, heette het, die geen leden van den Raad van State waren, mochten zich niet bemoeien met zaken van algemeen landsbestuur; maar wij hebben reden om te gelooven, dat sommige der verbondenen huiverig waren hun naam te zetten onder een stuk, dat misschien eens tegen hen getuigen zou.

Er wordt in den brief volstrekt geen melding gemaakt van de vroegere klachten over Granvelle; integendeel de schrijvers verzoeken vergiffenis, dat zij zoo lang gezwegen hebben. Het is als of zij zelfs den schijn willen vermijden van den koning verantwoordelijk te stellen voor de beroering, waarin hij, door hunne waarschuwing in den wind te slaan, het land had laten vervallen. Thans klagen zij zelf niet; zij brengen alleen ter kennisse van den koning, dat grooten en kleinen in Nederland even luide hun afkeer van Granvelle aan den dag leggen, die alles regeert en die zich zoo gehaat heeft gemaakt, dat, zoolang hij aan het bestuur blijft, de zaken nooit den loop kunnen nemen, dien de koning en de Raad van State verlangen. Om te toonen dat zij door geen persoonlijke eerzucht gedreven worden, bieden zij den koning hun ontslag uit den Raad van State aan, waarin zij niet langer nevens den kardinaal kunnen zitten. Zij eindigen, als om den koning voor de opoffering van zijn dienaar een gewenschte vergoeding aan te bieden, met te betuigen dat zonder den kardinaal alles naar wensch zal gaan, en dat de grooten en edelen, bepaaldelijk in de zaak van den godsdienst, alles zullen doen waartoe goede en katholieke onderdanen verplicht zijn, hetgeen des te noodiger is daar het volk door de ketterij sterk is aangetast en alleen door de houding der edelen beteugeld wordt.

Vooral om het slot is deze brief merkwaardig; daaruit blijkt ten duidelijkste dat de ligue geen gewetensvrijheid beoogde; wat kon zij meer doen dan den koning haar bijstand beloven in het beschermen van het katholieke geloof?

Bovenal onderscheidt zich deze handeling van de vroegere door de ruchtbaarheid die de grooten er aan gaven. Hunne herhaalde

---

1) Van 11 Maart 1563 (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 35).

2) Déduction de l'Innocence du comte de Hornes, p. 70.

bijeenkomsten hadden, vóór de verzending van den brief, de aandacht van het algemeen getrokken [1]). Weinige dagen na de verzending verlieten de drie mannen, niet zonder eenig vertoon, de residentie [2]). Oranje ging over Breda naar Holland, Egmont onder voorwendsel van bijzondere belangen, eveneens naar Holland, Hoorne naar zijn huis te Weert. Oranje verklaarde openlijk dat hij niet in den Raad van State dacht terug te keeren zoolang Granvelle er zitting had [3]).

Wat zou Philips doen, toen hem de brief der drie mannen weer zoo onaangenaam aan de weerbarstigheid der Nederlanders kwam herinneren? Hij wist het zelf niet, en nam maar weer zijn toevlucht tot zijne gewone hulpmiddelen: uitstellen, verdeeldheid zaaien. Drie maanden na de dagteekening van den brief [4]) was hij met zijn antwoord gereed; hij kondigde daarin zijne spoedige overkomst aan, dan zou hij op alles persoonlijk orde stellen; intusschen wenschte hij dat een der drie onderteekenaars van den brief hem dien mondeling kwam ophelderen. Bij een afzonderlijk schrijven noodigde hij bepaaldelijk Egmont uit om tot hem te komen. Hij kende Egmont uit eigen ervaring en uit de berichten van Margaretha en Granvelle als een goedmoedig, open, ijdel man, die, zoo hij aan de leiding zijner ergdenkende vrienden onttrokken was, zich door liefkoozing en vrijgevigheid gemakkelijk zou laten innemen, misschien zelfs zich tegen zijne oude bondgenooten zou laten opzetten [5]). En onttrok hij zich aan de ligue, dan viel zij aanstonds in duigen. Maar die toeleg, hoe schrander bedacht, mislukte. Egmont weigerde eenig besluit te nemen dan in overleg met zijne vrienden. En zijne vrienden achtten zich niet bevoegd zonder de overige leden der ligue te beraadslagen [6]). Zij dwongen dus van de landvoogdes, zeer tegen haar zin, de vergunning af om al de verbondenen naar Brussel op te roepen [7]). Hunne bijeenkomsten, waarop zeventig en tachtig edelen verschenen, spanden de belangstelling der menigte in hooge mate.

1) Over een paskwil op Granvelle in den zomer van 1563 uitgekomen, zie den brief van Metel uit Keulen omtrent 1563 (Illustrium et clarorum virorum Epistolae selectiores superiore saeculo scriptae vel a Belgis vel ad Belgas. Lugd. Bat. Elzevier, 1617, p. 285/6).

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 245.

3) Wat Granvelle daarvan zelf schrijft, zie Pap. d'état, t. VII, p. 69, 75.

4) 6 Juni 1563 (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 41).

5) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 252/4.

6) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 258 suiv.

7) Pap. d'état, t. VII, p. 172.

De Vliesridders en stadhouders kwamen herhaaldelijk bij de landvoogdes ten gehoore. Zij behandelden haar met den diepsten eerbied, en trachtten haar zoo doende van Granvelle af te trekken. Zij durfden haar zelfs met ronde woorden beloven, dat, als Granvelle maar verwijderd was, de zaak der beden bij de Staten van Brabant spoedig haar beslag zou krijgen [1]). Het ontging hun niet dat de landvoogdes meer dan vroeger naar hunne voorstellen luisterde. Zoo goed op weg, bleven zij natuurlijk niet stil staan; zij volhardden bij hetgeen zij den koning geschreven hadden. In een nieuwen brief [2]) beklaagden zij zich over het onvoldoende antwoord, dat zij ontvangen hadden; zij verontschuldigden zich van niet aan 's konings uitnoodiging te voldoen: de onrustige tijden lieten niet toe dat zich een hunner uit Nederland verwijderde. Zij namen verder de vrijheid den koning te verwittigen, dat zij aan de zittingen van den Raad van State voorloopig geen deel meer zouden nemen. Zij zouden afwachten welk besluit hij op hun verzoek nemen zou. — De betamelijke vorm van dit schrijven kon den inhoud niet goed maken; het was duidelijk dat de grooten den koning wilden noodzaken zijn dienaar, over wien hij tevreden was, hun ten gevalle te ontslaan.

En met den brief zonden zij de kopie van eene remonstrantie [3]), die zij ter zelfder tijd aan de landvoogdes overhandigden en die zij onder het volk in omloop brachten. Daarin gingen zij eene groote schrede verder. Wegens de algemeene ontevredenheid des volks, den voortgang der ketterij, de muitzucht van het onbetaalde krijgsvolk veroorloofden zij zich, ongevraagd de landvoogdes te raden, dat zij zonder verwijl de Staten-Generaal bijeenroepen zou. Alleen omdat zij wisten, dat de koning verboden had daartoe zonder zijne bijzondere vergunning over te gaan, wilden zij er niet verder op aandringen; maar zij kwamen er voor uit, dat naar hunne meening dit verbod aan den koning was ingegeven door menschen, die er belang bij hadden vorst en volk van elkaâr te vervreemden, opdat hun wanbestuur niet te eeniger tijd aan den dag mocht komen.

Terwijl de grooten zoo openlijk aan Granvelle den oorlog verklaarden, betoonden zij zich bij voortduring eerbiedig en vertrouwelijk jegens de landvoogdes, en zij slaagden er in haar

1) Pap. d'état, t. VII, p. 107.

2) Van 29 Juli 1563 (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 42).

3) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 48. Vgl. Pap. d'état, t. VII, p. 183, 337.

meer en meer van den kardinaal af te trekken [1]). Zij begreep dat het niet blijven kon zoo als het in de laatste maanden geworden was. Hare regeering was geheel geïsoleerd; steeds zat zij met Granvelle en Viglius en Barlaymont in den Raad van State alleen. Nergens vond zij medewerking; alle zaken, waarin de Staten of de grooten betrokken waren, bleven onafgedaan. En daarentegen, liet zij maar den meesterachtigen kardinaal, die haar zoo lang geregeerd had, glippen, dan stond de geheele ligue gereed haar bewind te schragen en hare besluiten ten uitvoer te brengen [2]). Zij had te kiezen, of met de eerbiedige grooten te regeeren, of met Granvelle; in overeenstemming met het geheele volk, of in vijandschap met een ieder die invloed bezat. Na eenige aarzeling besloot zij Granvelle op te geven. Weinige dagen na het afzenden van den laatsten brief der grooten (12 Augustus 1563) zond zij haar secretaris, Armenteros [3]), naar Madrid, met geheimen last om het verlangen der ligue althans niet tegen te werken.

Er was ongeveer een half jaar noodig [4]) om den koning tot het besluit te brengen den staatsdienaar, die hem trouw, overeenkomstig zijne wenschen en bevelen, gediend had, op te offeren aan het misnoegen van grooten, die hij wantrouwde.

En voorzeker hij mocht zich wel ernstig beraden: van het besluit dat hij nemen zou, hing de toekomst zijner Nederlanden af. Was het een persoonlijke strijd geweest, dien de grooten tegen Granvelle voerden, dan zou het zeker geraden zijn geweest één man, dien men op andere wijs schadeloos kon stellen, op te offeren aan den vrede en het heil des lands. Maar de grooten betuigden zelf, dat zij persoonlijk niets tegen Granvelle hadden [5]). Men moest blind zijn om niet te zien, dat zij in den kardinaal het regeeringsstelsel haatten, waarvan hij de bekwame vertegenwoordiger was. Zij begeerden eene regeering van een Nederlandschen Staatsraad, in overleg met de Staten-Generaal, overeenkomstig de bijzondere belangen van Nederland [6]). Kon Philips

1) Misschien was zij in die dagen uit zich zelve den kardinaal niet bijzonder genegen. Vgl. Pap. d'état, t. IX, p. 184.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 253.

3) Vgl. Pap. d'état, t. VII, p. 59.

4) Het noodlottige van zoo lang beraad gaf de landvoogdes duidelijk te kennen (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 281).

5) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 242.

6) Zeer juist is het verlangen der grooten uitgedrukt door Brederode in Archives, t. I, p. 308.

besluiten dien wensch in te willigen, dan deed hij wel Granvelle te ontslaan; hij wist wie hij in zijne plaats te stellen had. Maar kon hij aan geen verandering van stelsel denken, wilde hij Nederland blijven regeeren naar de belangen van Spanje en naar zijne eigene godsdienstige overtuiging, dan was het nutteloos, en zelfs gevaarlijk, den bekwamen staatsdienaar aan de wraak zijner vijanden prijs te geven. Immers die eerste toegevendheid zou niet bevredigen, maar nieuwe en hoogere eischen uitlokken. Zoo oordeelden, behalve Granvelle zelf, Perez en Alva, staatslieden die de ervaring wijs had gemaakt [1]).

Vooral merkwaardig is het advies dat Alva op 's konings vraag schriftelijk indiende [2]). „Als ik de brieven der drie mannen lees — zoo schreef hij ongeveer — kan ik mijne woede nauwelijks bedwingen. Zij verdienen gestraft te worden, niet hun zin te krijgen. De ergste van die muiters hebben hun hoofd verbeurd. Maar zoo streng te werk te gaan zou ontijdig wezen. Men kan voor als nog niet meer doen dan naijver wekken en verdeeldheid strooien, in afwachting van de gelegenheid om te straffen. Granvelle aan zijne vijanden op te offeren zou niets baten. Daaraan moet niet gedacht worden".

Die zoo spreekt weet althans wat hij wil. Maar de barsche hertog overdreef; noch de wreedheid, die hij wenschelijk achtte, noch de veinzerij, die hij aanraadde, kwam hier te pas. Later, onder veel ongunstiger omstandigheden, heeft Margaretha, door zich vastberaden en kloek te betoonen, eene veel dreigender muiterij in korten tijd onderdrukt. Ook nu zou vastberadenheid en strengheid de grooten spoedig tot hun plicht gebracht hebben. De veinzerij, die Alva thans aanprees, zou even weinig baten, als in een later tijdvak zijn overdreven strengheid.

De koning volgde den raad van Alva slechts gedeeltelijk op. Hij was het met hem eens dat de vijanden zijner regeering de zwaarste straffen verdiend hadden; hij had zelf al eens aan Margaretha geschreven [3]), dat het afslaan van een half dozijn der schuldigste hoofden geen kwaad heelmiddel der onlusten wezen zou. Maar tot zulk een uiterste over te gaan achtte hij thans ontijdig. Zonder strengheid evenwel kon hij Granvelle niet handhaven; hij besloot den persoon op te geven en het stelsel

1) Pap. d'état, t. VII, p. 147/8, 165, 173, 288/9.
2) Den 21sten October (Pap. d'état, t. VII, p. 231).
3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 207.

vol te houden, den bekwamen kardinaal te ontslaan, en met de zwakke Viglius en Barlaymont te beproeven, hetgeen voor dezen te zwaar was bevonden. Wat de gevolgen van zulk een halven maatregel zouden wezen, liet zich gemakkelijk voorzien. Maar de koning sloot daarvoor, als opzettelijk, de oogen. Wat hem bij dit alles het hardst viel, was dat hij voor zijne onderdanen zou wijken. Om althans den schijn van toegeven te ontgaan, moest het heeten dat Granvelle uit eigen beweging en slechts voor een tijd zijn post verliet. Motley heeft, na Gachard, die de ware toedracht in de archieven van Simancas ontdekt heeft, den ganschen toestel van veinzerij en misleiding beschreven, waarachter Philips zijne nederlaag voor het oog der wereld zocht te verbergen.

Zoodra Granvelle vernam dat de koning hem had opgegeven, en dat de landvoogdes zich verheugde van hem ontslagen te worden, week hij zonder nutteloos tegenstreven voor den klimmenden haat der grooten [1]). Hij kondigde zijn vertrek naar Franche Comté, — zijn tijdelijk vertrek, zeide en misschien hoopte hij, — aan de landvoogdes en den Raad van State aan, en acht dagen later begaf hij zich op weg. In zijne gesprekken en vertrouwelijke brieven liet hij geen zweem van geraaktheid over de onstandvastigheid van zijn meester, van wraakzucht jegens de Nederlandsche grooten doorschemeren. Als wij zijn broeder Chantonay mogen gelooven [2]), die op dit tijdstip te Brussel bij hem was, dacht hij er zelfs aan, den leden van den Raad van State een afscheidsbezoek te brengen, en alleen omdat hij vreesde niet goed ontvangen te zullen worden, liet hij het na. Mag dat geen Christelijke vergevensgezindheid, geen grootheid van ziel heeten? Helaas, alleen door het beginsel, waaruit zij voortkomen, worden de daden der menschen gekenmerkt; en als wij deze daden van ootmoed en berusting in verband met het karakter van den man beschouwen, kunnen wij ze aan geen edele drijfveer toeschrijven. Er is een moraal, waaraan wij ons steeds ergeren, die de deugd aanprijst omdat hare beoefening met welbegrepen eigenbelang overeenstemt. Het komt mij voor, dat de vergevensgezindheid van Granvelle uit zulk eene wereldwijze moraal ontsproot. Hij beroemde zich eens dat

---

1) Zie zijn brief van 25 Februari 1564 (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 290). Hij zou gaarne naar Madrid ontboden zijn (Strada, p. 136).

2) Pap. d'état, t. IX, p. 472.

het steeds zijn streven was, niemand als vijand te behandelen die zich jegens hem vijandig betoond had [1]). Hij zal gemeend hebben, dat hij nooit vijandschap gezocht had met menschen, die hem in het vervolg nog helpen of benadeelen konden; geringe vijanden had hij zeker innig genoeg gehaat en lang genoeg vervolgd [2]). Jegens zulke menschen stemde de vergevensgezindheid niet overeen met zijn welbegrepen belang, en hij vierde tegen hen zijn harstocht den teugel. Maar wat zou het hem baten, dat hij zich jegens den koning geraakt betoonde? Hij moest hem integendeel ontzien en innemen, want hij alleen kon hem uit zijn val weêr verheffen. Waartoe zou hij zich onverzoenlijk jegens de grooten betoonen? Hij moest zorgen dat hij zijn terugkeer onder hen niet voor altijd onmogelijk maakte. Altijd, tegen iedereen, deed hij het voorkomen alsof zijn geschil met de grooten uit misverstand was voortgekomen [3]), uit oorblazing en opstoking van geringer lieden, van Renard vooral [4]), zijn ouden vriend, wiens ondankbaarheid hij met den innigsten haat beantwoordde. Aan zijn gedrag jegens dien eenen zien wij ten duidelijkste dat het hem niet aan vermogen om te haten ontbrak: hij vervolgt hem onophoudelijk, onvermoeid; het vermoeit en verveelt ons in elken brief, dien hij schrijft, dezelfde aanklacht, dezelfde opstoking herhaald te vinden. De zelfbeheersching, waarmeê de egoïst tegenover machtige tegenstanders zijn haat bedwingt, is hem niet als een deugd, veeleer als een ondeugd te meer, toe te rekenen.

Met gejuich [5]) zag het Nederlandsche volk den kardinaal vertrekken: het haatte in hem het geheele stelsel der Spaansche heerschappij. Hij wist het, en beklaagde er zich bij zijne vertrouwelingen op zoetsappigen toon over. Hoe kon men hem zoo miskennen? Hij een voorstander der Spaansche regeering! Hij was het tegenovergestelde van Spaanschgezind. Had hij niet de Spaansche troepen helpen verwijderen [6]); had hij niet vroeger het inlegeren van het Spaansche tercio ontraden? Neen, hij was

---

1) Mémoires de Granvelle, t. II, p. 101. Zie aldaar in haar geheel zijne correspondentie met Belin: ibid. p. 83 sq.

2) Zijn spreuk was *Durate* (Aeneïs I, 207. Durate, et vosmet rebus servate secundis). Zoo was hij gewoon te handelen.

3) Pap. d'état, t. IX, p. 559.

4) Ibid., t. VIII, p. 256.

5) Onmiddellijk na zijn vertrek komen nieuwe paskwillen tegen hem in omloop (Pap. d'état, t. VII, p. 415, 425/7).

6) Pap. d'état, t. V, p. 653.

altijd een vriend der Nederlandsche vrijheid geweest [1]), en hij had zich alleen tegen eene al te groote uitbreiding dier vrijheden verzet [2]). — Wij gelooven gaarne, dat hij de Castilianen, die zoowel hem als de Nederlandsche edelen in de gunst des konings verdrongen hadden, niet lief had [3]). Maar daarom was hij nog geen Nederlander. Eens heeft hij zich zelven juister beschreven: „Ik ben zoo min een Nederlander als een Italiaan," zeide hij [4]); zijn vaderland was het kabinet des konings, zijne vaderlandsliefde bestond in het uitvoeren van den wil des konings, zoo zacht en gematigd mogelijk, want hij was afkeerig van bloedvergieten. Hij had in 's konings afwezigheid zacht willen regeeren [5]). Hij wist dat men hier niet regeeren kon als in Milaan of Napels [6]), dat het volk op zijn vrijheden gesteld [7]) maar tevens loyaal [8]) was. Hij zou nooit als Alva de Nederlanden onder den voet hebben geworpen, maar hij zou hun omzichtig en geleidelijk alle voorrechten hebben onttrokken, die onbestaanbaar waren met de volle oppermacht des konings [9]).

Zijn ontslag kwam juist bij tijds: het geduld zijner vijanden was uitgeput, nu het langer dan een half jaar op de proef was gesteld. Hun moed was geklommen met den voorspoed der Hugenootsche edelen in Frankrijk [10]). Zij voorzagen dat Philips zou toegeven aan hun aandrang, maar eerst als hij dien niet langer lijdelijk weerstaan kon. Dus gaan zij gedurig verder. Van de vergadering der Staten, die ongeveer Kerstmis had plaats gehad [11]),

---

1) Pap. d'état, t. VII, p. 566/7.

2) Archives, Supplément, p. 43*.

3) Men hoore hem slechts over de Spanjaarden (Pap. d'état, t. VII, p. 506; Archives, t. I, p. 71). Toch had hij ze te vriend willen houden (Pap. d'état, t. IX, p. 561).

4) Mémoires de Granvelle, t. II, p. 103.

5) Pap. d'état, t. VII, p. 7, 14, 177.

6) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 207.

7) Pap. d'état, t. VI, p. 289.

8) Ibid., t. VII, p. 76, 142.

9) Hij schreef den 17den Augustus 1567 aan den koning „dat hoeveel leed hem ook de in de Nederlanden tegen God en den koning begane misdrijven deden, hij er zich toch over troostte, denkend, dat zij Z. M. de gelegenheid zouden geven om zijn gezag zoodanig in die provinciën te vestigen, dat hij er in werkelijkheid de heer van was" (Corresp. de Granvelle, t. II, p. 566; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 560). Hij wenschte, schreef hij den 15den Mei van hetzelfde jaar, ook dat men, zooveel mogelijk, de privilegiën bleef handhaven, alleen met wijziging van die, welke onbestaanbaar waren met een goede regeering (Corresp. de Granvelle, t. I, p. 441; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 535).

10) Pap. d'état, t. VII, p. 275/6.

11) Ibid., p. 259.

was de kardinaal moeten wegblijven, omdat de grooten eenstemmig verklaard hadden er niet te zullen verschijnen, als zij gevaar liepen er hem te ontmoeten. Hunne eensgezindheid met de Staten hadden zij in een reeks van feesten aan den dag gelegd [1]): Oranje had de gedeputeerden van Vlaanderen, en Egmont die van Holland onthaald, als om te toonen dat alle stadhouders en alle provinciën eendrachtig samenwerkten.

En telkens won de ligue nieuwe leden; wij hooren op dit tijdstip voor het eerst van twee gewagen, die later berucht genoeg geworden zijn: Brederode en Culemburg [2]). Zij waren noch stadhouders noch Vliesridders, maar, zoo als een vertrouwde van Granvelle ze noemt, de voornaamste van den lageren adel. Hun voorbeeld moest talrijke navolgers trekken. En juist toen de brieven van Philips, waarbij hij heimelijk toegaf, onder weg waren [3]), verstoutte zich de ligue hare kleuren en haar wapen te vertoonen; zij koos zich een zinnebeeld, en kleedde hare aanhangers en dienaars in een livrei, als het ware om door hun aantal ontzag in te boezemen [4]). Onder voorgeven van een eind te willen maken aan den kostbaren pronk der verschillende livreiën, besloten de verbondenen hunne lakeiën en bedienden eenerlei uit te dossen. Beurt om beurt zou een hunner het teeken bepalen dat allen op de mouw zouden dragen. Egmont, die bij loting het eerst aan de beurt kwam, koos zotskappen en zotskoppen — waarschijnlijk omdat de kardinaal de heeren der ligue wel eens voor dwaas en wuft had uitgemaakt. Maar het volk hield de kapruin voor een bespotting van den kerkvoogd, en zag in de koppen de portretten van zijne gunstelingen [5]). De landvoogdes verzocht dat Egmont een ander teeken verkiezen mocht, zoo de

1) Pap. d'état, t. VII, p. 262.

2) Ibid., p. 252/3, 297, 662. Hoe Brederode gewonnen was, vertelt Morillon, ibid., t. VIII, p. 95. Over het hoonende gedrag van dezen bij Granvelle's vertrek zie ibid., t. VII, p. 426.

3) Van der Haer, p. 248.

4) „Affin que les serviteurs d'aulcuns seigneurs qui estoyent amys pendant le temps qu'ils avoyent maulvaise intelligence avecq le cardinal de Granvelle, fussent cogneus". Deze reden geeft Egmont zelf onder meer andere op (Bavay, p. 233. Vgl. ook blz. 123, 168).

5) Strada, en de latere geschiedschrijvers op zijn gezag, stellen het feest bij Schetz, waarop de livrei is aangenomen, in December 1563. Misschien is die opgave juist: zeker zijn er in die maand, bij gelegenheid der Statenvergaderingen, veel feesten gegeven. Maar het staat vast dat eerst onmiddellijk vóór het vertrek van Granvelle, 13 Maart 1564, de livrei te voorschijn gekomen is. De zotskaproenen zijn nooit gedragen, slechts in de winkels ten toon gehangen; en de pijlbundels zijn niet voor de maand April in zwang gekomen (Pap. d'état, t. VII, p. 415, 434, 452, 455).

heeren het geheele plan niet liever wilden opgeven [1]). Om haar te voldoen werd de zotskap door een pijlbundel vervangen, het zinnebeeld dat op de Spaansche realen prijkte, het beeld der eendracht. Wat daarmeê bedoeld werd was duidelijk genoeg. Maar Egmont dacht zeker niet dat zijn teeken het wapen zou worden van eene Nederlandsche republiek [2]), doch, helaas, uit slechts zeven der zeventien provinciën bestaande. — Over hoe uitgebreide krachten de ligue destijds beschikte, is daaruit af te leiden dat, toen Egmont de zotskappen terugnam, er reeds twee duizend dus geteekende livrei-rokken bij de winkeliers gereed lagen. Granvelle nam daaruit aanleiding den koning te voorzeggen, dat een zoo machtige ligue niet tegen hem alleen was opgericht, en zich wel niet ontbinden zou, al was hij vertrokken.

Maar hij zelf en de koning deden door hunne veinzerij den verbondenen een gewenscht voorwendsel aan de hand om vereenigd te blijven. Hij gaf voor slechts tijdelijk afwezig te zijn [3]), en in al zijne brieven kondigde hij zijne terugkomst als niet ver verwijderd aan. Natuurlijk mocht nu de ligue, die tot zijne verdrijving was aangegaan, blijven voortduren ten einde zijn terugkeer te beletten. Eerst drie maanden na zijn vertrek schreef hij aan een zijner vrienden, met last om het verder te verbreiden, dat hij niet dacht terug te keeren dan in het gevolg van den koning [4]). Toen was echter het goede oogenblik om de ligue te ontbinden voorbijgegaan; zij bleef voortduren en hare livrei op de straten vertoonen [5]).

II.

Zoodra Granvelle Brussel verlaten had, keerden de grooten in den Raad van State terug, maar slechts voor zoo lang als zijne

1) Bavay, p. 233; Pap. d'état, t. VII, p. 484, 516, 495.

2) Zie de Resolutiën Holland bij Wagenaar, dl. VII, blz. 280; Apologie du Prince d'Orange, p. 138.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 302.

4) Pap. d'état, t. VIII, p. 90, 106. De kardinaal stelde in 1568 eene apologie van zijne handelingen gedurende zijne deelneming aan het bestuur op tegenover het manifest (de Justification) van den prins van Oranje (Vgl. boven, blz. 275).

5) Nog in Juli 1565 was zij niet verdwenen (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 357, 363). De livrei was het eerst door Egmont gekozen; toen kwam de keus aan Megen, daarna aan Bergen (ibid., p. 348; Déduction de l'Innocence du comte de Hornes, p. 86, 226).

afwezigheid zou duren: zij verklaarden uitdrukkelijk aan de landvoogdes, dat zij zich weêr aanstonds terug zouden trekken, als de kardinaal ooit wederkeerde [1]).

Zij hadden dus de zege behaald. Wat Oranje eens aan Montigny had toegevoegd: ten laatste zullen wij toch de sterkste wezen, scheen thans bewaarheid. De gehate vreemdeling was verjaagd. Maar was daarmeê inderdaad de strijd beslist en gewonnen? Geenszins. Wij zagen het: met geen verandering van personen, maar met een verandering van regeeringsstelsel was Nederland gediend. En de koning had met de verwijdering van Granvelle zijn stelsel niet willen opgeven. Integendeel, hij had zijn dienaar laten vallen om des te beter zijne staatkunde te kunnen volhouden. Het liet zich met zekerheid voorzien, dat in een niet ver verwijderde toekomst de bedoeling des konings met de belangen van Nederland en de wenschen der grooten op nieuw in strijd zou geraken, en dat ten laatste de zwakkere partij zich naar de sterkere zou moeten voegen. En wie de sterkere zou zijn, was niet twijfelachtig.

Had Nederland een eigen landsheer gehad, die over geen andere rijken gebood, dan zou die vorst genoodzaakt zijn geweest in overeenstemming met den wil van het volk te regeeren. Geen geld had hem ter beschikking gestaan, dan hetgeen hij van de Staten des lands kon verwerven, want de domeinen en vaste inkomsten waren gering. En zonder geld was geen leger te werven en te onderhouden. En alleen gewapenderhand kon hij zijn wil aan zijne onderdanen opdringen. De eigenzinnigheid van den vorst zou dus terstond gebroken zijn op het lijdelijk verzet der natie. Maar, ongelukkig, de vorst, die over de Nederlanden regeerde, vervoegde tevens over de hulpmiddelen van andere machtige rijken. Werd hem door de Nederlandsche Staten geld geweigerd, hij had toch nog de inkomsten van zijn uitgestrekte monarchie en van hare overzeesche bezittingen te zijner beschikking. Met dat geld kon hij soldaten op de been brengen, Nederlandsche of vreemde, zooveel hij verkoos. Wat zou hem dan beletten, onder eenig licht te vinden voorwendsel, zijne weêrbarstige onderdanen met de wapenen tot gehoorzaamheid te dwingen?

Voorbedachtelijk waren de grooten van het krijgsbevel verstoken

---

1) Pap. d'état, t. VII, p. 427/8.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 242; Pap. d'état, t. VII, p. 7, 69.

gehouden. Wel stonden de benden van ordonnantie onder de Vliesridders, maar zij bedroegen niet meer dan tweeduizend man. Geen kapitein-generaal, wij merkten het op, was bij het vertrek des konings aangesteld. Het heette dat ieder stadhouder in zijn gewest kapitein-generaal was, maar die bepaling was op uitdrukkelijken last des konings door de landvoogdes ontdoken [1]). De vaandels waren niet tot regimenten samengevoegd, die dan onder het bevel der stadhouders gesteld hadden moeten worden, maar afzonderlijk onder hunne hooplieden gehouden, die tijdelijk gehoorzaamden aan den kommandant der vesting, waarin zij gelegerd waren. En die kommandanten stonden weêr onmiddellijk onder de landvoogdes. Dus hadden de grooten over de krijgsmacht van den staat zoo goed als niets te zeggen. Zonder hunne medewerking kon de regeering, als zij het noodig vond, het getal vaandels tot een aanzienlijke legermacht vermeerderen: de koning had daartoe slechts de noodige sommen uit Spanje over te maken. Nog duidelijker dan voorheen was in het vorig jaar gebleken, hoe weinig de stadhouders over het krijgsvolk te zeggen hadden, bij gelegenheid dat de regeering, om de oproerige ketters van Doornik en Valenciennes te tuchtigen, zes nieuwe vaandels had opgericht [2]). Zij had die onder bevel van zekeren Blondel, een verdienstelijk soldaat uit den Franschen oorlog, gesteld, en dezen niet aan de stadhouders der provinciën, waarin de oproerige steden gelegen waren, Bergen en Montigny, ondergeschikt, maar onmiddellijk onder de landvoogdes geplaatst. De verongelijkte stadhouders, die beiden leden der ligue waren, hadden zich daarover heftig beklaagd, en verklaard dat zij in vredestijd geen krijgsbevel buiten het hunne in hunne provinciën zouden dulden. Maar de regeering had volgehouden, en zelfs als regel vastgesteld, dat het den koning en 's konings landvoogd vrijstond zooveel troepen te werven als hij noodig achtte, en die te plaatsen onder de kolonels die hij verkoos [3]). Door den machteloozen tegenstand der stadhouders scheen voortaan die stelregel nog bevestigd. Overeenkomstig dit antecedent kon nu de regeering te allen tijde eigenmachtig de noodige manschap wapenen om hare bevelen te doen gehoorzamen. De vrijheden van Nederland waren op deze

1) Strada, p. 90.

2) Pap. d'état, t. VII, p. 103/4; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 251/2; Reiffenberg, Corresp. de Marguérite d'Autriche, p. 9, 10.

3) Van Reyd, Nederlandsche Oorloghen, blz. 84*a*, heeft een andere opvatting.

wijs zonder waarborg aan het goeddunken van een naijverigen monarch overgeleverd. De grooten des lands mochten daarom wel toezien, dat zij, door hun onbezonnen ijver voor de privilegiën, den koning geen voorwendsel aan de hand deden om van zijn overmacht gebruik te maken.

Maar het blijkt niet dat zij zich het gevaarvolle van hun toestand bewust waren. Alleen Oranje zien wij van den aanvang af wantrouwend en behoedzaam; de anderen jubelden onnadenkend in de onvruchtbare overwinning, die zij op Granvelle hadden behaald.

Met vurigen ijver — zelfs hunne vijanden moeten het erkennen [1]) — togen de teruggekeerde leden van den Raad van State aan het werk. Oranje en Egmont worden in het bijzonder geprezen. Van den ochtend tot den avond, als het noodig was, waren zij bezig; geen vergadering verzuimden zij. Zij bevlijtigden zich, zegt Hopper [2]), veel meer dan men ooit van hen gedacht of geloofd zou hebben. Met den Hoogen Raad en de provinciale gerechtshoven, met de gedeputeerden der Staten en steden stelden zij zich op den besten voet: zij deden hun uiterste best om hunne belofte aan den koning en de landvoogdes te houden, en de zaken beter te doen gaan dan onder het bestuur van Granvelle.

Met de landvoogdes verstonden zij zich uitmuntend. In den aanvang schijnt deze uit berekening zich met hen verzoend te hebben; zij begreep dat, om de zaken goed te doen gaan, een vertrouwelijke samenwerking onmisbaar was. Zij vermaande en verzocht den koning van zijn kant evenmin misnoegen of wantrouwen te laten blijken, maar den grooten vriendelijk te schrijven, hun dienstijver te prijzen, en hen zoo doende in te nemen en gewillig te maken [3]). Maar zoo hare vriendelijkheid in den beginne slechts geveinsd was, spoedig werd zij welgemeend [4]). Margaretha volgde uit haar aard de leiding van die haar het naast waren; gelijk zij vroeger den argwaan van Granvelle tegen de grooten gedeeld had, zoo liet zij zich thans door dezen overtuigen, dat de kardinaal haar had bedrogen om haar des te beter

---

1) Pap. d'état, t. VII, p. 553.

2) Hopper, Recueil, p. 37.

3) Zij vroeg belooning voor Montigny (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 296) en verkreeg die (p. 299, 306, 311). Zie daarover het oordeel van Chantonay (Pap. d'état, t. IX, p. 569. Vgl. id. p. 181).

4) Over hare intimiteit met Oranje en Egmont zie Pap. d'état, t. VII, p. 453; t. VIII, p. 57, 132.

te beheerschen. Spoedig haatte zij Granvelle hartstochtelijk [1]), en zij zocht haar afkeer aan den koning meê te deelen, door hem in brief op brief het kwaad over te brengen, dat zij van den kardinaal door de grooten hoorde zeggen [2]). Niet minder ontstak zij in toorn tegen de handlangers van den kardinaal, tegen Viglius vooral [3]), die, nu hij niet langer achter Granvelle kon wegschuilen, wegkromp van bevreesdheid, en niets vuriger wenschte dan zich te mogen verbergen in den vreedzamen en geriefelijken schuilhoek, dien zich zijn voorzorg in tijds bereid had, de abdij van St. Bavo te Gent. Doch Granvelle, die de hoop nog niet had opgegeven van eens bij veranderde omstandigheden te Brussel terug te keeren, wilde den kleinmoedige niet van zijn post laten gaan, en bewoog den koning hem het gevraagde ontslag te weigeren. Zoo had de moedelooze egoïst dag aan dag het ongenoegen der landvoogdes en de hooghartigheid der grooten uit te staan, en hoezeer hij zich boog voor den storm, hij werd er toch hevig door bewogen [4]). Hoe langer hoe hooger klom de toorn der landvoogdes tegen hem, zonder dat hij er nieuwe aanleiding toe gaf; en, had Philips naar haar raad geluisterd, dan was de arme man op zijn ouden dag schandelijk uit 's konings dienst gejaagd, zoo niet als ketter terechtgesteld [5]). En bij zijne partijgenooten wekte zijn ongeluk geen deernis, maar zijn lafheid verachting. Barlaymont daarentegen [6]), die, vertrouwende op de gunst van zijn meester, zich niet liet verschrikken door de bedreigingen, noch lokken door de beloften der ligue, boezemde zelfs aan zijn tegenpartij ontzag in. Zijn voorbeeld hield ook Aremberg, Aerschot en diens broeder Havré uit de ligue [7]). Alle pogingen om hen te winnen mislukten.

Intusschen konden Oranje en Egmont, met al hun ijver en hun arbeid, Granvelle slechts gebrekkig vervangen. Dat lag aan de inrichting der regeering, zoo als wij die vroeger beschreven. De Raad van State immers had slechts de verplichting van raad

---

1) Pap. d'état, t. VIII, l. c. en 365, 533. Uit de laatste plaatsen blijkt, wie toen voornamelijk door haar gebruikt werden, in plaats van de creaturen van Granvelle.
2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 311.
3) Ibid., p. 314.
4) Pap. d'état, t. VII, p. 453, 539, 656; t. VIII, p. 57, 61, 190, 267, 495.
5) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 318/9.
6) Pap. d'état, t. VIII, p. 441; t. IX, p. 236.
7) Vgl. Vita Viglii, p. 40; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 314/15; Pap. d'état, t. VII, p. 632; t. VIII, p. 441, 534.

te geven als hij gevraagd werd, niet de bevoegdheid van te regeeren. Hij had niets te zeggen, noch over den Geheimen Raad, noch over den Raad van Financiën. Granvelle, bijgestaan door Viglius en Barlaymont, had door middel dier twee colleges het binnenlandsch bestuur gevoerd. Thans was er niemand die er opzicht over hield [1]), en, aan zich zelf overgelaten, begonnen zij spoedig slecht te werken. De eenheid der regeering ging meer en meer verloren; de Raad van State alleen was niet berekend haar te handhaven. En met den besten wil kon de landvoogdes dit gebrek niet verhelpen; zij deed wat zij vermocht; zij ging zelfs hare bevoegdheid te buiten [2]), en gelastte Viglius zijn dagelijksch rapport, dat hij volgens zijne instructie aan de landvoogdes alleen richten moest, bij den Raad van State in te dienen. Op die wijs zou de Raad althans eenigermate over de zaken van politie en justitie worden ingelicht. Maar hem in de plaats der vroegere consulta te stellen, vermocht zelfs Margaretha niet.

De grooten gevoelden dat zij den regeeringsvorm geheel veranderen moesten, wilden zij hun doel bereiken en het bestuur in handen krijgen. Reeds een jaar geleden [3]), nog eer Granvelle verwijderd was, had Bergen op die noodzakelijkheid gewezen. Het plan van hervorming, dat de grooten thans aan de landvoogdes voorlegden, kwam hoofdzakelijk overeen met hetgeen hij toen reeds ontworpen had. Het kwam hierop neêr: de Geheime Raad en de Raad van Financiën zouden opgeheven en door bureaux vervangen worden, die aan den Raad van State ondergeschikt werden. De Raad zelf zou van raadgevend, regeerend lichaam worden, waarin bij meerderheid van stemmen beslist werd [4]). Om hem voor deze uitgebreider en gewichtiger taak berekend te maken, moesten er eenige nieuwe leden in gekozen worden; Bergen, Montigny en Noircarmes, alle drie leden der ligue, werden daartoe aanbevolen. De vijanden der ligue, die in de

1) Innocence du Comte de Hornes, p. 79, 229.

2) Vita Viglii, p. 39.

3) In Augustus 1563. Zie Pap. d'état, t. VII, p. 185.

4) Zoo zegt Delrio (Rolandus Miriteus), Alteraciones de Flandes, p. 5, zeker met recht. Het boek is het Spaansche, maar uit het oorspronkelijke Latijn vertaalde origineel der bekende Mémoires de del Rio. Het heet voluit: Commentarios de las alteraciones de Flandes succedidas despues de la llegada del señor D. Juan de Austria hasta su muerte, compuestos en Latin por Rolando Natin Miriteo en cinco libros y traducidos en Castiliano por Don Rodrigo de Medina y Marzilla. En Madrid por Pedro Madrigal, Ano di 1601. Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 347.

beide af te schaffen raden zitting hadden, zouden daarentegen van het staatsbestuur verwijderd worden.

Het zal niet noodig zijn de gevolgen aan te wijzen, die uit dit plan, als het ten uitvoer gelegd was, noodzakelijk voortgevloeid zouden zijn. Een Nederlandsche regeeringsraad, gelijk men bedoelde, zou den band, die de provinciën aan de Spaansche monarchie verbond, allengs geheel hebben losgemaakt. Hij zou, in overeenstemming met de Staten des lands [1]), de bijzondere belangen van Nederland tegen de politiek van Spanje hebben verdedigd. Alleen door zijne bemiddeling zou de koning op het volk hebben kunnen werken, en zoo als Delrio zegt [2]), de koning zou in Nederland evenveel te zeggen hebben gekregen als te Venetië de doge.

Zou het land bij zulk een hervorming gewonnen hebben? Wie durft het beslissen? Zeker, de ondervinding, die onze republiek in later tijd van zulk een veelhoofdige regeering heeft opgedaan, stemt er ons niet gunstig voor. Buitendien, wij mogen niet voorbijzien, dat het de bedoeling der grooten niet alleen was een inheemsche in de plaats van een vreemde, maar evenzeer een adellijke in plaats van de burgerlijke regeering te stellen, gelijk die in de laatste jaren ingericht was geweest. Niet zonder grond twijfelde Viglius [3]), of de heeren hem en zijns gelijken niet „te geringe gezellen" zouden achten om naast hen in een zoo aristocratischen raad te zitten.

Reeds nu te midden der verwarring, die op het vertrek van Granvelle [4]) gevolgd was, stak de overmoed der edelen op. Uit de hoogte zagen de adellijke heeren neer op de getabberden — de *longues robes* [5]), zoo als zij de raadsheeren en in het algemeen de burgerlijke beambten minachtend noemden. Dikwijls hadden zij in vroeger dagen de rechters verwenscht, die hen in hunne processen tegen de steden en het domein veroordeeld hadden, te meer naarmate hun schuldenlast hen dieper neêrdrukte; doch uit ontzag voor de regeering, die de rechtspraak deed eerbiedigen,

---

1) Over dit bijeenroepen der Staten-Generaal was weder gehandeld, terwijl Armenteros in Spanje vertoefde (Pap. d'état, t. VII, p. 337/8, 373 suiv., 479). Na Granvelle's vertrek bleef Brabant er op aandringen (id., p. 446).

2) Alteraciones de Flandes, p. 5.

3) Pap. d'état, t. IX, p. 279/80.

4) Die voor een vijand der edelen en een vriend der geringe lieden doorging (Pap. d'état, t. VIII, p. 270).

5) Pap. d'etat, t. VIII, p. 297, 337.

hadden zij zich stil gehouden. Maar thans, reeds half ontwassen aan dit heilzame gezag, durfden zij de rechters, die hen in het ongelijk hadden gesteld, verguizen en bijna mishandelen. In tegenwoordigheid van Oranje durfde Hoochstraten, die zeker niet tot de overmoedigsten behoorde, den president der Rekenkamer van Brabant beschimpen [1]), omdat deze voor eenigen tijd de belangen van Turnhout en van het domein tegen hem had behartigd. „Al dat getabberde volk" (raasde hij) „is gemeen volk, en gij zijt een gemeen heer, en gemeen volk doet gemeene dingen". Met moeite bracht de Prins, die zich zeker over zijn vriend schaamde, den woedende tot bedaren. — En dit was niet een op zich zelf staand feit: het was er een uit vele. Allerlei processen tegen steden en tegen het koninklijk domein, die lang begraven en vergeten waren, rakelden de behoeftige edelen weêr op, nu zij onder het beheer van standgenooten meer kans meenden te hebben op een gunstige rechtspraak. Welke middelen er al zoo werden aangewend om de rechters handelbaar te maken, zien wij in het eene voorbeeld van Hoochstraten.

Eveneens gingen sommige stadhouders te werk. Het was steeds hun toeleg geweest zich in hunne provinciën al de rechten van den landsheer toe te eigenen, en zich zoo weinig mogelijk naar de landvoogdes te voegen. Maria van Hongarije had hen in haar tijd met vaste hand ondergeschikt gehouden, doch onder het zwak bestuur van den hertog van Savoye waren zij den band ontsprongen, en zich veel gaan aanmatigen dat Granvelle hun niet op eens weêr onttrekken durfde [2]). Tijdens zijn bestuur veroorloofden zich de stadhouders velerlei dat tegen hun instructie streed [3]). Hoewel hun was voorgeschreven in hunne provincie verblijf te houden [4]), waren sommige doorgaans afwezig; vooral Mansfelt en Bergen zondigden in dit opzicht. Zonder verlof, somtijds zelfs als hun uitdrukkelijk verlof geweigerd was, trokken zij heen en weêr naar eigen goeddunken, en de bedenkingen der landvoogdes werden met nietige uitvluchten beantwoord.

Maar veel verder nog durfden zij gaan, nu Granvelle verdreven en de ligue aan het bewind gekomen was. Hunne aanmatiging,

1) Pap. d'état, t. VII, p. 599, 634. Vgl. t. VIII, p. 256/7.

2) Na het bedwingen van den opstand wenschte Granvelle dan ook de stadhouders terug te brengen tot den staat, waarin zij onder koningin Maria verkeerd hadden (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 562).

3) Pap. d'état, t. VI, p. 553.

4) Gordon, Dissertatio, p. 157, art. 1.

zeggen de vrienden van den kardinaal, ging alle perken te buiten [1]). Zij benoemden eigenmachtig tot posten, die alleen de landvoogdes te vergeven had [2]); zij verleenden gratie; zij kenden voorrechten toe, hetgeen hun niet toekwam. Bergen ontzag zich niet de troepen, die in zijn gouvernement, Henegouwen, gelegerd waren, zonder voorweten der landvoogdes, tegen zijn eigen stad Bergen op Zoom te laten optrekken, toen daar oproerige bewegingen ontstonden [3]). Dezelfde Bergen zocht het beheer van eenige inkomsten zijner provincie aan den Raad van Financiën te onttrekken en zich toe te eigenen [4]). — En nog veel erger maakte het in Luxemburg Mansfelt, die wel niet uit liefde tot Nederland, maar veeleer uit adeltrots aan de ligue deelgenomen had, en de hevigste der vijanden van den kardinaal geweest was. Aanhoudend lag hij met het Provinciale Hof [5]) overhoop, en de raadsheeren behandelde hij als waren zij zijn knechten [6]). Om hun tegenstand te breken wenschte hij een aantal edellieden in het Hof benoemd te hebben, daaronder den luitenant zijner bende van ordonnantie, en om voor dezen plaats te maken, stelde hij voor den president en eenige der lastigste leden eenvoudig af te zetten. — Niet alle stadhouders zeker gedroegen zich als Bergen en Mansfelt; maar alle, wordt ons verzekerd, zochten de hooge colleges hunner provincie aan hun gezag te onderwerpen, en aan het onmiddellijk opzicht der algemeene regeering te onttrekken. Alle waren er op gesteld [7]), dat de steden en corporatiën met hare requesten en remonstrantiën tot hen kwamen en hunne bemiddeling bij de landvoogdes verzochten. Blijkbaar ging de regeering weêr terug op den weg, dien zij sedert een eeuw bewandelde: het provincialisme dreigde weêr op de centralisatie de overhand te nemen.

En in het troebele water vischten de intriganten, die nooit in een regeering ontbreken. De ondergeschikte ambtenaars [8]) verkochten hun voorspraak en hun invloed. Armenteros [9]), een secretaris van de landvoogdes, die, sedert Granvelle vertrokken

1) Pap. d'état, t. VIII, p. 533.
2) Gordon, l. c. art. 26, 27; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 372.
3) Pap. d'état, t. VIII, p. 269. Vgl. p. 297, 341.
4) Ibid., t. VII, p. 74.
5) Ik bedien mij liever van het woord *Hof* voor het opperste gerecht der provincie, dan van de eigenlijke benaming *Raad*, die licht een verkeerde voorstelling zou geven.
6) Pap. d'état, t. VII, p. 634, 651; t. VIII, p. 297; t. IX, p. 239.
7) Ibid., t. VIII, p. 269; Archives, t. I, p. 319.
8) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 350; Pap. d'état, t. IX, p. 52, 216/7, 388, 406/7.
9) Pap. d'état, t. VII, p. 481, 553, 657, 678; t. VIII, p. 90, 426.

was, in blakende gunst bij haar stond, had in het bijzonder den naam van te speculeeren met zijn invloed op zijne meesteres [1]): hij kreeg er den spotnaam van Argenteros naar. Niets was er, of men kon het voor geld van de regeering verwerven. Onder Granvelle werden er geen loterijen veroorloofd [2]) dan ten bate der schatkist; nu werden er ook aan partikulieren vergund, en dat geenszins voor niet, als het gerucht waarheid sprak. Zelfs de goede naam van Margaretha bleef niet onbesproken. De kwaadsprekendheid verbreidde dat zij geschenken aannam, en zich verschoonde met te zeggen, dat koningin Maria haar ook daarin was voorgegaan [3]).

Het zijn meestal vrienden van den kardinaal, die ons al deze misbruiken der nieuwe regeering aanbrengen; wij moeten ons dus voor hunne overdrijving in acht nemen. Maar dat het er zeer onbehoorlijk moet zijn toegegaan, kunnen wij veilig besluiten uit enkele gezegden van vrienden der ligue. Zoo erkent Hoorne, dat het sedert het vertrek van Granvelle even slecht, ja nog slechter dan tijdens zijn beheer met de regeering gesteld was. Hij geeft daarvan de schuld aan Viglius en de andere kardinalisten, die misschien door hun onwil en hun tegenwerking de verwarring vermeerderd, maar zeker niet veroorzaakt hebben; de eigenlijke oorzaak van het wanbestuur lag in de inrichting der regeering, die, nu Granvelle er niet meer was, zonder opzicht en zonder leiding, aan de willekeur van ondergeschikte ambtenaren was overgelaten.

De belofte, dat alles op orde zou komen, als de kardinaal maar eens verwijderd was, waren de grooten dus niet nagekomen. Evenmin hunne andere belofte, dat de weigerachtige Staten van Brabant terstond de beurs zouden openen, als de grooten het roer der regeering in handen hadden genomen. Een rond jaar verliep er nog, eer Brabant in de bede, die door de overige provinciën was ingewilligd, zijn toestemming gaf [4]). Granvelle had het wel voorspeld: de invloed van Oranje en Bergen op de Staten van Brabant berustte op hun aangenamen raad om de bede niet toe te staan; nu zij een tegenstrijdigen raad gaven,

1) Pap. d'état, t. VIII, p. 621/2.

2) Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 3; Viglius ad Hopperum, p. 496; Mémoires de Champagney, p. 238, 255.

3) Over de omkoopbaarheid der rechters drukt Alva zich krachtig uit (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 348). Vgl. ook Soutendam, Mededeelingen enz., blz. 134.

4) Pap. d'état, t. VIII, p. 559, 646, 679. Vgl. t. IX, p. 636.

vonden zij niet zoo gereedelijk gehoor [1]). Eerst weigerden de Staten, omdat hun protest tegen de inlijving der abdijen bij de bisdommen nog niets had uitgewerkt. Toen de koning kort daarop toegaf, dat de abdijen zelfstandig zouden blijven [2]), mits zij een vaste som tot onderhoud der bisschoppen uitkeerden, verklaarden de Staten zich in het geheel tegen het oprichten van bisdommen in Brabant [3]), bepaaldelijk tegen het vestigen van een bisschopszetel te Antwerpen.

Hun tegenwerking bracht de Staten van andere provinciën ook weêr aan den gang [4]). Men hoorde op nieuw beweren, dat de landsheer buiten voorweten en toestemming der volksvertegenwoordiging een zoo gewichtige verandering niet had mogen verordenen. Er werd gerept van de mogelijkheid dat de Paus de nieuwe kerkregeling terug zou nemen [5]). Men begon aan te dringen op het bijeenroepen der Staten-Generaal, die dan den koning zouden verzoeken den vroegeren toestand der Kerk te herstellen en de plakkaten te matigen [6]).

Een slechte aanbeveling, voorwaar, bij den koning van de Staten-Generaal, tegen welke hij reeds zoo ingenomen was. Hij behoefde de dringende vertoogen van Granvelle niet, om zijn verlof tot hunne bijeenroeping ten stelligste te weigeren [7]). De landvoogdes mocht echter die weigering niet onbewimpeld aan de grooten overbrengen, maar wel verklaren, dat voor als nog aan het oproepen der Staten-Generaal niet te denken viel, en dat daartoe in alle geval uitdrukkelijk verlof van den koning moest worden ingewacht. De landvoogdes was overigens zoo geheel door de grooten gewonnen, dat zij met hen instemde zoowel in het verzoek om hervorming der hooge staatscolleges, als in dat om oproeping der Staten-Generaal [8]). Philips liet zich evenmin

1) Pap. d'état, t. VII, p. 187.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. CIV—V; Rec. de Hopperus, p. 29; Pap. d'état t. VIII, p. 263.

3) Pap. d'état, t. VII, p. 436, 452; t. VIII, p. 56.

4) Ibid., t. VIII, p. 234, 237.

5) Ibid., p. 50.

6) Ibid., p. 50, 134, 152, 165, 537; Rec. de Hopperus, p. 41. Men verwachtte dat de Staten-Generaal gemeene middelen ter bestrijding der gewone uitgaven des lands zouden toestaan (Pap. d'état, t. VII, p. 476/8). Brabant dreef daartoe sterk, maar Vlaanderen was er tegen, evenals Holland (Pap. d'état, t. VII, p. 596, 655; t. VIII, p. 55). Men vreesde dat de Staten zelfs op de geestelijke goederen aanspraak dachten te maken (Pap. d'état, t. VII, p. 513, 595).

7) Pap. d'état, t. VII, p. 492, 591.

8) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 363, 388.

tot het eene als tot het andere bewegen; hij hield zich bij zijn ouden stelregel: uitstellen, tijdwinnen, niets beslissen.

Een nieuwe moeilijkheid kwam in den loop van dit jaar, 1564, de reeds bestaande nog vermeerderen. Het concilie van Trente was eindelijk gesloten, en zijne gewichtige besluiten, die dienen moesten om het katholicisme van de ketterij der protestanten scherp te onderscheiden en de kerktucht strenger dan ooit te voren te herstellen, werden door den Heiligen Stoel aan de verschillende mogendheden ter afkondiging toegezonden. Philips besloot een goed voorbeeld te geven, en, hoewel sommige bepalingen in strijd waren met de waardigheid en de rechten zijner kroon, al de besluiten onvoorwaardelijk af te kondigen [1]). Hij was trouwens van plan ze slechts ten uitvoer te leggen voor zoo ver zij zijne bevoegdheid niet verkortten. Ook aan de landvoogdes werd bevel gezonden de afkondiging in Nederland te laten geschieden. De Geheime Raad, bij wien deze aanschrijving het eerst in behandeling kwam, maakte geen zwarigheid, en adviseerde zonder verwijl 's konings bevelen uit te voeren [2]). De Raad van State daarentegen zag er bezwaar in: sommige bepalingen schenen in strijd met de rechten der kroon en met de vrijheden der natie; het was noodzakelijk daarover eerst met het hof van Madrid in onderhandeling te treden. Zoo werd de zaak op de lange baan geschoven, want elke vraag en antwoord vereischten ongeveer twee maanden tijds; en de bedoeling des konings om, door oogenblikkelijke en onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan den Paus en het concilie, een voorbeeld aan de Christenheid te stellen, werd dus gedeeltelijk verijdeld. Het zou zeker verstandiger en voorzichtiger geweest zijn, den kerklievenden koning in deze niet allergewichtigste zaak te wille te zijn.

Maar aan den anderen kant, de houding der grooten was moeilijk [3]). Sedert Granvelle, die vroeger van alles de schuld kreeg, vertrokken was, heetten zij de regeering te leiden, en waren zij dus bij het volk verantwoordelijk voor de daden der regeering. Hadden zij zonder tegenwerping de besluiten van het

1) Pap. d'état, t. VIII, p. 117, 229, 310, 568.

2) Aangenomen door de synode te Utrecht in October 1565. Zie De la Torre, Relatio, uitgegeven door J. van Lommel S. J. (Archief aartsbisdom Utrecht, dl. X, p. 143).

3) Over de gezindheid van Bergen en Montigny aangaande de geloofsvervolging vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 239; Pap. d'état, t. VII, p. 50. Vgl. ook ibid., p. 121 en Corresp. de Phil. II, t. I, p. 232, 235/6, 323. Over die van Bergen: Pap. d'état, t. VII p. 69, 74; t. VIII, p. 99; t. IX, p. 43, 344.

concilie hier te lande afgekondigd, het zou hun ten kwade geduid zijn door het aanzienlijke deel der natie, dat de geestelijkheid haatte en de versterking van haar macht meer dan iets anders vreesde. Misschien was het in hun eigen belang nog verkieselijker den koning te mishagen dan het volk tegen zich in te nemen. Geplaatst tusschen koning en natie, hadden zij beiden te ontzien, maar bij den koning verdacht en ter nauwernood geduld, moesten zij vooral bij de natie hun steun zoeken. En bij de natie trad dagelijks meer het godsdienstig belang op den voorgrond.

Aan de groote godsdienstige beweging, die snel aan het opkomen en toenemen was, was een tijd van rust en onverschilligheid voorafgegaan. Zonder geestdrift voor of tegen de kerkleer, was het volk, vooral het beschaafde deel des volks, afkeerig van de geestelijkheid geworden, die van hare rijke posten leefde zonder zorg, zonder ijver, alleen bezorgd en ijverig tegen alle nieuwigheid, die haar weelderig leven storen kon. Ook in de Nederlanden was deze stemming algemeen: men behoeft de *Cent nouvelles nouvelles* maar te lezen, om te weten, hoe het er bij den aanvang der zestiende eeuw hier te lande met den godsdienst en de geestelijkheid uitzag.

Met uitbundige toejuiching hadden deze talrijke benijders en vijanden der geestelijken het eerste opkomen van het protestantisme begroet. Zij letten niet op de verlevendiging van het geloof, die Luther en de zijnen vooral bedoelden; zij merkten slechts den strijd op, dien de nieuwe leer tegen de oude kerkorde voerde, en dit was genoeg om hun bijval aan de protestanten te verzekeren. Eerst toen de godsdienstige ernst, de geloofsijver en de geestdrift der hervormers zich openbaarden, toen de nieuwe leer met een strengere moraal optrad dan de vadsige geestelijkheid in de laatste eeuwen gepredikt had, vielen allengs de schijnvrienden weêr af; en toen de opgewondenheid van geestdrijvers en wederdoopers de maatschappelijke orde verstoorde, werd menigeen door zijn zelfzucht tot het oude geloof teruggebracht. Gelukkig echter nam ook de Luthersche Kerk spoedig de kalme en rustige houding eener gevestigde Kerk aan, die, ondergeschikt aan de overheid, door karig bezoldigde leeraars bediend werd, en geen aanstoot gaf aan de grooten en rijken der wereld.

In ons land had de Luthersche hervorming gereeden ingang gevonden, maar de plakkaten van keizer Karel hadden haar verhinderd zich te openbaren en te vestigen; de wederdooperij was

even als elders hier bloedig bestreden en onderdrukt. Toen later het Calvinisme zich indrong en veld begon te winnen, werd het op éene lijn met de wederdooperij en beneden het Martinisme gesteld en hevig bestreden [1]). De Roomsche Kerk evenwel had van die geweldige maatregelen maar weinig nut getrokken. De bevolking, die van de prediking van een voor hare behoeften berekenden godsdienst verstoken werd gehouden, haatte er de oude Kerk te vinniger om, ten wier behoeve haar dit geweld werd aangedaan. Met mededoogen en verontwaardiging zag zij de arme slachtoffers, die den moed hadden voor hun overtuiging uit te komen, den marteldood sterven. Ook die den geloofsijver der protestanten niet deelden en zelfs niet begrijpen konden, vonden het toch een gruwel, dat iemand om zijne meeningen ter dood werd gebracht. Het getal der ijverige katholieken, die het oude geloof te vuur en te zwaard gehandhaafd wilden zien, was hier te lande gering. Van de regenten en magistraten waren verreweg de meeste voor de matiging, de groote heeren eveneens [2]); zelfs Granvelle was niet vervolgziek geweest.

Maar koning Philips blaakte van geloofsijver. In geen opzicht

1) De hevige geloofsvervolging begint met 1550. Haemstede (ed. 1590), blz. 178*b*, zegt van 1547: „Want daer en was noch sulcken geericheyt niet om der Christenen bloedt te verstorten als namaels geworden". Over de verandering in 1550 zie Wesenbeke, Mémoires, p. 87; Viglius ad diversos, p. 349, 352; Justification du prince d'Orange, p. 14 en Corresp. de Guillaume le Tacit., t. VI, p. 359/60. In 1562 was er scherpe vervolging (Scrinium Antiquitatum, t. V, p. 175, 177), in 1563 nam de ketterij toe (Hopper ad Viglium, p. 57). Volgens de Justification (p. 169) waren er meer dan 50,000 martelaren vóór 1560.

2) Al vroeg wordt den grooten te laste gelegd, dat zij, hoewel rechtzinnig, de ketterij niet vurig genoeg bestrijden. Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 240 (Margaretha aan den koning, 18 Maart 1563); Pap. d'état, t. VII, p. 1 (id. aan id., 6 Februari 1563). Vooral Bergen en Montigny toonden zich flauw te Valenciennes en te Doornik in Maart 1563 (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 239; Pap. d'état, t. VII, p. 68). Montigny had dan ook in het laatst van 1562 te Madrid de vrees voor Spaansche inquisitie als een der redenen van misnoegen opgegeven (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 232) en zeide dikwerf: „qu'il est abusif de punir de mort les délits en matière de religion" (Granvelle aan den koning, 10 Maart 1563 in Pap. d'état, t. VII, p. 50. Vgl. t. IX, p. 217). Bergen zeide eveneens openlijk: „que no es bien por cosas de la fee derramar sangre" (Pap. d'état, t. VII, p. 74). De grooten riepen in Juli 1563 om toegeeflijkheid, zooals Schwendi vroeger gedaan had (Vgl. diens brief in Pap. d'état, t. VIII, p. 439). Egmont alleen was voor het uitvoeren der plakkaten (Pap. d'état, t. VII, p. 121. Vgl. t. IX, p. 217). In Juli 1564 herinnert Granvelle (Vgl. den brief van Hoorne van 4 Augustus 1563 in Corresp. de Phil. II, t. I, p. 261/2) aan Viglius (Pap. d'état, t. VIII, p. 99), dat iemand (Bergen) al voor drie jaar gezegd had, dat al dat ombrengen niets hielp. Bergen was zelf wel voor een colloquium als dat van Poissy (zie Pap. d'état, t. IX, p. 43). Ook later keurde hij de bloedige besluiten af (o. a. t. IX, p. 344).

kwam de tegenstrijdigheid zijner bedoelingen met de wenschen en belangen van het Nederlandsche volk duidelijker aan het licht [1]). Wat aan het volk een gruwel scheen, het dooden, het martelen der ketters, was naar zijne overtuiging de heiligste plicht der overheid. Het welvaren, het behoud van zijn land wilde hij des noods aan het heil der Kerk ten offer brengen. Het was te voorzien, dat op dit punt vorst en volk vroeg of laat in botsing komen zouden.

Het is onmogelijk aan te nemen, dat de grooten deze gezindheid des konings niet kenden. Zij moeten geweten hebben, dat Philips zich door niets ter wereld zou laten bewegen de vestiging der onrechtzinnigheid in zijne staten te gedoogen. En toch gingen zij in dezen tijd met plannen om, die de strekking hadden om de Kerk in haar zelve zoo te hervormen, dat de gematigde protestanten er door bevredigd zouden zijn. Zij knoopten onderhandelingen aan met Cassander en andere hoofden van dezelfde partij.

Jammer, dat wij van deze gewichtige aangelegenheid zoo gebrekkige kennis dragen. Onze geschiedschrijvers maken er ter nauwernood melding van. Maar het is de moeite wel waardig de weinige verspreide berichten, die hiervan tot ons gekomen zijn, bijeen te zamelen en in verband te brengen.

Cassander, een Nederlander (uit Katzand geboortig), te Leuven onderwezen, behoorde tot die mannen, die, te midden der godsdienstige beweging van Luther en Zwingli opgegroeid, in hun jeugd het bijgeloof en het misbruik der oude Kerk verfoeid en de partij der hervormers gekozen hadden, maar die later, door de hevigheid en den strijdlust der protestanten afgeschrikt, in het midden tusschen de beide partijen hun eigen weg trachtten te gaan; die de Kerk in de Kerk naar het voorbeeld der eerste eeuwen hervormen en de verbroken eenheid van het Cristendom herstellen wilden. Zoo als bijna altoos, zoo voldeed ook deze poging tot bemiddeling geen van beide partijen [2]). Maar onze onpartijdige grooten, en allen die geen behoefte aan volslagen hervorming gevoelden, die niet veel meer verlangden dan de geestelijkheid van haar rijkdom en aanzien beroofd en tot den rang der protestantsche predikanten verlaagd te zien, juichten de plannen van Cassander van harte toe.

---

1) Hoe keizer Karel gezind was: Vgl. placcaat van 7 October 1531 en het register van Aert van der Goes, p. 171, aangehaald bij Wagenaar, dl. V, blz. 27.

2) Vgl. Broer Cornelis, dl. I, blz. 229.

Cassander [1]) was een man van studie, zonder eerzucht, ziekelijk buitendien; hij leefde rustig te Keulen. Had hij gewild, hij had een groote rol kunnen spelen. Toen in Frankrijk na den dood van koning Frans II, met de regentes Catharina de Medici en Antonie van Navarre, de partij van matiging en godsdienstvrede aan het bestuur gekomen was, en ter bijlegging der geschillen een vriendelijke samenspraak te Poissy had verordend, werd Cassander uitgenoodigd over te komen en zijne bevredigingsplannen, onder bescherming der regeering en in het bijzonder van den koning van Navarre, voor die vergadering te ontvouwen. Maar de grijsaard zag op tegen zoo zware taak en verontschuldigde zich. In zijne plaats trad thans een jonger en veel geschikter man op, doordrongen van dezelfde godgeleerde meeningen, maar tevens een hoveling van karakter, een bekwaam jurist, vol eerzucht en die liever een staatkundige rol vervullen dan een vergeten hoogleeraarsambt bekleeden wilde. François Baudouin — Franciscus Balduinus, zoo als de geleerde wereld hem noemde — was even als Cassander een Nederlander, te Atrecht opgevoed, maar om zijn kettersche gevoelens verdacht, reeds in zijn jeugd uitgeweken [2]) en aan de universiteiten van Frankrijk en Duitschland en Genève volleerd. Hij had zich op nog jeugdigen leeftijd den roem verworven van een der eerste juristen van zijn aan groote juristen zoo rijken tijd te wezen, en zoo had hem de keurvorst van de Paltz tot hoogleeraar in de rechten te Heidelberg benoemd. Maar allengs was hij van zijn vroegere godsdienstige overtuiging teruggekomen: het bestudeeren der kerkelijke oudheid had hem een diepen eerbied voor de Moederkerk ingeboezemd; hij wilde haar nog wel van de smetten, waarmeê hij haar bezoedeld zag, gereinigd, maar niet meer als in den grond bedorven vernietigd hebben. Vooral sedert hij Cassander had leeren kennen, was hij in deze denkbeelden versterkt, en hij had, zooveel dat te Heidelberg doenlijk was, ze aan zijn hoorders gepredikt [3]). Op hem dus vestigde zich de aandacht van Antonie van Navarre, toen Cassander zich verontschuldigd had; en hij verklaarde zich,

1) Over Cassander en Balduinus vergelijke men de boven meermalen aangehaalde Illustrium et clarorum virorum Epistolae, passim en het leven van Balduinus, geplaatst voor zijne Opera omnia.

2) Vgl. Paillard, Procès de Pierre Brully (Mémoires couronnés par l'Academie royale de Belgique, 8°. 1878).

3) O. a. in 1557 „in Principum conventu Francofordiensi" (F. Balduinus aan Cassander, Frankfort 15 October 1557, in Illustr. et clar. vir. epist., p. 138/9. Vgl. Opera omnia, Praefatio, XIII, p. 774).

op de eerste uitnoodiging, aanstonds bereid naar Frankrijk over te komen. Voorzien van een nieuw geschrift van Cassander: „Over de plicht van een vroom man in tijden van godsdienstige tweespalt" [1]), waarin dringender dan ooit tot eendracht en verzoening geraden werd, stelde hij zich te Poissy tusschen de katholieken en protestanten in: door de laatsten vooral werd hij als een afvallige met verachting afgewezen. Calvin en Beza vatten zelf de pen op tegen hem en tegen het boekje, dat zij hem ten onrechte toeschreven, en behandelden hem met een grofheid die slechts uit de zeden van den tijd gedeeltelijk verontschuldigd kan worden. Van de gehoopte verzoening kwam niets. Van den hoogen post, dien Baudouin zich had voorgespiegeld, evenmin. Door den dood van Antonie van Navarre verloor hij eerlang zijn eenigen beschermer.

Dezen man ontboden de Nederlandsche grooten in 1563 naar zijn vaderland terug [2]). Door hun invloed werd het banvonnis, dat in zijn afwezen tegen hem geveld was, teruggenomen, en zelfs een hoogleeraarsplaats aan de universiteit te Douai voor hem ingeruimd [3]). Vooral Lodewijk van Nassau, die hem te Straatsburg en te Heidelberg gehoord had, had hem aanbevolen en verwachtte veel goeds van zijne bemiddeling. Door 's graven tusschenkomst zeker had Baudouin, in den zomer van 1563, in het geheim een samenkomst met Oranje, waarvan ons ongelukkig de bijzonderheden alweêr niet bekend zijn. Maar de afloop was gunstig voor Baudouin; een schitterende toekomst werd voor zijn eerzucht geopend: de hoogleeraarspost zou slechts het begin van zijn loopbaan wezen; een plaats in den Geheimen Raad werd hem toegezegd. In die betrekking zou hij de verlangde regeeringshervorming in bijzonderheden uitwerken, en tevens een nieuwe wetgeving op het punt der religie helpen ontwerpen. Het ontbrak niet aan Cassandrianen onder de leden der hooge colleges: Maes, de raadsheer in het Hof van Brabant, Molinaeus (niet te verwarren met zijn beroemden Franschen naamgenoot), hoogleeraar te Leuven, Hopperus zelf hielden briefwisseling met Cassander [4]).

---

1) Zie over dit boekje: Broer Cornelis, dl. I, blz. 213. Ook Corresp. de Granvelle, t. I, p. 602.

2) Cassander zelf was in den zomer van 1561 of 62 te Brugge geweest (Opera omnia, p. 1123, 1129).

3) Gabbema, Clarorum virorum epistolae, p. 194 (Geldorpius aan Tiara uit Leeuwarden, September 1563).

4) Illustr. et clar. vir. epist., p. 136, 176, 221, 231, 264.

Viglius was ook verre van rechtzinnig, en had met Melanchthon in vriendschapsbetrekking gestaan. Baudouin maakte zich sterk, in overleg met deze heeren, een zeer aannemelijke moderatie te ontwerpen, die den koning door de grooten en magistraten gerust kon worden aanbevolen, en die veel beter dan de bloedige plakkaten berekend zou wezen om de eendracht in de Kerk te herstellen en te bewaren [1]).

Dit overleg met Baudouin, hoe onvolledig ook bekend, kenteekent ons toch genoegzaam de gezindheid der grooten jegens den godsdienst op dit tijdstip. Geen geloofsijver bezielde hen; alleen afkeer van bloedige vervolging en zucht tot vrede deed hen opkomen tegen de scherpe plakkaten [2]). Tegen de kerkleer, zoo als die op het concilie van Trente was vastgesteld, verklaarden zij uitdrukkelijk geen bezwaar te hebben. Lodewijk van Nassau, wordt ons verzekerd, verlangde niet meer dan dat aan de Nederlandsche Kerk het avondmaal onder de beide teekenen, het huwelijk der priesters en de leer der rechtvaardigmaking vergund werd. Dat doortastende hervorming, dat een volslagen omkeering vereischt werd, om het geloof te vernieuwen en te verlevendigen, bevroedde geen der grooten. En wij kunnen het wel begrijpen: de ervaring, die ons geleerd heeft, moesten zij nog opdoen. Hun rang maakte hen vooral begeerig naar vrede en eendracht. Zij duchtten de uitspatting van het gemeene volk zoowel als de overheersching der vreemde regeering. Een vergelijk tusschen de uiterste partijen moest hun welgevalliger zijn dan de overwinning van een van beide.

Wij moeten ons ook niet voorstellen, dat zulk een vergelijk op dit tijdstip een ijdele hersenschim was. De ondervinding heeft later zijne onuitvoerlijkheid bewezen; maar in het jaar 1563 deed het zich nog geheel anders voor. Zoolang het concilie van Trente niet gesloten was, scheen de kloof tusschen het katholicisme en protestantisme nog te dempen. Eenige matige concessies zouden waarschijnlijk een aantal Lutheranen in de Moederkerk terug hebben gebracht. De hertog van Wurtemberg, onder anderen [3]), toonde zich juist in dezen tijd niet ongenegen met zijne onderdanen in de katholieke Kerk terug te keeren, mits ongeveer dezelfde

1) Een brief van Baudouin uit Nederland staat bij Kervyn, Les Huguenots et les Gueux, t. I, p. 185.

2) Vgl. de uitspraak van Bergen in Corresp. de Granvelle, t. I, p. 602 en Pap. d'état, t. IX, p. 344.

3) Pap. d'état, t. VIII, p. 414.

voorwaarden vervuld werden, die Lodewijk van Nassau wenschelijk achtte. Zelfs nog na het uiteengaan van het concilie bleef de keizer van Duitschland voor zijn rijk bij den Paus aanhouden op het toestaan van de beide teekenen des avondmaals en het huwelijk der geestelijken [1]): en de Heilige Stoel scheen niet zoo vast besloten het gevraagde te weigeren, of Philips achtte het noodig dat zijn gezant daartegen ten stelligste waarschuwde.

Het plan der grooten zou dus niet zoo onuitvoerlijk geweest zijn, indien zij met een anderen landsheer dan Philips te doen hadden gehad. Maar dat deze ooit zijn toestemming tot het hervormen der geestelijkheid en van den kerkdienst zou verleenen, was ondenkbaar. Misschien is ook daarom aan het plan geen verder gevolg gegeven. Buitendien Baudouin werd door de vijandschap die hem de protestanten betoonden, meer en meer in den kring der katholieke Kerk teruggedrongen. Hij bemoeide zich, na zijn terugkomst uit Nederland, Condé, een van de hoofden der Hugenoten, met de Guises door een huwelijksverbintenis te verzoenen; die poging deed hem bij de protestanten allen invloed verliezen, en zijn hatelijk twistgeschrijf tegen Calvin en Beza bracht hem in nog slechter naam: door zulk een man was geen bemiddeling meer mogelijk, en de Nederlandsche grooten gaven hem op. Ook was hij van zijn kant huiverig geweest zich met hen en hunne ontwerpen dieper in te laten [2]). Hij was zelfs niet eens meer

1) Illustr. et clar. vír. epist., p. 189. Maximiliaan was bevriend met Oranje en Egmont (Ranke, Ueber die Zeiten Ferdinands und Maximilians II (Werke, t. VII), p. 73. Vgl. Pap. d'état, t. VI, p. 535).

2) Al wat wij van de onderhandelingen der grooten met Baudouin weten, hebben wij aan Van der Haer te danken (p. 253); wat Burgundius er bijvoegt beteekent niet veel. Als zijn zegsman noemt Van der Haer daar een neef van Baudouin, denkelijk Du Monceaux, die in de intrigues met Condé en de Guises gebruikt werd, en van wien wel de Bucolica Fr. Moncaei zullen zijn, daar hij hem elders (p. 268) Monceium Balduini nepotem noemt. Een andere neef van Baudouin, Max. de Wignacourt, heeft een *Discours* over de oorzaken van de Nederlandsche onlusten geschreven, maar daarin heb ik te vergeefs naar berichten omtrent het met zijn oom verhandelde gezocht. Men lette hierbij op hetgeen Rahlenbeck (die mij, zonder mij te citeeren, plundert) zegt (Bibliophile Belge, XVI, p. 32), op de plaats in de Correspondance de Granvelle (t. I, p. 54) en vooral op den boven aangehaalden brief van Baudouin in Kervyn's Huguenots et Gueux. — Dat de samenspraak van Baudouin met Oranje eerst in 1564 gesteld moet worden, is waarschijnlijk, omdat zij nabij Brussel plaats had en Oranje in den laatsten tijd van Granvelle slechts eene enkele maal ter loops te Brussel vertoefde. Ook was het niet wel mogelijk aan een plaats in den Geheimen Raad voor Baudouin te denken, die Burgundius (p. 67) schrijft dat voor dezen bestemd was, zoo lang de grooten zich aan de regeering onttrokken en Granvelle alles regeerde. — Het besluit waarbij de overheid van Douai Baudouin tot het hoogleeraars-

uit Frankrijk teruggekomen, hoewel Lodewijk van Nassau en anderen hem dringend noodigden.

Doch daarom gaven de grooten hun plan van matiging en verzoening niet op; ook zonder de medewerking van Baudouin dachten zij er gevolg aan te geven. Zij gingen daartoe vooral met den raadsheer Maes en met Molinaeus te rade, welken

---

ambt aan hare universiteit toelaat is van 1 September 1563 (Vgl. Bakhuizen van den Brink, Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen, blz. 12; Cassander, Opera omnia, p. 1147). Zijn intrigueeren met Condé en de Guises valt in de eerste helft van 1565.

Bij Le Petit (p. 76 suiv.) staat een brochure afgedrukt dien hij dezen titel geeft: Discours de M. François Baudouin, enseignant le moyen pour remédier aux troubles. Ik heb dit boekje nooit in de oorspronkelijke uitgaaf gezien, maar durf toch stellig verzekeren, dat Le Petit den naam van den auteur er uit eigen gissing heeft bijgevoegd: al zulke brochures kwamen om goede reden naamloos uit. En dat hij mis gegist heeft houd ik voor zeker; men behoeft het boekje maar te lezen om daarvan overtuigd te worden. Baudouin, de vriend van ééne algemeene Kerk, zou zeker niet voor het toelaten van twee religies gesproken hebben op grond, dat de ware de valsche wel uit eigen kracht verteren zou. Hij, de vriend der kerkelijke oudheid en der overlevering, zou zeker niet den bijbel uitsluitend uit hem zelf, met versmading der overgeleverde uitlegging, verklaard willen hebben (Vgl. E. Neve, Profession de foi de F. Baudouin 1563, in Annal. Univ. de Louvain 1856, p. 272).

Wel moet hij echter een boekje geschreven hebben, waarvan de strekking in vele opzichten met dat, wat bij Le Petit staat afgedrukt, overeenkwam. Daarvan toch gewagen zoowel Thuanus (Hist. sui temporis, Praefatio ad Henricum IV, p. 9), die misschien Van der Haer, p. 257, volgt, als Hugo de Groot (Verantwoordinghe, blz. 27/28 en Annales, ed. 1658, p. 18). In het laatste werk zegt deze: „Per Arausionensis industriam acciti et qui moderata suaderent, gnari antiquorum, Georgius Cassander et Franciscus Balduinus Atrebas; hujus quidem et oratio exstat haud inelegans ad usum impetrandum validae jam, sed inturbidae religionis. Id commerciorum, id pacis interesse". En in de Verantwoordinghe: „Den Prince van Orangne H. M. heeft eertijds door Franciscum Balduinum doen instellen een Tractaat, waarbij niet alleen door redenen, maar ook door exempelen bewezen wert dat de rust van de Politie wel kan behouden werden, oock daar verscheydenheyt is van Religie", enz. Uit Thuanus blijkt, dat dit boekje in het Fransch gedrukt was. — Een ander boekje van een inhoud, nader overeenkomende met Baudouin's bekende beginselen, is te vinden in de Mémoires de Condé (4e uitgaaf van 1743), t. V, p. 139, en is getiteld: „Discours sur le fait de la Réformation de l'Eglise par François Balduin et par luy envoyé à un grand seigneur de France, avec la response dudict seigneur". Hiervan zegt Nicéron (Mémoires, t. XXVIII, p. 277), naar een aanteekening van Ménage op de Vie de Pierre Ayrault, dat Baudouin het opgesteld had op verzoek van Condé en dat tegen diens verlangen een „Carme défroqué" het uitgegeven heeft met het wederleggend antwoord. Daartegen stelde de schrijver een nieuw geschrift op in het Latijn, waarvan de vertaling dezen titel voert: „Advis sur le faict de la réformation de l'Eglise. Avec réponse à un Prédicant calvinisateur, lequel sous un faux nom et titre d'un Prince de France, s'oppose à l'Advis susdit. Ecrit premièrement en Latin, puis mis en François par le mesme auteur, Paris 1578, in 18°".

Hiermede zou ik het bij Le Petit afgedrukte boekje, als niet tot ons tegenwoordig onderwerp behoorende, ter zij kunnen leggen, maar ik veroorloof mij toch nog eene

laatsten zij thans de plaats in den Geheimen Raad poogden te bezorgen, die zij in der tijd voor Baudouin hadden bestemd [1]). Zij verlangden nog ongeveer hetzelfde als vroeger, opheffing van den bijzonderen en bevoorrechten stand der geestelijken door het afschaffen van het coelibaat en het toestaan van de kelk aan de leeken. Den voortgang der ketterij wilden zij stuiten

---

enkele opmerking er over in het midden te brengen. Het is zeker hetzelfde, dat in de Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes wordt betiteld: Brief Discours envoyé au Roy, monstrant le moyen pour obvier aux troubles. Dit is, volgens Rahlenbeck (l. c.), in de oorspronkelijke uitgaaf gedateerd 1565 en 39 bladzijden klein 8°. groot. Dat laatste is werkelijk zoo, het jaartal is echter 1566. Het boekje staat in zijn geheel afgedrukt in de boven aangehaalde Mémoires de Condé (t. V, p. 374 suiv.), onder dezen titel: Brief discours envoyé au Roy Philippe, notre Sire et souverain seigneur, pour le bien et profit de Sa Majesté et singulièrement de ses Pays-Bas, auquel est montré le moyen que il faudroit tenir pour obvier aux troubles et émotions pour le faict de la religion et extirper les sectes et hérésies, pullulantes en sesdits Pays. MDLXVI. Nicéron (t. XXVIII, p. 276) vergist zich blijkbaar, als hij zegt dat het door Le Petit medegedeelde boekje getiteld is: Discours en forme d'Avis sur le faict des troubles apparent pour le faict de la Religion. Dit Discours zal een verschillend libel zijn, en het is niet onmogelijk dat het het ware advies van Baudouin is, waarvan Thuanus en Grotius melding maken. Om het te beslissen zouden wij het in zijn geheel voor ons moeten hebben.

Wat het onze betreft, Bor, dl. I, blz. 43 (boek I, f°. 30) geeft den Hollandschen titel: Een corte verhalinge gesonden aan Coninck Philips, enz. (Vgl. Te Water, dl. I, blz. 51), en van den titel der Duitsche vertaling: Ein kurtz Christlichs Bedencken, der K. Würden in Hispanien, Herrn Philippo zugeschickt, maakt hij dan nog een afzonderlijk geschrift. Die Hollandsche vertaling is in de Pamphletverzameling der Bibliotheca Thysiana (n°. 116); het Fransche origineel eveneens (n°. 115); de Duitsche vertaling bevindt zich in de Utrechtsche bibliotheek (S. 4°. 721, n°. 10). Uit de uitgaaf in drie talen blijkt, hoeveel waarde de protestanten aan de verspreiding van dit boekje hechtten. En het heeft ook veel beweging gemaakt, want het zal wel hetzelfde zijn, waarvan Havetius schrijft (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 385. Vgl. p. 393): „Davantage s'est mis un petit libvre fort pestilentieux, sans les noms de l'autheur et de l'imprimeur .... et tend finalement que S. M. poeut et doibt souffrir avec bonne conscience deux manières de religion en ses pays". Zoo schreef Havetius in Januari 1566. Vergelijken wij nu hiermede wat Franciscus Junius in zijne autobiographie zegt: „Venerat sub finem anni (1565) Ludovicus Comes Nassavius Antverpiam, et de oratione quadam, per me scripta, ad Hispaniarum Regem pro libertate publica et abrogatione inquisitorii edicti, nobiscum clanculum contulerat"; en bedenken wij dat hij daarenboven in de lijst zijner werken, die achter die autobiographie gedrukt is, zegt: „Orationem scripsi Gallice ad Regem Hispaniarum pro defensione Belgii" (welk „pro defensione" misschien wel even als het „pro libertate" eene vrije vertaling van „pour le bien et profit .... des Pays-Bas" is), wordt het dan niet waarschijnlijk, dat wij in het Brief discours envoyé au Roy, de Oratio (van Junius) ad Hispaniarum Regem voor ons hebben? En dan wordt het boekje voor ons des te belangrijker, omdat de schrijver het in overleg met het consistorie van Antwerpen en met Lodewijk van Nassau geschreven heeft: het is als het manifest der hervormden, bij den aanvang van 1566, te beschouwen.

1) Eigenlijk wenschte dit Armenteros (Pap. d'état, t. VIII, p. 62).

door verbetering van het leven der geestelijken en door uitbreiding van het godsdienstig onderwijs. Natuurlijk zou de prediking der kettersche leer verboden en de openlijke belijdenis er van gestraft worden, maar al wat naar het opsporen van geheime gedachten en naar gewetensdwang zweemde, moest ophouden; niet de meeningen, alleen de daden mochten voortaan strafbaar wezen.

Het geheele jaar 1564 door hoorde men de grooten zulke wenschen en bedoelingen vertrouwelijk bespreken [1]); Viglius schreef er over aan Granvelle, dien het vooral mishaagde, dat Oranje en Egmont met zulke onrechtzinnige lieden als Maes en Molinaeus [2]) raadpleegden. Maar openlijk in den Raad van State kwam nog niemand met iets van dien aard te berde. Eerst in de maand December bracht de landvoogdes — ongetwijfeld op verzoek van Oranje en Egmont — in eene opzettelijk daartoe belegde vergadering den toestand des lands ter sprake. Zij schetste dien als zeer ongunstig; zij wees op het gevaar dat de Nederlanden uit Frankrijk en Duitschland gedurig bedreigde, op de ontoereikende middelen om zulk een gevaar af te wenden, op de slechte inrichting van het bestuur, en vooral op de tweespalt in het godsdienstige, die de bevolking ongenegen maakte zich tegen een aanval van buiten met vereende krachten te verdedigen. Zij gaf dit alles aan de heeren in ernstige overweging, en zij beval hun dringend aan te bedenken, welke middelen van herstel men den koning zou kunnen voorslaan. — Het was duidelijk dat de landvoogdes zoo niet uit eigen beweging, maar op ingeving der grooten sprak, en het was niet twijfelachtig, welke middelen die aanbevolen wilden hebben. Het besluit van den Raad, in een latere vergadering, kwam dan ook neer op hetgeen Oranje en Egmont verlangden: er werd besloten, dat men van den koning de bewuste verandering van den regeeringsvorm, de bijeenroeping der Staten-Generaal en matiging der geloofsvervolging vragen zou. Egmont liet zich overhalen die wenschen persoonlijk bij den koning te gaan aandringen [3]); hij verlangde toch buitendien in zijn bijzonder belang den koning te spreken. Het opstellen zijner

1) Vgl. Pap. d'état, t. VIII, p. 536, 569, 577, 615, 645, 647.

2) Een derde man is Portessain, prediker (Pap. d'état, t. VII, p. 453; t. VIII, p. 577, 582/3, 538). Over Joannes Molinaeus zie: Valerius Andreas, Bibliotheca Belgica, ed. 1623, p. 514; Viglius ad diversos, p. 382 en Hopperus ad Viglium, p. 9, 66. Over Maes: Pap. d'état, t. VIII, p. 538, 540.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 332; Corresp. de Marguérite d'Autriche, t. III, p. 539.

instructie [1]) werd aan Viglius opgedragen. En deze voorzichtige staatsman, gelijk te verwachten was, vermeed daarin alles wat den koning had kunnen ergeren, en hield zich — zoo als hij zelf zegt — binnen algemeene termen.

Toen die instructie in een volgende vergadering [2]) ter tafel kwam, en door al de aanwezigen onnadenkend werd goedgekeurd, nam Oranje ten laatste het woord, en sprak die gedenkwaardige rede, die Viglius zoo deed ontstellen, dat hij den nacht slapeloos doorbracht en bij het opstaan door een beroerte getroffen werd. Ongelukkig dat die redevoering, die uren duurde, ons niet dan in een uittreksel van weinige regels bewaard is: hare kracht blijkt ons uit den indruk, dien zij op Viglius maakte. „Het is tijd (zoo ving Oranje aan) ronduit te spreken en niet langer te verbloemen, want in den toestand, waarin het land thans verkeert, kan het niet langer blijven bestaan". De verwarring van regeering en justitie vereischte een doortastende hervorming van beide; de uitputting der financiën vorderde buitengewone maatregelen, die alleen de Staten-Generaal bevoegd waren te nemen; de snelle voortgang der ketterij maakte een andere handelwijs ten haren opzichte noodzakelijk. „De koning dwaalt (zoo besloot hij [3])) als hij meent, dat Nederland, te midden van landen waar godsdienstvrijheid bestaat, voortdurend de bloedige plakkaten verdragen kan: even als elders zal men ook hier oogluikend veel moeten toelaten. En hoezeer ik aan het katholieke geloof gehecht ben, ik kan niet goedkeuren, dat vorsten over het geweten van hunne onderdanen willen heerschen en hun de vrijheid van geloof en godsdienst ontnemen" [4]).

Merkwaardige woorden, zoo als er nog nooit in den Raad van State gehoord waren. Geen wonder dat zij Viglius schokten. Zij openen een nieuw tijdvak in de geschiedenis der onlusten. Tot nog toe hadden de grooten in zake van geestelijke wetgeving niets van den koning verzocht, integendeel zich steeds bereid verklaard met hem meê te werken tot wering der ketterij. Zij hadden maar deel aan het bestuur, verwijdering van den gehaten kardi-

1) Corresp. de Marguérite d'Autriche etc., p. 541.

2) Over die vergadering: zie Pap. d'état, t. VIII, p. 536, 616, 645, 647. De op p. 645 bedoelde brief is die van 21 November (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 527; Hopperus, Recueil, p. 41; Archives, t. I, p. 345).

3) Vita Viglii, p. 41.

4) Oranje verlangde zeker niet veel meer dan zijn broeder Jan in October 1566 wenschelijk achtte. Vgl. Archives, t. II, p. 353/4. Over 's Prinsen meening vgl. nog Corresp. de Guillaume le Tacit., t. VI, p. 367/8.

naal, hervorming der hooge colleges gevraagd: zulke vorderingen waren van Philips, hoe onwillig hij zijn mocht, nog te verkrijgen. Maar den eisch, dien men hem thans deed, zou hij zich nimmer laten afpersen. De woorden, door Oranje in deze gedenkwaardige vergadering gesproken, waren een oorlogsverklaring aan den kampioen der katholieke Kerk: òf het verzoek, dat Egmont den koning ging doen, moest teruggenomen worden, òf het moest met geweld worden afgedwongen; dat het ooit goedschiks zou worden toegestaan, kon niemand gelooven, die het karakter van Philips en zijne beginselen kende [1]).

Terwijl de instructie in den geest van Oranje gewijzigd werd, en Egmont zich tot de reis gereed maakte [2]), hield de ligue drukke bijeenkomsten. Behalve de bekende stadhouders en Vliesridders waren er Noircarmes, Brederode, Culemburg en Warlusel, de kommandant van Kamerrijk, tegenwoordig [3]). Warlusel en Noircarmes hadden beiden ijverig deelgenomen aan de onderhandeling met Baudouin. Het is bekend, hoe zij thans met de overige jonge edelen een verbondschrift met hun bloed onderteekenden, waarbij zij dreigden het ongeluk, dat aan Egmont op zijn reis wedervaren mocht, aan Granvelle te wreken [4]).

Oranje zag Egmont vertrekken, zonder veel hoop dat hij in zijn zending slagen zou [5]). De opgetogen brieven, waarin de gezant kort daarop de eervolle en vriendelijke ontvangst beschreef, die hem aan het hof geschied was, lieten den Prins koel en wantrouwend: hij kende de ijdelheid en lichtgeloovigheid van zijn vriend, die met goede woorden en een vriendelijk gelaat licht te verschalken was. Na drie maanden kwam de gelukkige gezant te Brussel terug (30 April) [6]), uitgelaten van vreugde over de eer die hem bewezen en de geschenken die hem gemaakt waren. Zoo volkomen als de koning hem vertrouwde, zoo gunstig als hij hem had aangehoord, zoo genegen als hij zich getoond had alle billijke begeerten te voldoen! — Maar wat van de verzochte regeeringsverandering, wat van de matiging der plakkaten?

---

1) Juist in die dagen kwam er van hem een brief te Brussel in tegenovergestelden geest geschreven (Pap. d'état, t. VIII, p. 645; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 327; Hopperus, Recueil, p. 41).

2) Vgl. Pap. d'état, t. VIII, p. 615; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 343.

3) Pap. d'état, t. VIII, p. 616, 646, 650, 653.

4) Archives, t. I, p. 345.

5) Apologie, p. 93.

6) Pap. d'état, t. IX, p. 216, 223; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 349, 357, 391.

Daarvan wist Egmont zoo aanstonds niets te zeggen: de koning zou er nader over schrijven; maar dat hij aan den raad der grooten veel hechtte, had de gezant duidelijk bemerkt. — De waarheid was, dat de goedmoedige, ijdele Egmont zoo geheel vervuld was geweest met de gedachte aan 's konings weldaden en eerbewijzen, dat hij nauwelijks aan het eigenlijke doel zijner zending had kunnen denken, en zich gaarne tevreden had gesteld met de algemeene verzekeringen en de onbepaalde beloften, die hem gedaan waren. Granvelle had zijn karakter juist doorgrond [1]), en den koning meermalen geraden dien „vriend van rook", dien opgeblazen goedbloed, naar zijn hof te roepen, waar hij gemakkelijk te winnen en van zijn gevaarlijke vrienden af te trekken zou wezen. Maar één ding had de sluwe kardinaal vergeten: een man die zoo gemakkelijk te winnen was, was ook weêr licht te verliezen. Toen Egmont te Brussel de vragen zijner achterdochtige vrienden niet beantwoorden kon, toen hij van Oranje de harde waarheid moest hooren, dat hij de algemeene belangen om zijne bijzondere verzuimd had, kwam hij tot bezinning en inkeer. En toen de brieven, die hem waren nagezonden [2]), niets verwezenlijkten van de goede verwachting die hij zoo lichtvaardig had opgevat, liet hij zich door zijne vrienden gezeggen, dat hij te Madrid gepaaid en bedrogen was. In weinige weken was de goede indruk van 's konings gunstbewijzen volkomen uitgewischt, en heviger dan een der andere heeren voer van nu af Egmont [3]) tegen het onverstand en de dubbelhartigheid der Spaansche regeering uit.

Wij begrijpen, dat, om het karakter en het doorzicht van Egmont te redden, zijne vrienden voorgaven [4]), dat er tusschen hetgeen hem was toegezegd en den inhoud van 's konings latere brieven wezenlijk verschil bestond; maar, voor zoo ver wij kunnen nagaan, was hun voorgeven ongegrond [5]). Wat aan Egmont in het onbe-

1) Pap. d'état, t. VII, p. 115, 135. Vgl. het oordeel van Armenteros in Corresp. de Phil. II, t. I, p. 343.

2) Die van 13 Mei (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 355, 358, 362, 363, 377, 383). Vgl. Hopper, Recueil, p. 55.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 391.

4) Apologie, p. 93.

5) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 346/7; Hopper, Recueil, p. 44; Strada, p. 153, 164. De koning zelf beweerde dit ten stelligste in zijn brief aan de landvoogdes van 20 October 1565 (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 372/3). Volgens Cabrera had de koning gezegd, dat hij liever duizend dooden sterven dan de religie veranderd hebben wilde (Historia de Felipe II, p. 411).

paalde gezegd was, stond in stelliger bewoording in de brieven geschreven: de verlangde verandering in de regeering was te gewichtig dan dat de koning haar zoo voetstoots kon goedkeuren; hij zou er zich op beraden; wat de wering der ketterij betreft, hij had er niet tegen, andere middelen te beproeven, indien er doelmatiger dan de tot nu aangewende te bedenken waren; men mocht te Brussel een vergadering van geestelijken en rechtsgeleerden beleggen om daarover te beraadslagen, en hem hun advies overzenden; hij zou dan zien wat hem te doen stond. — Wij herkennen in dit schrijven de geliefkoosde taktiek van Philips: uitstellen, tijdwinnen, niet beslissen. Ook de grooten begrepen het dus, en toonden er zich misnoegd over. Maar wat konden zij doen dan berusten?

Onverwijld, reeds den 1sten Juni [1]), riep de landvoogdes eenige der meest geachte bisschoppen en rechtzinnige magistraten bijeen, en legde hun 's konings lastbrief voor. Zij hadden de welbekende plakkaten nog eens opzettelijk na te gaan, en te zien welke wijzigingen de veranderde tijdsomstandigheden vereischen mochten. In weinige dagen (6 Juni) was hun onderzoek afgeloopen, en brachten zij hun advies uit.

Het was zoo als men van rechtschapen katholieken verwachten moest, die zich tot de moderne begrippen van gewetensvrijheid en afzondering van Kerk en Staat niet verheffen konden [2]). Zij verklaarden zich tegen het veranderen der strafbepalingen in de plakkaten, maar zij gaven in bedenking, bij een geheime instructie de rechters te machtigen bij het vellen van het vonnis onderscheid te maken tusschen de eene ketterij en de andere, en de sexe en den leeftijd der schuldigen in aanmerking te nemen [3]). — In der daad, zoo men niet geheel van stelsel veranderen wilde, kon men moeilijk anders dan bij een geheime instructie der rechters verzachting in het straffen der ketters brengen. Begon men eens aan de plakkaten te tornen, dan zouden deze spoedig alle gezag verliezen. Zij waren in der tijd door keizer Karel, roemrijker gedachtenis, met toestemming der Staten vastgesteld, en Granvelle had daarom ook Philips, bij zijn komst aan de regeering, geraden er niets in te wijzigen [4]), dewijl hij niet licht aan zijne eigen-

1) Hopper, Recueil, p. 47 suiv.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 355, 360.

3) Vgl. Pap. d'état, t. IX, p. 342 suiv. Ook Granvelle was van soortgelijk gevoelen.

4) Pap. d'état, t. IX, p. 478. Vgl. Gordon, Dissert., p. 170 en Corresp. de Phil. II, t. I, Préface, p. CXXVI.

machtig uitgevaardigde plakkaten een zoo eerwaardig aanzien zou kunnen geven. Was het dan raadzaam nu, bij het toenemen der ketterij, het gezag dier plakkaten moedwillig te schenden?

Maar de Raad van State, die in der daad het geheele stelsel veranderd wilde hebben, was met het advies der vergadering niet gediend, en verschoonde zich, toen de landvoogdes ook zijn gevoelen wilde vernemen [1]): de koning had niet goedgevonden hem te raadplegen, en hij wilde dus wachten met raad te geven, tot hij er om gevraagd zou worden [2]). Maar dat zwijgen sprak duidelijk genoeg. En buiten af ontzagen zich de grooten ook niet te zeggen, dat de prelaten geen begrip van staatkunde hadden, en misschien al zeer spoedig ondervinden zouden, hoe zeer het volk de bloedplakkaten moê was. En het volk begon ter zelfder tijd zijn ongenoegen dreigend aan den dag te leggen. Een heftig manifest tegen het concilie van Trente [3]), de vergadering der prelaten en de geestelijkheid in het algemeen, werd op verscheiden plaatsen van Brussel aangeplakt gevonden [4]): de publieke opinie openbaarde zich in die dagen bij voorkeur langs dezen weg.

Het advies was onverwijld naar Madrid opgezonden [5]). Maar maanden verliepen, zonder dat er eenig antwoord terugkwam. De aandacht des konings was naar andere streken gericht: de Turken hielden Malta ingesloten; viel hun dat eiland in handen, dan bedreigden zij, van daar uit, de westelijke helft der Middellandsche zee en de kusten van Spanje. De geheele Christenheid had het oog op die belegering gevestigd. Niet zonder grond geloofden de Nederlandsche grooten dat van den uitslag het antwoord des konings zou afhangen: behielden de Turken de overhand, de koning zou zich jegens de Nederlanden toegeeflijk betoonen; werden zij teruggedreven, dan zou hij daarentegen zijn gezag onverminderd doen gelden [6]). Geen wonder dus, dat

1) Hopper, Recueil, p. 50.

2) Daarom werd er nogmaals naar Madrid geschreven (Pap. d'état, t. IX, p. 488; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 360/4).

3) Over de afkondiging der besluiten van het concilie: zie Anselmo, Dissertationes forenses, p. 111 sq.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 361/2. Het gebeurde op den 1sten Juli.

5) 22 Juli 1565 (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 360). Egmont schreef herhaaldelijk over de ontworpen hervorming aan den koning (ibid., p. 359, 375), het laatst den 18den Juli.

6) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 367; Pap. d'état, t. IX, p. 652/3. Vgl. Soutendam, Mededeelingen, blz. 38.

Brederode juichte [1]) bij de tijding van den voorspoed der Turken, en ze eerlang in Valladolid hoopte te zien. Ongelukkig genoeg, dat Nederland gebaat werd door den tegenspoed der monarchie, waartoe het behoorde. Maar de blijdschap van Brederode was van korten duur: de Turken moesten wijken; en, zoo als men gevreesd had, onder den indruk van de zegepraal schreef Philips zijn antwoord aan de landvoogdes [2]).

Het droeg maar al te zeer het kenmerk der omstandigheden waaronder het geschreven was [3]): de koning gaf niets toe; in den regeeringsvorm zou voorloopig niets veranderd worden; in den Raad van State benoemde hij — niet een der hem voorgedragen kandidaten, maar Aerschot, die geen deel aan de ligue tegen Granvelle genomen had en derhalve met de andere grooten overhoop lag. Het advies van de prelaten en juristen keurde hij goed — uitgenomen de door hen voorgestelde verzachting der straf; want de straf te verminderen, omdat de misdaad algemeen werd, scheen hem niet raadzaam [4]). De inquisitie moest blijven gelijk zij was, en door de magistraten en regenten ijverig ondersteund worden [5]).

Deze heillooze brieven, van 20 October [6]) gedagteekend, werden in de eerste dagen van November te Brussel ontvangen [7]), te midden der feesten, waarmeê de landvoogdes het huwelijk van haren zoon, den later zoo beroemden Alexander Farnese, schitterend vierde. Voorziende welken indruk zij maken zouden, hield zij ze nog eenige dagen onder zich, maar eindelijk moest zij ze wel bij den Raad van State ter tafel brengen. Zij wekten nog sterker weêrzin dan de landvoogdes gevreesd had. De grooten achtten zich persoonlijk beleedigd door het in den wind slaan hunner waarschuwing en raadgeving [8]). Zij hadden vooruit gedreigd zich aan de regeering te onttrekken, als het antwoord uit Madrid onvoldoende was. Zij aarzelden thans niet hun woord te houden.

---

1) Archives, t. I, p. 397.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 376; Pap. d'état, t. IX, p. 650, 678/9.

3) Onder die omstandigheden had ook de samenkomst te Bayonne met Alva plaats.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 372.

5) Tot nu toe had, wat dit laatste betreft, het omgekeerde plaats gehad (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 354/5).

6) Corresp. de Marguérite d'Autriche, t. I, p. XXVII, LXIX; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 372.

7) Zij werden op den 5den November ontvangen (Archives, t. I, p. 442).

8) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 384—7.

De landvoogdes wist niet wat te doen. Ook zij keurde de strengheid des konings af. Zij was genegen aan de brieven, die zooveel weêrzin wekten, voorloopig geen gevolg te geven [1]). De Geheime Raad, aan wien zij ter overweging werden medegedeeld, insgelijks beducht voor de onrust, die er uit kon voortkomen [2]), adviseerde dat de landvoogdes er slechts in zoo ver gevolg aan geven zou, dat zij den stadsbesturen en hoven zou aanschrijven, de plakkaten en ordonnantiën te onderhouden, zoo als tot nu toe geschied was, zonder eenige verandering, en dat zij van het bijstaan der inquisiteurs, om valsche gevolgtrekking voor te komen, volstrekt niet gewagen zou. Zoo zou zij tijd winnen om den koning op het gevaarlijke van zijn bevelen opmerkzaam te maken, en hem misschien te bewegen eenige verzachting toe te staan.

Zeker, deze raad was in het belang van rust en vrede zeer aannemelijk: de koning was zelf te veel vriend van uitstellen, dan dat hij aan de landvoogdes haar voorzichtig dralen ten kwade geduid zou hebben. Maar, zoo doende, bleef men hier te lande voor onbepaalden tijd in het onzekere en in spanning. Als het zwaard van Damocles bleef de inquisitie boven Nederland zweven: bij de eerste gelegenheid zou Philips het laten vallen, en Nederland zou weêrloos er door getroffen worden. Dan was het nog maar verkieselijk nu aanstonds uit de onzekerheid te geraken, en het volk de bevelen des konings te openbaren. De Staten en steden konden dan, nu het nog tijd was, hunne stem tegen de Spaansche dwinglandij verheffen, en door hun verzet den koning misschien tot inkeer brengen. Zoo oordeelden de grooten, en in het bijzonder Oranje en Egmont. Toen het advies van den Geheimen Raad bij den Raad van State in behandeling kwam, verklaarden zij zich tegen het aangeraden uitstel, en voor de onmiddellijke en volledige uitvoering van 's konings bevelen. Zij voorspelden wel de noodlottigste gevolgen van 's konings handelwijs, maar zij rekenden het den plicht der landvoogdes, hetgeen haar was voorgeschreven uit te voeren. Te vergeefs beijverde zich nog Viglius het advies van den Geheimen Raad te verdedigen en door te drijven; te vergeefs bood hij aan de verantwoording van het uitstel bij den koning op zich te nemen. Oranje en Egmont, en

---

1) Archives, t. I, p. 444; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 387. Vgl. haar vorig schrijven, p. 361.

2) Ook Egmont voorzag troebelen. Zie zijn brief aan den koning van 25 December 1565 (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 385).

de anderen op hun voorbeeld, bleven voor het oogenblikkelijk openbaar maken der heillooze brieven, en daartoe werd eindelijk besloten. — Aan Egmont werd later door den bloedraad zijn handelwijs in deze zaak als misdrijf aangerekend. Want niet, zoo als de grooten beweerden, uit 's konings brieven, maar uit de ontijdige verbreiding er van, leidde de Spaansche regeering het uitbreken der onlusten af [1]).

Zeker de wijs, waarop de bevelen des konings ter kennisse van het volk gebracht werden, was zoo onhandig en zoo geschikt om oproer te wekken, dat wij aan kwade bedoelingen zouden denken, indien de betrokken personen niet uit den aard der zaak boven zulk mistrouwen verheven waren.

De landvoogdes toch, voorgelicht door den Geheimen Raad, zal wel geen onrust hebben willen stichten, en zij was het die aan de hoven van justitie schreef, met last het verder ter kennisse van de steden binnen hun rechtsgebied te brengen, dat de koning verlangde, dat de plakkaten tot wering der ketterij en de besluiten van het concilie van Trente stiptelijk zouden worden nageleefd, en dat de inquisiteurs bij de uitoefening van hun ambt op alle wijzen begunstigd en geholpen zouden worden. Ook aan het Hof van Brabant werd zulk een aanschrijving gericht, hoewel in dat gewest tot nog toe geene inquisitie bestond. En, zonder eenige bedenking, gehoorzaamde het Hof, en bracht den brief der landvoogdes ter kennisse der hoofdsteden. Kon het anders dan dat men daar, en bepaaldelijk in het vrijheidlievende Antwerpen, in 's konings bevelen een nieuwe inbreuk op de privilegiën en op de bezworen *Blijde Inkomst* vermoedde, een poging om de gehate, en reeds zoo dikwerf afgeweerde inquisitie ten laatste, als bij verrassing, in te voeren?

Oogenblikkelijk besloot de regeering van Antwerpen bij het Hof en de landvoogdes te protesteeren, en de drie andere hoofdsteden sloten zich weldra bij haar aan [2]). Zoo ontegenzeggelijk waren zij in haar recht dat wij ons de onvoorzichtigheid van de landvoogdes en hare raadslieden niet verklaren kunnen, die het verzoekschrift op de lange baan schoof en weken lang onbeantwoord liet. Met minder recht kwamen vervolgens ook de leden van Vlaanderen en Namen tegen de aanschrijving in verzet [3]).

---

1) Hopper, Recueil, p. 79; Bavay, Procès du Comte d'Egmont, p. 235.
2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 396.
3) Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 97.

En de volksmenigte, die het geheele afgeloopen jaar, sedert de zending van Egmont, verzachting van de kettervervolging gewacht had, toonde hare teleurstelling in gemor en oproerigheid, waaraan het consistorie der gereformeerden in hevige geschriften, die zij 's nachts liet aanplakken of uitstrooien [1]), maar al te duidelijke woorden gaf: onder anderen werd daarin beweerd dat de inquisitie streed tegen de privilegiën en de wetten van het Roomsche rijk, waartoe Antwerpen nog steeds behoorde, en dat oproer ter zake van die inquisitie niet als rebellie te beschouwen zou zijn.

Bemoedigde dus de remonstrantie der steden de bevolking, nog meer vuurde haar het gedrag der grooten aan: in antwoord op de aanschrijving, die ook zij, als stadhouders, van de landvoogdes ontvingen, verklaarden eerst Bergen [2]), toen Megen, toen Oranje [3]), dat zij bezwaar maakten bevelen, als die hun thans gegeven werden, ten uitvoer te leggen; dat zij zich niet berekend achtten ze door het volk te doen gehoorzamen, en dat zij daarom verzoeken moesten door geschikter personen vervangen te worden. In gelijken geest spraken bijna alle stadhouders; de landvoogdes schreef aan den koning, dat het onmogelijk bleek te zijn zijne bevelen uit te voeren, daar geen der grooten er de hand toe wilde leenen. Egmont trachtte haar zelfs te bewegen hun voorbeeld te volgen en de landvoogdij insgelijks neêr te leggen [4]). Maar, hoezeer zij de strengheid des konings afkeurde, zoo openlijk wilde zij haar misnoegen niet toonen. De drie mannen verwijderden zich daarop uit den Raad van State en uit de residentie: zij stelden den maatregel, die eens tegen Granvelle zoo goed gediend had, nog eens, thans tegen den koning zelf, in het werk.

Hoe plotseling had het godsdienstig belang alle andere aangelegenheden op den achtergrond geschoven! Men hoort nauwlijks meer reppen van de eens zoo vurig verlangde regeeringshervorming, zelfs niet meer van de dotatie der bisschoppen of van de besluiten van Trente. De belangstelling der natie vestigt zich uitsluitend op de bloedplakkaten en de inquisitie.

---

1) Te Antwerpen en te Brussel (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 387, 394/5).

2) 8 Januari 1566 (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 386).

3) 24 Januari 1566 (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 106; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 397).

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 391. Egmont was op dit tijdstip de hevigste, zooals vroeger Hoorne, zegt daar Armenteros.

En had dan de koning in zijne laatste brieven daaromtrent iets nieuws, iets ongehoords voorgeschreven? Geenszins. Hij kon te Madrid zelfs niet begrijpen, wat men in Nederland in zijne brieven zoo aanstootelijk vond. Hij had in het jaar 1565 niets meer bedoeld, niets meer bevolen, den hetgeen hij in 1559, bij zijn vertrek naar Spanje, aan de hooge colleges op het hart had gedrukt. Toen had men hem geduldig, zoo al niet tevreden, aangehoord; thans toonde men afgrijzen en verontwaardiging. Hij begreep niet dat onder andere omstandigheden dezelfde zaak een gansch ander karakter heeft; dat in de zes laatste jaren de nieuwe denkbeelden in Nederland zich wijd en zijd verbreid hadden, en dat het nu niet meer om het verbranden van enkele arme geestdrijvers, maar om het uitroeien van halve steden, om het vermoorden van duizenden gezeten burgers te doen was.

Vooral de inquisitie was het vrije volk van Nederland een gruwel [1]): om haar nog afschuwelijker in de oogen der natie te maken, noemde men haar de Spaansche inquisitie. Want wat Spaansch was werd reeds daarom gehaat; zoo anti-nationaal was de regeering, die Nederland uit Spanje overheerschte. Doch wáár was het, wat Philips verzekerde, dat hij er niet aan dacht de inquisitie, zoo als zij in Spanje bestond, in de Nederlanden in te voeren; openhartig voegde hij er bij: de Nederlandsche inquisitie is nog onverbiddelijker dan de Spaansche [2]). Zoo deed dus het geschil over den naam, dien het geloofsonderzoek hier dragen moest, niets ter zake: Oranje heeft het gezegd, niet de naam of de inrichting der inquisitie, maar haar doel en haar werking beroerde het volk.

Van inquisitie behalve die der bisschoppen had men hier te lande betrekkelijk weinig vernomen, eer Philips in 1550 als toekomstig vorst en heer gehuldigd was. Wel was er al in 1522 door keizer Karel een bijzonder inquisiteur voor zijne Nederlandsche erflanden aangesteld en was deze door den Paus als zoodanig bevestigd; wel werden ook later door den Paus, op voordracht der algemeene landsregeering, dergelijke inquisiteurs benoemd, doch hunne werkzaamheid was weinig op den voorgrond getreden. De geloofsvervolging was, vooral na 1531, niet bijzonder

1) Vgl. de gezegden van Havetius en van de landvoogdes (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 385, 390). Zelfs Granvelle begreep de noodzakelijkheid het volk op het punt harer invoering gerust te stellen (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 396).

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 207. Dit beweerde ook de landvoogdes (Ibid., p. 387).

hevig [1]) en liet meestal ongemoeid wie geen aanstoot gaf: zij trof in het bijzonder de openlijk genoeg optredende wederdoopers. Eerst na 's keizers zegepraal in Duitschland vernam men ook hier te lande van het onderzoek naar het geloof. In een scherp plakkaat, welks uitvaardiging wel niet ten onrechte aan den geloofsijver van den toekomstigen landsheer werd geweten, werd toen aan alle overheden aanbevolen de inquisiteurs behulpzaam te zijn bij het opzoeken der verdachten en op den aanbreng van dezen belooning gesteld. In de meeste provinciën werd dit plakkaat zonder tegenspraak afgekondigd. Maar Antwerpen, welks handel verloopen zou, als de vreemde kooplieden aan een geloofsonderzoek werden blootgesteld, liet niets onbeproefd om de inquisitie te weren. Het benoemde een commissie, die alles bijeenzocht wat tegen hare instelling pleiten kon. Het wist de overige hoofdsteden van Brabant tot deelneming aan zijn remonstrantie over te halen. Het overtuigde het Hof van Brabant van de billijkheid zijner klachten. Het won zelfs de landvoogdes, koningin Maria, die naar Augsburg trok en haar broeder, den keizer, bewoog het plakkaat te herzien en alle toespeling op de inquisitie er uit te lichten. Dus bleef Brabant door de waakzaamheid van Antwerpen van de gevreesde inquisitie verschoond. In de meeste andere provinciën kwam zij in zwang, maar nergens zonder tegenstand; Vlaanderen in het bijzonder verzette zich voortdurend tegen de ketterjacht van Titelmans, den ijverigsten en meest verfoeiden van al de Nederlandsche inquisiteurs.

Wij zullen na Motley den gang van het geloofsonderzoek en den aard der bestraffing van de ketters niet beschrijven. Die zijn verhaal gelezen heeft, zal zich niet verwonderen, dat het Nederlandsche volk gruwde van zulk een rechtspleging. Dat de ketterij, als zij zich openlijk vertoonde, gestraft werd, was te gedoogen. Maar dat een mensch, die zijn geloof angstvallig verborgen hield en niemand aanstoot gaf, door den inquisiteur bezworen werd voor zijne overtuiging, die hem het leven kosten zou, uit te komen, streed tegen het gevoel en het karakter des volks. Een arme schoolmeester uit Vlaanderen, de nieuwe leer van harte toegedaan, hield uit menschenvrees zijn geloof geheim; maar hij wordt aan Titelmans verraden en door dezen voor zijn gericht ontboden. Hij tracht de vragen, die de inquisiteur hem doet, te ontwijken, maar als deze hem herinnert wat Christus

1) Zie de vroeger aangehaalde plaats bij Haemstede, blz. 178*b*.

gezegd heeft van hen, die hem voor de menschen belijden of verloochenen zullen, aarzelt hij niet langer en roemt in zijn geloof — dat hem op den brandstapel brengen zal. Maar de inquisiteur heeft zijn taak nog slechts ten halve volbracht. Nu de schuld gebleken is, moet hij den schuldige nog tot bekeering vermanen. „Hebt gij uw vrouw en kinderen lief, zoo herroep uwe valsche belijdenis, en gij redt uw leven"; met zulke woorden verzoekt en martelt hij den ongelukkige. — Wat beteekent de foltering van het lichaam bij zulk een pijniging van den geest? Welk een doodstrijd moet de zwakke, vreesachtige man doorstaan hebben, eer de vuurdood hem verlossen kwam? Is het dan nog te verwonderen, dat ons eerlijk volk een afschuw had van zulk een rechtbank, die het edelste dat in den mensch leeft misbruikte, om hem tot een huichelaar te maken of ter dood te brengen?

Voor den openlijken en stelligen tegenstand van nagenoeg de gansche bevolking, van grooten en kleinen, zou de regeering hebben moeten wijken, indien Nederland een eigen regeering had gehad. Alleen met geweld was thans de inquisitie te handhaven, en de regeering zou over geen troepen hebben kunnen beschikken, omdat de Staten geen geld zouden gegeven hebben, vóór de wenschen des volks verhoord waren. Maar wij merkten het reeds op: de vereeniging van de Nederlanden met Spanje, die de wortel was van al onze rampen, stelde de regeering in staat met vreemde krachten hare anti-nationale bedoelingen door te drijven. Oranje zag van den aanvang af, dat daarin het gevaar van den toestand gelegen was.

Van Breda, waarheen hij zich teruggetrokken had in afwachting van het ontslag uit zijn stadhouderschap, sloeg hij de bewegingen der regeering oplettend gade. Weldra verbreidde zich het gerucht, dat Erik van Brunswijk [1]), een avonturier, die voor iedere zaak om geld zijn degen veil had, en die Woerden in pandschap hield [2]), soldaten wierf, men meende voor rekening van Philips. Op Oranje maakte dit gerucht diepen indruk; hij voorzag, dat wanneer de Spaansche regeering geweld gebruiken wilde, zij spoedig in een onberaden oproer der bevolking een voorwendsel daartoe vinden zou, en dat dan het lijdelijk verzet, waarvan hij

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 395. Vgl. Corresp. de Guillaume le Tacit., t. VI, p. 362.

2) Sedert 30 Juli 1558 (Hollandsche Consultatiën, t. V, p. 571/4).

anders nog goede gevolgen verwachtte, niet vol te houden zou zijn. Hij wist, dat de koning hem niet lijden mocht, en hem verdacht hield van onder de hand den tegenstand, dien de regeering ontmoette, te verwekken. Hij dacht er over om voor een poos het land te verlaten. Hij zond zijn broeder Lodewijk [1]) bij de invloedrijkste protestantsche vorsten van Duitschland rond, om raad te vragen, hoe hij zich tusschen de stellige bevelen des konings en den weêrzin der natie gedragen moest.

Maar reeds was de beweging, die de grooten aan den gang hadden gebracht, aan hunne leiding ontwassen. Juist, nu dezen zich voor de tweede maal aan de regeering onttrokken en een afwachtende houding aannamen, trad de lagere adel, die hun voorbeeld tot nog toe steeds had nagevolgd, op den voorgrond, en stelde zich aan de spits van de opgeruide menigte.

III.

De hervorming was in de Nederlanden van onder op begonnen [2]). Schamele handwerkers en arme monniken waren de eerste belijders van het vernieuwde geloof geweest; de gezeten burgerij was later aangetast; vervolgens de adel. De grooten, zoo als wij zagen, waren vrij gebleven van geloofsijver: zij waren noch katholiek, noch protestant, zij waren libertijnen, vijanden van de geestdrift van beide partijen.

Van den adel waren het vooral de jeugdige mannen, die voor de protestantsche denkbeelden gewonnen waren [3]); zij hadden ze in het buitenland leeren kennen. Zoo lang hier nog geen andere universiteit dan de Vlaamsche te Leuven bestond, werden de jonge edellieden uit de Waalsche provinciën naar Frankrijk en Zwitserland ter voltooiing van hun opvoeding gezonden, en zij doorreisden dan tevens meestal een gedeelte van Europa. Het kan ons niet verwonderen, dat de besten hunner als protestanten terugkeerden: de jeugd voelt zich aangetrokken door geestdrift

1) Archives, t. II, p. 27.

2) Vgl. o. a. de praefatio van Nerdeni Systema Theologicum, overgedrukt in Gerdes, Miscellanea Groningana, t. III, 1, p. 43—57, en vertaald in den Navorscher van 1867, blz. 353 volg. Zie Doedes, Oude Broederschap, V.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 383.

en moed en zelfverloochening, en keert zich af van onverschilligheid en koele berekening en menschenvrees. En in het tijdperk, waarvan wij handelen, was het katholicisme nog in die zelfzuchtige onverschilligheid en flauwheid verzonken, waaruit de aanval van het protestantisme het eerst nu deed ontwaken. Het jeugdige Calvinisme daarentegen blaakte van overtuiging en ijver. Terwijl de Roomsche geestelijkheid bovenal haar gemak en haar overvloed zocht te bewaren, offerden de protestantsche predikanten hun leven gereedelijk op voor de voortplanting der waarheid. Kon het anders of het onbevangen gemoed der jonge edellieden moest vervuld worden van bewondering en liefde voor een geloof, dat zulke vruchten voortbracht? Bij hun terugkomst in het vaderland beijverden zij zich gemeenten te vormen, waaraan zij beschaafde en geleerde predikanten verbonden. Zoo bracht Jean de Marnix, heer van Toulouse, met hulp van den predikant Saravia, de eerste gereformeerde gemeente in de residentie bijeen.

Jean de Marnix en zijn broeder, de heer van St. Aldegonde, zijn waardige vertegenwoordigers van dien jeugdigen adel, die voor den gereformeerden godsdienst en voor de vrijheid des lands alles op het spel heeft gezet. Welk een man Aldegonde geworden is, toont de geschiedenis van zijn leven. Welk een man Toulouse beloofde te worden, leert ons de getuigenis van beider vrienden, die den ouderen broeder nog boven den jongeren stelden. Hoe weinigen slechts uit hun vriendenkring zijn oud genoeg geworden om te toonen wie zij waren; de meesten zijn in de eerste jaren van den langen oorlog op het schavot of op het slagveld omgekomen. En de makkers, waarmeê zij verkeerden, de libertijnsche, losbandige edelen, met wie zij ter bereiking van het gemeenschappelijk doel samenspanden, hebben hen in de oogen van het nageslacht geschandvlekt. Zij zijn niet naar hun eigen verdienste gewaardeerd.

Den strijd der grooten tegen Granvelle hadden deze jonge edelen met welgevallen aangezien, zonder er deel aan te nemen; misschien dat een enkele hunner het zinnebeeld der ligue aan zijn kleeding gedragen had. Eerst toen de grooten voor de vrijheid van het geweten optraden en tegen inquisitie en bloedplakkaten gingen ijveren, voelde zich de protestantsche adel opgewekt, zich achter hen te scharen. — In den zomer van 1565, nadat de vergadering van prelaten en juristen haar onvoldoend advies had uitgebracht en terwijl 's konings besluit nog werd ingewacht, gebruikte

Lodewijk van Nassau de baden te Spa [1]). Daar ontmoetten hem, hetzij toevallig hetzij volgens afspraak, Jean de Marnix en Nicolas de Hames, de wapenheraut van de orde van het Gulden Vlies, en een derde man van aanzien, maar die meer bepaald den rijken burgerstand vertegenwoordigde, Gilles le Clercq van Doornik. Alle drie waren ijverige protestanten, en wij begrijpen daarom dat zij bij voorkeur met Lodewijk van Nassau handelden, die, zoo hij al niet ijverde zoo als zij, toch minder libertijnsch was dan de grooten, en die door zijn rang en zijn betrekking tot den prins van Oranje juist de geschikte persoon scheen om tusschen grooten en edelen te bemiddelen. Of de markies van Bergen, die ter zelfder tijd zich te Spa ophield [2]) en druk met graaf Lodewijk verkeerde, aan de onderhandeling deelnam, weten wij niet. Alle verdere bijzonderheden van deze samenkomst zijn ons eveneens onbekend. Slechts eene zaak is zeker: er werd gehandeld over het oprichten eener ligue tot verdediging der gewetensvrijheid. Natuurlijk kon men tot het vormen der ligue niet overgaan, zoolang de beslissing des konings op de hem toegezondene adviezen en remonstrantiën nog werd ingewacht. Eerst toen in November de noodlottige brieven uit Madrid ontvangen waren [3]), was de tijd daar om het verbond te sluiten en aan het werk te gaan. En het trof gelukkig, dat juist in die maand de feesten, waarmeê Parma's huwelijk gevierd werd, een aantal edellieden naar Brussel bijeengelokt hadden, die dus, zonder achterdocht te wekken, meermalen te zamen konden komen. Op een der laatste avonden van November [4]) vergaderden twaalf of twintig hunner

---

1) Vgl. Corresp. de Granvelle, t. II, p. 666 (Verhooren der te Harlingen gevangen edellieden); Archives, t. I, p. 395. Over dit begin van het Compromis zie nog de vonnissen van Jan van Marnix (bij Quinet, Marnix, vertaald door Van Vloten, p. 141); De Hames (bij Bakhuizen van den Brink, Studiën, dl. I, blz. 252) en Gilles le Clercq (bij Pasquier de la Barre, Mémoires, p. 240).

2) Archives, t. I, p. 395.

3) Zie hiervoor blz. 359.

4) Volgens het vonnis van De Hames is het compromis gearresteerd „environ le mois de décembre". Junius (Du Jon) geeft in verschillende aanteekeningen verschillende dagen op, doch het zekerst schijnt de herinnering, dat het de dag was waarop het huwelijk van Parma zou gevierd worden. Dit nu was volgens Strada (p. 164) en Viglius (Vita, p. 44) de St. Andreas-dag, den 30sten November. In het in de Mémoires Couronnés (t. I, p. 41) door A. Castan uitgegeven geschrift: Les Noces d'Alexandre Farnèse à Bruxelles, le 19 Novembre 1565. Narration faicte au Cardinal de Granvelle par Pierre Bordey, wordt vermeld dat het huwelijk plaats had op den avond van Zondag 11 November en den 18den daarna een „grand festin". Als Junius dus gelijk

in het hôtel van Culemburg; zij vonden er den predikant François du Jon, die zich, weinige maanden geleden, had laten bewegen om het veilige Genève voor Nederland, waar hem als Franschman dubbele gevaren dreigden, te verlaten, en die thans te Antwerpen leeraar was en de pen voerde voor het consistorie. Hij was opzettelijk naar Brussel opontboden om er dien avond te prediken en vóór te bidden. Toen de oefening geëindigd was, begonnen de edelen, nog in het bijzijn van den predikant, over het aangaan van een compromis tegen de geloofsvervolging te handelen. Toulouse was bij deze eerste bijeenkomst waarschijnlijk de hoofdpersoon; in het huis van De Hames schijnt eenige dagen later het verbond werkelijk tot stand te zijn gekomen. Dus dezelfde mannen, die het vier maanden vroeger te Spa hadden beraamd, waren hier de voornaamste die het oprichtten; men kan hen niet beschuldigen van in overijling en onberaden drift gehandeld te hebben.

Wat de verbondenen zich ten doel stelden, staat in hun manifest duidelijk genoeg uitgedrukt: zij wilden de inquisitie opgeheven en de plakkaten verzacht hebben; zij wilden het uitvoeren van 's konings bevelen, in zijne laatste brieven vervat, beletten. Zij bedoelden dus hetzelfde dat de grooten met de zending van Egmont hadden voorgehad, en dat zij thans, na de ontvangst der noodlottige brieven, als onbereikbaar hadden opgegeven. Wat gaf den edelen moed om op te vatten hetgeen de grooten niet hadden kunnen volvoeren? Welke krachtige middelen stonden te hunner beschikking? Wij kunnen die vraag slechts ten halve en bij gissing beantwoorden.

Het schijnt dat de oprichters van het verbond zich van den aanvang af bewust waren dat zij met woorden niets konden uitrichten; dat er gehandeld moest worden. Naar ons dezelfde Du Jon, die bij het sluiten van het verbond tegenwoordig geweest was,

---

heeft en de bijeenkomst op Parma's trouwdag heeft plaats gehad, dan moeten wij Zondag 11 November aannemen. Maar de brieven van October kwamen de landvoogdes den 5den in handen en werden door haar eerst acht dagen later (dus den 13den) aan den Raad van State medegedeeld (Viglius aan Granvelle in Archives, t. I, p. 442). Het is dus niet wel mogelijk een bepaalden dag vast te stellen, maar zeker moet die *na* den 11den worden gesteld. Volgens Junius' aanteekeningen (bij Brandt, dl. I, Aanteekeningen, blz. 53), zijn er meer vergaderingen gehouden en volgens het vonnis van Maximiliaan van Blois (Marcus, Sententiën en indagingen van den hertog van Alba, blz. 77), had deze met elf anderen het Compromis geteekend ten huize van De Hames (Vgl. zijn verhoor in Corresp. de Granvelle, t. II, p. 653/662).

bericht [1]), waren de verbondenen voornemens zich van Antwerpen meester te maken [2]), waar de meeste protestanten woonden, en dat, als de rijkste stad en in het midden des lands gelegen, voor hunne plannen bij uitstek geschikt was. Reeds voor jaren was de regeering beducht geweest, dat de protestanten die stad zouden overrompelen en van daar het land in beweging brengen. — Eens meester van Antwerpen, zouden zij waarschijnlijk de Staten-Generaal hebben opgeroepen [3]), op hun gezag geld geheven en troepen aangeworven hebben, de regeering aan den Raad van State hebben toevertrouwd en dus Nederland in staat gesteld om met den koning, als mogendheid met mogendheid, te handelen. Juist zoo hebben zich tien jaren later, na den dood van Requesens, de Staten gedragen. Het is merkwaardig dat reeds bij den aanvang der onlusten de wakkere stichters van het Compromis hetzelfde plan ontworpen hebben. Het bewijst, hoe goed zij begrepen, dat Philips zich door geen woorden tot het verleenen van godsdienstvrijheid zou laten bewegen; dat Nederland zich zelf moest regeeren, wilde het naar zijn eigen zeden geregeerd zijn; dat alleen geweld van wapenen beslissen kon.

Maar had hunne voorgenomen onderneming goede kans om te gelukken? Wij betwijfelen het. Dezelfde tweedracht, dezelfde naijver, die in een later tijdvak de Pacificatie van Gent verijdeld hebben, zouden de onmisbare samenwerking op dit oogenblik evenzeer onmogelijk hebben gemaakt. De loyauteit jegens den

---

1) Ik twijfel niet aan de echtheid der aanteekeningen van Junius, die ons Brandt bewaard heeft. Zij passen zóó juist in hetgeen ons van elders bekend is, zij komen in de hoofdzaak zóó goed overeen met hetgeen in de autobiographie van Junius verhaald wordt, dat er geen reden bestaat om te vermoeden dat Brandt zich vergist heeft, — want aan zijn goede trouw kan niemand twijfelen. Het eenige punt van verschil tusschen de autobiographie en de aanteekeningen bestaat in de chronologie van het Compromis. Daarentegen heeft de door Groen (Archives, t. II, p. 13) aangehaalde aanteekening in den catalogus van Paulus Merula geenszins de waarde, welke er aan is toegeschreven, en is het volstrekt niet waarschijnlijk dat deze, zooals ook ik vroeger heb aangenomen, aan de aanteekeningen, ons door Brandt bewaard, ontleend zijn. Immers wanneer men den catalogus inziet, ontdekt men dat die aanteekening niets is dan de titel van een geschreven exemplaar van het Compromis. Achter deze aanteekening toch volgt: „Deselve in Latin. Deselve in 't Nederduytsch. Deselve in Hoogduytsch”. Ook wordt met „les seigneurs de Toulouse” soms zoowel Philips als Jan aangeduid en is dus met de hier gevonden vermelding „entre lesquels le premier quasi fut Monsieur de Tholouse” nog niet beslist, dat alleen Jan de hoofdaanlegger van het verbond geweest is.

2) Wat ook de landvoogdes vreesde (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 402). Vgl. Bavay, p. 237; Wesenbeke, p. 158, 159, 160, 167.

3) Archives, t. II, p. 37.

koning zou velen van deelneming aan het verzet tegen zijne regeering hebben teruggehouden, op een tijd nu de heerschzucht en strengheid, waarvan hij verdacht werd, nog niet door treurige ondervinding gebleken waren. Op de medewerking van al de grooten viel niet te rekenen: niet eens tegen Granvelle hadden allen samengespannen. En het voornemen der verbondene edelen, om zich alleen van den bijstand der Duitschers te bedienen, hoezeer natuurlijk, daar de natie tegen de Franschen sterk vooringenomen was, was moeilijk vol te houden, omdat de Nederlandsche protestanten niet de belijdenis der Duitsche Lutheranen, maar integendeel die der Fransche Calvinisten hadden aangenomen.

Buitendien, het Compromis had niet lang zijn zuiver protestantschen aard kunnen bewaren. Om het aantal leden te vermeerderen had men zich allengs tot edelen van allerlei gezindheid gewend. En het was ook moeilijk onderscheid te maken; de afscheiding van protestanten en katholieken bestond nog niet: slechts zeer weinigen wilden er openlijk voor uitkomen, dat zij het nieuwe geloof omhelsd hadden; weinigen aan den anderen kant verklaarden zich rechtzinnig katholiek; tusschen beide uiterste partijen stond de groote hoop zonder gevestigde overtuiging, gedeeltelijk overhellende naar het protestantisme uit priesterhaat, gedeeltelijk naar het katholicisme uit afkeer van den geloofsijver der protestanten. Waar zou men dus de grenzen trekken, binnen welke men het Compromis besluiten zou? Allen waren van harte geneigd het manifest te teekenen, waarbij aan inquisitie en plakkaten de oorlog verklaard werd; waarom zou men het aan sommigen weigeren?

Zeer snel breidde zich dan ook het verbond onder den lageren adel uit. Zes of acht der eerste oprichters hadden afschriften van het verbondschrift genomen, en lieten daarop teekenen; in een paar maanden hadden zij tusschen de twee en driehonderd namen op hunne lijsten [1]). Lodewijk van Nassau, die in December eenige dagen in het land vertoefde, heeft zeker toen reeds geteekend: om zijn rang werd hij natuurlijk een der hoofden; nevens hem stelde zich Brederode, die zich tot nog toe katholiek gehouden had en van wien de regeering om zijn manier van leven geen

1) Reeds 26 Februari 1566 schreef de landvoogdes vernomen te hebben van een verbond van edelen, die bevreesd voor de inquisitie zijn, „dans la partie du Brabant, qui est située outre Meuse" (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 397).

belangstelling in godsdienstzaken had verwacht [1]). Culemburg en Van den Berg, de zwager van Lodewijk van Nassau, namen insgelijks deel aan het verbond, en verdienden om hun rang naast de twee andere hoofden geplaatst te worden. Twee van deze vier stellig, en, als Hopper het juist heeft, alle vier waren leden van de ligue der grooten tegen Granvelle. Door hen sloot zich het Compromis aan die ligue aan.

Er is veel gesproken over de vraag, of de prins van Oranje van het verbond der edelen tijdig kennis heeft gedragen. Ontegenzeggelijk is het, dat hij in het begin van het jaar [2]) 1566 volkomen op de hoogte was van al het gebeurde en al het bedoelde. Maar dat hij veel vroeger in de geheimen der verbondenen ingewijd was, is niet te bewijzen. Even onzeker blijft het in hoever hem het oprichten van het verbond welgevallig geweest is. Stellen wij ons in zijne plaats, in de afwachtende houding, die hij had aangenomen, dan komt het ons voor, dat hem de manifestatie der edelen ten behoeve der door hem aangeraden maatregelen genoegen zal gedaan hebben; maar dat de oproerigheid van het verbond en de opschudding, die het bij het volk ongetwijfeld verwekken zou, hem in veel hoogere mate mishaagd en gehinderd moet hebben. En deze onderstelling, die uit den aard der zaak voortvloeit, wordt ten volle bevestigd door de latere verklaringen van den Prins zelven.

Toen hem dus in de maand Februari de oprichters van het verbond te Breda kwamen bezoeken en hem hunne plannen van geweld voorlegden, keurde hij die stellig af [3]). Geen geweld van wapenen kwam voor als nog te pas [4]). Maar kon hij gelooven, dat die vurige, moedige edelen, als zij door hem werden afgewezen, hun toeleg zouden opgeven en hun verbond werkeloos te niet zouden laten gaan? Moest hij integendeel niet vreezen, dat zij aan zich zelf overgelaten tot onberaden gewelddadigheden zouden komen, die aan de Spaansche regeering het lang gezochte voorwendsel zouden verschaffen om gewapend Nederland te overheeren en van zijn oude vrijheid te berooven?

Weinige dagen nadat de Prins de plannen der verbondenen stellig had afgekeurd, zien wij hem dan ook in overleg treden

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 389, 393.

2) Vgl. het verhoor van d'Andelot in Corresp. de Granvelle, t. II, p. 666.

3) Archives, t. II, p. 35/6.

4) Oranje wordt door Soriano (p. 373) beschreven als „megliero da consiglio che de fatti".

om soortgelijke zelf ten uitvoer te brengen [1]). Hij ontbood zijne medeleden der ligue naar Breda, en onderhield hen daar, en later te Hoochstraten, in verschillende bijeenkomsten, over hetgeen hij gehoord had [2]). Wat hij met hen besproken heeft, is ons alweêr onbekend: het was in de eerste jaren, waarin de meeste justificatiën der betrokken personen geschreven zijn, niet geraden zulke gesprekken te openbaren. In later tijd heeft de Prins beleden [3]), dat hij te Hoochstraten de grooten op het gevaar dat het land bedreigde, den burgerkrijg, die uit het verbond der edelen en het misnoegen der bevolking kon uitbreken, gewezen had. Als het eenige middel om zulke rampen te voorkomen, stelde hij hun voor, zich aan de spits der beweging te plaatsen, en de maatregelen te nemen, die de omstandigheden zouden vereischen. Hij beriep zich op den raad van twee Duitsche heeren, graaf van Schwartsenburg en Joris van Hol [4]), die met zijn broeder Lodewijk uit Duitschland waren meêgekomen, en die zeker niet zoozeer raad gegeven als wel hulp aangeboden hadden [5]). En waartoe kon de ligue de hulp van deze vreemde krijgslieden behoeven, tenzij het plan, dat Oranje door hun advies wilde aandringen, soortgelijk was, als hetgeen de verbonden edelen hadden beraamd: eigenmachtige bijeenroeping der Staten, vrije onderhandeling met den koning, en des noods gewapende verdediging des lands tegen een aanval van Spaansche troepen?

Maar wat zijn plan mag geweest zijn, hij kon er zijne vrienden niet toe overhalen. Zeker waren Bergen, Hoorne en Hoochstraten er voor, maar Egmont en Megen wilden er niet van weten [6]). De laatste, die al vroeger blijken had gegeven van zijn verlangen om 's konings gunst te herwinnen, trok zich thans uit de ligue terug, en speelde van nu af de rol, die Berlaymont in den tijd van Granvelle vervuld had; hij bracht aan de regeering over hetgeen hij van de grooten te weten kwam [7]). Mansfelt, die niet

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 398.

2) Archives, t. II, p. 44; Defension du Comte de Hoochstrate, p. 64 (bij Bor, dl. I, Authentieke Stukken, p. 28); Corresp. de Granvelle, t. II, p. 662/3.

3) Apologie, p. 90.

4) Over Joris van Hol zie Pap. d'état, t. VII, p. 108/9.

5) Granvelle was van ouds beducht voor de Duitschers als helpers der Nederlandsche grooten (Pap. d'état, t. VII, p. 109, 138/9, 165) en niet geheel ten onrechte (Archives Supplément, p. 14/15).

6) Montigny (die ook voor het plan was) was volgens de Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 235, niet tegenwoordig; vgl. Bavay, p. 125.

7) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 401/2.

te Hoochstraten tegenwoordig was geweest en op wien de ligue nog rekende, volgde weldra het voorbeeld van Megen en koos partij voor de regeering: misschien mishaagde den Duitschen vorst de beweging, die hij zelf aan den gang had helpen brengen, nu er kleinere edelen en zelfs lieden van den burgerstand in betrokken werden.

Maar zonder Megen en Mansfelt was het plan van Oranje toch wel uit te voeren geweest, als Egmont zich maar met hem vereenigd had [1]). Wat De Hames eenige maanden later schreef, was blijvend waar: de degen van Egmont bewaarde het evenwicht; de schaal waar hij dien in legde zou aanstonds overslaan. Steunende op den krijgshaftigen adel en den rijken burgerstand, hadden Oranje en Egmont te zamen aan de regeering de wet kunnen stellen. Maar nu Egmont zich onttrok, was Oranje alleen niet machtig genoeg.

Ik kan het harde oordeel, dat men niet zelden over Egmont — „dien ellendigen Egmont", zegt Bakhuizen — pleegt te vellen, niet onderschrijven [2]). Zijn gedrag gedurende dit jaar heeft het vaderland zeker zeer benadeeld; zijne werkeloosheid heeft Oranje belet te handelen, gelijk hij anders zou gedaan hebben. Maar Egmont heeft zich gedragen als een man van eer, hij heeft zich laten leiden door de stem van zijn geweten, hij is in de hoofdzaak zich zelven gelijk gebleven tot het einde toe.

Hij had, naar het schijnt, groote achting voor Oranje [3]), en hoewel hij twaalf jaar ouder was, had hij zich tot hiertoe steeds aan diens leiding overgegeven. Maar twee zaken stonden bij hem vast: in geen geval zou hij tegen zijn koning en heer de wapenen opvatten; als het te erg liep wilde hij het land verlaten, maar het tegen den souverein verdedigen, daartoe zou hij zich door niemand laten bewegen. En evenmin dacht hij iets te ondernemen, dat zijn katholiek geloof tot schande kon verstrekken [4]);

---

1) Bavay, p. 77.

2) Over Egmont's veldheerstalenten wordt zeer verschillend geoordeeld. De Venetiaansche gezanten twijfelen er aan (Da Mula, p. 400; Soriano, p. 373). Anders echter dacht, volgens Brantôme (t. VI, p. 171), de hertog van Savoye.

3) Over hunne vroegere verbonden, zie La Pise, Tableau de l'histoire des princes et de la principauté d'Orange, p. 287 en Strada, t. I, p. 144, aangehaald in Archives, t. I, p. 177/8, waar ook het oordeel van Granvelle wordt medegedeeld. In den meermalen geciteerden brief van Baudouin (Kervyn de Lettenhove, Les Huguenots et les Gueux, t. I, p. 187) wordt gezegd, dat de Prins Egmont „un bon gros soudard" noemde. Egmont was sterk anti-Fransch (Vita Junii, p. 43; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 397/8).

4) Zie b. v. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 477.

verdraagzaamheid voor de protestanten begeerde hij, maar niet hunne gelijkstelling, nog veel minder hunne verheffing boven de katholieken. Zoodra Oranje met een plan te berde kwam, dat tot verzet tegen den koning of benadeeling van het katholieke geloof kon leiden, trok zich dus Egmont terug, zonder daarom met zijne oude vrienden te breken. Verdient zulk een overtuiging en zulk een gedrag niet ten volle onzen eerbied, al bejammeren wij ook die nauwgezetheid, omdat zij het land zooveel ongeluk berokkend heeft?

Oranje was niet zoo loyaal en niet zoo katholiek. Eer het jaar 1566 nog geëindigd was, verklaarde hij zich, aan zijne Duitsche vrienden, bereid tot de Luthersche kerk over te komen. Hij, de afstammeling van keizer Adolf van Nassau, achtte zich geen tot lijdelijke gehoorzaamheid verplichten onderdaan van den zoon van keizer Karel van Habsburg. Eens had Albrecht van Habsburg de wapenen opgevat tegen Adolf van Nassau. Zou het thans zooveel zwaarder misdaad zijn, als Willem van Nassau zich aan het hoofd van den opstand tegen Philips plaatste? Hij durfde dus op den weg, dien de grooten waren ingeslagen, veel verder voortgaan dan Egmont. Doch zonder Egmont zou het roekeloos geweest zijn zich verder te wagen. Hij gaf het door dezen afgekeurde ontwerp nu ook van zijn kant op.

En zonder de grooten konden de edelen met geweld niets uitrichten: de leiders van het verbond lieten zich door Oranje en Hoorne gezeggen om het handelen uit te stellen en met woorden te beginnen. Zoodra de vergadering te Hoochstraten uiteen was gegaan, werd te Breda het besluit genomen een verzoekschrift aan de landvoogdes te gaan overhandigen [1]). Even als de ligue door het aantal dienaars, die hare livrei droegen, de regeering ontzag had ingeboezemd en aan hare vertoogen kracht had bijgezet, zoo zou thans het Compromis door het aantal edelen, die het request kwamen aanbieden, en door het vertoon van zijn macht en aanzien bij het volk, de regeering schrik aanjagen en tot toegeven dwingen.

De landvoogdes werd door de grooten, die te Hoochstraten bijeen geweest waren, oogenblikkelijk, gelijk hun plicht vorderde, van het verbond der edelen en van de macht, waarover het reeds beschikte, verwittigd [2]). Spoedig hoorde zij van Megen, dat zij

1) Het was Lodewijk van Nassau, die het opstelde (Arnoldi, Geschichte der Nassau-Oranischen Länder, Bd. III, S. 281). Zie ook Archives, t. II, p. 48, 52 en vooral Lodewijk's Apologie (Bijdr. en Med. Hist. Gen., dl. VIII).

2) Egmont waarschuwde den koning 16 Maart 1566 (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 397).

zich op een bezoek der verbondenen tegen de eerste dagen van April had voor te bereiden [1]). Die tijdingen jaagden haar den schrik op het lijf. Het ontbrak haar aan alle middelen van verdediging: de weinige troepen lagen in de vestingen verspreid en konden daar onmogelijk gemist worden. Zij had geen geld om nieuwe aan te werven, en al had zij het gehad, het was thans geen tijd om zich te wapenen, want een ieder geloofde, dat het Compromis over vreemde hulp beschikken kon, en voor ieder vaandel, dat de regeering mocht aanwerven, er gemakkelijk tien op de been brengen.

Zij gevoelde zich buitendien in hare verlegenheid verlaten. Viglius en Berlaymont vertrouwde zij niet en had zij van zich vervreemd. De grooten, die zij begunstigd had, waren meest allen uit de residentie vertrokken. In dringende brieven verzocht zij hen herhaaldelijk terug te keeren en haar bij te staan met raad en daad. Dus aangezocht konden dezen zich niet onttrekken. Weinige dagen voor de edelen naar Brussel kwamen, verschenen Oranje en de overigen weêr in den Raad van State [2]).

Wat zou men den edelen op hun smeekschrift ten antwoord geven? Wij begrijpen licht dat de grooten tot toegevendheid rieden. Zij vonden de landvoogdes, uit eigen beweging, reeds daartoe bereid [3]). Weinige dagen te voren had zij al gunstig beschikt op de remonstrantie der steden van Brabant, en verklaard dat, nademaal er in dat gewest geen inquisitie sedert 1550 bestaan had en de koning niets nieuws verlangde, er ook nu geen inquisitie zou worden ingevoerd. Een besluit dat drie maanden vroeger de gemoederen bedaard zou hebben, doch nu slechts als een blijk van vreesachtigheid en gedwongen inschikkelijkheid werd aangemerkt. Ook de edelen moesten tevreden worden gesteld. Geweld tegen hen te gebruiken was ondoenlijk, daar de middelen ontbraken; en hen te ontvangen doch hun verzoek af te wijzen, zou ongetwijfeld oproer verwekken. Men heeft het later Egmont en Hoorne wel als misdaad aangerekend, dat zij bij deze gelegenheid niet tot gewapenden tegenstand tegen de edelen geraden hadden, maar de landvoogdes en Viglius hebben beiden erkend, dat geweld hier slechts heviger gewelddadigheden zou hebben uitgelokt. Een oogenblik heeft de landvoogdes er

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 399/400, 402, 403.
2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 403.
3) Mémoires de Wesenbeke, p. 163.

aan gedacht naar Bergen de wijk te nemen, maar haar vlucht zou eveneens opschudding en oproer veroorzaakt en niets gebaat hebben. Men diende dus toe te geven: er werd besloten, dat de landvoogdes matiging zou beloven. En zij kon er te lichter toe besluiten, omdat uit den aard der zaak de matiging, die zij mocht toestaan, slechts tijdelijk wezen zou: het stond aan den koning hare concessies te bekrachtigen of te herroepen. Met het ontwerpen van een gematigd plakkaat, dat den edelen voldoen kon, werd de Geheime Raad belast.

Deze blijkbare toegeeflijkheid der landvoogdes werkte aanstonds gunstig. De grooten, overtuigd van hare goede bedoeling, lieten zich vinden om aan hunne vrienden onder de verbondenen te schrijven, dat zij ongewapend en met geen groot gevolg in de residentie zouden komen [1]).

Het oorspronkelijke plan was geweest, niet alleen gewapend en met een stoet van gewapende dienaars de residentie binnen te trekken, maar tevens eenige compagnieën van de benden van ordonnantie in de stad te brengen [2]). De regeering moest zien dat men vorderen kon, hetgeen men nog maar eerbiedig kwam verzoeken. Zulk een dreigende houding zou nu echter onbehoorlijk en nutteloos geweest zijn. Wel kwamen de edelen voltallig en in twee groote optochten, maar de wapenen en de benden van ordonnantie bleven achterwege.

Ons plan brengt niet mee dat wij den intocht en het verblijf der edelen te Brussel beschrijven, hoewel Motley hierover niet zeer nauwkeurig is [3]). Wij bepalen ons tot de uitkomst van hunne onderneming.

Zij hadden tweeërlei verzocht: vooreerst, dat de landvoogdes hun smeekschrift onverwijld door een opzettelijk daartoe afgevaardigden gezant aan den koning kenbaar zou maken. Dit werd hun gereedelijk beloofd: en eer zij nog Brussel weêr verlaten hadden, waren Bergen en Montigny reeds met die zending belast, waartoe zij zich slechts met moeite lieten vinden. Het was ook waarlijk geen benijdenswaardige taak den koning te gaan berichten, dat de edelen des lands op het afschaffen der inquisitie en het wijzigen der plakkaten in overleg met de Staten-Generaal aandrongen. — Hun andere verzoek werd niet zoo gaaf toe-

1) Zie Marnix, Vraie Narration (ed. Toorenenbergen), p. 56.
2) Archives, t. II, p. 53, 57.
3) Vgl. dat verhaal in Corresp. de Granvelle, t. II, p. 664.

gestaan. Zij hadden gewild dat de landvoogdes op haar eigen gezag de inquisitie en de uitvoering der plakkaten schorsen zou, totdat er uit Madrid een beslissend antwoord ontvangen werd. Maar de landvoogdes bracht hun onder het oog, dat het land onmogelijk zonder wetten op het punt der ketterij blijven kon, en dat zij dus de oude niet kon opheffen, voor er nieuwe gereed waren om in de plaats te komen. Zij had den Raad van State reeds gelast een nieuw gematigd plakkaat te ontwerpen [1]), dat, zoo het den koning en den Staten tevens voldeed, het bestaande vervangen zou. Intusschen zou zij den inquisiteurs en magistraten aanschrijven, met bescheidenheid in het opsporen en straffen der ketters te werk te gaan. Op het verlangen der edelen, dat zij hun gedrag onberispelijk en bijgevolg niet strafwaardig verklaren zou, antwoordde de landvoogdes, niet zonder waardigheid, dat zij daarover geen oordeel vellen wilde, dat de toekomst zou uitwijzen met welke bedoeling de verbondenen handelden. Alle pogingen om een gunstiger getuigenis van haar te verwerven mislukten [2]). Daarentegen lieten zich de verbondenen de belofte afpersen, dat zij het katholieke geloof beschermen zouden.

Hadden de edelen reden om met dezen uitslag hunner onderneming tevreden te zijn? Mij dunkt, zij hadden niet veel gewonnen. Het was duidelijk dat de regeering hun Compromis zeer euvel opnam [3]) en het hun bij gelegenheid vergelden zou. En al wat zij gewonnen hadden was, dat de inquisiteurs voorloopig met bescheidenheid de ketters zouden opsporen, en dat de magistraten hen met bescheidenheid zouden straffen. Wat de koning zou goedvinden op hun verzoek te besluiten, moesten zij afwachten. De Hames en zijne vrienden hadden het wel voorzegd: alleen handelen had kunnen baten; woorden werden met woorden beantwoord en werkten niets uit.

Oranje toonde zich dan ook onvoldaan en verontrust. Hij had zich in den Raad van State natuurlijk niet tegen het antwoord, dat de landvoogdes den edelen geven zou, kunnen verklaren: het was duidelijk dat zij niet bevoegd was iets meer toe te staan. Maar hij sprak bij die gelegenheid in den geest van het smeekschrift, en tegen de vervolging om het geloof. Persoonlijk beklaagde hij zich dat de koning hem blijkbaar wantrouwde. Nog eens ver-

1) D'Assonleville was daarmede belast (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 410).
2) Foppens, t. II, p. 339.
3) Archives, t. II, p. 178.

klaarde hij voornemens te zijn om zich geheel aan het staatsleven te onttrekken en voor een poos naar Duitschland te gaan [1]). Met moeite liet hij zich ten laatste overhalen de landvoogdes in zoo moeilijke omstandigheden vooreerst nog met zijn raad en gezag te blijven dienen.

Zoo misnoegd waren zij, die van nabij met de toedracht der zaak bekend waren. Doch de volksmenigte stelde zich die geheel anders voor. Zij geloofde en verbreidde dat het verzoek der edelen was toegestaan [2]) en dat alle geloofsvervolging was afgeschaft, en zij maakte zich gereed de nieuw verworven vrijheid in ruime mate te gebruiken.

IV.

Wij hebben tot nog toe nauwlijks van het volk te spreken gehad. Eerst de grooten, toen de edelen hadden zijne partij tegenover de regeering getrokken, meer of min oprecht, meer of min ijverig; maar het volk zelf had niet meêgedaan, het had slechts toegezien en toegejuicht. Thans was het oogenblik gekomen, waarop het voor zich zelf zou gaan handelen.

Natuurlijk was het vooral het protestantsche gedeelte der natie dat handelde; de onverschillige menigte liet het in den beginne begaan en juichte zelfs mede; ook zij haatte de regeering en de inquisitie. Maar om te handelen wordt overtuiging en ijver vereischt, en dien legden alleen de protestanten aan den dag.

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 404, 408, 418; Foppens, t. II, p. 343; Archives, t. III, p. 70.

2) Daartoe schijnt het verspreiden eener verdichte verklaring der Vliesridders veel te hebben bijgedragen. Deze is opgenomen in den volledigen druk der stukken betrekkelijk het request bij Te Water, Verbond der Edelen, dl. IV, p. 13. Dat het valsch was, beweren, zeker te recht, Surius, Commentarius brevis (p. 870) en Strada (vgl. Archives, t. II, p. 92), en dit wordt bevestigd door de landvoogdes (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 558, 570). Er was echter van de zaak wel wat aan (zie Wesenbeke, p. 186; Défense du Comte de Hoochstrate, p. 68 en Foppens, t. II, p. 339), al is ook nimmer een zoo stellige verzekering door de Vliesridders gegeven. Over de blijde verwachting der menigte zie Marnix (Vraie Narration, ed. Toorenenbergen, p. 64). Doch anderen waren beter ingelicht: Haemstede (blz. 604*b*) deelt mede, dat Jan Tuscaen van Oudenaerde „verstont, dat de sake" (in 1566) „by den Edeldom des Lants voorgestelt (aengaende de tenietdoeninge der placcaten ende de Spaensche Inquisitie) niet nae zynen wensche tot Brussel en wert te wege gebracht".

Nergens kunnen wij beter de geestkracht der eerste hervormden leeren kennen dan in de martelaarsboeken [1]). Wie heeft ze niet wel eens opgeslagen, wie heeft ze ooit zonder aandoening uit de hand gelegd? Mij treft daarin, nog meer dan de wreedheid der vervolgers, de edele lijdzaamheid der slachtoffers. Welk een geslacht, dat in zulk een school van beproeving werd opgevoed! De Fransche Kerken onder het kruis hadden zich tot zinnebeeld het wonderbosch van Mozes gekozen, dat brandde zonder te verteren. Voorzeker, ook in Nederland kon het vuur de nieuwe Kerk niet verslinden, slechts louteren en harden.

Wij maken geen onderscheid tusschen de gezindheden, waartoe die eerste martelaars behoorden: Lutherschen, wederdoopers, Calvinisten, waarin zij verschillen mochten, in ijver voor hun geloof, in moed en lijdzaamheid komen zij allen overeen. Wat doet het ter zake, voor welke stellingen en leerstukken die mannen in den dood gingen, — hoe weinigen onzer zouden een van die geloofsbelijdenissen onvoorwaardelijk onderschrijven, — maar dat zij hun leven veil hadden voor hetgeen hun waarheid was, dat is het wat wij allen in hen bewonderen en eerbiedigen. Wij deelen hun afschuw van de Roomsche Kerk niet, wij kunnen Heiligenbeelden aanzien zonder te gruwen, wij kunnen de hostie zien verheffen zonder ons te ergeren. Wij veroordeelen hun blinden godsdiensthaat. Maar wie zal den tijd niet gelukkig noemen, waarin aan het bovenzinnelijke zoo hooge waarde wordt gehecht, dat men er al het aardsche, zelfs zijn leven, gering bij acht?

Zoo dikwerf ik met bewondering den heldenmoed, de volharding, de lijdzaamheid opmerk, die de stichters van ons gemeenebest in hun strijden en in hun lijden, op hunne verre tochten aan de pool en onder de keerkringen aan den dag leggen, denk ik terug aan den tijd der geloofsvervolging en aan de eenvoudige verhalen in de martelaarsboeken. Een man als Barentsz, die te midden van den vreeselijksten tegenspoed moed behoudt en met Gods hulp zijn doel nog hoopt te bereiken, is een geestverwant van den geloofsheld, die liever den vuurdood sterft dan dat hij zijne overtuiging zou verloochenen.

---

1) In 1557 merkt reeds Badoero op: „Ed e cosa notabile questa che, sebbene la frigidità del clima faccie quella gente timida, tuttavia, essendo condannati per delitti a morte, benche infame, ad essa ne vanno audacimente” (p. 291). Hij maakte die opmerking, sprekende over de ketterij en hare bestraffing.

In hoe rijke verscheidenheid openbaart zich bij de martelaars die vastheid van karakter, die liefde voor hetgeen waar en goed is. Eens toen er te Antwerpen een ongelukkige wederdooper naar de strafplaats geleid werd, trad een weversknecht uit den volkshoop hem tegen, omhelsde en kuste hem en zeide, „broeder, strijd vromelijk tot der dood toe". Die toespraak deed hem als ketter kennen, hij werd gegrepen en een week later zelf verbrand [1]. Heeft ooit de zelfverloochening [2] heerlijker uitgeblonken dan in dien eenvoudigen werkman? De Zoon des menschen is eens verraden met een kus. Met dezen kus der liefde verried de geloofsheld vrijwillig zich zelven.

Bij de meeste martelaars is het vooral hun standvastige lijdzaamheid die ons treft [3]. De moed, waarmeê zij vasthouden aan het geloof, dat hun het leven zal kosten, gaat gepaard met schroomvallige onderworpenheid aan de regeering die hen vervolgt. In 1561, terwijl geheel Antwerpen jubelt bij het prachtige landjuweel, waartoe uit alle oorden van Nederland de rederijkers samengevloeid zijn, vereenigen zich in het bosch bij Marcksem vier of vijfhonderd protestanten tot gemeenschappelijke godsvereering [4]: zij hopen onopgemerkt te blijven bij de feestelijkheden in de stad. Maar de drossaard is van hun bijeenkomst verwittigd, en overvalt hen met vijf of zes dienaars. Wat hebben zoo velen van zoo weinigen te vreezen? Wat kan hen zelfs verhinderen thans den moord van zoo veel geloofsgenooten te wreken op hunne beulen? Maar zonder den minsten weerstand te bieden slaat de geheele vergadering op de vlucht, en laat toe dat de drossaard vijf der achterblijvers opbrengt. Welk een lafhartigheid, niet waar? Doch die vijf gevangenen, die het hart niet hadden zich te weer te stellen, hebben toch moed genoeg om voor hun geloof te sterven.

Maar niet op alle karakters werkt de geloofsijver gelijkelijk; er zijn er [5] die den marteldood zoeken met een onverschrokken-

---

1) Soortgelijke gevallen kwamen meer voor. Vgl. De Kempenaer, Vlaemsch Dagregister, blz. 117; Van Braght, Martelaerspiegel, ed. 1685, blz. 491 (het gebeurde met Willem Jansz. van Durgerdam in 1569).

2) In lijnrechten strijd met deze opvatting is het zeggen van den jesuïet: „Noch pyne, noch doot en maeckt den waren martelaer niet, maer d'oorsaecke waerom hy zulcks lijdt, d. i. het waere geloove". In Der Jesuïten Negotiatie, blz. 63 (niet voorkomende in de Latijnsche uitgave) Knuttel, n°. 2312/13.

3) Marnix—Toorenenbergen, p. 93.

4) Haemstede, blz. 530 (uitg. 1590).

5) Haemstede, blz. 487.

heid en een overmoed, die ons aan Polyeuctes herinneren. Een ijverig protestant te Doornik, Bertrand le Blas [1]), tracht te vergeefs zijn huisvrouw te bekeeren. Al zijn vermanen en prediken baat niet. Zoo wil hij dan met der daad zijn geloof toonen. Op Kerstdag gaat hij naar de stampvolle hoofdkerk, en als de priester de hostie verheft, rukt hij hem „dien broodgod" uit de handen, verbreekt en vertrapt hem, en roept uit: „verdwaasd volk, kunt gij gelooven dat dit uw God en uw Zaligmaker is!" Te midden der ontsteltenis en verwarring, die zijn daad veroorzaakt, had hij kunnen ontsnappen, maar hij laat zich grijpen. „Had ik honderd levens", zegt hij, „ik zou deze daad honderdmaal willen herhalen en honderd dooden sterven ter eer van den Zaligmaker". En hij doorstaat de marteling, die zijn vuurdood voorafgaat, standvastig.

Bedrieg ik mij, of behooren zulke gebeurtenissen in der daad tot de geschiedenis, zoo goed als de verbintenissen der grooten en de smeekschriften en optochten der edelen? Waar is al het bedrijf van dezen op uitgeloopen? op onberaden wagen en lafhartig wijken. Maar het volk, dat in den strijd voor het geloof zijn geestkracht had geoefend en versterkt, heeft volgehouden, en aan de leidslieden, die zich aan zijne spitse stelden, zijn eigen heldengeest meêgedeeld, en zoo ten laatste de overwinning op de overmacht behaald.

Bij zulk een geloofsijver paste de leer der Lutherschen slecht, zoo als zich die reeds in Duitschland in vaste vormen gezet had [2]). En de veelslachtige wederdooperij sprak slechts tot het gemoed der laagste en onkundigste klasse. Het Calvinisme daarentegen, zoodra het hier te lande was ingevoerd, werd door de meesten als uitdrukking van hun geloof aangenomen. De geloofsbelijdenis der Nederlandsche Kerk, die voor het eerst in 1561 in de Waalsche taal werd uitgegeven, was een vrije navolging van die der Fransche protestanten, die in Mei 1559 op de eerste synode te Parijs was aangenomen [3]), en waaraan een oudere belijdenis, van de Kerk van Parijs, ten grondslag lag, die denkelijk door Calvin zelven was opgesteld. In rechte lijn stamt dus onze

---

1) Crespin, Histoire des Martyrs, p. 385; Haemstede, t. a. p. Een soortgelijk geval van zekeren John White in 1573 te Antwerpen, wordt medegedeeld in Calendar of State papers, Foreign Series, 1572—74, nº. 766.

2) Bakhuizen van den Brink, Het huwelijk van Willem van Oranje, blz. 91.

3) Vgl. Schoockius, De bonis ecclesiasticis, p. 519 sq.

Nederlandsche geloofsbelijdenis van Calvin, den stichter der Kerk, af [1]).

Het is de moeite waardig die oudste belijdenis der Nederlandsche Kerk in de oorspronkelijke uitgaaf, waarvan wij door de zorg van een Nederlandschen predikant een getrouw facsimile bezitten, te herlezen. Het leerstellige gedeelte treft ons niet, het is hetzelfde wat ons als de kerkleer van ouds bekend is. Maar belangrijk voor de geschiedenis zijn de stellingen omtrent de plicht der overheid jegens de Kerk, gelijk die in art. 36 uitgesproken en in den schoonen opdrachtsbrief aan Philips ontwikkeld worden. De verdrukte en belasterde protestanten verheffen hunne stem tot den machtigen vorst, die hen regeert, en bezweren hem niet blindelings te gelooven wat hunne vijanden van hen zeggen, maar zelf kennis te nemen van de geloofsbelijdenis, die zij hem eerbiedig opdragen, ze met den bijbel te vergelijken, en daarna te oordeelen. Blijkt het dat zij leugen verkondigen en oproer prediken, dat dan de brandstapels vermeerderd en de martelingen verzwaard worden; maar blijkt daarentegen hun onschuld, dat dan de koning hen in bescherming neme tegen den haat hunner vijanden. Helaas! welk een rechter riepen zij in om over leven en dood te beslissen! Van de bevinding van den bekrompensten en eigenzinnigsten der menschen maakten zij de waarheid afhankelijk. Wat, zoo de koning deed gelijk zij hem verzochten, en uit zijn standpunt hun belijdenis met den bijbel vergeleek? Zou hij niet bevinden dat er tusschen beiden een oneindig verschil bestond,

---

1) De overeenkomst der Fransche en Nederlandsche belijdenissen wordt het best gekend uit de onderlinge vergelijking van haar inhoud. Maar reeds de vorm van beiden, de titels, de opdrachtsbrieven enz., doen navolging van de eene door de andere vermoeden. — Dat aan de confessie der Fransche Kerken een oudere, van de Kerk van Parijs, ten voorbeeld gediend heeft, en dat Calvin daarvan denkelijk de auteur is geweest, betoogt Lutteroth, in zijn reeds aangehaald verdienstelijk werk: „La Réformation en France pendant sa première periode" (t. II, p. 169), opgesteld ter gedachtenis van de eerste synode der Fransche Kerken te Parijs in 1559. Te betreuren is het, dat het derde eeuwgetijde onzer Nederlandsche Kerk niet door het uitgeven van dergelijke nuttige feestgaven gevierd is; de boeken, bij het tweede eeuwgetijde door 's Gravezande, Te Water, van Iperen en andere predikanten uitgegeven, zijn op verre na niet meer op de hoogte van den tijd en toch nog de beste die wij kunnen raadplegen. Het is een schande voor de Nederlandsche godgeleerdheid, dat er van de opkomst der Gereformeerde Kerk hier te lande, van de lotgevallen der Kerken onder het kruis en van het wedervaren der ballingen in Engeland en Duitschland geen volledige geschiedenis bestaat, die beschaafde leeken met genoegen lezen kunnen. Het werk van Le Long, hoe verdienstelijk wegens de nasporingen van den schrijver, die er ten grondslag aan liggen, is lang verouderd en bovendien uiterst zeldzaam

en dan gerechtigd wezen, naar de stelling der smeekelingen zelf, hunne ketterij met de zwaarste straffen te bezoeken? Maar aan den anderen kant, uit welk een vast vertrouwen op de deugdelijkheid van hun geloof kwam die noodlottige leer der gereformeerden voort! Zoo onmiskenbaar was in hun oog de waarheid hunner belijdenis, dat zij er niet aan twijfelden of een ieder die haar maar met eigen oogen beschouwde, moest haar aanstonds erkennen. Slechts priesterbedrog was oorzaak, dat eerlijke Christenen haar anders zagen dan zij was en haar daarom verloochenden. Kon men den koning maar bewegen zelf te onderzoeken, dan kon men zich aan zijn uitspraak gerust overgeven. — Wij, door de ervaring geleerd dat de waarheid zich niet zoo gemakkelijk, niet zoo zeker doet erkennen, zouden in een zoo heillooze dwaling niet vervallen, maar zouden evenmin zoo vast vertrouwen op de waarheid van ons geloof en er zoo bereidwillig voor sterven als die kortzichtige Christenen. Iedere hoogere beschaving heeft zijne onafscheidelijke gebreken; omzichtig oordeelen gaat met voorzichtig, aarzelend handelen gepaard.

Het verwondert ons bij den eersten oogopslag, dat de ontwerpers der Nederlandsche geloofsbelijdenis, die toch in alle leerstukken de confessie der Fransche Kerken navolgden, niet liever deze in haar geheel overgenomen hebben. Ten allen tijde hebben de gereformeerden er hoogen prijs op gesteld dat zij allen, over hoe vele rijken verstrooid, toch een en hetzelfde geloof belijden. In later dagen onderteekenden de gedeputeerden van een Nederlandsche synode de Fransche confessie, en die van een Fransch synode de Nederlandsche, om zoo doende de eenheid van beider inhoud voor de geheele Christenheid te bewijzen [1]). Ook de leeraars van Genève, aan wie de Nederlandsche belijdenis werd meêgedeeld voor zij nog aangenomen en uitgegeven was, keurden het beter de Fransche onveranderd over te nemen. Waarom volgden de Nederlandsche protestanten dien raad niet op? Als ik mij niet bedrieg, omdat al wat Fransch was op dit tijdstip bij de Nederlanders verdacht werd gehouden: zoo lang had tusschen Frankrijk en Nederland de gruwelijke oorlog gewoed, dat beide volkeren elkaar doodelijk haatten [2]). De partij, die zich één noemde met een Fransche partij, was reeds daardoor hier te

1) Schoockius, aangehaald bij Te Water, Eeuwgetijde, blz. 460.

2) Vgl. het advies der kardinalen over de nieuwe kerkelijke verdeeling in Archief Aartsbisdom Utrecht, dl. IX, p. 18. Vgl. ook Vita Junii, p. 40.

lande veroordeeld. Het belang der goede zaak vorderde, dat de gereformeerden dit volksvooroordeel ontzagen, en zich een eigene, in redactie althans verschillende, belijdenis opstelden [1]).

Zoodra zij gedrukt was, beijverden zich de predikanten aan de grooten, die zij het gunstigst gezind achtten, een exemplaar er van in handen te spelen [2]). In een remonstrantie aan de magistraten, achter de belijdenis gevoegd, smeekten zij dezen, even als den koning, niet blindelings aan den laster hunner vijanden te gelooven, maar zelf te onderzoeken en naar eigen bevinding te oordeelen. Zij hadden zoo gaarne hunne zaak tot de zaak van Nederland gemaakt. En al vonden zij ook bij de grooten den bijstand niet, dien zij zochten, zij bleven hun aanhangen tegen den kardinaal. Toen het gelukt was dezen te verdrijven, ontving Hoorne [3]) van een, die zich „een oprecht ijveraar voor het geloof" noemde, een brief, die hem deed ontstellen en uitroepen, dat de ketters van hem en zijne vrienden een gansch andere behandeling ondervinden zouden dan waarop zij schenen te rekenen. Maar wij merkten op, dat de grooten, hoe weinig zij met de nieuwe leer waren ingenomen, door hun verhouding tot den koning, zoowel als door hun afkeer van bloedige vervolging, tot partij trekken voor de protestanten gedrongen werden; en dezen vergolden hun die bescherming, hoe schoorvoetend verleend, met weêrkeerige ondersteuning. De eenheid van belangen en bedoelingen noopte tot aaneensluiting. Met niet minder gespannen verwachting dan de grooten, zagen de protestanten naar 's konings antwoord op de voorstellen der vergaderde prelaten en juristen uit. En niet minder dan dezen, werden zij teleurgesteld en terneêrgeslagen toen eindelijk de heillooze brieven van October dit antwoord brachten.

Wat zouden zij beginnen, als 's konings bevelen werden uitgevoerd en de vervolging met alle strengheid hervat werd? De stadhouders, die hun niet ongenegen waren, vroegen hun ontslag; de gematigde leden van den Raad van State onttrokken zich aan zijne zittingen. Wat zou hun overkomen indien de koning

---

1) Deze gissing berust voornamelijk op den geest des tijds, zoo als die zich in velerlei opzichten openbaarde. Zij wordt bevestigd door deze uitdrukking van Beza (Archives, t. II, p. 245): „Si la confession des églises Françoises est suspecte au tiltre.... etc."

2) Brief van Saravia, Epistolae ecclesiasticae, aangehaald bij Langeraad, G. de Bray, p. 140.

3) Pap. d'état, t. VII, p. 480.

doortastte, de onwillige dienaars werkelijk ontsloeg en door gezeggelijke handlangers verving? Allerlei plannen werden in beraad genomen. Er waren er — zoo verzekert ons Marnix zelf in zijn apologie der protestanten — die, ten getale van eenige duizenden, naar Brussel wilden trekken en van de landvoogdes vrijgeleide verzoeken om naar elders te verhuizen [1]). Anderen wilden openlijk voor hun geloof uitkomen en het ergste afwachten. Maar niet allen toonden zich zoo lijdzaam [2]). De heftigen onder hen wilden hunne beulen voorkomen, de inquisiteurs en geestelijken onverhoeds op het lijf vallen, en van de vrees afpersen wat zij van het medelijden te vergeefs hadden gesmeekt. Prins Willem heeft bij zekere gelegenheid verklaard, dat dit plan zoo goed als aangenomen, en Paaschdag van 1566 voor het bloedbad bestemd was. Maar het gerucht, dat zich kort daarop door het land verbreidde, hoe de edelen zich de zaak der protestanten hadden aangetrokken, en zich gereed maakten, in grooten getale, van de landvoogdes gewetensvrijheid te gaan afvorderen, bedaarde de verontruste gemoederen, en deed alle wanhopende plannen verschuiven; men wilde afwachten wat de edelen met hun request zouden uitwerken. Het gerucht overdreef de macht der verbondenen en de hulp, die zij bovendien van vreemde bondgenooten te wachten hadden, zoo zeer, dat het weigeren van hun verzoek door de landvoogdes onmogelijk scheen. En toen het antwoord van deze toch inderdaad niet geruststellend luidde, bleef de menigte evenwel gelooven en uitstrooien, dat het verzoek der edelen was ingewilligd, dat alle geloofsvervolging gestaakt was tot op de beslissing der Staten-Generaal, dat alle ballingen vrij konden terugkeeren, en dat men voortaan voor zijne belijdenis gerust kon uitkomen [3]). Het volk was uitgelaten van vreugde over die plotselinge verlossing, uitbundig in den lof der edelen, die zich zijner hadden aangenomen. De scheldnaam van Geuzen, dien de hoogmoed van Berlaymont aan de berooide edellieden gegeven had, en die dezen als partijnaam bleven dragen, was in ieders mond [4]). Velen uit den burgerstand droegen den Geuzenpenning en den Geuzennap, of de grijze kleeding en de knevels der Geuzen.

---

1) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 396.

2) Over de strooibiljetten en plakkaten: zie Corresp. de Phil. II, t. I, p. 385/7; Van Vloten, dl. I, blz. 156.

3) Haemstede, blz. 609; Pasquier de la Barre, p. 33.

4) Broer Cornelis, Sermoenen, dl. I, blz. 69.

Het was den geestelijken een ergernis dat ook zij, die zich nog voor katholieken uitgaven, toch hartelijk in het „vive le Geus" instemden: niet ten onrechte zagen zij hierin een blijk van den haat, die hun door de leeken werd toegedragen [1]).

In West-Vlaanderen was het aantal protestanten, vooral onder het gemeene volk, zeer groot; velen waren Calvinisten, velen wederdoopers; zij hadden zich steeds als zeer onrustig en muitziek doen kennen [2]). Nu zij hoorden dat de inquisitie en de plakkaten waren afgeschaft, begonnen zij zich openlijk op velden en wegen te verzamelen, en onder den blooten hemel hun godsdienst te oefenen. Op het laatst van Mei had de eerste prediking nog bij nacht plaats: een schamel werkman, zonder opleiding of kennis, sprak gelijk de geest hem ingaf, en de gemeente zong de psalmen, die uit het Fransch van Marot en Beza waren vertaald. Spoedig had hetzelfde in andere streken plaats. Weldra werden de oefeningen

---

1) De stemming der ultra-katholieken, zoo als die in den loop van het jaar 1566 met den gang der gebeurtenissen veranderde, leeren wij het best kennen uit de Sermoenen van Broer Cornelis, die zeker om den walgelijken vorm door de geschiedschrijvers te weinig geacht en gebruikt zijn. Aan hun echtheid valt niet te twijfelen, zij dragen daarvan het beste bewijs in zich zelf: die ze verdicht had, zou de geschiedenis van het jaar 1566, week voor week, al zeer nauwkeurig moeten gekend hebben. Van den eersten bundel Sermoenen, die met Juni 1568 eindigt, bestaat een uitgaaf van 1569, en de tweede is gedrukt, zoodra de tijden het toelieten, in 1578. Opmerkelijk is het ook, dat in de eerste uitgave van den Byencorf reeds op de Sermoenen van Broer Cornelis gewezen wordt (1e boek, 1e cap., blz. 206), wat wel degelijk op de reeds gedrukte betrekking heeft. Volgens Carolus Nadaeus *in vitis pictorum* (aangehaald door Matthaeus, Sylloge Epistolarum, p. 369) zou „Hubertus" (niet Hendrik) „Goltzius, de Sermoenen van Broer Cornelis hebben beschreven en gedruckt". Zeker is het dat Goltzius, „ghelijck alle Erasmianen ende Cassandrianen doen", die sermoenen kwam hooren (zie de Sermoenen, dl. II, blz. 226). En Broer Cornelis verdacht hem van de brieven van Castilius gedrukt te hebben (Ibid., p. 119, 214, passim). Vgl. nog over Broer Cornelis en zijn Sermoenen: Arnold, in Dietsche Warande, XII (1879) en Allard, in Studiën op godsdienstig enz. gebied, XLVIII, blz. 355, volgens De Schrevel, Histoire du séminaire de Bruges. — Het is voor de beoordeeling der gebeurtenissen van zoo veel belang alle partijen te hooren, dat wij het een geluk moeten rekenen in Broer Cornelis een oprechten vertegenwoordiger van de uiterste partij der katholieken voor ons te hebben. Hij bezat een scherp oordeel en durfde zijn gevoelen onbewimpeld uitspreken. Hij voorzag den gang der gebeurtenissen van den beginne af met juistheid, hij twijfelde geen oogenblik of de koning „met zijn Spanjaards" zou aan al die ketterij en geuzerij weldra een bloedig einde maken. Zijn sermoenen verdienen naast de pamfletten der protestanten geplaatst te worden, waarmeê zij in aard overeenkomen, hoe zeer zij er in den vorm bij afsteken.

2) Dit wordt anders voorgesteld door Marnix, Vraie Narration (éd. Toorenenbergen), blz. 69/70.

bij dag gehouden: de samengevloeide menigte was zoo talrijk dat zij geen geweld meer behoefde te duchten; een poging om zulk een haagpreek in de buurt van Gent te storen en den predikant in hechtenis te nemen, leed schipbreuk op den weêrstand der hoorders [1]). Het was blijkbaar dat een nieuwe geest de oude lijdzaamheid vervangen had. Steunende op hun goed recht, op hun aanzienlijk getal en op de bescherming der edelen, waren de hervormden niet van zins de prediking des geloofs, op een bloot bevel der overheid, na te laten.

Van West-Vlaanderen sloeg de beweging naar Antwerpen over, dat goddelooze Babylon, zoo als de Roomsche geestelijken het noemden [2]), waarheen uit alle oorden van Nederland de ketters, die aan hun eigen woonplaats niet veilig waren, samenvloeiden, dewijl er geen inquisitie bestond en de volkrijkheid het er gemakkelijk maakte zich schuil te houden [3]). Op den 22sten Mei [4]) begonnen ook hier de openlijke predikatiën, die een overgroote menigte lokten, eerst nog op aanmerkelijken afstand van de stad, vervolgens al dichter bij, weldra vlak voor de poorten.

En van Antwerpen uit zette zich de beweging over geheel Nederland voort [5]), maar niet langer onwillekeurig, integendeel volgens een vast plan, en onder leiding van een algemeene synode, die op dit tijdstip te Antwerpen vergaderde [6]). Zoo als hare gedeputeerden het later aan de edelen verklaarden: ziende dat haar door het Compromis de deur geopend was, had zij het raadzaam gevonden niet op den drempel te blijven wachten, maar binnen te treden. Want het werd dagelijks duidelijker dat de regeering geen plan had haar den toegang goedschiks te vergunnen. De moderatie, die aan de edelen was beloofd [7]), werd op zoo geheimzinnige en vreemde wijs ontworpen en behandeld, dat de regeering daardoor zelf verried, hoe weinig zij er voor de bevrediging der opgeruide menigte van verwachtte.

---

1) Broer Cornelis, dl. I, blz. 75.

2) Broer Cornelis, dl. I, blz. 209.

3) Haemstede, blz. 461, 484, 547, 562.

4) Antwerpsch Chronykje, door F. G. V., Leiden, 1743, blz. 69.

5) Zie de belangrijke mededeeling over hetgeen te 's Hertogenbosch geschiedde, waar de beweging den 21sten Juli begon, in de Kronijk van het Hist. Gen., dl. XIII, blz. 286.

6) Vita Junii, p. 46/7.

7) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 410.

Wat moest dit gematigde plakkaat, dat aan de edelen was toegezegd, veroorloven, om het volk te bevredigen? De protestanten verzekeren in hunne apologie, dat allen tevreden zouden geweest zijn met een redelijke vrijheid, die hun toeliet binnen 's huis naar eigen verkiezing God te dienen. Maar wij mogen twijfelen of zelfs deze vrijheid hun thans voldaan zou hebben. Wij hebben maar het pamflet van Franciscus Junius te lezen, dat van hunne zijde bij den aanvang van dit jaar was uitgegeven, om te zien dat zij niet minder dan de vrije prediking van hun geloof verlangden, dat zij een nieuwe Kerk wenschten te stichten naast de katholieke. Kon zulk een verlangen ooit door een man van de beginsels van Philips worden toegestaan? Zelfs de meer gematigde wensch van godsdienstvrijheid binnen 's huis was onmogelijk in te willigen. Philips dacht, gelijk een zijner ministers het uitdrukte, dat de ketterij Satanisme was, en den Satan zou de vrome koning geen plaats geven, zelfs niet in het binnenhuis van een enkelen zijner onderdanen.

Ieder plakkaat, dat men den koning ter bekrachtiging kon voorleggen, moest noodzakelijk uitgaan van de stelling, dat de ketterij te vuur en te zwaard moest worden uitgeroeid. Men mocht daarin den brandstapel door den strop laten vervangen, en een ruimere uitvlucht voor berouwhebbenden openstellen, maar allen die aan de prediking of voortplanting der ketterij hadden gearbeid, allen die bij hun kettersche gevoelens volhardden, moesten zonder genade gedood worden [1]). De ontworpen moderatie ging dan ook inderdaad niet verder, en men had alle reden om te vreezen, dat de koning niet eens zoo ver zou willen gaan. Maar, gesteld de koning liet zich daartoe bewegen, dan zouden toch de protestanten, en de menigte, die voor het oogenblik op hunne hand was, er geen genoegen mede nemen. Zij vorderden dat voortaan de ketterij niet meer als misdaad beschouwd en gestraft zou worden. Met minder zouden zij zich niet tevreden laten stellen. Daarom kon de regeering met haar ontwerp, dat zoo weinig beloofde, niet voor den dag komen. En het achterwege te houden was even onmogelijk; het was aan de edelen bepaaldelijk toegezegd. Toen het dus bij den Raad van State was goedgekeurd, — de grooten durfden niet openlijk het stelsel afkeuren waarop het berustte — werd het aan de Staten der verschillende provinciën gezonden, ten einde door hen onderzocht

1) Van Deventer, Het jaar 1566, blz. 23. Vgl. Le Petit, p. 144/6.

en beoordeeld te worden [1]). Er was de regeering veel aan gelegen, dat de Staten er hun zegel aan hechtten; want de Staten-Generaal, waarom het volk riep, dacht zij niet te vergaderen, en zonder de toestemming van de Staten des lands, hetzij dan afzonderlijk of te zamen geraadpleegd, kon zij moeilijk een plakkaat in werking brengen, dat er een verving, indertijd met advies en toestemming der Staten vastgesteld. Om zich die gewenschte goedkeuring te verzekeren ontzag zij geen middelen [2]): de gewone volgorde, waarin de Staten gehoord plachten te worden, werd verbroken: Artois werd gevraagd vóór Vlaanderen. En niet alle leden, die gerechtigd waren ter Statenvergadering te verschijnen, werden bij deze gelegenheid opgeroepen; in hunne plaats werden andere toegelaten, die eigenlijk geen zitting hadden. Op de dus samengestelde Staten oefenden de stadhouders en vertegenwoordigers van de regeering den druk van haar geheele gezag uit; hoe het bij de Staten van Artois toeging, heeft ons Pontus Payen beschreven. Het eigendunkelijkst handelde de regeering met de hoofdsteden van Brabant. Zij verbood den gedeputeerden een afschrift der moderatie aan hunne steden te zenden, ten einde het gevoelen der breede raden er op in te winnen. Zij wist te goed, welk onthaal het ontwerp daar vinden zou, en zij was beducht voor de stem des volks, die zich thans luider dan ooit tegen haar anti-nationaal bestuur zou doen hooren. Om het volk onkundig van de voorgenomen moderatie te houden, moesten de gedeputeerden onder eede beloven, er tegen iedereen van te zwijgen. Alsof er niet altijd genoeg van zou uitlekken om het volk te verontrusten en in beweging te brengen!

Onder zulke omstandigheden [3]) besloot de synode, die te Antwerpen vergaderd was, niet langer stil te zitten, maar de openbare preek aan alle oorden des lands in te voeren. Zoo zou de vrije prediking een feit worden, in afwachting van een plakkaat waarbij het recht er toe verleend werd. Aldegonde zat in de synode, die dat allergewichtigste besluit nam: wij hebben reden daaruit af te leiden, dat althans het wakkerste gedeelte

1) Vgl. Pap. d'état, t. IX, p. 478; Le Petit, p. 144; Foppens, t. II, p. 341/2.

2) Marnix, Vraie Narration (ed. Toorenenbergen), p. 45; Corresp. de Marguérite d'Autriche, t. II, p. XXX—I.

3) „Ineunte Majo", zegt Junius (p. 47). Vgl. Archives, t. II, p. 159 en de Apologie der Protestanten, uitg. Toorenenbergen, t. I, p. 70, 89. Voor de chronologie der openbare prediking zijn vooral de Sermoenen van Broer Cornelis van belang. Over de openbare prediking in Holland staat een merkwaardig bericht bij Bor, dl. I, f°. 77 (boek II, f°. 54).

der verbondenen, de oprichters van het verbond in het bijzonder, dit besluit goedkeurden.

En nu kwamen overal de protestanten uit hunne schuilhoeken te voorschijn: overal waar zij talrijk genoeg waren, vereenigden zij zich op zon- en feestdagen, ergens op de groene weide, en hoorden er dan een of anderen schamelen arbeider of weggeloopen monnik prediken [1]); de regeering was bijna nergens in staat deze samenkomsten te beletten. En snel organiseerden zich de gemeenten, die tot nog toe door de vrees der vervolging uiteengehouden waren [2]). Overal trad een consistorie aan haar hoofd, en allen gehoorzaamden aan de synode, die, gedurende de zomermaanden, bijna onafgebroken te Antwerpen vergaderd was [3]). Zoo hecht was reeds de band, die de nieuw gestichte Kerk bijeenhield, dat de afgevaardigden van de synode weinige maanden later Amsterdam, wegens eigenzinnigheid en weêrbarstigheid van zijn consistorie, met het interdict konden bedreigen [4]).

En de reeds zoo talrijke en moedige protestanten werden nog dagelijks versterkt door de ballingen, die in menigte terugkeerden. Het gerucht, dat de inquisitie en de plakkaten waren afgeschaft, had hen in hunne vreemdelingschap bereikt [5]), en de zucht naar het vaderland dreef hen aanstonds huiswaarts. En onder die ballingen keerde een aantal predikanten terug, mannen vol ijver en moed — vol overmoed zouden wij kunnen zeggen: wij behoeven slechts Dathenus en Moded te noemen om die uitdrukking te rechtvaardigen. De geloofsijver, die reeds zoo fel brandde, werd door hun aanblazing nog aangevuurd. De bekwame en welbespraakte leeraars wisten het gemoed der menigte beter te ontvlammen dan de eenvoudige handwerkslieden, met welke men zich tot nog toe had beholpen. Van heinde en ver kwamen uit Duitschland en Frankrijk [6]) de geloofspredikers in dezen wijngaard des Heeren arbeiden. Mannen als De Bray, De la Grange, Marmier,

---

1) Broer Cornelis, dl. I, blz. 75.

2) Van Deventer, blz. 74. In de synoden is reeds sedert 1563 over de organisatie der Kerk gehandeld. De synoden der Nederl. Herv. Kerken gedurende de jaren 1563—77, gehouden in Brabant en Vlaanderen enz. in: Kist, Archief, XX, blz. 113 vlg. Zie vooral blz. 141.

3) Uit Junius blijkt, dat bij het afwezen van de synode, het consistorie van Antwerpen haar plaats innam.

4) Brandt, dl. I, blz. 387. Over de beginsels der hervorming te Amsterdam: zie de stukken van Scheltema in de Berigten van het Hist. Gen., dl. IV, blz. 55 vlg.

5) Zoo hoort b.v. François Soete (Haemstede, blz. 609*a*).

6) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 427.

Du Jon, Taffin, van de Waalsche, en Moded, Van der Heyden, Carpentier, Dathenus, van de Nederduitsche, namen zitting in synode, en begonnen in de gemeenten der nieuwe Nederlandsche Kerk te prediken.

De landvoogdes wist niet wat te doen, zij was radeloos. De koning liet haar in de klem, klaagde zij [1]). Het kwaad te laten begaan, was het te laten toenemen. En het met geweld te bestrijden, daartoe ontbrak het haar aan macht. Zij trachtte de grooten tegen de overtreders der plakkaten in het harnas te jagen, maar te vergeefs [2]): de heeren waren misschien niet rouwig dat de regeering in het nauw zat, des te dringender, meenden zij, zou zij den koning tot matiging raden [3]). Zelfs met de Geuzen trad Margaretha in onderhandeling. Er was, na het uiteengaan van de verbondenen, te Brussel een hoofdbestuur achtergebleven [4]), waarvan Lodewijk van Nassau de hoofdpersoon en Nicolas de Hames een der leden was: met dezen liet zich thans de landvoogdes in, door hunne bemiddeling poogde zij de openbare preek, althans tot na de ontvangst van 's konings antwoord op het smeekschrift, gestaakt te krijgen. Tot driemaal toe is De Hames uit haar naam de synode daartoe komen opwekken. Maar de laatste maal gaf zijn antwoord op de vraag, hem door een der aanwezigen gedaan, wat hij zelf hun wel raden zou, duidelijk genoeg te kennen, dat hij slechts overbracht wat hem was bevolen, en dat hij voor zich, nog even goed als vroeger, een vriend van handelen en doortasten was. De synode dacht als hij, en liet zich door de landvoogdes niet gezeggen [5]). Het preeken werd hoe langer hoe algemeener [6]).

Er schoot aan de regeering niets anders over dan het uit-

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 428.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 429.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 434.

4) Archives, t. II, p. 61.

5) Bakhuizen heeft dit verhaal van Junius in twijfel getrokken (zie zijne biographie van De Hames in de Hollandsche vertaling van Borgnet, De Nederlanden onder Philips II, blz. 267), maar, naar het mij voorkomt, zonder genoegzamen grond. De landvoogdes bediende zich, zoo als ik het heb voorgesteld, van De Hames, omdat hij in het bestuur der Geuzen zat. Vgl. den brief CXLVII in het tweede deel der Archives. Dat De Hames zoowel in de autobiographie van Junius als in de aanteekeningen bij Brandt, Franciscus, in plaats van Nicolaas, genoemd wordt, is een bewijs te meer voor de echtheid der laatsten.

6) In de boven (blz. 390) aangehaalde plaats bij Bor wordt gewag gemaakt van eene bijeenkomst van Hollandsche predikanten te Amsterdam op den 8sten Juli, over de regeling der openbare preek.

vaardigen van plakkaten, waardoor zij althans te kennen gaf, dat zij hetgeen gebeurde strafwaardig vond. Reeds had zij den 27sten April [1]) door zulk een plakkaat den toevloed der ballingen zoeken te keeren, maar het had haar weinig gebaat. De bevolking bleef gelooven, dat op het smeekschrift der Geuzen de afschaffing van alle vervolging was toegezegd [2]), en zag in de nieuwe plakkaten een inbreuk op die belofte en een blijk van kwade trouw, waartegen zij op hare hoede moest wezen. Nog erger gevolgen had het plakkaat van 3 Juli, waarbij de landvoogdes, om het openlijk preeken tegen te gaan, tegen alle hoorders lichtere of zwaardere straffen dreigde, en tegen de predikanten in het bijzonder de doodstraf. Van het standpunt der regeering was die maatregel volkomen gewettigd, en hij streed geenszins tegen de belofte aan de Geuzen gedaan; maar het volk zag daarin een nieuw bewijs, dat er op het goedschiks verkrijgen der godsdienstvrijheid niet te rekenen was, en het besloot daarom zich zelf die vrijheid te verzekeren. Reeds waren hier en daar de hoorders gewapend ter „groene preek" opgekomen. Na de afkondiging van het plakkaat vatten allen de wapenen op [3]); een haagpreek scheen voortaan een krijgsbedrijf: de predikant werd door een escorte begeleid, de toegangen tot het preekveld werden met wagens gebarricadeerd, gewapende wachten stonden in den omtrek op post; buitendien was de menigte zelve van allerlei wapentuig voorzien; niet zelden vielen er geweerschoten voor of na de predikatie.

Wij mogen niet voorbijzien, welk een gevaarlijke richting de godsdienstige beweging zoo doende nam. De hartstochten waren ontvlamd, het gemeene volk was gewapend: de minste aanleiding kon een geducht oproer, een vreeselijk bloedbad te weeg brengen. Te meer daar thans het onrustige gemeen, dat om godsdienst niet gaf, en dat vooral in Vlaanderen talrijk en wegens het kwijnen van den fabriekarbeid en de duurte van het vorige jaar muitziek was [4]), zich bij de protestanten kwam voegen, nu het niet langer te doen was om een stille godsdienstoefening op doodsgevaar bij te wonen, maar om met den knuppel of de piek in de

---

1) Pasquier de la Barre, p. 37.

2) Ibid., p. 42/3.

3) Broer Cornelis, dl. I, blz. 80; Marnix, Vraie Narration (éd. Toorenenbergen), p. 93 suiv.; Langeraad, Guy de Bray, blz. XXXVII.

4) Pasquier de la Barre, p. 3, 40; Wesenbeke, blz. 123; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 370, 379, 382/7, 395.

hand op te trekken, tegen de priesters te razen en *vive le Geus* te roepen. Datzelfde gespuis, dat in deze maanden de goede zaak der protestanten door zijn gewelddadigheden schandvlekte, liep aanstonds tot de regeering over, toen deze de bovenhand nam en aan het straffen ging. Megen had onder de vaandels, waarmeê hij, in het volgende voorjaar, Den Bosch bedreigde, een aantal van die overloopers, en, toen de landvoogdes hem op het gevaarlijke van zulke soldaten te gebruiken opmerkzaam maakte, antwoordde hij haar, dat dezulken hunne oude partijgenooten even fel bestreden als de beste katholieken [1]). Veel dat men aan de protestanten pleegt te verwijten, de beeldenstorm, de mishandeling van priesters en de ontwijding van heilige plaatsen en gebruiken, moet grootendeels op rekening van deze bijloopers gesteld worden [2]). Zoo alleen kunnen wij het ons verklaren, dat de hervormden in den korten tijd van hun voorspoed zoo weinig de deugden vertoonen, die wij in de martelaars van banger dagen bewonderen.

Wij kunnen ons gemakkelijk de vrees en de verontwaardiging der oprechte katholieken voorstellen. Welk een schouwspel bood het eens zoo rustige en ordelijke Nederland hun thans aan! In plaats van ééne algemeene heilige Kerk, traden een menigte uiteenloopende ketterijen driest op den voorgrond: tusschen de gematigde Lutheranen en de doldriftige volgers van David Jorisz kwamen allerlei secten te voorschijn. De Calvinisten, die het talrijkst waren, hadden in hun nasleep een menigte wederdoopers en geestdrijvers, die van alle overheid afkeerig waren [3]). Doch hooren wij de beschrijving die een katholiek priester van den toestand des lands geeft — aan zijne verontwaardiging vergeven wij de scheldwoorden, waarvan hij zich, niet zeer stichtelijk, bedient: „Ziet en hoort hoe ze daar buiten Antwerpen, dat groote Babylon, daar al het erg boos uitvaagsel en al het snood, kwaad gebroedsel van de wereld samenloopt, nu staan en preeken en tieren en gebaren al tegen elkander. Hier staat een vermaledijde Calvinist of Sacramentaris, daar staat een verdoemde Lutheraan of Martinist of Confessionist, ginds staat een vervloekte

1) De briefwisseling van Megen met de landvoogdes staat gedeeltelijk afgedrukt in het eerste deel der Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVIme siècle par M. Cuypers van Velthoven (p. 165, 172).

2) Marnix (éd. Toorenenbergen), p. 99.

3) Vgl. de twee brieven van Beza aan Taffin, van 7 Juni en 14 Augustus 1566, in het Bulletin du protestantisme francais, 1873, p. 114 suiv.

Herdooper, daar een duivelsche Libertijn; en elk tiert, roept, schreeuwt en gebaart om het zeerste, elk wil het zijne voor het beste houden en verantwoorden. De een zegt dat het waarachtig vleesch en bloed van Christus in het Sacrament des outaars niet is.... De ander zegt, dat wij maar alleenlijk behoeven te gelooven zonder eenig goed werk te doen, omdat Christus het al voldaan heeft. Een ander zegt, dat Christus geen waarachtig mensch geweest is, en dat alle vrouwen en al het goed gemeen moeten zijn. Een ander zegt dat er geen God is, en dat er geen verrijzenis des vleesches is, en dat er geen verdoemenis noch eeuwig leven na dit leven is. Dit wordt buiten Antwerpen in het openbaar gepreekt. Maar in het geheim worden daar en elders nog al gruwelijker en afgrijselijker leeringen gepredikt van de Adamieten, David-Joristen, en van hen die zich van het Huis der liefde heeten. Wat dunkt u, zijn dat geen razernijen en godslasteringen, en strijdingen tegen God en Christus?" — Klinkt die verwensching van de veelheid der kettersche secten niet natuurlijk in den mond van een priester der alleen zaligmakende Kerk? En het waren niet slechts zijns gelijken, die zich daaraan ergerden; ook mannen als prins Willem, die de vrijheid aan de orde gepaard wilden zien, toonden zich afkeerig van de bandeloosheid, waarin de pas gewonnen vrijheid reeds ontaardde. Oranje kende het karakter van Philips, en wist zeer goed dat deze zulke uitspattingen nooit zou gedoogen. Hij wist hoe weinig staat er op de wufte menigte te maken was, hoe gemakkelijk de koning, als hij met een Spaansch leger de orde kwam herstellen, den tegenstand, dien hem misschien de moedigsten bieden zouden, overwinnen, en het volk tot volstrekte gehoorzaamheid, tot slavernij terugbrengen zou. De ware vrienden der vrijheid hadden tweeërlei gevaren te duchten, van de teugelloosheid van het gemeen en van de heerschzucht der Spaansche regeering. Slechts één middel bestond er om beiden af te wenden: de grooten moesten zich aan het hoofd der beweging en, door den invloed der edelen en burgers gesteund, aan het hoofd der regeering stellen. Zoo zouden zij in staat zijn om het gepeupel te bedwingen en te ontwapenen, en tevens om een Spaansch leger, zoo het de grenzen bedreigde, af te weren.

Het was hetzelfde middel, eenige maanden geleden te Hoochstraten door Oranje aanbevolen, maar toen door Egmont afgeslagen; naar het schijnt, toonde deze zich thans beter gezind en moediger. Hij gaf zich veel moeite om over het krijgsvolk, dat

in de vestingen en grensplaatsen lag, het opperbevel te krijgen [1]). Maar de langvoogdes vertrouwde hem nog steeds niet genoeg om het hem te verleenen. Ook liet hij zich hoogst ongunstig over de regeering uit. Nog had hij geen vast besluit genomen, maar een geringe aanleiding zou toereikend zijn om hem de partij der edelen en des volks te doen kiezen.

Intusschen waren de verbondenen niet minder dan de grooten ontevreden met den gang der zaken. Binnen twee maanden hadden zij 's konings antwoord op hun smeekschrift kunnen ontvangen; de landvoogdes had geen langer termijn verzocht [2]). En toch was nu de derde maand bijna verloopen, en nog hoorde men niets uit Spanje. De koning, van den eersten schrik bekomen, was gaan overwegen en raadplegen wat hij antwoorden zou, en had ten slotte begrepen, dat hij de aankomst van Montigny en Bergen moest afwachten [3]). Maar hunne zending ging niet voorspoedig. Bergen wondde zich aan het been, en moest weken lang zijn reis uitstellen; Montigny haastte zich niet, alleen de Uria-boodschap over te brengen. Toen hij eindelijk te Madrid was aangekomen, bleef de koning nog steeds op Bergen wachten. Maar de gebeurtenissen in Nederland volgden elkander, gelijk wij zagen, snel op. De toestand, waarover de koning nog beraadslaagde, was lang verdwenen en door een geheel anderen vervangen. Wat twee maanden vroeger had kunnen baten, zou nu onvoldoende en nutteloos wezen.

De edelen begrepen, dat zij niet langer werkeloos konden toezien en het volk niet langer zonder leiding konden laten. In zekeren zin waren zij verantwoordelijk voor hetgeen de menigte misdreef, daar het volk eerst door hun voorbeeld aan den gang was gebracht en zich op hunne bescherming beroemde. Buitendien, zij ondervonden gedurig hoe euvel de regeering hun hun Compromis duidde. De landvoogdes had al in den beginne eenige harer dienaars, omdat zij deel aan het verbond genomen hadden, ontslagen [4]). Het bestuur van het Compromis had op zijn vertoog daarover een zeer natuurlijk, maar evenzeer verontrustend, afwijzend antwoord gekregen [5]). Een ieder, die de gunst der regeering genoot of zocht te verwerven, behandelde de Geuzen met

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 424.
2) Le Petit, p. 144*a*.
3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 439.
4) Archives, t. II, p. 96 suiv.
5) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 416.

koelheid en zelfs met vijandelijkheid. Om al deze redenen besloot het hoofdbestuur eene nieuwe vergadering van de verbondenen te beleggen, en door een vertoon van macht van de landvoogdes een volkomen goedkeuring van hun gehouden gedrag en een verzekering van hunne persoonlijke veiligheid af te dwingen, en verder voor de protestanten een voldoende geloofsvrijheid te verwerven, die het volk zou bevredigen en de wapenen doen afleggen. Het hoopte daarbij op de medewerking van Oranje en Egmont, die de Geuzen wederkeerig met alle macht wilden bijstaan, zoodra zij zich als bemiddelaars tusschen het volk en de regeering in stelden [1]).

Maar om aan het volk de geloofsvrijheid te kunnen bezorgen, was het noodig dat eerst alle protestanten zich vereenigden en ééne geloofsbelijdenis aannamen: de uiterste secten van wederdoopers en geestdrijvers, die van geen vereeniging weten wilden, zouden dan als oproermakers van het genot der vrijheid worden uitgesloten. Maar dan was het verder van het hoogste belang, dat niet de Calvinistische belijdenis, die naar het voorbeeld der Fransche confessie gesteld was, maar de Augsburgsche geloofsbelijdenis van Duitschland werd aangenomen. De prins van Oranje drong daarop vooral aan [2]). De Lutherschen stonden voor veel ordelijker en kalmer aangeschreven dan de Hugenootsche Calvinisten. En wat kon de verbroedering met de Franschen, die aartsvijanden van Nederland, baten? Zij zou integendeel de zaak der Nederlandsche gereformeerden in de oogen van alle vrienden der orde schandvlekken. Daarentegen, van de Duitsche geloofsgenooten verwachtte de Prins veel. Hij had zich reeds in het voorjaar, toen de onlusten opkwamen, tot zijne verwanten en vrienden onder de Duitsche vorsten gewend en hun voorspraak bij den keizer en den rijksdag ingeroepen; want Nederland was immers een kreits van het Roomsche rijk, en als zoodanig in den godsdienstvrede van Augsburg begrepen [3]). Doch het antwoord was geweest: „laat de Nederlandsche protestanten zich voor de Luthersche belijdenis verklaren, dan zullen wij zien wat wij doen kunnen, maar de Calvinisten staan in Duitschland in te kwaden naam dan dat wij ons hunner zouden aantrekken". De Prins vond die tegenwerping billijk, en gebruikte dus zijn invloed

1) In dien tijd wordt op nieuw aangedrongen op het bijeenroepen der Staten-Generaal (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 432).

2) Archives, t. II, p. 170.

3) Ibid., p. 392.

op de verbonden edelen om hen van alle verbintenis met de Calvinisten af te houden, en dezen op die wijs tot vereeniging met de Lutherschen te noodzaken. En onder de edelen, zelfs onder dezulken die tot de Calvinistische gemeente behoorden, waren er, die de verandering der confessie, het zij dan onder protest, om deze redenen ernstig aanrieden. Zelfs De Hames drong er op aan.

De synode, die nog steeds te Antwerpen bijeen was, nam deze gewichtige aangelegenheid in ernstige overweging, of liever zette hare overweging voort, want reeds een jaar lang hield zij er zich meê bezig.

Het geheele jaar 1565 was er veel te doen geweest over een verbroedering van alle protestanten, bepaaldelijk van de Duitsche Lutherschen met de Fransche Calvinisten. Lodewijk van Nassau vooral had daarvoor geijverd. Hij begreep, dat het pausdom alleen nog machtig was door de verdeeldheid der hervormden: spanden dezen eendrachtig samen, dan was het protestantisme tegen alle aanslagen beveiligd. Met Condé aan de eene zijde, en met den landgraaf van Hessen aan de andere, was hij over zulk eene vereeniging in onderhandeling getreden. Zijn broeder Jan van Nassau, dien hij, naar het schijnt, voor zijn plan gewonnen had, deed daarop aan den prins van Sedan, en denkelijk aan andere groote heeren, een ontwerp van confessie toekomen, dat hij ook voor de Calvinisten aannemelijk achtte; het was de beroemde Wittenberger Concordie, waarop in 1536, door den ijver van Bucerus en onder den invloed van Philips van Hessen, de Zwinglianen en Lutheranen het eens waren geworden. De prins van Sedan deelde het meê aan Guy de Bray, die de vervolging in Nederland ontweken en thans te Sedan als predikant werkzaam was. En deze zond het weêr aan het consistorie van Antwerpen [1]). De Bray had vijf jaren te voren de confessie opgesteld, die thans door de Nederlandsche Kerk beleden werd: geen bevoegder rechter derhalve dan hij, om over het al dan niet aannemelijke der Concordie te oordeelen. En zijn oordeel was stellig gunstig. Hij zag wel bezwaar in het onderteekenen van het artikel over het avondmaal, maar geen onoverkomelijk bezwaar; de andere punten van verschil, de doop en de absolutie, hadden minder te beduiden. En hoe groote voordeelen won men door niet al te nauwgezet op deze leerstukken te staan! De Nederlandsche Kerk

1) Vgl. Kist, Archief, dl. XX, blz. 152.

werd dan een zuster der Duitsche, men zou haar niet kunnen treffen zonder geheel Duitschland aan te randen. Even als De Bray oordeelde Jean Taffin, een insgelijks uit Nederland gevlucht predikant, en thans te Metz werkzaam. Maar eer hij en zijne medebroeders in deze teedere gewetenszaak een vast besluit namen, wendden zij zich tot de beroemde leeraars van Genève om raad. En in antwoord op hun vraag schreef Beza een voortreffelijken brief, dien wij nog bezitten, waarin hij op goede gronden het concordaat ontraadde. Wat had het indertijd tusschen Zwinglianen en Lutheranen uitgewerkt? Slechts een korstondigen en schijnbaren vrede; het verschil was niet weggenomen, omdat men het in een dubbelzinnige formule verborgen had. Zoo zou het ook thans tusschen Lutheranen en Calvinisten gaan. Telkens zouden nieuwe geschilpunten opkomen, en om de eendracht niet te verbreken, zouden de gereformeerden het eene voor en het andere na moeten toegeven; ten laatste zou men, in plaats van het Evangelie, eenvoudig de Augsburgsche confessie belijden, en dan het werk der hervorming van voren af aan moeten overdoen. Veel beter was het, zich te houden aan hetgeen men beleed. Wel was de hoop, die den Nederlandschen broederen gegeven werd als zij zich met de Duitschers vereenigden, schoon en verleidelijk, maar zij was niet vast gegrond, en buitendien, God had andere middelen tot zijn dienst om de volharding en het vertrouwen op zijn hulp te beloonen.

Merkwaardig in dezen brief komt mij vooral de zinsnede voor, waarin Beza de Lutheranen beschuldigt, dat zij, in plaats van het Evangelie, eenvoudig de Augsburgsche confessie belijden. Inderdaad, op dit tijdstip hechtten de Calvinisten zeer weinig aan de geloofsbelijdenis: het kwam niet in hen op eenig bindend gezag aan zulke geschriften te hechten. Toulouse was zeker een ijverig Calvinist; toen het er op aankwam, verklaarde hij liever te willen sterven dan de Augsburgsche confessie te omhelzen [1]). Maar wat verstond hij door Calvinist? In den eenigen brief, die van zijne hand bewaard is gebleven, spreekt hij van „hen, die zich aan geen belijdenis willen hechten dan aan de leer van het Evangelie, en die men gewoonlijk Calvinisten noemt" [2]). Dus

1) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CLIII; Corresp. de Granvelle, t. II, p. 659.

2) Vgl. Calvin, Institutio, t. IV, X, 30—32. Vgl. ook het voorbericht voor de uitgaaf der Confessie van 1582, bij Lelong, blz. 108/9.

onderscheidden zich, naar zijne meening, de Calvinisten van de Lutheranen vooral hierin, dat zij zich aan geen leerstelsel van menschen, maar alleen aan het bijbelwoord onderwierpen. En wij kunnen ons daarom voorstellen, hoe verwonderd Saravia in 1612 moest opzien [1]), toen men aan de confessie, die hij met Guy de Bray en anderen had helpen opstellen, een verbindende kracht wilde toekennen. „Zeker is het", zeide hij, „dat de stellers der geloofsbelijdenis daarmeê nooit iets van dien aard hebben voorgehad".

De raad van Beza vond ingang: de meeste leeraars der gereformeerde Kerk toonden zich ongenegen hunne belijdenis te verlaten. Zelfs nu de grooten en edelen, nu mannen als De Hames haar hun aanbevalen, wilden zij toch van de confessie der Lutherschen niet weten; liever stelden zij hunne zaak aan grootere gevaren bloot, dan dat zij de waarheid in het minst zouden verloochenen. Wij zeggen het den heer Groen van Prinsterer na: men mag die verdeeldheid der protestanten betreuren, maar de beweegreden, die hen verdeeld hield, kan men niet dan eerbiedigen [2]).

---

1) Vgl. Epistolae ecclesiasticae, p. 294, aangehaald bij Langeraad, Guy de Bray, blz. 140.

2) Over het plan van hereeniging aller protestanten, en over het aandeel daarin door Lodewijk van Nassau genomen, zie in het eerste deel der Archives de brieven CII, *a* en *b*. — De brief van Guy de Bray, uit Sedan aan het consistorie van Antwerpen, is meêgedeeld door Bakhuizen, Het Huwelijk van Willem van Oranje, Bijlage E. Ik geloof niet dat *ce grand personnaige*, van wien De Bray spreekt, prins Willem is, gelijk Bakhuizen vermoedt; ik zou eer aan Lodewijk van Nassau denken, om hetgeen in de bovengenoemde brieven van hem geschreven wordt. — De brief van Beza aan Taffin is te vinden in het tweede deel der Archives, N°. CXCI: de heer Groen heeft hem ten onrechte op het jaar 1566 gesteld; hij is van een jaar vroeger, en ongetwijfeld het antwoord op den brief, dien de predikanten van Metz, naar luid van den brief van De Bray, geschreven hadden „à Genève pour avoir leur advis". Ten overvloede voeg ik hier nog bij, dat Taffin wel in 1565, maar niet meer in 1566 *ministre de l'Eglise de Mets* was, gelijk hij op het adres betiteld wordt. Vgl. hiermede de voor ons belangrijke plaats in het XVIe boek van de Histoire Ecclésiastique van Beza (t. III, p. 431 suiv.), waarin vele bijzonderheden over de Kerk van Metz en over Taffin's dienst aldaar voorkomen. Zij luidt aldus: „.... Taffin d'autre costé estoit allé au Pais-Bas, dont il est natif, y estant appelé pour donner ordre aux Eglises qui s'y dressoient, et Pierre de Cologne insistoit fort aussi à ce qu'il luy fust permis d'aller faire son devoir en son païs en la nécessité.... Pierre de Cologne se déporta de son voyage, et Taffin retourna au mois d'avril 1567, ayant amené avec luy François le Jon, jeune homme, mais dès lors de grandes grâces de Dieu, de sorte qu'ils furent mieux pourvus que jamais". De brief van Toulouse, waaruit ik een zinsnede aanhaal, is nog onuitgegeven, en berust op de Academische Bibliotheek te Leiden.

En zou een vereeniging van Lutherschen en gereformeerden inderdaad de goede gevolgen gehad hebben, die Oranje er van verwachtte? Door den naam en de belijdenis te veranderen zouden de Nederlandsche protestanten hun karakter niet hebben gewijzigd: de nieuwe Lutherschen zouden even voortvarend en heftig geweest zijn als de vroegere Calvinisten; de uitspattingen, die den naam van Calvinist in oneer gebracht hebben, zouden dan dien van Lutheraan hebben geschandvlekt. En zouden de Duitsche vorsten voor hunne geloofsgenooten in Nederland meer gedaan hebben dan praten en remonstreeren? Ik vrees, dat Granvelle niet ten onrechte de vorsten van Duitschland met den man vergeleek, van wien zijn vriend getuigde, dat hij veel praatte en weinig uitrichtte. De ervaring van een aantal rampspoedige jaren heeft ook Oranje ten laatste geleerd, niet meer naar dien kant om hulp voor Nederland uit te zien.

De synode, nu zij besloten was de Wittenberger Concordie niet aan te nemen, herzag en bekrachtigde hare confessie en liet haar op nieuw drukken en uitgeven [1]). Belangrijk is het deze uitgaaf [2]) met de eerste te vergelijken: in het leerstellige is niets veranderd; maar ten opzichte van de bevoegdheid der overheid om zich met de kerkelijke zaken te bemoeien, is een opmerkelijke verandering gekomen. In plaats van de uitdrukking der eerste uitgaaf [3]): „dat de overheid, gelijk zij over de politie waakt, zoo ook over de kerkelijke zaken te waken heeft", wordt in de tweede slechts gezegd, dat de overheid ook „de heilige bediening moet handhaven". Bedrieg ik mij niet, dan mogen wij uit deze verandering opmaken, dat de ondervinding der laatste zes jaren voor de protestanten niet verloren was gegaan, en dat zij reeds hadden ingezien, hoe gevaarlijk het was de beoordeeling van wat met den bijbel al of niet overeenkomt, aan een vorst als koning Philips op te dragen. — Een andere wijziging in het-

1) Schoock, p. 521, zegt anno 1565.

2) Van die tweede uitgaaf is mij geen exemplaar bekend, maar ik meen den tekst getrouw afgedrukt te vinden in de Histoire des Martyrs (f°. 579*a*, ed. van 1619), waar zij echter vóór de editie van 1561 wordt gegeven; later schijnt zij in 1611 te Middelburg herdrukt. Naar een afschrift van 1580 heeft haar Hulsius veel later gedrukt. De Hollandsche tekst, door Bor op het jaar 1566 gegeven, is een afdruk van de uitgaaf voorkomende in den catalogus van Van Hulthem onder n°. 26451. Deze is een nadruk van de 1e Hollandsche uitgaaf van 1562, met geringe wijziging. De 1e uitgaaf der vertaling is slordig en hier en daar onjuist.

3) In art. 36.

zelfde artikel, insgelijks door de tijdsomstandigheden gevorderd, was dat de nieuwe belijdenis, in plaats van, zoo als de oudere, in het onbepaalde haar afkeer te betuigen van allen „die de overheid wilden verwerpen en de justitie omkeeren en de goederen gemeen maken", thans bij name haar afschuw van de wederdoopers uitsprak. De pausgezinden veroordeelden de Calvinisten zoo dikwerf met deze geestdrijvers in éénen adem, dat het gepast scheen, zich thans openlijk van hen te onderscheiden.

Al had zij dus de voorwaarde, haar door de grooten en edelen gesteld, niet vervuld, toch gaf de synode den moed niet op van met hen in verbond te treden. Immers het ontbrak den edelen volstrekt aan geld, en van niemand dan van de rijke protestantsche kooplieden was voor hen geld te bekomen. Niets scheen natuurlijker dan dat de Geuzen, zoo zij waarlijk iets wilden uitrichten, zich met de consistories verstonden: zou een gering verschil van belijdenis de onmisbare samenwerking van hen die geld behoefden, en hen die geld konden verschaffen, verstoren? Twee der bekwaamste Waalsche leeraars: François du Jon en Peregrin de la Grange, werden gekozen om met de edelen, die weldra vergaderen zouden, in onderhandeling te treden. Du Jon stelde een kortere geloofsbelijdenis op, alleen uit een reeks van bijbelteksten bestaande, ten einde die, in plaats der aanstootelijke Calvinistische confessie, aan de verbondenen als het kort begrip van de leer der gereformeerden voor te leggen [1]).

Op een voorloopige bijeenkomst, te Lier [2]), had het hoofdbestuur der verbondenen besloten, de voorgenomen algemeene vergadering

1) Dit kort begrip van Junius is wel te onderscheiden van hetgeen door Willems in zijne Mengelingen, blz. 485, afgedrukt is: „Sommaire de la Confession de Foy, que doivent faire ceulx qui désirent estre tenus pour membres de l'Eglise de Jésus Christ. Leu après la prédication publique, faîte près d'Anvers le 28 de Jules 1566". Blijkbaar is het een vrije verkorting van de gereformeerde belijdenis, gelijk er in 1566 meer zijn uitgegeven. Zoo deelt Le Long (Kort historisch verhael enz., blz. 189) nog eene „Corte Belydinghe des Gheloofs" mede, die zich kenmerkt door een scherpe aanwijzing van het verschil tusschen de Roomsche en de gereformeerde kerkleer. De datum op den titel zou bijna doen denken, dat het Sommaire bestemd was om op de vergadering te St. Trond te worden voorgelegd en dat het later gedrukt is. — Op de lijst der werken van Junius, achter de oorspronkelijke uitgaaf zijner biographie geplaatst, maar door Gerdes in zijn Scrinium niet herdrukt, komt echter voor: „a. 1566. Brevem scripsi confessionem ex scripturae verbis concinnatam, Nobilitati Belgii apud Centronas exhibendam; non exstat". Denkelijk is dus dit opstel ongedrukt gebleven.

2) Archives, t. II, p. 134. De predikanten werden daar aangemaand het prediken te staken (Arnoldi, Bd. III, S. 282).

te St. Trond, in het Luiksche, maar toch voor de edelen, die uit alle provinciën moesten bijeenkomen, zeer goed gelegen, tegen half Juli te houden [1]). Wij hebben ons slechts de omstandigheden, waaronder zij plaats greep, te herinneren, om in te zien van hoe groot gewicht de besluiten moesten zijn, die er genomen zouden worden.

Drieërlei verbonden bestonden op het oogenblik in Nederland, die alle dezelfde strekking hadden: verdediging der vrijheden des volks tegen de overheersching van Spanje. De ligue der grooten, de oudste der drie, duurde nog altijd voort; hare livrei werd nog gedragen [2]). Maar zij had niets meer te beteekenen; hare meeste leden waren afgevallen, en hadden zich aan de zijde der regeering geschaard. Bergen en Montigny waren naar Spanje heengegaan; Oranje en Egmont, op wie ten laatste alles aankwam, waren het niet volkomen eens. Egmont werd door gewetensbezwaren weêrhouden, den weg, dien hij had ingeslagen, ten einde toe af te loopen.

Het verbond der edelen verloor insgelijks aanhoudend leden: naarmate het zich nauwer aan de protestanten aansloot, trokken zich de meer katholiek gezinden er uit terug. Doch ook buitendien was het Compromis uit zich zelf onmachtig iets van belang te ondernemen. Het ontbrak den edelen aan geld en er waren dan ook niet meer dan een tweehonderd te St. Trond bijeengekomen [3]). Sommigen hunner moesten zelfs, om de vergadering te kunnen bijwonen, reis- en verblijfkosten ontvangen [4]); wegens de armoede derzulken waren de verbondenen, reeds bij hun eerste optreden, met den scheldnaam van Geuzen begroet.

Het derde verbond, het minst aanzienlijke, was inderdaad het machtigste, dat der gereformeerde consistories. Het was goed geordend, van één geest bezield, naar één vast doel gericht. Bovendien, het kon over de noodige geldmiddelen beschikken. Want een aantal gereformeerden waren rijk en hadden hun vermogen voor het verwerven van de godsdienstvrijheid over. Zij hadden, naast de consistories en op het nauwst met deze verbonden, een compromis van kooplieden opgericht, naar het voorbeeld van

---

1) Volgens Archives, t. II, p. 152, was ook over Antwerpen gedacht.

2) Niettegenstaande de pogingen der regeering om dit te doen ophouden. Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 348, 363.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 434.

4) Dit erkent Jonker Jan van Renesse zelf, wiens verhooren de heer Van Vloten, in de Kronijk van het Hist. Genootschap te Utrecht, jaarg. 1858, heeft uitgegeven.

dat der edelen, maar uitsluitend uit gereformeerden bestaande [1]). Zij voegden dus bij de zedelijke kracht, die geloofsijver aan de consistories verleende, de materieele kracht van den rijkdom. Niets ontbrak hun dan aanzien en leiding. Zij zochten die bij de edelen en bij de grooten. Met dezen vereenigd, waren zij bijna zeker hun doel te bereiken. Thans, bij de samenkomst te St. Trond, zou het moeten blijken, of die gewenschte aaneensluiting mogelijk was.

Oranje was kort te voren in een post gesteld, die zijne medewerking voor de gereformeerden dubbel begeerlijk maakte. Hij had namelijk weten te bewerken [2]), dat hij, met wederzijdsch goedvinden van de landvoogdes en van het bestuur der stad, met het handhaven der orde binnen Antwerpen belast was [3]). Aan deze hoofdstad van het protestantsche Nederland sloten zich zijne stadhouderschappen, Holland, Zeeland en Utrecht, die voor de zaak der Geuzen zeer gunstig gestemd waren, onmiddellijk aan [4]), en verder Vlaanderen, dat Egmont tot stadhouder had en insgelijks zeer protestantsch gezind was. Indien zich dus Oranje en Egmont aan het hoofd der beweging plaatsten, zou het niet aan een breed en vast steunpunt ontbreken. Thans scheen het oogenblik gekomen om het plan, dat te Hoochstraten overwogen maar verworpen was, op te vatten en ten uitvoer te brengen. De consistories waren gereed het hunne te doen, de kern van het Compromis insgelijks. Maar Oranje en Egmont bleven aarzelen.

En niet zonder reden. Het liet zich aanzien dat, zoo zij zich eens aan het hoofd der beweging hadden geplaatst, hunne vol-

---

1) De kooplieden hadden althans in sommige gemeenten eene bijzondere vereeniging gevormd (Kist, Archief, dl. XX, blz. 134). Van deze is dit Compromis der kooplieden uitgegaan, dat het eerst door den heer Bakhuizen van den Brink aan het licht gebracht en door den heer Van Deventer (Het jaar 1566, Bijlage 2, blz. 73/4; vgl. blz. 17/18) uitgegeven is. Het komt mij voor dat men het gewicht er van overdreven heeft: immers het is niet denkbaar, dat dit verbond zoo weinig gerucht zou hebben gemaakt, als het waarlijk zoo veel had beteekend. Bovendien zulk een protestantsch verbond was bijna overbodig dewijl reeds de consistories alle gereformeerden aaneengesloten en in samenwerking hielden. Zeker heeft de heer Van Deventer onrecht de oprichting van dit compromis nog vóór het indienen van het smeekschrift der edelen te stellen. Men zie slechts den brief der landvoogdes (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 413) en Bavay, p. 238. Ik vereenig mij geheel met hetgeen de heer Van Vloten, in de „Letterbode" daartegen geopperd heeft.

2) Archives, t. II, p. 137 suiv.; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 433.

3) Hij kwam er 13 Juli (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 136; Chron. van Antwerpen, blz. 74).

4) Archives, t. II, p. 233.

gelingen hun spoedig de richting zouden voorschrijven, die zij moesten inslaan. In tijden van omwenteling moet gematigdheid onderdoen voor ijver, de uiterste partij drijft hare behoedzame voorgangers onophoudelijk voorwaarts. Wilden de grooten de gereformeerde menigte leiden, dan moesten zij bereid zijn naar het doel, dat deze beoogde, te streven. Maar wat zouden de vorsten van Duitschland wel van hen denken, als zij, in verzet tegen de bevelen des konings, de plannen der Calvinisten doordreven? Hoe zouden zij hen ontvangen, indien zij misschien na de neêrlaag als vluchtelingen tot hen kwamen? Konden de gereformeerden besluiten den gehaten en verachten naam van Calvinisten af te leggen en de Augsburger geloofsbelijdenis der Lutheranen aan te nemen, dan was het mogelijk dat Oranje hun bijstond, maar, bleven zij bij hunne Hugenootsche confessie, dan kon hij zich niet met hen inlaten. Nog veel minder kon het de katholieke Egmont. Beiden achtten het zelfs noodig, zooveel zij vermochten, de verbintenis van de edelen met de consistories te verhinderen.

De landvoogdes, beducht dat de geheele stoet der verbondenen van St. Trond nogmaals naar Brussel zou komen, om haar een tweede request te overhandigen, verzocht Egmont en Oranje in onderhandeling met de hoofden van het Compromis te treden, hen gerust te stellen, en van den voorgenomen optocht af te brengen. Zoo opende zij dus zelf den grooten de gelegenheid om, zonder opspraak te maken, met de edelen te beraadslagen [1]. Te Duffel kwamen zij eens [2] en misschien meermalen te zamen. Uit de memories van den Prins en uit zijne briefwisseling met zijn broeder, die een der invloedrijkste der vergaderde edelen was, blijkt het dat de beste verstandhouding tusschen de edelen en de grooten bestond en dat aan Oranje althans de plannen der verbondenen in alle bijzonderheden bekend werden gemaakt [3]. Van hun kant betoonden zich Oranje en Egmont bereid de verbondenen te begunstigen en voort te helpen, zoolang zij zich binnen de perken van hun eerste smeekschrift hielden. Maar openlijk en onvoorwaardelijk met hen samen te spannen, zoo als

1) Volgens Surius, Commentarius brevis, ed. 1568, p. 875, waren dan ook Egmont en Aerschot daartoe te St. Trond (vgl. ook Archives, t. II, p. 149).

2) Den 18den Juli (vgl. Corresp. de Granvelle, t. II, p. 664).

3) Bavay, p. 130/1, 186, 249, 252; Reiffenberg, Corresp. de Marguérite d'Autriche, p. 129.

de omstandigheden het vorderden, daartoe konden zij niet besluiten [1]).

Even weinig kwam er van de verbintenis der edelen met de consistories. In het eerst werd het verzoek der consistories en kooplieden om bescherming door de hoofden van het Compromis schriftelijk toegestaan [2]): de Prins was er te laat bij geweest om dit te verhinderen [3]). Maar van de samenwerking, zonder welke de verleende bescherming een ijdele belofte bleef, kwam niets. Du Jon, een der gedeputeerden van de consistories, zegt, dat zijne zending bij de edelen mislukte door de tegenwerking van iemand, dien God die zonde vergeven mocht. Waarschijnlijk bedoelt hij Oranje, dien de welvoegelijkheid hem, toen hij zijn geschiedenis schreef, verbood te noemen.

Wat de consistories aan de edelen voorstelden, is bekend. Wij bezitten hun verzoekschrift [4]), en tevens een ontwerp van antwoord er op, waarschijnlijk door Lodewijk van Nassau gesteld [5]). Beide stukken zijn hoogst belangrijk. Zij toonen hoe juist de consistories inzagen, wat er gedaan moest worden. Zij verlangden, dat de edelen zich zouden verbinden voor de belijders der gereformeerde confessie van 1561 godsdienstvrijheid te verwerven, en in het algemeen de vrijheden en de privilegiën des lands te handhaven en tevens de orde te bewaren [6]). Zij waren bereid Lodewijk van

1) Over de belofte van Egmont zie Marnix, Vraie Narration (ed. Toorenenbergen), blz. 95 en Le Petit, t. II, p. 154. Vgl. Van Deventer, blz. 31, 75. In Foppens' Supplément à Strada (p. 328/330) wordt de verzekering der Vliesridders in verband gebracht met de belofte der edelen, die ook in de Archives (t. II, p. 90) gevonden wordt, doch daar veeleer een voorstel schijnt van de bestuurders aan de vergadering der edelen. Er wordt echter blijkbaar ondersteld, dat de grooten weten willen wat eigenlijk de strekking van het Compromis is.

2) Archives, t. II, p. 160/1; Corresp. de Granvelle, t. II, p. 660/1, 667, 672. Dit blijkt ook uit het verhoor van Peregrin de la Grange, die, ondervraagd welk verbond die van Valenciennes met die van het Compromis hadden aangegaan, zeide: „qu'il ne scait que aucune confédération ou traicté ayt esté faict par escript avec les gentilhommes confédérés, ne aussy verbale, sinon celle prinse à St. Tron, par laquelle les gentilshommes promettoyent aux églises de les maintenir en paix et l'exercice de leur religion". Verder gevraagd antwoordde: „Que l'obligation mutuelle entre les gentilshommes et les églises estoit à secourir les ungs les aultres et esté joincte (*sic*) ensemble.... disant aussy ne avoir oy parler que l'alliance faicte entre les gentilshommes et les églises auroit esté rédigée par escript (Bulletin du protestantisme français, 1879, p. 232). Vgl. Paillaird, Huit mois de la vie d'un peuple.

3) Archives, t. II, p. 158.

4) Archives, t. II, p. 159.

5) Archives, t. II, p. 163.

6) Zij hadden zelfs voorgesteld de wapenen af te leggen, zoo de edelen hen in bescherming namen (Archives, t. II, p. 235).

Nassau en Brederode als hunne hoofden te erkennen, maar vorderden dat naast dezen een raad van zes edelen en zes gereformeerde burgers zou worden aangesteld, zonder wiens voorweten en goedvinden niets gewichtigs ondernomen mocht worden. — Ware dit voorstel aangenomen, gelijk het hoogst waarschijnlijk zonder de tegenwerking van Oranje aangenomen zou zijn, dan zou het Compromis zijn oorspronkelijk protestantsch karakter teruggekregen hebben [1]). Het zou aan getal van leden verloren, maar aan innerlijke kracht in veel hooger mate gewonnen hebben. Doch, zonder medewerking van de grooten, had het zelfs dan niet kunnen uitrichten wat het zich ten doel stelde.

Nog eens zou het verbond, in plaats van te handelen, gelijk het zich had voorgenomen, zijn toevlucht tot spreken nemen. Een commissie van twaalf gedeputeerden, met Lodewijk van Nassau aan het hoofd [2]), trok naar Brussel om een tweede verzoekschrift bij de landvoogdes in te dienen; de overige edelen, die weinig deel aan de onderhandelingen genomen, en aan het bestuur volmacht hadden gegeven naar bevinden te handelen, mits blijvende binnen de termen van het smeekschrift, gingen ter zelfder tijd weêr uiteen.

Aan den inhoud van dit tweede request zien wij, dat de lang besproken plannen nog niet waren opgegeven [3]). Na eerst ter hunner geruststelling van de landvoogdes en van de Vliesridders de verzekering gevraagd te hebben, dat zij ter zake van hun Compromis niet achtervolgd zullen worden, verzoeken de verbondenen, dat de landvoogdes Oranje, Egmont en Hoorne gelaste hen in bescherming te nemen en met goeden raad te dienen, en dat zij dien heeren te dien einde een volheid van macht verleene, zoo uitgebreid, dat zij volkomen kunnen voorzien in alles wat de veiligheid en rust des lands, naar buiten zoowel als naar binnen, vereischen zal. Ten slotte bevelen zij aan de landvoogdes een verzoekschrift der consistories aan, waarin verlangd wordt, dat de edelen zich met de gereformeerden zullen verbinden om te beletten, dat de godsdienstvrijheid wordt belemmerd, totdat de Staten-Generaal daarop orde zullen gesteld hebben.

Hoopten de verbondenen inderdaad, dat hun deze verzoeken

---

1) Over de houding der Roomsche Geuzen te St. Trond zie Corresp. de Granvelle, t. II, p. 674.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 437, 444.

3) Vgl. Déclaration des confédérez (Juli) en Esclaircissement des confédérez (2 Augustus) bij Wesenbeke, blz. 372 en 379, het eerste overgenomen door Le Petit, t. II, p. 107.

zouden worden toegestaan? Zeker, zoo zij de landvoogdes daartoe bewegen konden, hadden zij hun pleit gewonnen. Indien de regeering hun veroorloofde zich met de gereformeerden te vereenigen en hunne godsdienstoefening te beschermen, en verder hun de grooten als raadgevers en hoofden toevoegde, en aan dezen de verdediging des lands en de bewaring der orde — en dus de krijgsmacht die daartoe dienen moest — toevertrouwde [1]), dan waren zij de meesters van het land, en de koning zou inderdaad niet meer te zeggen hebben dan de doge van Venetië.

Maar de landvoogdes was niet zoo gemakkelijk te misleiden. Nu maar eens de vergadering van St. Trond was opgebroken, toonde zij zich weêr onhandelbaar. Niet dan met moeite liet zij zich bewegen de gedeputeerden ten gehoore te ontvangen; zij toonde hun een toornig gelaat, en verwees hen, om verder te handelen, naar Egmont en eenige andere commissarissen [2]). Tot het beraadslagen over hun request en het opmaken van het antwoord, riep zij de Vliesridders tegen den 18den Augustus in den Raad van State bijeen [3]). Opzettelijk nam zij een zoo lang uitstel van bijna drie weken, om tijd te winnen, in de hoop dat intusschen de reeds zoo lang verwachte brieven uit Madrid eindelijk zouden aankomen.

En wat zij gehoopt had, gebeurde. Den 12den Augustus kwam de koerier met die belangrijke brieven te Brussel. Zij bevatten 's konings besluit op het smeekschrift in het begin van April door de edelen overhandigd [4]). Hoeveel was er in dien tusschentijd van vier maanden veranderd! Wat onmiddellijk daarop voldaan zou hebben, moest thans de gemoederen onbevredigd laten [5]).

Anders, Philips gaf toe al wat men van zijn bekrompen geloofsijver had kunnen verwachten, — en meer dan hij plan had na te komen. Hij vergunde dat de pauselijke inquisitie zou ophouden, dewijl de bisschoppelijke rechtspraak nu toch gevestigd was; hij keurde goed, dat er een plan van moderatie werd ontworpen, waarbij natuurlijk het heilige katholieke geloof en het vorstelijk

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 456.

2) Archives, t. II, p. 178; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 440, 444. De Geuzen bleven echter goedsmoeds (Archives, t. II, p. 217).

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 442.

4) Cabrera, p. 400 sq., deelt den korten inhoud mede van de daarover gehouden raadpleging.

5) Zie hetgeen de landvoogdes daarover den 10den Augustus aan Montigny schreef (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 443).

gezag behoorlijk geëerbiedigd moesten blijven; hij beloofde daarover dan onmiddellijk zijn besluit te openbaren; hij machtigde de landvoogdes voor het gebeurde aan de edelen, en des noods ook aan andere nog niet gevonnisden, gratie te verleenen, mits dezen zich alvorens voldaan verklaarden en alle verbintenissen opgaven. Van het hooren der Staten-Generaal over de ontworpen moderatie werd in de officieele brieven niet gesproken; in den bijzonderen brief aan de landvoogdes daarentegen werd het bijeenroepen dier Staten uitdrukkelijk verboden [1]).

Zeker, meer had men van Philips niet kunnen verwachten. En toch, zijne concessies beteekenden niets. Het doel, waarop hij alles gericht wilde hebben, bleef hetzelfde, uitroeiing der ketterij. En Nederland beoogde daarentegen herstelling der rust door het toelaten van diezelfde ketterij. Het verzoekschrift der edelen, wij merkten het vroeger op, had niet ronduit durven verzoeken wat de oprichters van het Compromis toch bovenal begeerden. Men had niet genoeg gevraagd, en kon daarom thans niet tevreden zijn met de inwilliging van het verzoek. De koning voorzag dit, en schreef aan zijne zuster: „de moderatie, die ik wil toestaan, zal niet baten, want het is duidelijk dat men niets minder begeert dan volstrekte vrijheid van godsdienst". Zoo was het inderdaad. De landvoogdes nam volkomen genoegen met de concessies des konings [2]), zoo ook Berlaymont, Aremberg, Megen, Mansfelt en Aerschot. Maar Oranje, Hoorne en Hoochstraten verklaarden zich onvoldaan, en Egmont insgelijks, die ronduit erkende, dat de inwilliging des konings vroeger toereikend zou geweest zijn, maar dat, bij de veranderde tijdsomstandigheden, meer gevorderd werd. — Wat zou de eerlijke Egmont wel gezegd hebben, indien hij geweten had dat de koning den Paus reeds had verzekerd [3]), dat hij zijne afschaffing van de inquisitie ijdel achtte, omdat zij zonder de toestemming van Zijn Heiligheid verordend was, en dat Philips, nog voor het afzenden zijner brieven, in een notarieel stuk verklaard had, zich tot de verleende gratie niet verplicht te achten, omdat hij die slechts door den nood gedwongen verleend had [4]).

---

1) Corresp. de Marguérite d'Autriche, t. II, p. XXXII/IV.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 448/9, 452/3.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 445.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 443. Zulk een verklaring was niet zonder voorbeeld: zie Nijhoff's Gedenkwaardigheden, dl. V, n°. 125, blz. 149. Alva achtte zich dan ook volstrekt niet aan die belofte gebonden: zie Corresp. de Phil. II, t. I, p. 590.

Maar eer nog de grooten in den Raad van State te Brussel waren bijeengekomen, had de toestand op nieuw een onvoorziene verandering ondergaan.

De beweging ging thans zoo snel voort, dat de leidslieden, zoodra zij hun spoed omzichtig wilden matigen, door hunne volgers voorbijgeloopen en meêgesleept werden. De grooten waren door de edelen, de edelen door de consistories voorbijgestreefd. Thans, nu de consistories eenige weken aanhielden, en aan het onderhandelen waren, drong zich de heffe der protestanten op den voorgrond, en schandvlekte door haar onverdraagzaamheid en moedwil de goede zaak, die zij op hare wijze dacht te bevoordeelen.

Toen het vergelijk met de edelen te St. Trond zoo goed als afgesprongen was, besloten de consistories het voorbeeld, hun in April door dezen gegeven, te volgen, en insgelijks in plechtigen optocht de landvoogdes hun smeekschrift te gaan overhandigen. Niets minder dachten zij daarbij te verzoeken, dan dat de regeering hun voorloopig eenige kerken of andere openbare gebouwen wilde inruimen, waar zij hun godsdienst rustig konden oefenen. De openlijke predikatie op het land voldeed hun al niet meer; in de steden, in kerken of althans in meer dan partikuliere woningen, wilden zij hun eerdienst, die volgens de plakkaten op doodstraf verboden was, uitoefenen. De eisch was zeker aanmatigend genoeg. En toch bestond er eenige hoop, dat hij zou worden ingewilligd: zoo groot was het gevaar waarin de veiligheid des lands verkeerde. Allerlei geruchten liepen er van een plan der protestanten om de Roomsche geestelijkheid op één dag door het geheele land te vermoorden, van een zoo goed als gesloten verbintenis met de Franschen, ten einde het land van Spanje te doen afvallen. De protestantsche consistories beweerden, dat alleen door het inwilligen van hetgeen zij verzochten, de rust bewaard kon blijven. Op een der laatste dagen van Augustus, terwijl de Raad van State over het nieuwe vertoog der edelen beraadslaagde, wilden zij hun smeekschrift indienen: reeds waren de gedeputeerden uit Vlaanderen te Brussel [1]); er zouden daar van alle oorden van Nederland tusschen de twaalf en veertienhonderd van de notabelsten der protestanten samenkomen. Was

1) Die van Antwerpen hadden plan den 21sten naar Brussel te komen. Zie Henricpetri, f°. 24 (Fransche vertaling van 1582, p. 46). Vgl. Langeraad, Guy de Bray, blz. XXXVIII, LXXXV.

het denkbaar, dat de regeering het verzoek van deze vertegenwoordigers van den rijkdom, ondersteund door de vertegenwoordigers van den adel, zou afwijzen, indien Oranje en Egmont het nog buitendien ondersteunden [1])?

Maar het gepeupel van Vlaanderen kon niet langer wachten; het had zich ter beveiliging der preeken en der predikanten gewapend; met de wapenen in de hand liep het thans dagelijks te hoop, beschimpte zijne vijanden, en dreigde de geestelijken, de Baalspriesters, zoo als zij reeds heetten. Het meest haatten de geestdrijvers de hostie, in welker vereering zij de gruwelijkste afgoderij zagen, een stuk brood, dat voor den levenden God werd aangebeden! Dien broodgod te mishandelen en dus te toonen hoe weinig hij God was, werd een der meest geliefkoosde bedrijven van die uitgelaten ijveraars. Maar alle beelden, crucifixen, Lievevrouwen en heiligen waren hun een gruwel. Hunne predikanten versterkten hen in dien afschuw, en spraken van de plicht der overheid om, op het voorbeeld der vrome koningen van Juda, die geheele „Santenkraam" op te ruimen. Naar de apologie van den beruchten predikant Moded kan men zich den toon dier heftige predikers voorstellen: met innig welgevallen prijst hij den graaf van Culemburg, die in zijne heerlijkheid van Weerden (in de buurt van Anholt gelegen) „de Roomsche Misse, beelden, Papengod, Jan de Witte, so hy ghenaemt wort, met syn ghevankenisse (d. i. de hostie in de ciborie) ende dierghelycke beuselingen meer" had doen uitroeien. Hoe moest het gemeen zich door zulke voorstellingen voelen opgewekt om de handen aan het werk te slaan. Zeker, het werd hun voorgehouden, dat het de overheid toekomt de afgoderij uit te roeien; maar als nu de overheid haar plicht verzuimt, moet men dan Gods gericht over het land halen, waar zijn heiligheid dus dagelijks wordt geschonden en gelasterd? Op het laatst van Juli en in het begin van Augustus begon het gewapend gepeupel in West-Vlaanderen,

---

1) Hoe vreemd het schijnen mag, van het voornemen der consistories, om in grooten getale een verzoekschrift aan de landvoogdes te gaan aanbieden, zwijgen onze geschiedschrijvers geheel. Toch hadden Moded in zijne Apologie (vgl. Van Vloten, dl. I, blz. 182; Brandt, Historie der Reformatie, dl. I, blz. 347) en de schrijver van de Apologie der protestanten (n°. 26452 in den Catalogus van Van Hulthem, bij Le Petit, t. II, p. 140—160 overgedrukt, in Hollandsche vertaling n°. 80 der Bibliotheek van pamphletten), dit plan, als het beste bewijs van de onschuld der consistories aan den beeldenstorm, in het breede besproken. — De landvoogdes wist reeds den 7den Juli, dat zij zich op zulk een bezoek der sectarissen had voor te bereiden. Zie Corresp. de Phil. II, t. II, p. 429.

waar in het voorjaar de openbare prediking begonnen was, de afgelegen kerken te zuiveren, de beelden stuk te slaan, de plechtgewaden der priesters en in het algemeen al de sieraden van den Roomschen eeredienst te ontwijden en te vernielen. Een paar vaandels goed krijgsvolk zouden die muiters licht bedwongen hebben: waar tegenstand geboden is, is de moedwil zonder moeite gestuit. Maar het ongeluk wilde, dat de regeering bijna geen troepen te harer beschikking had, en dat de meerderheid des volks, tusschen afschuw van de baldadigheid van het gemeen en afkeer van de regeering geslingerd, besluiteloos en werkeloos toezag [1]).

Terwijl de wanorde in Vlaanderen bij den dag verergerde, verkeerde ook Antwerpen in een staat van koortsachtige opgewondenheid, die bij de minste aanleiding tot razernij kon overslaan. De Prins, die de stad reeds in die gisting gevonden had, kon niet dan met de uiterste inspanning de bevolking in rust houden. Hij had in last de openbare preek met goede woorden te doen staken [2]); maar al wat hij doen kon was te beletten, dat er in de katholieke kerken door de ketters gepreekt werd, en dit werd alleen hem ten gevalle, niet uit ontzag voor de regeering van Brussel, gelaten. Op de onhandigste wijze liet deze door den graaf van Megen en door den drost van Brabant de stad nutteloos bedreigen. Zulke machtelooze aanslagen vuurden het strijdlustige gepeupel te meer aan. En nu werd bovendien de Prins ter bijwoning van den Raad van State weggeroepen. Te vergeefs verzekerde hij, dat zijn vertrek het sein zou wezen tot hevige onlusten, dat het gevaarlijk was de opgeruide menigte aan zich zelve over te laten, zonder een leidsman, dien zij vertrouwde. Telkens dringender werd hij naar Brussel ontboden. Hij moest gehoorzamen; maar wat hij voorspeld had, gebeurde aanstonds. Den 18den Augustus verliet hij de stad; den 19den was de prachtige kathedraal het tooneel van den schandelijksten beeldenstorm. En, alsof geheel het land op het sein van Antwerpen gewacht had, oogenblikkelijk bedreef het gepeupel overal denzelfden moedwil. Den nacht na het gebeurde te Antwerpen weêrgalmden de straten van Gent van het alarm, dat op de orgelpijpen, die door de beeldstormers uit de verwoeste kathedraal

1) Belangrijk voor de geschiedenis van den beeldenstorm is het verhaal bij Crespin, Histoire des Martyrs, p. 727*a* suiv.

2) Van Deventer, blz. 75.

van Antwerpen waren meêgenomen, geblazen werd. Den volgenden dag stak het gemeen ook daar de handen aan het werk. Als een loopend vuur verbreidde zich de vernielingszucht over alle provinciën [1]), uitgenomen het meerendeel der Waalsche. De eigenlijke beeldstormers waren weinige in getal: het was een bewijs van de besluiteloosheid der natie, ten gevolge van haar achterdocht op de regeering, dat zij bijna nergens dien weinigen weêrstond.

Men heeft veel gesproken over het aandeel, dat de verbonden edelen en de consistories aan den beeldenstorm gehad hebben [2]). Maar zij hebben zich zelf volkomen vrij gepleit, door in het licht te stellen hoe al hun plannen er door werden verijdeld. Wat enkelen mogen gedaan hebben, kan in billijkheid aan het algemeen niet geweten worden. Doch waar is het tevens, dat de predikanten en de edelen in den beeldenstorm slechts een fout, geen misdaad zagen. Het volk was zijn bevoegdheid te buiten gegaan, maar met een vrome bedoeling. Ware het de overheid geweest, die al die afgoderij versmeten en verbroken had, zij zouden daarin stof tot prijzen en roemen hebben gevonden. Die zienswijs maakte hun hunne rechtvaardiging moeilijk. Zij konden hun onschuld niet overtuigend bewijzen, dewijl zij slechts gedeeltelijk konden instemmen met de verontwaardiging, die de heiligschennis bij de katholieken gewekt had. En zoo werden zij schuldig gehouden aan een misdaad, die inderdaad hun zaak het ergst benadeelde. Van het plechtstatig aanbieden van hun verzoekschrift kon thans natuurlijk niet komen. Het kalm overleg in den Raad van State was te midden der algemeene opschudding onmogelijk. De onderhandeling met de regeering, die zooveel vastberadenheid en omzichtigheid vereischte, werd onder den drang der gebeurtenissen in overijling en met hartstocht gevoerd.

De landvoogdes, daar iedere dag nieuwe gewelddadigheden aanbracht, was buiten zich zelve van ontzetting en verontwaardiging [3]). Wat haar voor het heiligste, het eerwaardigste gold,

---

1) Vgl. den brief van de regeering van Delft aan de landvoogdes bij Boitet, blz. 426 en Soutendam, Beeldstormerij te Delft, in Nijhoff's Bijdragen, Nieuwe Serie, dl. IX, blz. 173.

2) Men heeft ook aan de papisten den beeldenstorm geweten; zij zouden door dit middel de protestanten in haat bij de katholieke overheid en gemeente hebben willen brengen. Zie Marnix, Vraie Narration (ed. Toorenenbergen), dl. I, p. 100; Blaes, Mémoires Anonymes, t. I, p. 14. Het vreemdste is dat Blaes (Etudes Historiques, p. 205) dit niet onwaarschijnlijk acht.

3) Reiffenberg, Corresp. de Marguérite d'Autriche, p. 196.

werd op het schandelijkst bespot en vernield. De storm, die om hare residentie woedde, kon ook daarbinnen ieder oogenblik losbarsten. Zij wilde van zulke gruwelen geen getuige zijn. Zij achtte zich persoonlijk niet veilig. Zij mistrouwde de grooten, die haar verontwaardiging niet volkomen deelden. Van Oranje, Hoorne en Hoochstraten durfde zij, toen haar drift reeds half bedaard was, nog zeggen, dat zij zich met woord en daad tegen God en den koning verklaarden [1]): hoe zal zij dan wel in het hevigst van haar toorn geraasd hebben! Zij wilde de hoofdstad ontvluchten, naar het sterke Bergen, waar de getrouwe Aerschot bevel voerde. Maar al haar raadslieden verzetten zich tegen dit roekelooze plan, waarvan een algemeene opstand het natuurlijk gevolg zou geweest zijn [2]). Zij week voor hun aandrang, maar beschouwde zich nu als een gevangene, in de macht harer vijanden. Zij verklaarde zich in Gods naam bereid toe te geven — er bestond, gelukkig, nog een middel om van zulke afgedwongen beloften weêr wettig ontslagen te worden. Zij machtigde de driemannen, die door de edelen tot hun beschermers waren begeerd, hun de gevraagde verzekering te geven van niet om het Compromis en het smeekschrift vervolgd te zullen worden [3]). Zij liet hun mededeelen, dat de koning, naar luid der ingekomen brieven, de pauselijke inquisitie afgeschaft, en een gematigd plakkaat ontworpen wilde hebben [4]); zij beloofde verder bij hem aan te dringen op het bijeenroepen der Staten-Generaal, waaromtrent hij nog geen besluit genomen had. In zoover bleef zij binnen den kring, dien haar de laatste brieven uit Madrid getrokken hadden. Maar daarenboven liet zij zich de belofte afpersen, dat de openbare preek niet gestoord zou worden aan die plaatsen, waar zij tot op dezen dag, den 23sten Augustus, gehouden was, tot tijd en wijle dat de koning, in overleg met de Staten-Generaal, anders zou bevolen hebben. Van hun kant beloofden de edelen, dat zij al hun gezag zouden gebruiken om het prediken aan andere plaatsen te beletten en om het volk de wapenen te doen afleggen en te bedaren. En zich met de hun gedane concessies voldaan verklarende, deden zij hun Compromis te niet, voor zoo lang de beloften door de regeering zouden worden nageleefd.

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 453.
2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 457/8.
3) Corresp. de Phil. II, t. II, p. 591. Vgl. Crespin, Histoire des Martyrs, p. 727*b*.
4) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 457.

Het is moeilijk te bepalen, welke personen deze zoo gewichtige overeenkomst hebben doen treffen: wij zouden gaarne willen weten in hoever Oranje er schuld aan heeft [1]). Want ons, die de gevolgen van dit vergelijk uit de treurige ondervinding kennen, komt het sluiten er van als de noodlottigste misslag voor, die er in dit gansche jaar begaan is [2]).

Weinige dagen te voren had Lodewijk van Nassau den staat van zaken volkomen juist dus samengevat: „de koning wil het prediken geenszins gedoogen, het volk wil er evenmin van afstaan, al zou het ook zijn leven kosten" [3]). Hoe kon een verstandig man wanen zulk een klove met zulk een verdrag, als thans gesloten was, te dempen? Het was meer dan vermetel tusschen twee strijdende partijen, die voor de overwinning goed en bloed veil hadden, met eenige schoonklinkende woorden ter bemiddeling op te treden. Als de belofte der landvoogdes iets beteekende, dan werd daardoor het vestigen van een nieuwe Kerk naast de Roomsche vergund. Maar Margaretha had het met ronde woorden aan de grooten verklaard: „al wilde de koning in zijne landen twee godsdiensten toelaten, zij zou zich liever in stukken laten scheuren dan daartoe meê te werken" [4]). Daarenboven, als de ketterij waarlijk geduld en het preeken er van vergund zou worden, wat was dan onbillijker dan dat men het alleen toeliet aan die plaatsen, waar reeds gepredikt was? Dat was een voorrecht verleenen aan de gemeenten, die het eerst de plakkaten overtreden hadden. Ware de regeering inderdaad gezind geweest de preek voortdurend vrij te laten, dan had zij ze overal, onder behoorlijk opzicht en met aanwijzing eener geschikte vergaderplaats, moeten veroorloven. Uit de voorwaarden der overeenkomst, zoo als zij thans gesteld werden, bleek ten duidelijkste, dat de landvoogdes slechts dulden zou, zoolang zij uit machteloosheid dulden moest.

Waar het dus bovenal op aankwam, was te zorgen dat de regeering de bovenhand niet nemen kon, dat zij zich niet kon wapenen. En dit doel zou bereikt zijn, indien het verzoek der edelen toegestaan en het bevel over de verdedigingsmiddelen

1) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. II, p. 591.

2) Oranje zelf oordeelde er later zoo over. Zie zijn brief aan Marnix van 26 November 1573 (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. III, p. 90).

3) Archives, t. II, p. 208. Vgl. p. 214.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 453.

van het land aan het driemanschap, Oranje, Egmont en Hoorne, verleend was. Wij kunnen niet gelooven, dat Oranje, die van den beginne voorzien had, dat ten laatste alles op de krijgsmacht zou aankomen; die te Hoochstraten reeds hetzelfde had voorgesteld, dat thans in het verzoekschrift der edelen, niet zonder zijn voorweten, gevraagd werd, op dit oogenblik blind zou geweest zijn voor hetgeen zoo blijkbaar door de omstandigheden gevorderd werd. Wij vermoeden, dat ook bij deze gelegenheid de loyauteit van Egmont hem verhinderd heeft door te tasten. Hoe dit zij, en wie ook schuldig moge zijn aan het verzuim, door de grooten en edelen thans begaan, zeker is het, dat het aan beiden duur te staan is gekomen. De regeering, die zij niet aan banden hadden gelegd, en die zich door de haar afgeperste beloften niet gebonden achtte, heeft zich op hen over het geleden geweld bloedig gewroken.

Een nieuwe fout was het ontbinden van het Compromis. Immers, de voorwaarde, dat het hersteld zou worden als de regeering hare beloften niet nakwam, was ijdel. Toen men later poogde het weêr te doen herleven, bleek het dat het voor goed gestorven was; Brederode en Toulouse, en menigeen met hen voorzeker, keurden aanstonds dit eigenmachtig besluit hunner gedeputeerden af [1]). Maar het was niet te herroepen [2]). En de gevolgen bleven niet lang uit.

Voor het oogenblik was de onnadenkende menigte uitgelaten van vreugde; zij zag niet vooruit in de donkere toekomst. De preek was immers geoorloofd en gevrijwaard overal waar zij tot nog toe tegen de plakkaten en op levensgevaar gehouden was. Wat kon men meer verlangen? Het was weêr dezelfde opgewondenheid, die eenige maanden vroeger, na het inleveren van het request der edelen, het volk had bevangen. Zij was thans even ongewettigd als toen.

De grooten lieten zich inmiddels gebruiken om het accoord in hunne gouvernementen ten uitvoer te brengen. Egmont ging naar Vlaanderen; Hoorne, in plaats van zijn afwezigen broeder Montigny, naar Doornik; Oranje naar Antwerpen [3]). Hunne taak

---

1) Archives, t. II, p. 255, 276, 282.

2) Het verdient echter opmerking, dat zoowel Lodewijk van Nassau als sommige andere leden zich er nog door gebonden achtten, de laatsten ook omdat de landvoogdes het accoord niet nakwam. Vgl. Archives, t. II, p. 319, 368, 372.

3) Archives, t. I, p. 469.

was uiterst moeilijk. Zij moesten het teugellooze gemeen tot zijn plicht brengen, het verdere beeldstormen verhinderen, de bedrijvers der wanorde straffen, de openbare preek tot die plaatsen bepalen, waar zij vóór den 23sten Augustus reeds gehouden was [1]), en zij hadden daartoe geene andere middelen dan goede woorden; wapenen hadden zij niet. De regeering had geen troepen te missen, en was buitendien te wantrouwend op de heeren, om hun manschappen bij te zetten. Alleen door hun invloed en door den bijstand der gezeten burgers slaagden zij er in het gepeupel in toom te houden. Maar zij kregen voor al hun moeite weinig dank van de landvoogdes, want deze, die van hare concessies gruwde en ze zooveel mogelijk ontdoken of verijdeld wenschte te zien, nam het hun kwalijk, dat zij het accoord ter goeder trouw naleefden [2]). Egmont, de meest katholieke der drie, hield zich het naast aan de bedoeling der landvoogdes [3]). Hoorne week er — naar het schijnt meer uit zwakheid dan uit opzet — het verst van af [4]). Het zou ons buiten ons bestek voeren, indien wij hunne handelingen in bijzonderheden nagingen.

Zoo zij waarlijk, gelijk wij vermoeden, in het vergelijk van 23 Augustus de hand gehad hebben, heeft het niet lang geduurd of zij zagen, dat zij zich — om een woord van Brederode te gebruiken — met hun eigen mes den hals hadden afgesneden [5]). Nog geen veertien dagen later zeide Oranje reeds aan den Engelschen agent Gresham: „de koning zal nooit goedkeuren, hetgeen wij hier uitrichten" [6]). En terzelfder tijd vond Egmont maar al te veel reden om zich te beklagen, dat de landvoogdes hem in niets meer kende en hem blijkbaar mistrouwde.

Margaretha was inderdaad sedert den bangen nacht, toen men haar met geweld weêrhouden had van uit Brussel te vluchten, geheel omgeslagen [7]). Tot dien tijd toe had zij zich nog aan de groote heeren gehouden, in het bijzonder aan Egmont. Maar thans

---

1) Request der doopsgezinden te Antwerpen aan Oranje, 13 September 1566 (Navorscher, dl. XII, blz. 366).

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 459.

3) Bavay, p. 134/6.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 459, 467.

5) Archives, t. II, p. 255.

6) Burgon, Life and Times of Sir Thomas Gresham, v. II, p. 161. Vgl. Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 231.

7) Vgl. over den toestand, waarin zij sedert verkeerde, den brief van Armenteros (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 496).

was zij fel op hen gebeten. Even als vroeger haar vriendschap voor Granvelle in afkeer was veranderd, zoo had zij thans een diepen wrok opgevat tegen Egmont en Oranje, met wie zij een tijd lang zoo vertrouwelijk had verkeerd. Berlaymont en zelfs Viglius waren thans weêr hare vertrouwelingen [1]). Maar spoedig behoefde zij zich niet tot deze twee te bepalen: een gedeelte der oude ligue kwam weldra tot haar over [2]). Helaas! de meesten waren in hun tegenstand tegen Granvelle en de Spaansche regeering niet door vaderlandsliefde geleid, maar door zelfzucht; zij hadden de groote posten, de voordeelige ambten, die anderen genoten, voor zich en de hunnen begeerd; maar in welken geest het land geregeerd werd, ging hun weinig ter harte. Hun eigenbaat, hun adeltrots waren gebleken na de verwijdering van den kardinaal. Hun gebrek aan vaderlandsliefde kwam thans aan het licht. De regeering had blijkbaar vrienden onder de inheemsche edelen noodig; zij behoefde eene partij om aan die van de driemannen over te stellen. Zij zou niet karig zijn met gunstbewijzen jegens de eersten die thans hare zijde kozen. Als de nationale beweging onderdrukt werd, zouden vele hooge posten, vele rijke goederen verbeurd raken en ter beschikking der regeering komen. Daarop aasden reeds bij voorraad die hongerige gieren. Aremberg, Megen, Mansfelt waren, de een voor, de ander na, van de ligue afgevallen en tot de regeering overgeloopen; Mansfelt betoonde zich vooral gedienstig en trouw in den nood; zijn zoon, vroeger een der hevigste leiders van het Compromis, liet zich kort hierna tot een werktuig der regeering tegen zijne oude vrienden gebruiken. Niet minder schandelijk gedroeg zich de eerzuchtige Noircarmes, die thans als dienaar der regeering de glansrijke loopbaan binnentrad, welke hij eens gehoopt had dat de ligue hem zou openen [3]). Hij kreeg spoedig, bij plaatsvervanging voor den afwezigen Bergen, het stadhouderschap van Henegouwen, en hij behandelde de daarin gelegen stad Valenciennes met de kwade trouw en met het geweld, dat de landvoogdes van al de stadhouders verlangde.

Intusschen had de tijding van den beeldenstorm en van het afge-

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 457; Archives, t. II, p. 279.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 461.

3) Wat hij voor zich won, blijkt uit hetgeen bij zijn dood openviel (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 43). Hij was niet jong meer; in 1571 beriep hij zich al op zijn 32 jaren dienst (ibid., t. II, p. 205). Wat Berlaymont voor zich en de zijnen van Alva heeft gekregen: zie ibid., p. 223/4.

dwongen verlof van de prediking der ketterij Madrid bereikt [1]). Wij kunnen ons voorstellen, welken indruk die tijding op Philips, den beeldendienaar, maken moest [2]). Geen persoonlijke beleediging, schreef hij aan Granvelle, had hem meer kunnen grieven dan de minste hoon aan den Heer of aan zijne beelden aangedaan [3]). Hij besloot op de heiligschenners bloedige wraak te nemen [4]). Reeds had hij, sedert eenige maanden, voorgegeven, dat hij zelf in Nederland de orde zou komen herstellen. Thans nam hij zich voor een leger met zich te voeren of vooruit te zenden. Dat was het, wat Oranje steeds bovenal gevreesd had. Want Nederland, eens door Spaansche benden bezet, zou niet lang in het genot zijner oude vrijheden blijven; het zou naar het voorbeeld van Castilië in een wezenlijke monarchie herschapen worden [5]).

Wat was er te doen om dit dreigende gevaar af te wenden? Tweeërlei. Of de grooten moesten zich onvoorwaardelijk naar de bedoelingen en wenschen der landvoogdes voegen, de wapenen opvatten, de beeldstormers en muiters straffen, de preek overal doen ophouden, de plakkaten weêr ten uitvoer brengen, de inquisitie herstellen. Dan zou den koning het voorwendsel ontnomen zijn om met een Spaansch leger in het land te vallen. Montigny, die Philips en het Spaansche hof van nabij gadesloeg, ried dan ook zijnen vrienden, op deze wijs 's konings gramschap te bedaren [6]). Versmaadden zij dien raad en rekenden zij zich door hunne antecedenten jegens de edelen en de protestantsche burgers tot een geheel ander gedrag verplicht, dan dienden de grooten zich onverwijld aan het hoofd der nationale partij te stellen, en het zoo dikwerf geopperde plan eindelijk uit te voeren: zich van het bestuur meester te maken, de Staten-Generaal eigenmachtig bijeen te roepen, belasting te heffen, troepen te werven, en met den koning te onderhandelen, op welke voorwaarden Nederland

1) Brief van den koning aan de landvoogdes van 22 September (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 465).

2) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. II, p. 211. Een staaltje van zijn beeldendienst is te vinden in het handschrift van L'Hermite (Bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde), blz. 12/3.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 489.

4) Zie de beraadslaging daarover bij Cabrera, p. 410 sq.

5) Het gerucht van de komst van een Spaansch leger begint zich in het begin van October te verbreiden (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 474; Archives, t. II, p. 309; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. LXXIV). Vgl. het sermoen van Broer Cornelis van 3 November (Sermoenen, dl. I, blz. 130).

6) Archives, t. II, p. 363; Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 115.

hem als zijn heer onderdanig wilde zijn. Het was zoo blijkbaar, dat de omstandigheden deze handelwijs van de driemannen vorderden, dat hunne vijanden hen zelfs verdacht hielden van met zulke plannen om te gaan [1]). Het mocht onzeker wezen, of langs een dezer wegen het vaderland aan het nakend gevaar ontkomen kon [2]), de middenweg leidde ongetwijfeld ten verderve. Helaas, toch bleven de blinde leidslieden dien volgen.

Hoe ondragelijk was de toestand, waarin Oranje verkeerde. Hij zag het gevaar naken, hij zag hoe het nog af te wenden was, doch hij kon zijne overtuiging aan zijne vrienden maar niet meêdeelen, zonder wier medewerking hij niets vermocht.

Onwillekeurig wendde hij telkens, als hij bij zijne landgenooten geen steun vond, den blik naar Duitschland; van daar wachtte hij nog eenige hulp. Sedert de vergadering van Hoochstraten onverrichter zake gescheiden was, schreef hij gedurig aan zijne vorstelijke verwanten, dat zij zich toch hunne Nederlandsche geloofsgenooten zouden aantrekken [3]). Zijn secretaris was zelfs in het voorjaar, te Augsburg op den rijksdag [4]), den protestantschen vorsten om hunne voorspraak komen vragen; maar de toen dreigende Turken-oorlog had aller aandacht van de Nederlandsche zaken afgetrokken.

De bedoeling van den Prins was Nederland, als kreits van Duitschland, te laten deelnemen aan den godsdienstvrede van Augsburg. Wij kunnen nauwelijks begrijpen, hoe een staatsman als hij zich zoo iets kcn voorstellen. Want vooreerst werd daartoe vereischt, dat de Calvinisten hunne eigen belijdenis voor die der Lutheranen verzaakten, hetgeen reeds gebleken was tegen hunne overtuiging te strijden. En ten andere, volgens de bepalingen van dien vrede was geen Roomsch vorst verplicht de protestanten in zijn gebied te laten wonen, veelmin te laten preeken; hij kon hun, zoo hij wilde, het land ontzeggen [5]). Wat zouden de protestanten er dus bij winnen, al werd hun de bescherming van den Duitschen godsdienstvrede verzekerd? Maar wij vermoeden, dat prins Willem zich voorstelde niet door den koning voor het geheele land, maar door iederen heer of edelman, die hoog

1) Zoo beweerde b.v. Mansfelt gehoord te hebben (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 456).
2) Vgl. Brief van Clough van 17 November in Burgon, Gresham, v. II, p. 170/1.
3) Archives, t. II, p. 70, 77/8.
4) Archives, t. II, p. 304.
5) Vgl. Archives, t. II, p. 352/3, 441; Supplément, p. 41.

gerecht hield, voor zijn eigen heerlijkheid, te laten uitmaken, welke der beide godsdiensten er zou worden toegelaten [1]). Doch dit was zoo lijnrecht in strijd met de souvereiniteit, die de koning bezat, dat men niet hopen kon zijne toestemming er ooit toe te verwerven. Wij kunnen daarom aan 's Prinsen bemoeiingen in dit opzicht niet veel waarde hechten. Toch hervatte hij ze op dit tijdstip. In de maand September zond hij zijn neef Lodewijk van Witgenstein [2]) nog eens met zulk eene boodschap naar den keurvorst van Saksen en den landgraaf van Hessen, die in dezen tijd in Duitschland den meesten invloed bezaten. Al verwierf hij maar de gezamenlijke voorspraak der rijksvorsten bij den koning, dan zou zich de Prins reeds over den uitslag dezer zending verheugen.

Maar weinige dagen later beproefde hij nog eens of Egmont ook tot beter inzicht te brengen was. Hij stond op het punt van Antwerpen te verlaten en naar zijn stadhouderschap te trekken, waar zijne tegenwoordigheid dringend vereischt werd. Hoochstraten, die te Mechelen [3]) bevel voerde, zou hem in zijn afwezen vervangen. Hij verlangde met dezen en met Hoorne, die zoo goed als afgezet was van het bevel over Doornik, en met Egmont te spreken, vóór hij naar Utrecht op reis ging. De samenkomst der vier heeren, waarbij ook Lodewijk van Nassau, die sedert de vergadering te St. Trond als het hoofd van het, thans rechtens ontbonden, Compromis gold [4]), tegenwoordig was, had den 3den October te Dendermonde plaats [5]). Zij duurde slechts drie of vier uren en liep alweêr vruchteloos af. Ieder deelde aan de anderen de onrustbarende tijdingen meê, die hij vernomen had. Hoorne liet een brief van zijn broeder Montigny lezen, waarin de heeren werden aangespoord, ten einde 's konings gramschap te bedaren, onverwijld de onlusten te stillen. Oranje bracht een brief [6]) te berde, die van den Spaanschen ambassadeur te Parijs aan de landvoogdes gezonden, doch onderschept heette te zijn,

1) Archives, t. II, p. 436/7. Vgl. over de pretensiën der grooten: Corresp. de Phil. II, t. I, Rapport, p. CLXXXVIII.

2) Archives, t. II, p. 288, 299, 304, 307.

3) Over het gebeurde te Mechelen zie het officieele verhaal in Bull. Comm. d'Hist., t. I, XIII, p. 11 suiv.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 436.

5) Archives, t. II, p. 344; Bavay, p. 140, 203; Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 115; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 448, 474.

6) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 455, 470.

maar die hoogst waarschijnlijk door dezen of genen verdicht was, en waarin de schuld van al het oproer aan de driemannen gegeven, en hun 's konings wraak te gelegener tijd voorzegd werd. Die brief, aan welks echtheid Egmont zeker geloofde, was bijzonder geschikt om dezen voor de plannen van Oranje te winnen. Was hij misschien juist met dit doel opgesteld? Wie zal het beslissen? Van de overleggingen der heeren zijn ons verder geene bijzonderheden bekend. Doch welke plannen de Prins aan Egmont heeft voorgesteld, kunnen wij met vrij groote zekerheid afleiden uit de vertoogen, die hij hem een week te voren door zijn secretaris had laten voorhouden [1]). Hij had hem ronduit aangemaand, met hem en Hoorne samen te spannen tot afwering van het Spaansch geweld, dat zich de verovering en overheersching van Nederland ten doelde stelde. In dien zelfden geest werd er thans weer te Dendermonde door Lodewijk van Nassau gesproken — Egmont zelf heeft het later getuigd — en wij hebben reden te gelooven, dat Egmont de eenige was, die het verzet tegen den koning afkeurde [2]), waartoe de overige vrienden van Oranje anders wel geneigd schenen. Er werd dus, na een kort overleg, besloten geen andere dan vreedzame middelen aan te wenden, om te bewerken, dat de koning zonder Spaansche troepen overkwam, en dat de Staten-Generaal hoe eer hoe liever bijeen werden geroepen [3]).

Zoo was de samenspraak te Dendermonde een waardig evenbeeld van die te Hoochstraten: op beide vergaderingen was het de loyauteit van Egmont, die zijne vrienden belette althans eene poging te wagen om het land te redden. De Hames had van den aanvang af die staatkunde juist gekenteekend: „wij mogen de pen voeren (schreef hij aan Lodewijk van Nassau) en onze vijanden den degen, wij praten en zij handelen, wij zullen weeklagen en zij lachen". Inderdaad, de landvoogdes had den degen gegrepen, terwijl de grooten nog praatten, en maakte zich gereed om te handelen.

---

1) Archives, t. II, p. 324. Het stuk is van 27 of 28 September, toen de Prins den brief van de landvoogdes, waarin deze hem kennis gaf van de aanstaande komst in Holland van Erik van Brunswijk en zijn krijgsvolk (van den 26sten), al ontvangen had.

2) Apologie, p. 89; Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 250; Bavay, p. 140/1. Vgl. Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. LXXIX.

3) Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 116. Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 475/6. — Brederode zocht ook gewapend verzet te organiseeren. Zie het belangrijke document in Rotterdamsche Historiebladen, Geschiedenis, blz. 735 vlg. — Egmont trachtte in die dagen vruchteloos Mansfelt te winnen (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 473/4).

Terstond na den beeldenstorm had de regeering van Brussel eenige troepen aangeworven [1]), hare geldmiddelen lieten niet toe er een groot getal in dienst te nemen. Maar het trof gelukkig dat er in de eerste dagen van September reeds 200,000 kroonen uit Madrid werden overgemaakt [2]): een eerste bezending, die spoedig door een tweede gevolgd werd. En van dit oogenblik af vloeiden de sommen rijkelijker dan ooit te voren uit de Spaansche schatkist naar Brussel. In iederen volgenden brief zien wij de landvoogdes danken voor ontvangen gelden, en tevens dringend om nog meer verzoeken. Want nauwelijks was het geld ontvangen, of het werd besteed om nieuwe vaandels uit te rusten. In de eerste helft van October rekent Margaretha reeds op tien duizend man te voet en drie duizend ruiters [3]). Van hoeveel belang voor Nederland zou het geweest zijn, dat die krijgsmacht onder bevel van een Nederlandschen kapitein-generaal gestaan had! Maar daarvoor had de Spaansche regeering wel gewaakt. Oranje en Egmont werden, zoo veel maar eenigszins kon, van het bevel over de nieuwe vaandels verstoken gehouden. Om haar mistrouwen hun niet al te openlijk te toonen, moest de landvoogdes de krijgsmacht, die onder hun bevel stond, wel met enkele vaandels vermeerderen; maar dat die gering waren, blijkt uit hetgeen zij aan Philips schrijft, dat zij al wat onder deze twee heeren gesteld werd, voor den koning verloren achtte [4]). De hoofdmacht werd onder Mansfelt, die als renegaat zich dubbel ijverig betoonde, onder Megen, Aremberg, Noircarmes, den jongen Mansfelt, Hierges, den zoon van Berlaymont, en anderen van hun soort verdeeld [5]). De nieuwe troepen kwamen in de groote steden in bezetting, of werden, zoo deze weigerden ze in te nemen, zoo als Antwerpen en 's Hertogenbosch deden [6]), in hare nabijheid gelegerd. Het sterke Bergen werd nog versterkt, en als een toevluchtsoord in den uitersten nood van alles goed voorzien. Niet zoo gemakkelijk kon men in de stadhouderschappen van Oranje en Egmont bezetting brengen, maar de landvoogdes

---

1) Megen en Mansfelt hadden dit reeds vroeger aanbevolen (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 433, 436, 438). Maar de landvoogdes had dien raad niet kunnen opvolgen (ibid., p. 440). Vgl. ook ibid., p. 450.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 446, 466; Archives, t. II, p. 280.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 476. Vgl. Archives, t. II, p. 423.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 459, 481. Vgl. p. 424.

5) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 493.

6) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 486.

ontzag zich toch niet te veroorloven, dat Erik van Brunswijk zich te Woerden versterkte, en dat Gouda drie honderd waardgelders aannam [1]). Op deze wijs werd den grooten, zoo als Oranje het uitdrukte, het gras onder de voeten weggemaaid. Waar zouden zij zich ten laatste bergen, als de koning met zijne Spanjaards in het land kwam?

En weerloos stond de nationale partij tegenover de dus gewapende regeering. Er was vroeger hoog opgegeven van de troepen, waarover het Compromis beschikken kon [2]): zij bestonden echter alleen in de verbeelding van vrienden en vijanden. Het in dienst houden van soldaten vereischte geld, en dat bezaten de Geuzen niet. Eerst nadat zij zich te St. Trond met de consistories hadden ingelaten [3]), konden zij uit de rijke beurs der protestantsche kooplieden putten, en er aan denken troepen in dienst te nemen. Aan hunne gedeputeerden, die het smeekschrift te Brussel gingen overhandigen, hadden zij daartoe volmacht gegeven; en in de eerste dagen van Augustus besloten dezen, onder goedkeuring van den prins van Oranje [4]), eenige manschappen in Duitschland in wachtgeld te nemen, — dat wil zeggen, tegen verminderde soldij, als in besprek te nemen, zoodat men ze aanstonds, als men ze noodig had, tegen volle soldij in active dienst kon krijgen. Dertig vaandels en vier duizend paarden werden op deze voorwaarde aangeworven [5]). Lodewijk van Nassau was met het werven belast; het geschiedde op naam van de ridderschap en sommige Staten van Nederland; maar wij vinden, dat ook wel de naam van den prins van Oranje gebruikt is om het werven gereeder te doen voortgaan.

Een zoo talrijke krijgsmacht kostte reeds in wachtgeld aanzienlijke sommen: voor iederen ruiter ontving de overste twee en een halve thaler, voor den voetknecht in evenredigheid. En het geld moest daartoe vrijwillig door de protestantsche gemeenten bijeengebracht worden. Toen het najaar begon, begreep men, dat men zoodoende gedurende den winter aan wachtgeld de geheele krijgskas verdoen zou, en dat men dan tegen het voorjaar, als het Spaansche leger naderde, zonder middelen zou blijven om

1) Archives, t. II, p. 322; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. LXXXI.
2) Archives, Supplément, p. 36; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 473.
3) Arnoldi, Bd. IV, S. 281; Te Water, dl. IV, blz. 244.
4) Archives, t. II, p. 179.
5) Archives, t. II, p. 205, 212, 257; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 441.

den oorlog te voeren. In de gedachte, dat er gedurende den winter toch niets te vreezen was, werd er besloten het wachtgeld maar weêr op te zeggen [1]). En met den eersten November was het geheele Geuzen-leger ontbonden [2]); het beste gedeelte er van werd voor rekening van Philips overgenomen; voor dezen had ten slotte het Compromis de troepen bijeengebracht en uitgerust!

Dus noch de grooten noch de edelen bereidden zich voor tot den onvermijdelijken strijd; en de leiders der protestantsche consistories konden het niet wel zonder de medewerking van beiden. Zij betoonden zich overigens krijgslustig genoeg. Reeds in de eerste dagen van October had er te Gent eene bijeenkomst van Antwerpsche en Vlaamsche predikanten plaats, waarop, althans naar de regeering geloofde, besloten was de wapenen op te vatten [3]). Waarschijnlijk is bij die gelegenheid [4]), of kort daarop in een vergadering te Antwerpen, het plan gevormd, om den koning voor het verleenen van godsdienstvrijheid een som van dertig tonnen gouds aan te bieden; Dathenus, wordt ons gemeld, was de voorsteller van dit plan [5]). Het vond veel bijval [6]), de rijke edelen en kooplieden teekenden voor groote sommen in; het overige werd omgeslagen over de verschillende gemeenten. Men kwam overeen, niet zoo als vroeger, gezamenlijk het request aan de landvoogdes aan te bieden, maar het in elke groote stad aan de overheid in te dienen, met verzoek dat die het verder aan de landvoogdes wilde overbrengen en aanbevelen [7]). Op deze

1) Archives, t. II, p. 403.

2) Cuypers van Velthoven, dl. I, p. 84. Vgl. Archives l. c. en p. 351.

3) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 251; Archives, t. II, p. 416; Van Vloten, dl. II, blz. 229; Van Deventer, blz. 77.

4) Langeraad, Guy de Bray, p. LI—II.

5) Over de vergadering, waarin tot het aanbieden van het request der drie millioenen besloten is, deelt ons Brandt, dl. I, blz. 395, een belangrijk bericht mede, aan de memoriën van Reael, die er tegenwoordig was, ontleend. Volgens het vonnis bij Bakhuizen van den Brink: Het Huwelijk van Willem van Oranje, p. 153, was het request betreffende de 3 millioen ten tijde der beeldstorming opgesteld. Het is gedrukt bij Bor, dl. I, blz. 122, Bk. III, f°. 86.

6) Vgl. Vroedschapsresolutie van Leiden van 17 Januari 1567, met verbod der collecte (medegedeeld in den Navorscher, dl. XXI, blz. 385).

7) Het request (overgedrukt bij Bor, dl. I, blz. 122, Bk. III, f°. 86), werd zelfs aan den keizer gezonden (Archives, t. II, p. 504). Er waren dus in het laatst van 1566 vier requesten, dat betreffende de drie millioenen of aux seigneurs (Foppens, t. II, p. 400; Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 472), dat aan den koning, om niet gewapend te komen (Archives, t. II, p. 425), dat aan den keizer en de keurvorsten (Archives, t. II, p. 500; Bor, dl. I, blz. 124, Bk. III, f°. 88) en het request der Staten (vgl. Archives, t. II, p. 420, 434).

wijs dacht men meer vertooning te maken, en een treffender blijk van de talrijkheid der protestanten te geven. Bedoelde men waarlijk niet meer dan door het aanzienlijk bedrag van het geld, dat men voor zijn geloof toonde over te hebben, indruk op de regeering te maken? Immers dat de koning zijn verplichting jegens God om geld verzaken zou, kunnen de ontwerpers wel niet verwacht hebben. Maar het is zelfs zeer waarschijnlijk, dat het request niet meer was dan een welbedacht voorwendsel, waaronder men, voor een geheel ander gebruik, geld kon inzamelen [1]). De consistories, waarvan het plan uitgegaan is, dachten er reeds aan, de wapenen op te vatten. Kon het anders of zij moesten naar een middel omzien, om zich, zonder achterdocht te wekken, het benoodigde geld te verschaffen? Dat Dathenus als de ontwerper van het plan genoemd wordt, versterkt onze achterdocht; want van alle krijgslustige predikanten was hij een der hevigste.

Aan het indienen van het request verbond zich nog een andere bedoeling: om godsdienstvrijheid konden zoowel Lutheranen als Calvinisten verzoeken. Dit was dus een geschikte aanleiding tot de zoo gewenschte samenwerking van beiden. De poging om uit de twee protestantsche gezindheden éene gemeente te vormen was mislukt. Als men ze thans maar eendrachtig kon doen samenwerken, was er nog veel gewonnen. En waarlijk, te Antwerpen boden, op het laatst van October, Calvinisten en Lutheranen, broederlijk vereenigd [2]), het request aan Hoochstraten aan, die het, zooals van hem te wachten was, gunstig opnam en beloofde het der landvoogdes te zullen aanbevelen. Te Gent, Oudenaarde, Valenciennes en Doornik werd dit voorbeeld gevolgd [3]), maar bijna nergens elders [4]); de tijd was reeds te zeer verloopen; de meeste regeeringen, ziende van waar de stroom kwam opzetten, weigerden het smeekschrift aan te nemen of verder op te zenden. Men wachtte zich wel der regeering aanstoot te geven, nu zij zich gereed maakte haar gezag krachtiger dan ooit te doen gelden. Die moedeloosheid der stadsbesturen maakte het onmogelijk op het bijeenroepen van de Staten-Generaal aan te dringen, zooals

1) Corresp. de Granvelle, t. II, p. 656.

2) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. XCIX.

3) Pasquier de la Barre, t. I, p. 257.

4) Hier en daar in Holland en Zeeland (Wagenaar, dl. VI, blz. 204). Eene poging om te Breda samenwerking tusschen de beide gezinten te verkrijgen mislukte (Archives, t. II, p. 473).

de grooten te Dendermonde hadden afgesproken. Zij hadden gehoopt de Staten hunner provinciën over te halen [1]) om vertoogen, daartoe strekkende, aan de regeering te richten. En die van Vlaanderen, door Egmont bewerkt, kwamen inderdaad, zoo het heette eigenmachtig [2]), bijeen, en zonden met zulk een boodschap afgevaardigden naar Brussel [3]), die zich daar verder met de gedeputeerden der andere gewesten beraden zouden. Maar van geen enkele der overige provinciën troffen zij er afgevaardigden aan. De Staten waren thans niet minder bevreesd dan de grooten, en zij hielden zich uit moedeloosheid stil [4]). Oranje, die te midden van zoo veel gevaren zich moest bezighouden met te Utrecht het accoord van 23 Augustus ten uitvoer te leggen, schreef in deze dagen een merkwaardig staatsstuk ter aanbeveling van den godsdienstvrede, als eenig middel om den ondergang van Nederland voor te komen. Doch, helaas, de Staten, tot wie hij zich in dit stuk wendde, waren niet meer door vermaningen en woorden in beweging te brengen.

Even weinig slaagde het bestuur van het ontbonden Compromis — waarvan het kader toch in stand was gehouden — met een ander plan. Het wilde door een algemeen smeekschrift de vier heeren [5]), Oranje, Egmont, Hoorne en Hoochstraten, als het ware laten machtigen, uit naam des volks van de landvoogdes te eischen, dat zij het plechtig gegeven accoord getrouw naleven, en, volgens hare belofte, van den koning het bijeenroepen der Staten-Generaal, en het terughouden van de Spaansche benden, verzoeken zou. Mocht zij dit verzoek niet gunstig opnemen, dan werden de grooten uitgenoodigd zich onmiddellijk tot den koning zelven te wenden, en intusschen op eigen gezag het accoord te handhaven en de Staten-Generaal op te roepen, waartoe de onderteekenaars hun dan beloofden met goed en bloed bij te staan [6]).

---

1) Archives, t. II, p. 429; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 456.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 475, 506.

3) Archives, t. II, p. 401.

4) In Brabant dorsten slechts enkele leden op het bijeenroepen der Staten-Generaal aandringen (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 501, 506). De katholieken begonnen daarentegen het hoofd op te steken en zelfs eigen verbonden en leuzen tegen die der Geuzen over te stellen (ibid., p. 495; Archives, t. II, p. 423; t. III, p. 14).

5) Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 472; Foppens, t. II, p. 398; Archives, t. II, p. 425, 468.

6) Dit is het „request aux Singeurs de la part de ceux des villes", waarvan Bernard de Merode gewaagt (Archives, t. II, p. 425). Het staat afgedrukt in de Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 473.

Wij bemerken hier nogmaals dezelfde politiek aangeprezen, die reeds zoo dikwerf besproken was, maar die telkens op den onwil van Egmont was afgesprongen. Misschien, als een aantal stadsbesturen dit verzoekschrift geteekend hadden, als de Staten van geheele provinciën er hun zegel aan hadden gehecht, had Egmont zich dan nog ten laatste laten overhalen. Maar de stadsbesturen hadden geen lust zich zoo bloot te geven. Het request werd bijna nergens geteekend, en misschien volstrekt niet aangeboden. Het werd tijd, dat de protestanten, die het ernstig meenden, het praten lieten varen, en tot handelen overgingen.

Op den eersten December [1]) waren nogmaals de afgevaardigden der consistories te Antwerpen bijeen [2]). Zij namen toen een vast besluit. Nadat zij tot de overtuiging gekomen waren, dat een gedeelte van de vasallen en van het volk van Nederland gerechtigd was tegen de regeering op te staan, daar deze de privilegiën schond en geweld gebruikte, besloten zij de wapenen op te vatten, het aanbod van den gereformeerden Paltzgraaf, om troepen voor hen te werven, aan te nemen [3]), maar overigens geen Duitschers of Franschen in dienst te stellen, en de oorlogskosten te vinden uit het eerste zesde der drie millioenen [4]), die men den koning had aangeboden, en met welker inzameling men reeds begonnen was. Het opperbevel over de aan te werven krijgsmacht zou men eerst aan Oranje aanbieden; weigerde deze, dan aan Hoorne; ten laatste aan Brederode. Maar, die het bevel aanvaardde, zou eerst moeten beloven de gereformeerde religie te zullen handhaven, en zou door een raad worden bijgestaan, waarin zes edelen voor de krijgszaken en zes kooplieden voor de financiën zouden zitten, allen door de consistories te kiezen [5]).

---

1) Juist dien dag, den verjaardag van het sluiten van het Compromis, kreeg Alva zijn aanstelling (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 600, vgl. p. 431).

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 491/2; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CXI, noot 1.

3) Vgl. Archives, t. III, p. 9. In het begin van 1567 schreef Lodewijk van Nassau, dat voor den dienst der opstandelingen in Duitschland gereed waren 6000 ruiters en 4 regimenten voetvolk (Archives, Supplément, blz. 56).

4) Van Vloten, dl. II, p. 230.

5) Wij hebben den heer Bakhuizen ook voor de bekendmaking van dit allergewichtigste besluit der consistories te danken. Hij heeft den aanhef afgedrukt in het eerste deel van Het Nederlandsch Rijksarchief (blz. 27), waaruit het is overgenomen in zijne Studiën enz. (dl. I, blz. 519), en den korten inhoud van het geheele stuk heeft, uit zijne papieren, de heer Van Deventer ons meêgedeeld. Het is thans ook in zijn geheel uitgegeven door Langeraad (Guy de Bray, p. LXVIII).

Het was in de hoofdzaak het plan, dat reeds te St. Trond aan de verbondene edelen was voorgesteld, en toen door den invloed van Oranje was afgeslagen. Had men reden te meenen, dat deze er thans gunstiger voor gestemd wezen zou?

Dezelfde bezwaren bestonden nog, die hem toen tegen het plan hadden ingenomen. Nog bleef hij de aanneming van de Duitsche geloofsbelijdenis als voorwaarde stellen voor zijne medewerking. Hij zelf was tot het Luthersche geloof overgegaan, al beleed hij het ook nog niet voor de menschen. Hij vertoonde zich integendeel nog bij de mis [1]). Maar zijn vrienden in Duitschland wisten zijne gezindheid en spoorden hem aan, het openlijk, ook aan den koning, te belijden. Om redenen van staat [2]) volgde hij dien raad niet op. Hij wist, dat hij, door zijn geloof te belijden, zich van alle gezag in Nederland en van allen invloed op den gang der zaken berooven zou; ook wilde hij niet *tegen* de Calvinisten partij trekken. Hij wenschte verbroedering der beide protestantsche gemeenten en voor beiden vrijheid om naar haar overtuiging te leven, naast de katholieken, op wier vrijheid hij evenmin inbreuk gemaakt wenschte te zien. Ook rekende hij de middelen van weerstand op zich zelf ontoereikend. Egmont, hoewel steeds eerlijk [3]), toonde zich afkeeriger dan ooit van verzet tegen den koning; het was te voorzien dat hij, zoo het tot een opstand kwam, de partij der regeering zou kiezen. Tegen zulk een veldheer waagde Oranje het niet zich over te stellen. Het was daarom zoo goed als zeker, dat hij het hem door de consistories aan te bieden opperbevel zou afwijzen. En weigerde hij, dan zou Hoorne zeker insgelijks weigeren. Zoo kwam Brederode aan de beurt. Die was ondernemend genoeg, en zou zich waarschijnlijk wel laten vinden. Maar was hij de man, dien men behoefde? Wij durven het betwijfelen. Hoewel wij over zijn karakter en zijn doorzicht gunstiger oordeelen dan de uitgever der Archives en Motley en vele anderen, moeten wij toch erkennen, dat Brederode niet berekend was om in zulke moeilijke omstandigheden aan het hoofd van een zoo ongeordende strijdmacht op te treden. Of Oranje aangezocht is en bedankt heeft, weten wij niet. Uit de drukke beweging, die wij aanstonds te Vianen, rondom Brederode, zien plaats grijpen, zouden wij opmaken dat deze, onmiddellijk

1) Antwerpsche chronijk op 8 September, blz. 94.
2) Archives, t. II, p. 454/5; vgl. p. 338.
3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 501.

na de weigering der beide andere heeren, het opperbevel aanvaard heeft [1]).

De consistories wachtten geen ernstigen aanval voor de lente. Zij namen daarnaar hunne maatregelen. Maar de regeering, die met hare toebereidselen veel verder gevorderd was dan zij, liet hun geen uitstel. In het begin van December sloeg zij reeds een hoogen en beslissenden toon in hare brieven en plakkaten aan, en toonde daarmeê, dat zij op het punt stond van te gaan handelen.

Met voorzichtige kloekheid begon zij met de stad, waarvan zij het meest te vreezen had, met Valenciennes. De bevolking was er ijverig protestantsch en strijdlustig; zij zou niet licht toegeven; misschien zou zij de regeering te sterk zijn. Maar gelukte het daarentegen haar te bedwingen, dan moest dit voorbeeld op alle andere steden den heilzaamsten indruk maken. Reeds half November was de landvoogdes besloten eene poging te wagen; zij wachtte maar op de volkomen uitrusting der nieuw opgerichte vaandels om te beginnen [2]). Nauwelijks waren deze strijdvaardig, of zij vorderde dat de stad bezetting zou innemen. En toen deze eisch, gelijk te wachten was, werd afgeslagen, vaardigde zij, den veertienden December, een scherp plakkaat uit, waarbij Valenciennes voor rebel verklaard, en aan de andere steden verboden werd eenige gemeenschap met zijne burgers te houden. Ter zelfder tijd begon de stadhouder Noircarmes de stad met zijne steeds aangroeiende krijgsmacht te omsingelen, maar het duurde tot Februari, eer met het eigenlijke beleg kon worden aangevangen [3]).

De burgerij liet zich door het nakend gevaar dan ook niet ter neêr slaan. Zij wist, dat aan haar ontzet voor geheel Nederland ten hoogste gelegen was; zij rekende op krachtige hulp. De belegering kon slechts langzaam voortgaan. Een maand was er noodig om het belegeringsgeschut bijeen te brengen en gereed te maken [4]). Intusschen kon de wapening der Geuzen reeds ver gevorderd zijn.

Maar, in alle geval, moesten de protestanten haast maken. Niet zoo als zij gerekend hadden, in het voorjaar, nog dezen

---

1) Corresp. de Granvelle, t. II, p. 556, alinea IV; Langeraad, Guy de Bray, p. LXV, noot.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 483, 493/4.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 508.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 499.

winter zou de strijd aanvangen. Ongelukkig waren zij het niet eens wat te doen; wegens het aanhoudend raadplegen en onderhandelen werd er weinig voortgang gemaakt. De driftige ijveraars begrepen dat men, hoe weinig voorbereid dan ook, maar beginnen moest; dat, als de zaak maar eens aan den gang was gebracht, zij van zelf wel voort zou gaan [1]). Dathenus, wiens onberaden ijver in later tijd herhaaldelijk noodlottig gewerkt heeft, stelde zich thans voor het eerst op den voorgrond. Hij begaf zich naar West-Vlaanderen, naar de streek tusschen de Lye en de Schelde, waar de vrije preek en de beeldenstorm waren begonnen, en van waar thans de opstand zou uitgaan [2]). Hij inde daar het eerste zesde der drie millioenen, en begon met dit geld vrijwilligers te werven. Bijna al de knechten en de meeste der hoplieden, die hij aannam, hadden nog nooit gediend. Er was geen krijgstucht, geen orde onder hen. Het heette, dat het doel van den tocht het ontzet van Valenciennes wezen zou, maar voor zulk een onderneming scheen dit ongeoefende volk niet berekend. Doch het aantal groeide met den dag; binnen kort dachten de aanvoerders dertig duizend bijeen te hebben. Intusschen trokken zij doelloos rond in de buurt van Doornik, dat ook vol Geuzen zat en hunne partij hield. Zij plunderden hier en daar eene dorpskerk, en bedreven moedwil, die aan de goede zaak geen nut kon doen. En eer zij zich gereed hadden gemaakt om iets degelijkers uit te richten, was hun de vijand reeds op het lijf. Eene talrijke bende werd door de troepen der landvoogdes bij Watrelos overvallen en verslagen, eer zij zich met de hoofdmacht vereenigd had. En die hoofdmacht werd ter zelfder tijd door den wakkeren Noircarmes overrompeld en vernield [3]). Drie duizend ongelukkigen lieten in deze twee gevechten het leven. Veertien dagen nadat de werftrom het eerst in Vlaanderen geroerd was, was er van de geheele Geuzenmacht niets meer te vinden. Die uit de slachting ontkwamen, vluchtten heinde en ver uiteen. Al wat deze onberaden onderneming uitwerkte, was dat Noircarmes met zijne overwinnende vaandels Doornik, na Valenciennes den hoofdzetel der Waalsche protestanten, binnenrukte en bezette, en al het

1) .... „Ayans promesse qu'après qu'ils seroyent amassez, quelques gentilhommes experts en conduite de guerre marcheroyent quand et eux", zegt Crespin, Histoire des Martyrs, p. 730.

2) Uit wantrouwen jegens Egmont had de regeering daar maar weinig soldaten gelaten (Bavay, p. 136, 198).

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 499.

land rondom deze stad en Rijssel ontwapende [1]). De opstand, dien hij onderdrukt had, rechtvaardigde thans grootere gestrengheid. Ook Egmont, die in het begin van Januari naar Vlaanderen was gegaan [2]), volgde het voorbeeld van Noircarmes, en ontwapende niet alleen het volk van Vlaanderen zoo veel hij kon, maar schafte er zelfs de openbare preek zoo goed als overal af [3]).

Dathenus vluchtte van het slagveld naar Vianen tot Brederode, die nog altijd overlegde met de consistories. De inneming van Doornik kwam Gilles le Clercq, als tweede Jobsbode, berichten. De derde kwam uit Harderwijk, dat ter nauwernood aan een onverhoedschen aanval van Megen ontgaan was. Ook op Maastricht was een aanslag, in verbinding met den bisschop van Luik, voorbereid, maar voorloopig uitgesteld tot Megen zich ook van Den Bosch zou verzekerd hebben [4]). Bij zoo veel voortvarendheid der tegenpartij werd het hoog noodig, dat de protestanten eindelijk zich te weer stelden.

Oranje was intusschen [5]) van Utrecht naar Amsterdam voortgetrokken, om ook daar het accoord van 23 Augustus ten uitvoer te leggen, en de opgewondenheid der protestantsche menigte te bedaren [6]). Zijn broeder Lodewijk, die, naar het schijnt, in onafgebroken verbintenis met de consistories en met Brederode stond, kwam er hem opzoeken, en belegde er een vergadering van Hollandsche consistories [7]), ten einde de medewerking van deze met die van Antwerpen te verzekeren. Maar hij bracht in de voorstellen, die hij haar aanbood, een gewichtige verandering, die wij waarschijnlijk aan den invloed van zijn broeder moeten wijten. Hij vermaande wel tot het spoedig indienen van het

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 503.

2) Archives, t. III, p. 7.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 520, 524; Bavay, p. 137, 198/9; Sermoenen van Broer Cornelis, dl. I, blz. 196. Zijne bedoeling met dat streng optreden was, na het herstel van den ouden godsdienst, het algemeen pardon te spoediger te verkrijgen (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 506/7).

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 505/6.

5) Omstreeks 18 December; Lodewijk was vooruitgegaan (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 494).

6) In sommige steden van Holland werd het accoord aangenomen, b.v. te Delft (Boitet, p. 430).

7) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 312, 329, 338/9. De landvoogdes hield deze vergadering blijkbaar voor een vergadering van de edelen van het Compromis, waarvan het gerucht ging, dat zij omstreeks half December te Heusden zou bijeenkomen (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 297, 304, 312; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 494; Te Water, dl. IV, blz. 135).

request der drie millioenen bij de stadsregeeringen, en tot het onverwijld bijeenbrengen van ieders aandeel in die som — die door de consistories, zoo als wij zagen, ter bestrijding der oorlogskosten was aangewezen. Maar hij ried tevens de Augsburgsche geloofsbelijdenis te omhelzen; ten einde de voorspraak der Duitsche vorsten bij den koning te verwerven [1]).

Wij kunnen uit die voorstellen van zijn broeder de gezindheid van Oranje zelven opmaken. Hij hield zich nog onzijdig. Hij zag de noodzakelijkheid wel in van gewapend verzet tegen de Spaansche benden, wier komst thans zeker was. Maar hij kon niet besluiten de hand te reiken aan de eenigen die handelen konden en wilden, de gereformeerde consistories.

Het antwoord, dat de Hollandsche kerkeraden op het voorstel van Lodewijk van Nassau gaven, luidde afwijzend; zij verklaarden zich bereid de Augsburgsche confessie aan te nemen, voor zoover die met Gods Woord overeenkwam. Voorzeker daartoe waren alle gereformeerden gewillig. Maar zulk voorwaardelijk aannemen was niet wat de Prins noodig keurde. Weinige dagen later boden te Amsterdam de beide protestantsche gezindheden het request aan de overheid aan [2]). Of deze het naar de landvoogdes heeft opgezonden, blijkt niet. Evenmin vinden wij van verdere samenwerking der Amsterdamsche Lutheranen en gereformeerden eenig spoor.

Inderdaad, elke poging om de beide gemeenten te vereenigen bewees de onmogelijkheid er van telkens duidelijker. Er waren, misschien door toedoen van den Prins, uit Duitschland eenige beroemde Luthersche predikanten naar Antwerpen gekomen [3]), onder anderen de welbekende Flacius Illyricus. Zij zouden trachten de Calvinisten te overtuigen en te bekeeren. Maar zij waren niets minder dan voor die taak berekend. Hun bekrompen en onverdraagzaam dogmatisme kon de tweedracht alleen verergeren [4]).

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 534.

2) Scheltema, blz. 42.

3) Surius, p. 893; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 492.

4) Crespin, die in de jaren 1566 en 1567 in de Nederlanden geweest is (zie den brief van Jean Taffin, medegedeeld door Rahlenbeck, Bibliophile Belge, t. XV, p. 363; vgl. Paillard, Histoire de Valenciennes, t. III, p. XIII en diens Procès de P. Brully), zegt in zijne Histoire des Martyrs (p. 730) hierover het volgende: „Au mois de janvier ceux qui sous un titre de la confession d'Augsbourg s'estoyent fourrez en Anvers, la liberté y estant, s'avisèrent de livrer un combat de dispute à ceux des Eglises réformées. Et combien qu'ils fissent cela, abondans en loisir et aise, au plus fort des affaires que soustenoyent les autres, si leur fut-il néanmoins respondu. Le

En in gelijken blinden ijver predikten de Hollandsche Lutheranen Jan Saliger — die later te Woerden eene treurige vermaardheid gekregen heeft — en Ligarius, die zich beroemde, dat vooral door zijn invloed de Lutheranen zich in deze dagen tegen de Calvinisten naast de katholieken geschaard hebben [1]). Er verscheen van deze drijvers eene nieuwe Luthersche geloofsbelijdenis, waarvan Corrano getuigt, dat zij opzettelijk gemaakt scheen om de Kerk van God te bedroeven en te beroeren.

Corrano, die in die dagen ook te Antwerpen als predikant werkzaam was, zou beter geschikt zijn geweest om de tweespalt te heelen: hij was noch Calvinist, noch Lutheraan; hij wilde alleen evangelisch christen zijn. Hij ijverde minder voor eenheid van leer dan voor eenheid in liefde en broederschap. Hij predikte vereeniging van alle protestanten tegen Rome, en zelfs tegen Rome wilde hij niet hatelijk gestreden hebben. Maar hij was een vreemdeling, een Spanjaard, die eigenlijk niet eens in Nederland preeken mocht, naar luid van het accoord met de landvoogdes. Zijn invloed schijnt dan ook niet groot geweest te zijn. Het boekje, dat hij in deze dagen heeft uitgegeven, is maar weinig verspreid en zeldzaam [2]).

---

xme du mois certains articles furent proposez à Illyricus, nécessaires d'estre observez d'une et d'autre part, au cas qu'un dispute publique, sous moderateurs et juges competens, fut octroyée par le Magistrat. Le jour ensuyvant un de leurs docteurs, nommé Herman Hamelman, s'intitulant licentié en Theologie, envoyé par Illyricus, vint trouver celui qui avoit charge de présenter lesdits articles, pour lui signifier que sur le point de la Cène il faloit commencer la dispute par la question de *l'Omniprésence du corps de Jésus Christ*, et que sans le croire il estoit possible de convenir avec eux aucunement. Mais peu de temps après leur levée de bouclier se baissa bien fort, et leurs mots monstrueux s'esvanouirent. Car dès que les ennemis eurent commencé se saisir en ce mois, premièrement de Tournay, puis d'Audenarde et en après de Gand et autres villes, ces Docteurs, amenez en Anvers à gros gages de divers lieux d'Allemagne, pour rendre odieuse la cause des Gueux, après qu'ils eurent publié et fait imprimer une nouvelle confession d'Augsbourg, voyans que la prospérité commençoit fort à décliner et les périls approcher d'Anvers, se retirèrent de bonne heure. Et comme on demanda à l'un d'entre eux, comment se portoyent les Eglises Evangeliques d'Anvers, on dit qu'il fit ceste response: „Jésus Christ pend encore en Anvers à la croix entre deux brigans", entendant les Papistes et les Gueux; voilà comment au dedans ceux de la religion estoyent molestez en Anvers (nouvelle Corinthe) par gens apportans doctrines estranges pour retarder le vrai germe".

1) Zie Emmius, Vita M. Altingii, p. 33.

2) Uit naam der Waalsch-gereformeerde Kerk van Antwerpen had Junius, in Augustus, en Ch. de Nielle, in September, Corrano, die toen te Montargis predikant was, dringend verzocht over te komen, wegens het gebrek aan leeraars en om zijn gaaf van ook in het Fransch te kunnen spreken, en ook omdat hij Spanjaard en dus onderdaan van koning Philips was, en dus niet als vreemdeling geweerd kon worden.

Treurig is de toestand der Antwerpsche protestanten, zoo als hij dien beschrijft. Van den preekstoel wordt de eenvoudige waarheid niet verkondigd, maar hatelijk tegen andersdenkenden geredetwist. Geen Christus wordt er gepredikt, die het ontrust gemoed bevredigt, geen dooding van den ouden Adam en van de booze lusten, geen vereeniging in broederlijke liefde, integendeel, er wordt tweedracht en haat gewekt, geschimpt op hen die anders gelooven; ongelukkig komen de wrange vruchten van zulk eene prediking in het gedrag en het leven der lidmaten te voorschijn. Het zijn vooral de Lutheranen, die zich aan dit wangedrag

---

Dit zegt Junius uitdrukkelijk: „et d'avantage qu'on est assés adverty comme on brasse (ici) ung mesme édict quy a esté faict en France de n'endurer point ceux qui ne sont pas subiects naturels du Roy". Hij schijnt in October aan die uitnoodiging gevolg gegeven te hebben; althans de attestatie, die die van Montargis hem medegeven, is gedateerd van 12 October 1566. In het begin van November mogen wij dus aannemen, dat hij te Antwerpen al geweest zal zijn. Hij bleef er tot einde Maart of begin van April en week toen naar Engeland, waar hij zich den 8sten dier maand al bevond. (Dit alles blijkt uit Hessels, Archivum Londino-Neerlandicum, dl. III). Hoe de gereformeerden over zijn te Antwerpen uitgegeven geschrift oordeelden, blijkt uit hetgeen zij daarvan, in November 1569, schreven in de herroeping zijner dwalingen, die zij vorderden dat hij zou afleggen, zoo hij met de Kerk in Engeland zich verzoenen en hereenigen zou: „Item touchant un livret par moy composé en la ville d'Anvers, je confesse qu'il y a plusieurs choses dignes de censures, tant pour la doctrine que pour le grand préjudice que j'ay faict tant aux escripts comme à la renommée des fidèles serviteurs de Dieu, qui de nostre temps se sont employez avec grans travaux pour la restauration de l'Eglise de Dieu. Il me desplait de les avoir ainsy blasonnez avec leurs escrits et par ce moyen faict ouverture aux adversaires de se moquer de la pure religion des églises réformées" (ibid., p. 98). — De Engelsche gemeente vroeg naderhand onder meer, aan die van Antwerpen: „s'ilz ont consenti qu'il ayt composé ung livre contre les ministres, qui a esté cause de troubler la paix entre les deux églises et par conséquent violer les acords de pacification faicte entre eulx et le magistrat? Item aient congneu que ledict livre avait irrité le Prince d'Orange, comme aussy mescontenté beaucoup de gens, comment a esté permis qu'il aît esté mis en lumière? Item s'ilz ont point congneu que les ministres ou quelques autres aient protesté contre ledict livre, afin qu'il ne fut imprime" (ibid., p. 51). De antwoorden zijn niet voorhanden. — De Fransche Kerk van Londen schreef 22 November 1569 aan den bisschop van Londen: „Il y a aussi un certain livret qu'il a composé luy estant en la ville d'Anvers, lequel il a semé partout en ceste ville de Londres. Nous sommes grandement offensez dudict livret, comme estant plein de villaines iniures et oultrages intollérables, jettez contre les exellens organes du Saint Esprit, lesquels se sont employez de nostre temps aux infinis travaux pour restaurer l'Eglise de Dieu, qui estoit encore accablée sous la tyrannie de l'antichrist. Qui plus est, non content de leur ravir leur renommée, il blasonna aussi leur caractère, institutions et catéchismes, leur donnant ce brocard d'un cinquiesme. Par ce mesme livre il a faict ouverture aux adversaires de se mocquer de nostre religion chrestienne, comme les livres imprimez le tesmoignent. S'il ne retracte ces choses, comment le pouvons nous tenir pour frère?" (ibid., p. 96).

schuldig maken. Zij ontzien zich niet de gereformeerden voor ketters en oproermakers te schelden, voor menschen, die in een goed geordenden staat niet geduld moesten worden.

En zulke twisters en ijveraars wilde Oranje samenvoegen, eer hij begon te handelen! Tot dit jammerlijke, doode dogmatisme der Lutherschen wilde hij eerst de Calvinisten laten afvallen, alleen om aanspraak te kunnen maken op den bijstand der besluitelooze, werkelooze Duitschers! Het mag tot zijne verschooning strekken, dat hij Antwerpen reeds eenige maanden geleden verlaten had, toen de tweedracht er zich nog niet zoo hevig openbaarde.

Inmiddels had Lodewijk van Nassau, die tusschen Oranje en Brederode de rol van bemiddelaar speelde, den laatste herhaaldelijk tot eene samenkomst opontboden, die deze echter telkens verschoof om de velerlei drukten, waaraan hij zich niet onttrekken kon. Eerst den zevenden Januari kon hij Vianen verlaten [1]): halverwege kwam hem Lodewijk van Nassau op het huis Ter Aa te gemoet. Den eersten dag van hun bijeenzijn werden zij het over hunne samenwerking eens; maar den nacht daarop kwam Lodewijk, naar het schijnt, tot andere gedachten, en den volgenden morgen verklaarde hij de afspraak afhankelijk te stellen van de nog in te wachten goedkeuring zijns broeders. Brederode, die wel wist dat die goedkeuring niet volgen zou, nam met dit voorbeding geen genoegen: het kwam tusschen hen beiden tot hooge woorden, en in tweedracht keerden zij, de een naar Amsterdam, de ander naar Vianen, terug.

Doch zonder samenwerking vermocht geen van beiden iets wezenlijks uit te richten. Lodewijk gevoelde het, en zond Brederode eenige edelen achterna, die hem bewogen nog eens, thans naar Amsterdam, te komen, om op nieuw te overleggen of men zich verstaan kon [2]). Van die onderhandelingen, waarin de Prins natuurlijk zeer van nabij betrokken was, weten wij ongelukkig niets, dan dat er ten laatste besloten werd nog eens een request bij de landvoogdes in te dienen, en, als daaraan geen gehoor gegeven werd, de wapenen op te vatten [3]). In hoever zich de Prins in dit geval tot medewerking verbonden heeft, blijft onzeker. Denkelijk heeft hij, met zijn gewone omzichtig-

1) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 322.
2) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CVI, CX, 327, 339.
3) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CX.

heid, zich tot niets verplicht, maar aan den anderen kant zijne hulp ook niet stellig ontzegd. Hij bleef afwachten hoe de zaken zouden loopen. Hoorne en Hoochstraten zouden zijn voorbeeld, wat het wezen mocht, wel navolgen. Lodewijk van Nassau ging middelerwijl naar Duitschland, om bij de verwante vorsten voor hem raad en hulp te vragen. En hij zelf kwam ter zelfder tijd uit Holland naar Antwerpen terug.

Te Breda, waar hij op zijn terugreis eenige dagen vertoefde, vervoegden zich Brederode en een aantal zijner Geuzen bij hem [1]). Het request, door Toulouse en Le Clercq ontworpen [2]), werd er, onder zijn oog, herzien en vastgesteld [3]). Toen liet Brederode van de landvoogdes verlof vragen het haar te komen overhandigen, maar dit verzoek werd afgeslagen [4]): een nieuw bewijs hoeveel sterker dan voor een paar maanden de regeering zich thans tegenover de misnoegden gevoelde. In plaats van Brederode overhandigde het Willem Blois van Treslong, de later bekende Watergeus en admiraal [5]).

Het request was krachtig en goed gesteld: het klaagde over het verbreken van het accoord, over het uitvaardigen van daarmeê strijdige plakkaten, en over het in dienst stellen van troepen, in strijd met de gedane beloften. Het vroeg de landvoogdes kathegorisch af, of zij voortaan het accoord stiptelijk wilde naleven, de aanstootelijke plakkaten intrekken en het krijgsvolk afdanken: in dat geval werd haar beloofd, dat alles tot rust zou komen; maar, bleef zij daarentegen op den ingeslagen weg voortgaan, dan werd haar oproer en bloedstorting voorspeld.

Acht dagen later (16 Februari) deed de landvoogdes haar antwoord, dat uit de pen van Viglius gevloeid was, aan Brederode toekomen. Zij verklaarde daarin, niet te weten, in wier naam Brederode sprak: de meeste edelen van het Compromis hadden zich voldaan verklaard door de toezegging des konings. De klachten van het request beantwoordde zij met tegenklachten. Men had aan hare concessies, die zij slechts in den uitersten nood en met blijkbaar hartzeer had toegestaan, een uitbreiding gegeven, die

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 511; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 404/5.

2) Corresp. de Granvelle, t. II, p. 652/4.

3) Er werd toen zelfs door hem een verbond met de consistories gesloten (Corresp. de Guillaume le Tacit, t. II, p. CXI, CXLIX).

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 508.

5) Vgl. Bor, dl. II, blz. 591, Bk. XX, f°. 28. Het gebeurde 8 Februari (Archives, t. III, p. 31).

niet minder tegen het recht dan tegen hare bedoeling indruischte. Men had de preek niet alleen, waar die voor den 23sten Augustus gehouden was, maar overal ingevoerd; men had zich daarenboven de oefening der sacramenten aangematigd, consistories opgericht en geld gecollecteerd. Men had de Roomsche kerken en geestelijken schandelijk mishandeld. Het was dus niet de landvoogdes, het waren de protestanten, die het accoord geschonden hadden. Ten slotte betuigde zij hare verontwaardiging over de bedreiging met oproer, waarmeê het request eindigde: onderdanen en vasallen paste het niet zulk een taal tegen de overheid te voeren.

Wie van beiden klaagde hier te recht, de landvoogdes of de verbondenen? Beiden hadden reden tot klagen, en beiden hadden elkander tot klachten reden gegeven. Het verdrag, in Augustus getroffen, was onuitvoerlijk geweest, en beide partijen waren er van afgeweken. Margaretha had het beloofde zooveel mogelijk verijdeld en ingetrokken. De protestanten hadden uit de belofte gevolgen getrokken, die niet bedongen waren.

Zeker kwam het antwoord aan Brederode niet onverwacht voor. Zoodra hij het ontvangen had, begon hij te Antwerpen, waarheen hij zich begeven had, zijne krijgstoerustingen [1]). Oranje, die er met Hoochstraten bevel voerde, liet hem oogluikend begaan.

Hoe zeer was de stand van zaken in het laatste half jaar veranderd! Voor de protestanten en hunne verbondenen liet zich de toekomst thans veel dreigender aanzien dan toen. Tegen een goed gewapende regeering stonden zij weêrloos over. Die zich thans vrijwillig aan hun hoofd stelde, mocht wel roekeloos heeten. Een zoo omzichtig man als Oranje kon zich daartoe onmogelijk leenen. Maar aan den anderen kant, als hij en zijne vrienden zich onttrokken en het volk aan zich zelf overlieten, bleef toch de toekomst ook voor hen en voor hetgeen hun ter harte ging even onheilspellend. De opgeruide menigte zou onbezonnen naar de wapenen grijpen en zeker overwonnen worden. En dan was de tijd gekomen, waarnaar de Spaansche regeering zoo lang had uitgezien, om het koninklijk gezag op de puinhoopen der aloude vrijheden te grond vesten. Het gerucht, dat de koning zich door een Spaansch leger den weg zou doen bereiden [2]), bevestigde zich, en bleek nog beneden de schrikkelijke waarheid gebleven

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 512; Cuypers van Velthoven, t. I, p. 180, 181, 187, 189, 190.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 505.

te zijn. Alva, de geduchte Alva, zou dit leger aanvoeren [1]). Zijn naam bewees reeds maar te zeker, welk stelsel in 's konings raad de overhand had gekregen [2]). Reeds maakte hij zich en zijn leger in Spanje en Italië voor den tocht gereed [3]). — Hoe vurig hadden de grooten den toestand van voor een jaar teruggewenscht, waarover zij zich toen zoo hevig beklaagd hadden. Het volk had in zijn dolle drift al hun voorzichtige plannen in duigen geworpen. In plaats van zich aan het hoofd dier ontstuimige en onmachtige menigte te stellen, dacht Oranje er aan haar te bedwingen en te ontwapenen, met het doel om den koning het voorwendsel te ontnemen van het land met Spaansche benden in te trekken. Te dien einde richtte hij, terwijl het antwoord op het laatste request werd ingewacht, in overleg met Hoorne, voor wien Nieuwenaar, zijn zwager, in zijn afwezen instond, en met Hoochstraten en zelfs met Brederode, den 10^{den} Februari, nog eens een brief van vermaning en opwekking aan Egmont [4]), zonder wien zij, allen te zamen, niets vermochten. Zij stelden hem voor zich onderling tot het afschaffen der openbare preek en tot het herstellen der orde te verbinden, maar dan ook tevens tot het weren der Spaansche troepen, voor wier overkomst op deze wijze de aanleiding zou zijn weggenomen.

Voorzeker een hoogst merkwaardige brief. Hij toont hoe weinig Oranje en zijne vrienden nog besloten waren wat hun te doen stond. Terwijl de protestanten goed en bloed te hunner beschikking stelden, om maar de vrije prediking te behouden, stonden zij in beraad die prediking des noods met geweld te verhinderen. De hoofden, die zich de consistories gekozen hadden, teekenden dezen brief alle drie. Brederode deed het waarschijnlijk meer uit eerbied voor Oranje, dan uit eigen beweging. Hij was vermetel genoeg om zelfs nu nog, nu het blijkbaar te laat was, naar de wapenen te grijpen. Ik geloof niet dat het hem leed deed, toen Egmont twee dagen later op de gedane voorstellen weigerend antwoordde.

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 507.

2) Zie het verslag van de gehouden consulta bij Cabrera, p. 412 sq., waarbij men echter wel in het oog dient te houden wat Gachard daaromtrent oordeelt (Corresp. de Phil. II, t. I, Rapport, p. CLI/II).

3) Dat ook gehoorzame grooten nu reeds beloond werden, wordt door Oranje (zie zijn brief aan graaf Jan van Nassau in Archives, t. III, p. 27) ook als een teeken van het naderend wraakgericht aangemerkt.

4) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CVII. Vgl. Archives, Supplément, p. 47; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 510.

Egmont bleef zich zelven gelijk. Van den aanvang af had hij verklaard, dat hij in geen geval de wapens tegen den koning zou voeren. Bij die verklaring volhardde hij. Maar hij ging thans verder [1]) en zonderde zich bepaaldelijk van zijne vrienden af: onbewust werd hij door den voorspoed der regeering tot hare partij aangetrokken. Hij vermaande zijne vrienden te doen gelijk zij hem voorstelden, de preek af te schaffen en het volk te beteugelen, en dan den koning te bidden, niet zoo sterk gewapend, als hij voornemens scheen, in het land te komen. Maar tot meer dan bidden moesten zij zich niet verstouten. — Hoe weinig toonde hij, die zoo schreef, het karakter van Philips te kennen. Geen smeeken zou den beleedigden vorst van het voorgenomen wraakgericht over de beeldstormers en ketters afbrengen. Moest men hem dan weêrloos afwachten, en met zijne Spaansche benden in het land laten komen? Bleef er niets over dan zich te onderwerpen en te lijden? Oranje en zijne vrienden wilden nog een poging wagen om Egmont tot beter inzicht te brengen, en zij noodigden hem tot een laatste gesprek uit. Maar hij weigerde hen te ontmoeten, en hij vermaande hen op nieuw zich als getrouwe vasallen jegens den koning te gedragen — die anders handelden, zou hij voor zijne vijanden moeten houden. Hij voor zich was besloten, indien de koning met zijne Spanjaards het land inderdaad overheerde, uit te wijken, maar in geen geval zijn heer en meester te bestrijden [2]). — Dit was zijn laatste woord, waarmeê hij zich voor goed van zijne oude vrienden afkeerde. Hij aarzelde nu ook niet langer den eed af te leggen, dien de landvoogdes van al de grooten vorderde, en dien hij tot nog toe zwarigheid gemaakt had te zweren: den koning in alles tegen allen te dienen [3]). Hij deed het denzelfden dag, waarop Brederode het antwoord op zijn request ontving. De opstandelingen moesten er op rekenen hem voortaan aan de zijde hunner vijanden te ontmoeten.

Van dezelfde dagteekening zijn de commissies door Brederode aan de bevelhebbers zijner troepen gegeven [4]). Wij vinden onder

---

1) Corresp. de Phil. II, l. c.; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CVIII/IX.

2) Het laatste had hij al een jaar vroeger verklaard (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 391).

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 502. Vgl. 520/1. Hij zocht in een samenkomst te Mechelen Hoorne over te halen zijn voorbeeld te volgen, en had zelfs Oranje verzocht hem daar te ontmoeten, wat deze echter geweigerd had (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 515; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 354, 409).

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 512.

hen de meeste oprichters van het Compromis. De Hames ontbreekt: hij was door toedoen der regeering al sedert eenige maanden naar Duitschland verwijderd [1]). Toulouse was na Brederode de opperste veldheer. Zijn broeder, Aldegonde, was thesaurier-generaal. Hoe wanhopend de zaak der religie stond, zij voor wie de religie alles was, gaven haar nog niet verloren. Hetgeen zij voor een jaar hadden beraamd, maar op raad der grooten hadden uitgesteld, gingen zij thans, onder veel ongunstiger omstandigheden, beproeven. Alleen wanhoop kon tot zulk een waagstuk drijven.

De gereformeerden kenden inderdaad den Spaanschen koning beter dan Egmont. Zij wisten dat zij van hem alles te vreezen hadden, dat zij hun goed, hun leven, dat zij op het spel gingen stellen, toch reeds hadden verbeurd. Wat zij van Philips verwachtten, staat onbewimpeld uitgedrukt in een boekje, dat in die dagen verspreid werd en dat als het manifest van den opstand kan worden beschouwd. Het was in het bijzonder tot de grooten en edelen gericht, en spoorde dezen aan niet langer te weifelen, maar vastberaden het eenige middel aan te grijpen dat nog redden kon, eendrachtige bestrijding der vervolgzieke regeering. Wat hun en het vaderland beschoren was, zoo zij uit laffe vrees stil zaten, werd in bijna profetische taal hun aangekondigd: hoe smartelijk heeft de uitkomst die voorspelling bewaarheid! Maar wat vermag de welsprekendste rede op menschen die zich zelf misleiden. De „Heilige Raad" — zoo heette het boekje — overtuigde slechts die reeds overtuigd waren. De grooten bleven weifelen, totdat het te laat was [2]).

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 461.

2) „Conseil sacré d'un gentilhomme François aux Eglises de Flandre, qui peut servir d'humble exhortation à l'excellence des très-illustres Princes Protestans du sainct Empire: et d'advertissement certain aux seigneurs des Pais-Bas. A Anvers MDLXVII" (Knuttel, n°. 152). Eene tweede uitgave (Lausanne, 1574) is te vinden in n°. 757, octo., van het fonds van Marchant (Leidsche Bibl., Catalogus Petit, n°. 135). Vgl. Van der Wulp, n°. 245. Dit uitstekend geschreven pamphlet is hoogst zeldzaam: een gelijktijdig afschrift is uit de boekerij van Bon. Vulcanius in de Academische bibliotheek te Leiden gekomen. Door onze geschiedschrijvers is het niet opgemerkt. En toch had Pontus Payen (t. I, p. 347) er reeds opmerkzaam op gemaakt: „Les Hugenots de France (zegt hij) publièrent en mesme temps ung livre, qui estoit fort en vogue, intitulé *le conseil sacré*, addressans aux seigneurs gentilshommes confédérez et fidels du Pays-Bas, pour les advertir des desseings du ducq d'Alve, prédisans à tous une mort ignominieuse, etc". — Nog meer prijst Languet, in een brief aan Camerarius (Epist. ad Cam., p. 71), hetzelfde boekje: „Mitto et alium (libellum) Gallicum, qui Imperatorem acerbissime perstringit. Author videtur imperitus rerum Germanicarum; sed de Belgicis et Gallicis ita disserit ut videatur mihi longe superare ingenio omnes,

Wat de verbondenen voorhadden, en over welke middelen zij konden beschikken, heeft Lodewijk van Nassau zelf opge-

---

qui hoc argumentum nostro tempore tractarunt, et clare ante aliquot menses praedixit quae jam videmus in Belgio. Quoniam is libellus et Gallos et Belgas et Imperatorem urit, sunt proposita magna praemia ei qui authorem indicaret. Scio hoc mercatu" (Frankfort) „singula exemplaria singulis coronatis esse divendita. Tu pro tuo arbitrio perlectum asservabis aut exures, quamvis cuperem eum legi a Magnifico Domino Carlovicio". Ook Morillon spreekt er van in zijn brief aan Granvelle van 19/20 April 1567. Hij merkt op dat het dateert van den tijd, vóór het gevecht bij Oosterweel had plaats gehad (Corresp. de Granvelle, t. II, p. 399). Wie de schrijver wezen mocht, scheen moeilijk te gissen. Hoewel hij gedurig de ouden citeert, is hij een slecht Latinist; *Sextus Pompejus* heet bij hem *Pompee Sixesme.* Dit weersprak al dadelijk het door Van Vloten (in zijn schrijven, geplaatst voor het nieuwe deel van zijn Nederlandsch Opstand) geopperde vermoeden, dat het wel De Hames kon zijn, die om zijn bekwaamheden hoog geprezen wordt. Daartegen gold ook het bezwaar, dat de schrijver slecht ingelicht is omtrent de zaken in Duitschland, waar De Hames toen juist sedert eenige maanden vertoefde. Ook is het boekje blijkbaar in de nabijheid van het tooneel der Nederlandsche woelingen opgesteld. Gelukkig heb ik door een toeval den schrijver ontdekt. Bladerende in de Bibliothèque van La Croix du Maine, waarin vele bijzonderheden omtrent boeken uit den tijd der Fransche burgeroorlogen voorkomen, vond ik de volgende *notice*, die ik hier uitschrijf, omdat het boek zeldzaam en misschien niet binnen ieders bereik is.

„*Gervais le Barbier*, surnommé *Francoeur*, natif du village de Torée, à quatre ou cinq lieues de la ville du Mans, premièrement advocat en la ditte ville, et depuis chancelier du Roy de Navarre" (vgl. Walsingham, Mémoires, p. 212, laatste regel, waar in het gevolg des konings genoemd wordt Francourt, son chancelier), „enfin Maistre des requestes à l'hostel du Roy Charles IX, l'an 1572. Cestuy a esté l'un des plus adextres à manier les affaires d'estat qu'autre qui fut de son temps, comme il l'a bien montré par tous les effects que l'on en a veu produire durant les troubles de France pour la religion. Il a escrit plusieurs livres, lesquels se voyent imprimez: sçavoir est: la Rémonstrance envoyée au Roy, pour la noblesse du Maine, avec un advertissement de ce qui s'est passé de remarquable audit pays l'an 1564, jusques au mois de May l'an 1564. Le tout imprimé à Orléans ledit an (dit boekje is gedrukt in de Mémoires de Condé, t. V, p. 277. Edit. in 4°). Conseil sacré d'un gentilhomme François aux Eglises de Flandres, servant d'advertissement aux seigneurs des pays-bas, et d'exhortation aux Princes protestants de l'Empire, imprimé à Anvers l'an 1567. Il a escrit plusieurs mémoires des troubles advenuz au Maine touchant le faict de la religion et de la prise de la ville du Mans, l'an 1562 etc., lesquels se voyent escrits à la main et non encores imprimez. Il fut tué à Paris le jour de la St. Barthélémy, 24 jour d'Aoust, l'an 1572, soubs le regne de Charles IX" (vgl. den brief van Jeanne d'Albret bij Coquerel, Le St. Barthélémy, p. 22—23). — Wij hebben alle reden om te gelooven, dat La Croix zich niet vergist zal hebben, want hij en Barbier waren landgenooten, uit Maine, en in al wat die provincie aangaat, is de schrijver zeer nauwkeurig. Ook Marchant verwijst naar hem. Het zou de moeite waard zijn te onderzoeken, of er ook iets van het verblijf van Barbier hier te lande bekend is. Kan hij misschien de edelman zijn, van wien Mansfeldt in September 1566 aan de hertogin vertelde, dat hij door Coligny gezonden was: „pour s'abboucher avec le comte Louis de Nassau et machiner contre le service de Dieu et du Roy" (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 461/2). Het levensbericht, dat Haag van hem geeft, is

teekend [1]). Zij hoopten Antwerpen te bemachtigen en tot middenpunt hunner onderneming te maken. Zij rekenden op de stadhouder-

---

mager en onvoldoende. Ten bewijze hoe hij schrijft, en hoe juist hij voorziet, schrijf ik een enkele passage af. De hooge zeldzaamheid van het pamphlet doet mij daartoe besluiten.

„Que si vous ne croyez cest advertissement, à tout le moins vous le sentirez lorsque l'Espagnol avare, insolent et ambitieux, et qui règne en tyran en quelque lieu qu'il soit, sera en garnison dedans vos villes et dedans vos maisons. Les déportemens excécrables et tyranniques, desquels il a de nostre temps usé dedans l'estat de l'Excellence du très-illustre prince le Duc de Witenberg, vous doivent asseurer de son oppression. Les griefs souspirs et durs gémissemens des Siciliens, Néapolitans et Milannois vous tesmoignent assez de sa fureur et tyrannie. S'il est cruel contre ceux là, sera-il humain envers vous? Le desdain, que l'on a de l'injure, n'accroit-il pas l'oppression et la vengeance? Et quelle injure apporte plus de desdain à un Prince que celle qu'il reçoit ou pense recevoir de ses vassaus et naturels sujets? Tel sera l'ordre que tous vos ennemis tiendront en ce désordre pour vous oprimer. Ils raviront premièrement vos biens, sans vous laisser aucune chose que le courage accoustumé de vostre nation, qui vous accablera sous le pesant fardeau d'un ennemy immortel, duquel vous ne vous pourrez relever. Que si avec vos autres biens ils vous pouvoyent brigander cestuy-ci, vostre condition seroit plus supportable et vostre oppression moins dure et violente. Bref si vous ni regardez bien, ils vous feront gueux par effect. Et ce présent malheur ne touchera pas seulement les estats des particuliers, mais le corps de toutes vos villes. Car sous couleur de vos émotions les Espagnols se saisiront de vos deniers communs, qu'ils cherchent il y a long temps. Mais ont-ils condamné par jugement public les villes et citez rebelles, qui ont favorisé ceux de Valencienne, pour autre occasion? Ne comprennent-ils pas désià dessous ce jugement celles en général, qu'ils (qui?) ne leur courent sus? Quels juges requerrez vous lors pour cognoistre de vos misères et de leurs cruautés? Ils vous massacreront ainsi que vielles (viles?) bestes: et si se lasseront plustost qu'ils ne se saouleront d'espandre vostre sang: et n'y aura cruauté tant barbare qu'ils n'apellent en vostre endroit douceur et courtoisie. Ils espargneront de vos femmes, de vos filles et de vos soeurs celles seules qu'ils retiendront pour leurs ordures; et vos plus chers enfans seront misérables esclaves des cruels bourreaux de leurs pères. La rage furieuse, la fureur enragée de l'inquisition d'Espagne desbordera comme un torrent dessus toute vostre patrie, pour donner exemple aux voisins de meurtrir les enfans de Dieu. Elle n'a peu se contenter encor du sang des pauvres Espagnols, qui sont sans mains et sans deffence: comment pourrez vous donc satisfaire à sa cruauté, veu que vous avez prins les armes? Et d'autant que pour s'asseurer d'un estat revolté (vos ennemis nomment ainsi le vostre) il faut l'emplir de grandes forces, ils vous surchargeront de grosses garnisons, saisiront tous vos ports, y feront bastir citadelles (lesquelles anciennement Timoléon appela d'un mot propre le nid de la tyrannie) pour empescher l'intelligence des voisins, imposeront tribus excessifs à leur volonté, et ceux qui resteront vivants seront forcez ou de mourir ou de fuir, ou d'endurer toutes ces choses. Et d'autant qu'ils s'efforceront de résister à ceste oppression, d'autant aussi elle les pressera de jour en jour. Ainsi que nous voyons la beste furieuse se serrer d'autant plus le col, que elle s'efforce plus de se délier de la chaine. Voila comment, après infinis meaux, vostre postérité sera maranne, et verra une tierce Espagne en Flandre. O cruel destin! O temps misérable! O condition plus que déplorable de povre patrie!"

1) Archives, Supplément, p. 57. Vgl. Archives, t. VIII, p. 483.

schappen van Oranje en op een aantal, niet minder dan twee en vijftig, zeker meest Noord-Nederlandsche steden, waar het volk in opstand komen en de regeering veranderen zou, zoodra hun het sein gegeven werd [1]). Zij waren meester van Deventer en Maastricht, de bruggen van de Maas en den IJsel, waarover hun de hulp van Duitschland moest toekomen. Zij dachten Zeeland gemakkelijk te bezetten, en vandaar over zee de gemeenschap met hunne Fransche en Engelsche geloofsgenooten te onderhouden [2]). Doornik was wel gevallen, maar Valenciennes hield het nog. Vlaanderen was voor het oogenblik overmand, maar begeerig en nog krachtig genoeg om bij de eerste gelegenheid op te staan. Aan geld ontbrak het niet: van de drie millioenen waren reeds aanzienlijke sommen opgebracht en voorhanden; te Amsterdam lag drie ton gereed, te Antwerpen en in andere steden niet minder. Met dit geld kon men Duitsche vaandels, zoo veel men wilde, aanwerven; reeds waren er eenige in wachtgeld genomen. En nauwlijks liet Brederode de werftrom roeren, of naar Antwerpen en Vianen stroomden vrijwilligers in menigte. Aan strijders zou het niet ontbreken.

Wat men miste was een beproefd veldheer, op wien allen vertrouwden, een vast plan, waarnaar allen handelden. Als Oranje zich nog maar verklaarde! Aan het hoofd der strijdmacht, die de gereformeerden hem zouden toevoegen, kon hij de troepen der regeering in toom houden, en misschien nog goede voorwaarden bedingen. Maar de Prins was nog niet besloten. Hij wachtte op bescheid uit Duitschland, waar zijn broeder Lodewijk voor hem aan de protestantsche rijksvorsten om raad vroeg. Zijn aarzelen verhinderde ook Brederode door te tasten.

Intusschen liet hij oogluikend toe, dat er in den omtrek van Antwerpen, en zelfs binnen de stad, krijgsvolk werd aangeworven op naam van „Brederode en die van de nieuwe religie". Sommige werfofficieren durfden er bijvoegen „door last van den prins van Oranje, den graaf van Hoochstraten en andere geconfedereerden". Zoo gaf Bombergen [3]), die zich bij verrassing van het gewichtige 's Hertogenbosch meester maakte, voor, te handelen volgens last van Oranje, Hoochstraten en Brederode. Men wendde maar voor, hetgeen men hoopte dat toch spoedig waar zou worden.

---

1) Vgl. de mededeelingen van Brederode over de Hollandsche steden (Archives, t. II, p. 415).

2) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 509.

3) Kronijk van het Historisch Genootschap, dl. XIII, blz. 300.

Ongelukkig kon men hier te lande slechts ongeoefend en onkrijgshaftig volk op de been brengen. Het ontbrak verder aan goede wapenen om het meê toe te rusten. Want Mechelen, waar zich de arsenalen bevonden, en waar Hoochstraten bevel had gevoerd, was kort te voren door de regeering bemachtigd [1]). De opstandelingen hadden minstens eenige weken noodig om zich behoorlijk toe te rusten en met de verwachte hulp uit Duitschland te versterken.

Maar die tijd werd hun niet gelaten. De regeering van Brussel tastte door, en werd door hare aanhangers ijverig geholpen. Aremberg en Megen hielden hunne provinciën in bedwang. In de steden van Holland, Zeeland en Utrecht zocht de landvoogdes, zonder zich om de rechten van den stadhouder te bekreunen, nieuwe bezetting te werpen [2]). Oranje, in tijds gewaarschuwd, gaf aanstonds aan zijne onderhoorigen bevel geen krijgsvolk in te laten dan met zijn voorweten en goedvinden, en zoo verhinderde hij nog, dat Zeeland door de troepen der landvoogdes bezet werd. Maar Utrecht werd door Megen verrast, en Amsterdam, waar het nieuwe bestuur, dat met den eersten Februari was aangekomen, op de hand der regeering was [3]), liep gevaar van uit Utrecht overrompeld te worden. Het was Oranje, die den toeleg ontdekte en aan het consistorie bekend maakte, waarop een oproer ontstond, dat voor het oogenblik de plannen van het bestuur verijdelde. Maar het gevaar bleef toch voortduren, en er was aan Amsterdam te veel gelegen, om het daaraan nog langer bloot te stellen. Het was noodig, dat een man, die bij de bevolking gezien was, er heen spoedde en waakte dat de stad niet verloren ging. Niemand was daartoe geschikt dan Brederode. Hij leende er zich toe, snelde naar Amsterdam, en bewaarde het voor de Geuzen, maar liet nu ook de troepen, die bij Vianen en bij Antwerpen gelegerd waren, zonder hoofd. In zijn plaats trad Toulouse op, een edel en moedig man, maar een geleerde, geen veldheer. Een aanslag, door hem op Walcheren beproefd, mislukte deerlijk [4]): de sympathie, waarop hij gerekend had, bestond niet of durfde zich niet openbaren; de steden hielden hare poorten gesloten, en onverrichter zake keerde hij met zijne schepen, na een paar dagen op de Zeeuwsche stroomen te hebben omgezwalkt,

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 500, 508/9. Vgl. Archives, t. II, p. 515.
2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 509.
3) Vgl. Corresp. de Granvelle, t. II, p. 654/5.
4) De aanslag werd door Joly verraden (Langeraad, Guy de Bray, blz. LXXXV).

naar Antwerpen terug [1]). In het gezicht der stad, bij het dorp Oosterweel, verschanste hij zich; hij bleef er werkeloos liggen. Wat had hij verder voor? Waarschijnlijk dacht hij Antwerpen binnen te trekken [2]), zoodra Oranje zich voor den opstand verklaard had. Want nog altijd hoopten de Geuzen den Prins te winnen. De afgevaardigden van Valenciennes, die op dit tijdstip te Antwerpen hulp zochten voor hunne bedreigde stad, schreven meer dan eens, dat Oranje hun moed insprak en met een spoedige beslissing ten goede vleide [3]). Den tienden Maart had er een talrijke vergadering van consistories te Antwerpen plaats, en deze bood den Prins een aanzienlijke som ter bestrijding der oorlogskosten, als hij haar de vrije godsdienstoefening tot op de bijeenkomst der Staten-Generaal wilde verzekeren [4]). En hoewel hij haar nog geen stellig antwoord gaf, had men toch alle hoop dat hij zich eindelijk nog voor haar verklaren zou [5]). Wat deed hem zoo lang aarzelen? Is het mogelijk, dat hij zijn besluit inderdaad van den raad zijner Duitsche verwanten afhankelijk maakte? Het was toch duidelijk genoeg, dat de tijd drong en geen langer uitstel gedoogde.

---

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 515; Corresp. de Granvelle, t. II, p. 675.

2) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CXXIII—IV.

3) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CXLIX. Hetzelfde zegt Crespin (Histoire des Martyrs, p. 731*b*). Valenciennes gaf zich over, „se voyant frustré de l'attente de secours, et pourchas de délivrance par aucuns seigneurs et premiers gentilhommes du pays".

4) Juist den 10den Maart zou de Prins zich hebben teruggetrokken volgens de bekentenis van D'Andelot, die echter slechts van hooren zeggen sprak (Corresp. de Guillaume le Tacit., p. CLI; Corresp. de Granvelle, t. II, p. 668). Dit komt echter overeen met de bekentenis van De Bray (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CL); immers de samenkomst te Beuvraige (waar Egmont en Aerschot met die van Valenciennes over de capitulatie handelden) had ongeveer den 14den plaats (Pontus Payen, t. I, p. 362, noot 87).

5) Van deze laatste onderhandeling der consistories met Oranje, waaruit de afwachtende houding van Toulouse verklaard moet worden, spreekt Gresham in een brief (v. II, p. 195), den volgenden dag uit Antwerpen geschreven. Hij was de vriend en vertrouweling van eenige der rijke kooplieden, die in den kerkeraad zaten, en dus in de gelegenheid om juiste berichten in te winnen. Misschien berust het verhaal van Bor, dat de heer Groen (Archives, t. III, p. 66) en Bakhuizen van den Brink (Studiën, dl. I, p. 209) bespreken, op een onjuiste voorstelling van deze zelfde onderhandeling. Crespin zegt (Histoire des Martyrs, p. 752): „Quant à la ville d'Anvers.... après qu'un des principaux seigneurs, auquel on s'attendoit, eut déclaré qu'il ne vouloit embrasser les afaires, toute espérance de continuer d'avantage fut perdu". Vgl. ook Corresp. de Granvelle, t. II, p. 674/5 en den Libellus supplex Belgarum sub Albani ducis imperio exulum ad Maximilianum II, Imperatorem et Ordines Imperii van 1570, bij Gerdes, Scrinium Antiquarium, t. VIII, p. 620.

De regeering van Brussel was voortvarender. En helaas, Egmont was het, die haar aanspoorde en den weg wees: hij heeft er zich later, voor den Bloedraad, op beroemd [1]). Zijn veldheersoog bespeurde de gunstige stelling, die het Geuzenleger bij Antwerpen betrokken had, waar het, langs de stroomen, met de noordelijke gewesten in verzekerde gemeenschap stond, waar het, van Walcheren en Maastricht meester, de geheele linie van Vlaanderen en Brabant bedreigde. Als men het den noodigen tijd gunde, zou het zich weldra geducht maken. Men moest het onverwijld, voor het nog was toegerust, overvallen. Hij bood daartoe de troepen aan, die hij in Vlaanderen bijeen had, en die hij reeds noordwaarts deed oprukken. Zijn raad vond ingang. De landvoogdes zond haar eigen lijfwacht, uitmuntend krijgsvolk, onder bevel van een ondernemend kolonel, Beauvoir, tegen Toulouse af. De onderneming werd even behendig uitgevoerd als zij juist beraamd was. Beauvoir viel den Geuzen den 14den Maart op het lijf, eer zij zelfs wisten wie er voor hen stond. Zij meenden, dat het de Duitsche vaandels van Lodewijk van Nassau waren, die zij zagen aankomen. Maar zij werden droevig uit hunne dwaling gewekt. Aan geregeld vechten viel bij de overrompeling niet te denken, nog minder aan geregeld wijken. Het was een slachting, geen veldslag. De meeste Geuzen sneuvelden, of werden in de Schelde gejaagd; de gevangenen werden meêdoogenloos opgehangen. Want de landvoogdes had bevolen, dat er geen kwartier zou worden gegeven [2]). Toulouse kwam moedig strijdende om het leven.

Geen wonder dat de Antwerpsche Calvinisten, die toch reeds zeer onrustig waren wegens het afschaffen der preek [3]), waartoe het stadsbestuur kort te voren op aandrang der landvoogdes was overgegaan, door de neêrlaag hunner geloofsverwanten, waarvan zij de werkelooze getuigen waren, in beroering kwamen. Met de grootste inspanning en met voortdurend levensgevaar bedwong Oranje, drie bange dagen lang, het radelooze gemeen [4]). Hier had hij niet te bedenken wat zijn plicht van hem vorderde. De rijke stad, die aan zijn zorg was toevertrouwd, beveiligde hij tegen plundering en bloedstorting. De Lutherschen wist hij te overreden dat zij zich naast de bedreigde katholieken schaarden.

1) Bavay, p. 149.
2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 521.
3) Archives, t. III, p. 59.
4) Archives, t. III, p. 50—52.

Tegen beiden vereenigd konden de Calvinisten den ongelijken strijd niet aangaan. Zij gingen een vergelijk aan, dat de stad ten laatste beveiligde en bedaarde. Aan Oranje kwam de eer toe van deze heilrijke uitkomst. Maar hij oogstte er niets dan ondank voor in. De Calvinisten verfoeiden en verguisden hem, als die door zijn dralen de neêrlaag van hunne partij bewerkt had. De regeering van Brussel beschuldigde hem, dat hij heulde met de opstandelingen, omdat hij het krijgsvolk van Beauvoir niet te Antwerpen had ingeroepen en tegen de gewapende Geuzen in de straten der stad had laten strijden. Zijne bemiddeling tusschen beide partijen berokkende hem beider ongenoegen en was buitendien onmogelijk langer vol te houden. Met de neêrlaag van Oosterweel en de onderwerping van de Antwerpsche Calvinisten, was voor den opstand alle kans op goeden uitslag vervlogen. Valenciennes, dagelijks van naderbij belegerd, had geen uitzicht meer op ontzet en gaf zich, den 29sten Maart, over. De overige steden van het zuiden moesten met de regeering een vergelijk treffen [1]). Van vreemde hulpbenden hoorde men niet meer; zij zouden, zoo zij nog opdaagden, toch te laat gekomen zijn. Al wie zich te zeer gecompromitteerd achtte, vluchtte naar Amsterdam, waar Brederode de vaan van den opstand nog overeind hield. Maar, door de overige steden verlaten, kon Amsterdam niet lang in verzet tegen de regeering blijven, waardoor zijn handel verloopen moest. Het werd tijd, dat de groote heeren zich in veiligheid stelden. Nog eer Brederode de stad ontruimd had, en over zee naar Duitschland geweken was, had Willem van Oranje, die zich door niets binnen het bereik der regeering liet lokken, zich uit Antwerpen opgemaakt, en over Breda de sedert lang aangekondigde reis naar Duitschland ondernomen [2]). Hij was een der zeer weinigen, die inzagen, dat met de vergramde regeering geen zoen te treffen was. Bijna alle anderen, Hoochstraten en Brederode zelfs, beproefden nog of onderwerping en vernedering hun baten konden, en toonden zich bereid den zoo lang geweigerden eed van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan den koning nu nog te zweren. Zoo doende bevlekten zij vruchteloos hun goeden naam. De zaak der godsdienstvrijheid,

1) Vgl. wat Noircarmes daarover schrijft (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CLXI).

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 526/8; Archives, t. III, p. 64, 69, 71; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 357. Vgl. hetgeen Lodewijk van Nassau opmerkt (Archives, t. IV, p. 125*).

die zij, eerst door hun dralen en later door hunne overijling, te grond hadden gericht, wilden zij nu nog opgeven; en de protestanten, die zij in het ongeluk hadden gestort, wilden zij nu nog verlaten, om hun eigen rang en vermogen te redden! Wij hebben met hen in hun ongeluk weinig medelijden. Maar des te meer zijn wij begaan met die wakkere mannen, die alles op het spel zetten voor het geloof, dat hun alles was, en die door de omzichtige grooten zoo lang waren opgehouden, totdat alle kans verdwenen was van in hunne onderneming te slagen [1]). Wel mocht Languet [2]) uitroepen: „Nederland is te grond gericht door de lafheid en het onverstand der grooten" [3]). Gelukkig nog zij, die zich door geen hoop op vergiffenis lieten verleiden om in het land te blijven. Want de wraak was nabij. Reeds was Alva in aantocht met zijne krijgslieden, die meer als beulen dan als krijgers te doen zouden vinden.

Het voorspel was geëindigd. De tragedie ving aan.

---

1) Vgl. het Geuzenlied bij Van Vloten, dl. I, blz. 368.

2) Epist. ad Camerarium, p. 68 (Juli 1567). „Belgium esse plane eversum Procerum stultitia et ignavia non ignores".

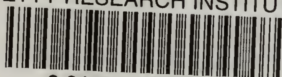
3) Vreemd dat Groen (Archives, t. II, p. 15), Bakhuizen en Motley alle drie de bedoeling van Languet verkeerd hebben begrepen: de *proceres*, dien hij van Neêrlands rampen de schuld geeft, zijn niet de edelen van het Compromis — die noemt hij altijd *nobiles* — maar de groote heeren, de Vliesridders: op deze plaats heeft hij bepaaldelijk Oranje en Egmont op het oog. Ook Brederode klaagde over hen (Archives, Supplément, p. 49*). En niet anders is ook de meening van Jean Crespin (Histoire des Martyrs, p. 752): „.... qui remarquera de près toutes les procédures devant mises, il trouvera pour chose notable .... qu'une grande partie des seigneurs et de la Noblesse, qui par leur Confédération et Compromis avoyent fait ouverture à quelque liberté, a causé, par nonchalance ou plustost mépris d'un si précieux trésor, que de beaux commencemens les issues en ont esté tristes et lamentables. Car aprés que ceux de la religion réformée eurent esté entretenus de jour en jour en diverses espérances, finalement la résolution des plus grands seigneurs, ausquel on s'estoit attendu, fut: que la contribution des deniers, qu'ilz avoyent demandez, estoit faicte et lorsqu'on auroit reduit les adversaires de l'Evangile à assembler les Estatz du pays et faire quelque appoinctement à l'avantage de ceux de la religion, la plus grande seureté qu'ils pretendoyent seroit, que remettant le tout au jugement de l'Empereur Maximilien et des Princes d'Allemagne, ils estimeroyent avoir faict grand bien au pays et particuliérement aux Evangéliques, s'ils obtenoyent la confession d'Augsbourg en quelques villes. En fin et sommes on trouva, au lieu de confort espéré, grand desconfort partout".

(Gids, 1859, II, blz. 741 vlg.; 1860, I, blz. 182 vlg., 371 vlg.)

ERRATA.

Blz. 136. De noot [2]) moet vervallen.

„ 312. Regel 2 v. o.: achter *bewijs* in te voegen [5]). In noot [4]) te schrappen: dl. VI, p. 544, 569. Als noot [5]) volge dan: Papiers d'état, t. VI, p. 544, 569.

GETTY RESEARCH INSTITUTE
3 3125 01410 2681

